

М.М. Яцишин

**ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ
УКРАЇНИ**

**Луцьк
2010**

ББК 67.409.0(4УКР)

УДК 343.24(477)

Я93

Рекомендовано до друку вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 1 від 27 серпня 2009 року)

Рецензенти:

Богатирьов І.Г., доктор юридичних наук, професор

Колесник В.П., доктор історичних наук, професор

Лаврик Г.В., доктор юридичних наук, доцент

Я93 **Яцишин М.М.** Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України: монографія / М.М. Яцишин. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – с.

ISBN _____

Монографія містить історико-правове обґрунтування науково-теоретичних засад кримінально-виконавчої політики України. З точки зору сучасної теорії держави й права розкрито її державотворчі аспекти, проаналізовано джерельну та законодавчу базу, визначено теоретико-концептуальні засади реформування й перебудови кримінально-виконавчої політики в контексті європейських та світових правових стандартів.

Розрахована на науковців, законодавців і суб'єктів правозастосовчої діяльності, викладачів, аспірантів та студентів вищих юридичних навчальних закладів.

ББК 67.409.0 (4 УКР)

УДК 343.24 (477)

© Яцишин М.М., 2010

© Гончарова В.О.

(обкладинка), 2010

© Волинський національний
університет ім. Лесі Українки, 2010

ISBN

ЗМІСТ	3
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1	14
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ	14
1.1. Сучасні наукові дослідження та джерела з проблем кримінально-виконавчої політики	14
1.2. Теоретико-концептуальне визначення кримінально-виконавчої політики України	38
1.3. Становлення та формування вітчизняної кримінально-виконавчої політики, її внутрішні й зовнішні історичні передумови та фактори впливу	49
1.4. Політика у сфері виконання покарань у Російській імперії та Радянському Союзі	63
РОЗДІЛ 2	85
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ПОСТРАДІАНСЬКОГО ПЕРІОДУ	85
2.1. Співвідношення кримінально-виконавчої політики та кримінально-виконавчого права, їх роль у сучасному державотворенні	85
2.2. Наука кримінально-виконавчого права як підґрунтя для розроблення концепцій і доктрин кримінально-виконавчої політики	97
2.3. Періодизація процесу розроблення концепцій, їх державного затвердження та реалізації курсу сучасної кримінально-виконавчої політики України	112
РОЗДІЛ 3	126
ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАКРІПЛЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПОЛОЖЕНЬ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ДЕРЖАВНИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТАХ	126
3.1. Вплив кримінально-виконавчої політики на стан законотворчої діяльності щодо забезпечення нормативної бази кримінально-виконавчої системи в сучасний період	126
3.2. Закріплення Верховною Радою України концептуальних положень кримінально-виконавчої політики в законах держави	138
3.3. Правові ініціативи інституту президентства України з удосконалення кримінально-виконавчої політики	153
3.4. Прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення курсу кримінально-виконавчої політики, Кабінетом Міністрів України та іншими органами державної влади	164
3.5. Видання Державним департаментом України з питань виконання покарань відомчих нормативних актів щодо реалізації положень кримінально-виконавчої політики, зазначених в законах та підзаконних актах вищих органів влади	180

РОЗДІЛ 4	195
ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ	195
4.1. Зміст, принципи та стан нормативно-правового забезпечення кримінально-виконавчої політики України	195
4.2. Ретроспективний аналіз структурних підрозділів Державної кримінально-виконавчої служби України з позицій кримінально-виконавчої політики	210
4.3. Наукове обґрунтування цілей, завдань та функцій Державної кримінально-виконавчої служби України у сфері кримінально-виконавчої політики	230
4.4. Правовий та соціальний захист осіб, звільнених з місць позбавлення волі, як важлива складова кримінально-виконавчої політики	250
4.5. Визначення та вирішення завдань кримінально-виконавчої політики через взаємодію органів і установ виконання покарань з іншими державними органами і громадськими організаціями	262
РОЗДІЛ 5	283
ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ СУЧАСНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ	283
5.1. Теоретичне визначення перспективних напрямів політики держави у сфері виконання кримінальних покарань щодо реорганізації та розвитку кримінально-виконавчої системи України	283
5.2. Зарубіжний досвід кримінально-виконавчої політики та його імплементація в законодавство України	295
5.3. Створення сучасної моделі кримінально-виконавчого впливу на засуджених та прогресивної системи форм і механізмів її реалізації у відповідності з правовими, демократичними та гуманістичними засадами кримінально-виконавчої політики	311
ПІДСУМКИ	328
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	338
ДОДАТКИ	375

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВНУ	Волинський національний університет
ВТК	Виправно-трудоий кодекс
ВТУ	виправно-трудова установа
ГАООН	Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
ДДУПВП	Державний департамент України з питань виконання покарань
ДКВС	Державна кримінально-виконавча служба
ЄС	Європейський Союз
КВК	Кримінально-виконавчий кодекс
КЗпП	Кодекс законів про працю
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінально-процесуальний кодекс
МВС	Міністерство внутрішніх справ
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
ООН	Організація Об'єднаних Націй
п.	пункт
СІЗО	слідчий ізолятор
ст.	стаття
УВП	установа виконання покарань
УНР	Українська Народна Республіка
ч.	частина
ЦДІА	Центральний Державний Історичний Архів

ВСТУП

Після проголошення незалежності Україна розпочала процес становлення правової системи, заснованої на принципах верховенства права та поваги до прав людини. Тому постала необхідність докорінного перегляду наявної практики формування принципів, цілей і напрямів кримінально-виконавчої політики¹.

Орієнтація реформ на розбудову демократичного суспільства та правової держави дала можливість змінити уявлення про свободу й покарання. Це зумовило проведення принципово нової політики у сфері застосування кримінальних покарань, а саме їх призначення, виконання та відбування.

Сучасний загальнометодичний державний підхід до вдосконалення всіх складників кримінально-виконавчої політики (політичних, економічних, соціальних, організаційно-правових, морально-етичних тощо) вимагає, передусім, виявлення сутності цього явища в конкретно-історичних умовах сучасної України. Досягти цього можна тільки через історико-правове наукове пізнання теоретичних основ кримінально-виконавчої політики, характеру й способів її впливу на всіх суб'єктів цієї специфічної сфери правовідносин, які виникають у процесі виконання покарань, упродовж тривалого життя українського суспільства. Лише на такій основі є реальним свідоме вироблення заходів, необхідних для впорядкування цього процесу та його послідовного реформування з метою забезпечення збалансованого задоволення законних прав й інтересів громадян, суспільства та держави, системного вираження всього комплексу основних складників пенітенціарної функції держави.

Сучасні проблеми кримінально-виконавчої політики України значною мірою обумовлені відсутністю в українській науці й соціальній практиці адекватного уявлення щодо поняття та сутності цієї політики як соціально-правового явища в історичному контексті державотворення. В науковій літературі досі бракує розгорнутих теоретичних досліджень, присвячених проблемам кримінально-виконавчої політики саме з цих позицій, а уявлення про цей процес зводиться здебільшого до окремих визначень його формалізованих моментів, пов'язаних в основному з розглядом правових процедур, що регламентують порядок й умови виконання та відбування кримінальних покарань на тому чи іншому етапі розвитку українського суспільства.

Тим часом теоретичні основи кримінально-виконавчої політики були закладені ще в кінці XVII – на початку XIX ст. у працях видатних зарубіжних вчених-криміналістів Беккарія, Бентама, Говарда, Кокса, Ліста, Принса, Тарда, Феррі, російських – І. Фойницького, Д. Тальберга, В. Нікітіна, М. Таганцева, С. Познишева, М. Гернета.

---

¹ Вочевидь, слід погодитись із зауваженням П.Л. Фріса, що сам термін “кримінальна політика” у буквальному філологічному тлумаченні можна розуміти як політику, спрямовану на розвиток злочинності, що, звичайно, ніяк не відповідає змісту, який вкладається у цей термін. Те ж саме стосується і терміна “кримінально-виконавча політика”. Автори навчального посібника “Кримінально-виконавче право України” А.П. Гель, Г.С. Семаков, І.С. Яковець (за ред. проф. А.Х. Степанюка. – К.: Юрінком Інтер, 2008) для позначення цього виду політики застосовують термін “політика у сфері виконання кримінальних покарань”, хоч поряд вживають і термін “кримінально-виконавча політика” як окреслення напрямку діяльності державних і громадських органів у галузі виконання кримінальних покарань. Такий підхід покладено в основу й нашого дослідження.

В українській науці окремі кримінально-політичні питання, зокрема і в сфері виконання покарань, розроблялись вченими-криміналістами ще у XVIII ст. (С. Десницький, І. Тимківський тощо). Перше ґрунтовне дослідження проблем кримінальної політики належить М.П. Чубинському. Саме йому вітчизняне правознавство зобов'язане теорією цієї галузі науки.

Значний внесок у розвиток ідей кримінально-правової політики у XIX – на початку XX століття внесли Л.С. Белогриць-Котляревський, Л.Є. Владимиров, Г.С. Гордієнко, І.М. Данилевич, О.Ф. Кістяківський, І.О. Максимович, К.П. Павлович та ін.

Розвиток кримінально-правової політики у Радянському Союзі у 20–30-х роках XX ст. пов'язаний з іменами видатних учених – М.М. Гернета, А.А. Герцензона, О.Я. Естріна, А.А. Піонтковського, М.Д. Шаргородського, О.С. Шляпникова. В Україні в цей час проблемі кримінальної політики присвятив свою увагу М.О. Скрипник.

Однак найбільш активного розвитку наука кримінально-виконавчої політики набула із 70-х років XX ст. З цього часу вагомий внесок у її розвиток за окремими напрямками зробили багато вчених, серед яких можна назвати Г.А. Аванесова, Ю.А. Алферова, М.І. Бажанова, Л.В. Багрія-Шахматова, М.О. Беляєва, І.Г. Богатирьова, Є.М. Бодюла, В.І. Борисова, А.В. Бриліантова, В.В. Василевича, Г.М. Гальперіна, М.М. Гернета, А.Г. Гея, В.К. Грищука, І.М. Даньшина, М.Г. Деткова, Т.А. Денисову, О.М. Джужу, А.П. Закалюка, В.М. Зирянова, А.Ф. Зелінського, О.І. Зубкова, Р.А. Калюжного, Е.М. Кісілюка, О.М. Костенка, М.В. Костицького, О.Г. Колба, В.О. Корчинського, І.І. Котюка, В.А. Львовчкіна, В.Т. Маляренка, В.О. Меркулову, Й.С. Ноя, О.Б. Пташинського, Г.О. Радова, П.М. Рабіновича, О.В. Романенка, І.І. Резника, В.В. Сташиса, А.Х. Степанюка, Г.С. Семакова, В.Я. Тація, В.М. Трубникова, Б.С. Утевського, С.Я. Фаренюка, П.Л. Фріса, В.І. Шакуна, Ю.С. Шемшученка, Н.В. Шинкарьова, О.І. Ющика, Д.В. Ягунова, О.Н. Ярмиша, І.С. Яковець, О.М. Яковлева та ін. Їхні праці заклали теоретичні основи формування й розвитку кримінально-виконавчої політики України, започаткували розробку нової пенітенціарної доктрини держави та кримінально-правових концепцій у цій сфері суспільних відносин.

Актуальність цієї теми дослідження обумовлена реформою кримінально-виконавчої системи України, яка здійснюється в нашій державі з липня 1991 р. [1]. Вжиті раніше заходи не вивели систему виконання покарань із кризового стану. У ній і досі зберігаються риси, притаманні колишній радянській адміністративно-командній системі й пов'язані з не виправдано жорстким централізмом, закритістю, всездозволеністю службових осіб, нехтуванням законних прав засуджених, підтримкою жорстокого режиму відбування покарання. Крім того, зі вступом України до Ради Європи та прийняттям нової Конституції перед Україною виникла нагальна потреба приведення українського законодавства у відповідність із конституційними положеннями стосовно забезпечення реалізації принципу верховенства права в процесі розбудови суверенної демократичної держави та з європейськими стандартами щодо умов тримання засуджених в установах виконання покарань (УВП).

У практичній площині посилення уваги до досліджуваної проблеми як з боку держави, так і всього українського суспільства викликане незадовільною криміногенною обстановкою. Як свідчать статистичні дані, за останні десятиріччя, незважаючи на зниження рівня злочинності в Україні, її структура залишається складною. Так, упродовж останніх років у ній переважали крадіжки й грабежі, частка яких складала 54,2%. Збільшилась на 16,2% кількість злочинів у сфері господарської діяльності, на 14,5% – обіг наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення. Залишається надзвичайно високою частка тяжких і особливо тяжких злочинів, які у структурі злочинності сягають 49,5%. Показник засуджених в Україні – один з найвищих у світі — становить 413 осіб на 100 тисяч населення [2, с. 2–3].

Особливо актуальною є проблема боротьби зі злочинністю у зв'язку з необхідністю реалізації УВП такого елемента мети кримінального покарання, визначеного ч. 2 ст. 50 Кримінального кодексу (КК) України, як запобігання злочинам з боку засуджених. За даними Державного департаменту України з питань виконання покарань (ДДУПВП) щорічно в УВП мають місце до 400 таких злочинів [3, с. 1].

Не менш важливим вказане завдання є й у контексті організації заходів з боротьби з так званою рецидивною злочинністю, яка в загальній структурі злочинів складає 17–18% щорічно. Значне місце серед цієї категорії осіб займають засуджені, які були звільнені з УВП і до зняття або погашення судимості вчинили нові злочини (до 15–20%) [4, с. 28–33].

Отже, боротьба зі злочинністю, яка є одним із найважливіших державних завдань, від успішного вирішення якого суттєво залежать всі питання життя держави, повинна будуватись на науковій основі, мати свою теоретичну базу. Така концепція утворюється при формуванні наукових засад правової політики у сфері боротьби зі злочинністю в цілому, складовими системотворчими елементами якої виступають кримінальна та кримінально-виконавча політика.

Поки що залишаються без відповіді принципові питання, пов'язані з побудовою системи кримінально-виконавчого законодавства, визначення предмета такого закону, співвідношення з точки зору сучасної теорії права понять нормотворчості, правотворчості та законотворчості, розмежування законодавчої й підзаконної нормотворчості у сфері кримінального права, питань організації управління законодавчим процесом у цій специфічній галузі права тощо.

Така ситуативна умова у свою чергу вимагає визначення і в загальній теорії держави та права, як це вже зроблено в науці кримінального й кримінально-виконавчого права, виділення окремого напрямку досліджень із окресленням сучасних засад державної політики у сфері виконання кримінальних покарань відповідно до нової соціально-політичної й економічної ситуації в державі, змін у практиці винесення вироків судами, до світового досвіду виконання кримінальних покарань, узгодження та поєднання її з реформуванням інших державних і соціальних інститутів. Однак на сьогодні, коли в Україні розпочався активний процес розбудови й реформування кримінально-виконавчої системи на основі Концепції, затвердженої указом Президента України [5], та іншими державними

документами, ще недостатньо дисертаційних досліджень, у яких би з точки зору теорії та історії права були проаналізовані теоретико-концептуальні засади реформування цієї надзвичайно важливої сфери діяльності Української держави та суспільства в цілому.

Отже, розробка історико-правових проблем реформування кримінально-виконавчої системи, що включає і державну політику, і галузь права, і науку цієї галузі права, є дуже актуальною як для теорії, так і для суспільної практики.

Саме тому об'єктом свого дослідження ми обрали кримінально-виконавчу політику України в історичному контексті її становлення й розвитку, а предмет нашого дослідження включає історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України, її місце та призначення у суспільстві.

Обраний нами напрям дослідження пов'язаний з основними положеннями Державної програми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004–2007 рр., затвердженої указом Президента України від 13 грудня 2003 р. № 1433; Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Законом України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV; Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, затвердженої указом Президента України від 25 квітня 2008 р. № 401/2008, Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 рр., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2006 р. № 1090; Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 рр., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. № 1767. У зв'язку з потребою удосконалення кримінально-виконавчої політики тема дослідження була затверджена рішенням вченої ради Волинського національного університету (ВНУ) ім. Лесі Українки (протокол № 9 від 23 квітня 2008 р.) і зареєстрована в Управлінні координації та планування наукових досліджень Академії правових наук України.

Тема нашого дослідження відповідає тематиці фундаментальних і прикладних досліджень кафедр юридичного факультету ВНУ ім. Лесі Українки, а також держбюджетній темі “Документація жертв міжнародного польсько-українського конфлікту в 40-х роках ХХ століття” (державна реєстрація за № 0106U000271).

Ми маємо на меті здійснити науковий аналіз та обґрунтувати історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України, визначити її сутнісні характеристики з точки зору сучасної теорії та історії держави й права та основних напрямів удосконалення й розвитку на сучасному історичному етапі українського державотворення. Для досягнення цієї мети необхідно виявити та проаналізувати історичний доробок національної наукової думки щодо становлення української кримінально-виконавчої політики як цілісного соціально-правового явища, з'ясувати сучасний стан наукового вивчення теми, простежити генезис становлення та формування кримінально-виконавчої політики, її внутрішні і зовнішні історичні передумови та фактори впливу, дати теоретико-концептуальне визначення кримінально-виконавчої політики України. На підставі аналізу та

узагальнення загальнотеоретичних та інших правових досліджень кримінально-виконавчої діяльності ми прагнемо визначити домінуючі властивості, соціальну та правову зумовленість кримінально-виконавчої політики, розробити відповідне визначення, а також з'ясувати співвідношення кримінально-виконавчої політики та кримінально-виконавчого права, їх ролі в сучасному державотворенні.

Процес формування сучасної кримінально-виконавчої політики ми досліджуємо за такими основними напрямками: перший – законодавче й нормативно-правове закріплення кримінально-виконавчої політики України, насамперед у нових Кримінальному та Кримінально-виконавчому кодексах України й Законі України про Державну кримінально-виконавчу службу України; другий – впровадження та дія положень кримінально-виконавчої політики в системі Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України, зокрема після виведення її зі складу Міністерства внутрішніх справ (МВС) та утворення ДДУПВП як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом і підпорядкуванням безпосередньо Кабінету Міністрів України; третій – історико-правове обґрунтування основних напрямів та шляхів удосконалення сучасної кримінально-виконавчої політики України з визначенням її пріоритетів із метою максимального наближення до європейських і світових стандартів.

Загальні історико-правові закономірності розвитку кримінально-виконавчої політики ми визначаємо в співвідношенні теорії (політики, права й науки права) та практики виконання й відбування кримінальних покарань, ресоціалізації засуджених, аналізуємо основні джерела кримінально-виконавчого права на предмет їх відповідності сучасним проблемам і завданням кримінально-виконавчої політики. З позицій сучасної кримінально-виконавчої політики намагаємося дати визначення статусу та компетенції керівних органів та структурних підрозділів ДКВС України, розкрити цілі, завдання та функції ДКВС України (ДДУПВП) щодо реалізації кримінально-виконавчої політики.

Пропонуємо розроблений нами альтернативний варіант Концепції реформування ДКВС України, а також деякі заходи щодо удосконалення Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України і вирішення проблемних питань, пов'язаних із підпорядкуванням ДДУПВП, і пріоритетні напрями покращання кримінально-виконавчої політики України на засадах поєднання історико-світоглядних та правових цінностей, орієнтованих на досягнення оптимальної ефективності боротьби зі злочинністю.

Гуманізація та демократизація національної кримінально-виконавчої політики є найважливішою умовою кримінально-виконавчої системи реформування й приведення її у відповідність із європейськими та світовими стандартами пенітенціарної політики.

Хронологічні межі роботи охоплюють 90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст. – період сучасного українського державотворення. У першому та другому розділі монографії для дослідження початків кримінально-виконавчого права ми залуцаємо документи й фактичний матеріал із давньої та нової історії України.

Загалом дослідження ґрунтується на концептуальних положеннях сучасної державної правової політики, теорії та історії держави й права, конституцій-

ного права та окремих галузей права, зокрема кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого. Обґрунтування цих положень вимагає використання як філософсько-світоглядного методу, так і загальнонаукових, спеціально-наукових і конкретно-наукових методів, а також герменевтики соціологічної й інтегративної юриспруденції. Так, загальнонауковий діалектичний метод пізнання дає можливість досліджувати кримінально-виконавчу політику з позиції розвитку, в єдності її соціального змісту, зумовленого матеріальними умовами суспільного життя та юридичної форми. Завдяки цьому методу розкривається сутність такого складного явища, яким є законодавчий процес, а також його особливості, пов'язані з правовим забезпеченням кримінально-виконавчої політики України. Цей метод використано у процесі дослідження теоретико-концептуального визначення кримінально-виконавчої політики України (розділ 1, підрозділи 1.2, 1.3), історичного процесу законодавчого закріплення концептуальних положень кримінально-виконавчої політики України в державних нормативно-правових актах (розділ 3, підрозділи 3.1–3.3) та ін.

Історико-правовий метод ми застосовуємо у процесі дослідження генезису кримінально-виконавчої політики, виділення основних періодів її становлення та розвитку в історичному контексті й на сучасному етапі державотворення, пошуку найбільш прийнятих для держави форм такої політики (розділи 1, 2, підрозділи 3.1, 4.2, 4.3, 5.1).

Порівняльно-правовий метод використано при аналізі й зіставленні поглядів учених-істориків права стосовно багатьох аспектів кримінально-виконавчої політики, а також при порівнянні норм чинного кримінально-виконавчого законодавства України та ряду відповідних норм інших країн. Крім того, цей метод дав змогу виявити співвідношення кримінально-виконавчої політики з конкретно-історичними умовами суспільного життя сучасної України (розділ 5, підрозділи 5.1, 5.2).

Метод системного та структурно-функціонального аналізу застосовано під час вивчення джерел кримінально-виконавчої політики, нормативно-правової бази дослідження (розділи 1, 3, підрозділи 4.1, 5.2), компаративний — у визначенні теоретико-концептуальних засад реформування кримінально-виконавчої системи в контексті європейських і світових правових стандартів (розділ 5).

Спеціально-юридичний метод було використано з метою пояснення окремих правових конструкцій, теорій, принципів, понять, аналізу норм чинного законодавства, виявлення недоліків у ньому (розділи 3–5).

Метод правового моделювання застосовувався для визначення перспектив удосконалення кримінально-виконавчої політики, кримінально-виконавчої системи, науки кримінально-виконавчого права як базисного підґрунтя для розроблення концепцій і доктрин кримінально-виконавчої політики (розділ 5, підрозділи 2.2., 2.3).

Герменевтичний підхід ми пов'язували насамперед із необхідністю пізнання та інтерпретації текстів монографічних видань, наукових статей, а також нормативних актів, що дало можливість розкрити зміст та узагальнити сформульовані у різні способи властивості й особливості кримінально-виконавчої політики на

тих чи інших етапах розвитку українського суспільства (підрозділи 1.1, 1.3, 1.4, 2.3 та ін.).

Вперше в українській історико-правовій науці з позицій теорії та історії держави і права комплексно вивчено ключові проблеми наукових основ теорії кримінально-виконавчої політики та на цій основі сформульовано висновки й пропозиції, які забезпечують, на думку дослідника, успішне формування та ефективну реалізацію теоретичної концепції кримінально-виконавчої політики України на сучасному етапі державотворення.

Наукову новизну результатів дослідження складають теоретичні визначення перспективних напрямів кримінально-виконавчої політики, наукові підходи творення сучасної моделі кримінально-виконавчого впливу на засуджених та прогресивної системи форм і механізмів її реалізації у відповідності з правовими, демократичними та гуманістичними засадами кримінально-виконавчої політики.

Практичне значення одержаних нами результатів полягає в можливості використання їх для:

- подальшої розробки й поглиблення теоретико-методологічних і прикладних засад кримінально-виконавчої політики з метою вдосконалення її організаційно-правового забезпечення;
- розробки сучасної системи управління кримінально-виконавчим процесом;
- розвитку наукових досліджень у галузі теорії та історії держави й права; історії політичних і правових учень, конституційного, кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого та інших галузей права, теорії управління;
- підготовки відповідних розділів підручників, навчальних програм, методичної літератури; матеріали дослідження використовуються при викладанні навчальних курсів кримінального, кримінально-виконавчого права та спецкурсів з проблем кримінально-виконавчої політики України (окремі з них показані у додатках А.1, А.7, А.8) на юридичному факультеті, у навчально-науковому центрі післядипломної освіти ВНУ ім. Лесі Українки, для слухачів курсів підвищення кваліфікації практичних працівників органів і УВП, МВС України (див. дод. А.2, А.3, А.6–А.9 та ін.);
- забезпечення працівників кримінально-виконавчої системи науково-обґрунтованими заходами щодо гуманізації, демократизації процесу виконання й відбування кримінальних покарань, дотримання прав людини та громадянина в місцях позбавлення волі.

Теоретичні положення та висновки дослідження оприлюднені на 18 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових і науково-практичних конференціях, симпозіумах, семінарах, круглих столах тощо.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

1.1. Сучасні наукові дослідження та джерела з проблем кримінально-виконавчої політики

Сучасні проблеми кримінально-виконавчої політики України обумовлені відсутністю в українській науці й соціальній практиці адекватного уявлення про цільове призначення та сутність такої політики як соціально-правового явища, хоч уже на початку 90-х років минулого століття були зроблені перші суттєві кроки з вироблення методологічних засад державної кримінальної й кримінально-виконавчої політики України [6], визначення місця та ролі сучасної пенітенціарної політики в історико-правовому контексті [7], її першочергових завдань [8–11]) та організаційно-правових питань удосконалення [12–16].

У наступні роки, незважаючи на складну внутрішньополітичну ситуацію, пов'язану з усуненням залишків командно-адміністративної системи управління й створенням нового державного апарату, змістилися акценти на обґрунтування змісту поняття “кримінально-виконавча політика” та введення його в науковий обіг як одного із напрямів кримінальної політики (нарівні з кримінально-правовою та кримінально-процесуальною політикою). Зокрема це питання набуло актуальності у зв'язку з підготовкою підручників і навчальних посібників із кримінально-виконавчого права авторськими колективами вчених-юристів за редакцією В.М. Трубникова [17], О.М. Джужи [18, 19], А.Х. Степанюка [20], І.Г. Богатирьова [21], Т.А. Денисової [22] та ін. Так, на початку ХХІ ст. практично в усіх названих наукових і навчальних виданнях кримінально-виконавча політика стала визначатись як напрям діяльності державних і громадських органів у галузі виконання кримінальних покарань. У зв'язку з тим, що норми чинного виправно-трудового законодавства після набуття ним суттєвих змін стали носити переважно кримінально-виконавчий характер, словосполучення “виправно-трудова політика” втратило свій первісний зміст і поступилося місцем словосполученню “кримінально-виконавча політика” [19, с. 9; 21, с. 27 та ін.].

Таким чином, як складова частина політики у сфері боротьби зі злочинністю кримінально-виконавча політика набула правоздатності визначати цілі, принципи, стратегію, основні напрями, форми й методи діяльності держави із забезпечення виконання покарань, виправлення засуджених, ресоціалізації, попередження вчинення нових злочинів не лише засудженими, а й іншими особами, а також установлювати правові норми, що регулюють цю сферу суспільних відносин.

Водночас у навчально-наукових виданнях із загальної теорії держави й права за авторством А.М. Колодія, В.В. Копейчикова, С.Л. Лисенкова, В.П. Пастухова, О.Д. Тихомирова [23], М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина [24], П.М. Рабіновича [25]; історії держави й права України – В.Я. Тація, А.Й. Рогожи-

на [26], А.С. Чайковського [27], В.С. Кульчицького, М.І. Настюка, Б.Й. Тищика [28], П.П. Музиченка [29]; правознавства – С.Е. Демського, В.С. Ковальського, А.М. Колодія [30], Г.І. Балюка, В.І. Борисова, М.К. Галянтича, Е.Ф. Демського, І.О. Дзери, О.В. Дзери, Ю.П. Дмитренка та ін. [31]; кримінального процесу України – М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, В.П. Шибіко [32] подано чимало нових підходів до визначення закономірностей, властивих державно-правовим явищам, у тому числі кримінально-виконавчого характеру.

Так, в тісному зв'язку із ученням про функції загальної теорії держави й права перебуває питання про принципи кримінально-виконавчої політики як першооснови ефективної практики виконання покарань, а саме: суверенітету, наукової обґрунтованості та незалежності від ідеологічних установок і рішень будь-яких політичних партій і течій; пріоритету загальноновизнаних людських цінностей, життя й здоров'я людини; переваги прав людини над державними та суспільними інтересами за умов їх гармонійного поєднання; відповідальності держави перед громадянами й суспільством за результати своєї діяльності; розподілу компетенцій між суб'єктами кримінально-виконавчої політики, який виключає можливість монопольного прийняття для кримінально-виконавчої системи рішень будь-якою окремою особою або окремою гілкою влади; системного охоплення всього комплексу проблем кримінально-виконавчої діяльності; інтеграції з іншими галузями соціальної політики держави; поваги до загальноновизнаних принципів міжнародного права; гуманізму та демократичного характеру кримінально-виконавчої діяльності [8, с. 15; 19, с. 11–12; 23, с. 13].

Без підключення основ теорії права фактично неможливо обґрунтувати правові відносини, що складаються під час виконання кримінальних покарань, визначити їхні основні ознаки, будову, суб'єктів та їх правоздатність, дієздатність, угодоздатність, деліктоздатність і, загалом, охарактеризувати кримінально-виконавчу систему та її діяльність у системі інших правових форм діяльності держави стосовно здійснення її функцій державними й недержавними суб'єктами [30, с. 105–110] та ін.

Протягом останніх років (2002–2009) наукові інтерпретації сучасного кримінально-виконавчого процесу значно розширили свою проблематику й включають практично всі складові елементи цього виду суспільних відносин, а саме політику держави у сфері виконання кримінальних покарань, становлення та розвиток кримінально-виконавчого законодавства, формування системи виконання й відбування кримінальних покарань та її вдосконалення, практичну діяльність органів й установ виконання покарань та громадських організацій, об'єднань і органів місцевого самоврядування, що залучаються до процесу виправлення та ресоціалізації засуджених; співвідношення кримінально-виконавчого права України з міжнародними актами й стандартами в цій сфері, накопичення та систематизацію знань із теорії й практики виконання покарань тощо.

У цьому підрозділі маємо на меті систематизувати наукові ідеї, теорії та концепції, що обґрунтовують юридичну суть кримінально-виконавчої політики, обумовленої історичним фактом її виникнення на сучасному етапі державотворення, а також наукові знання про найважливіші складові частини кримінально-

виконавчої діяльності, акцентуючи увагу на дослідженні нових, маловивчених аспектів цього виду кримінально-правових суспільних відносин.

Кримінально-виконавча політика поповнилась новим змістом з 2003 р., після певної трансформації виправно-трудового права у кримінально-виконавче, яке включило у свій зміст багато чого зі своєї першооснови – кримінального права. На думку І.Г. Богатирьова, зазначена подія суттєво вплинула й на концептуальний зміст науки, яка отримала можливість по-новому розглянути й оцінити історичні початки становлення та розвитку кримінально-виконавчої політики як в Україні, так і в інших країнах світу. Він небезпідставно вважає, що особливістю розвитку науки кримінально-виконавчого права як базисного підґрунтя політики з виконання покарань є розробка наукової концепції, спрямованої на пізнання й використання закономірностей діалектичного процесу виправлення та ресоціалізації засуджених, накопичення й систематизація знань із теорії та практики виконання кримінальних покарань, ведення наукових досліджень із цих проблем [21, с. 40].

Натомість автори сучасного підручника “Кримінально-виконавче право” В.А. Бадира, С.Ф. Денисов, Т.А. Денисова, М.М. Мінаєв, В.Г. Хошев визнають, що наука кримінально-виконавчого права вивчає весь комплекс правових, економічних, соціальних, психолого-педагогічних й інших проблем, що виникають у ході та з приводу виконання кримінальних покарань. Її основними завданнями є виявлення позитивного впливу та тенденцій у сфері виконання кримінальних покарань; розробка пропозицій щодо реформування політики держави й діяльності органів і установ виконання покарань у сфері виконання кримінальних покарань та їх нормативне закріплення. До предмета науки кримінально-виконавчого права вони відносять вивчення політики держави у сфері виконання покарань; історію розвитку світового та національного законодавства, а також органів й установ, які виконують покарання; систему кримінально-виконавчого законодавства та його джерел; ознайомлення з міжнародними нормативно-правовими актами з питань виконання покарань; вивчення практики виконання покарань і виправлення засуджених [22, с. 20–21].

Децю інший акцент виділяє у цьому понятті О.М. Джужа, вказуючи на те, що наука кримінально-виконавчого права передусім вивчає боротьбу зі злочинністю шляхом виконання кримінальних покарань, а також соціально-економічні закономірності, які зумовлюють місце й роль цієї діяльності в державі, її принципи та інші положення. Дослідник цілком справедливо наголошує на тому, що будь-який державно-владний феномен, пов'язаний із такою специфічною сферою суспільних відносин, як боротьба зі злочинністю, не може обійтися без наукового визначення на вищих рівнях соціального управління стратегічних напрямів запобігання та протидії вчиненню злочинів і надійного забезпечення захисту як окремого громадянина, так і всього суспільства від злочинних посягань. І саме науково-практичний інтерес у дослідженні багатогранної державно-владної діяльності за тривалим досвідом численних соціальних структур надав змогу визначити цей феномен як державну політику в тій чи іншій галузі людського життя.

Крім того, у досить об'ємному науковому активі О.М. Джужи дослідницький інтерес спрямовується на виділення складових компонентів кримінальної політики держави в кожній її структурній частині, що пов'язані із:

а) кримінально-правовими функціями – криміналізацією чи декриміналізацією діянь (без визначення якої не може йтися про виконання кримінальних покарань);

б) кримінально-процесуальними функціями, пов'язаними з кримінальним судочинством, яке конкретно регламентує порядок застосування компетентними органами держави такого виду державного запобіжного примусу, як попереднє ув'язнення, розслідування, винесення вироку тощо;

в) кримінально-виконавчими функціями, які визначають порядок регулювання умов тримання, визначення правового статусу ув'язнених і засуджених, забезпечення режиму та охорони тощо, а також виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі;

г) кримінологічними функціями, які на підставі вивчення феномену злочинності, її причин та умов визначають основні засоби й напрями запобіжного впливу, у тому числі взяття під варту, запобігання злочинам у місцях попереднього ув'язнення та кримінально-виконавчих установах відкритого й закритого типу [33, с. 164–165].

На нашу думку, важливість наукових сентенцій О.М. Джужи не лише у виділенні складових компонентів кримінального (кримінально-виконавчого) процесу, а й у формуванні більш чітко вираженої державної доктрини щодо протидії злочинам у цій сфері суспільних відносин, концептуальному визначенні теоретичних основ, які дають змогу формулювати та обґрунтовувати ідеї соціальної й правової сутності діяльності кримінально-виконавчої системи відповідно до державної кримінальної політики.

Вагомий внесок у розвиток науки кримінально-виконавчого права, зокрема у визначення сутності й принципів кримінально-виконавчої діяльності, здійснив А.Х. Степанюк. Лейтмотив його досліджень – створення в Україні науки кримінально-виконавчого права як окремої галузі, вироблення доктрини кримінально-виконавчого права, що ґрунтується на правовому осмисленні категорій, найбільш важливих для теорії виконання покарань [34, с. 5]. У докторській дисертації, монографіях, підручниках, науково-практичних коментарях, наукових статтях (більше як 100 найменувань) дослідник висунув низку нових концептуальних положень і висновків, що ввійшли до нового КВК України й мають принципове теоретичне значення для зміни пріоритетів політики у сфері виконання покарань. Після прийняття КВК України 11 липня 2003 р. А.Х. Степанюк провів значну роботу з роз'яснення його норм і, що дуже важливо, з доктринального тлумачення та доповнення до них із широким використанням перевірених практикою рекомендацій [344] 34правильно? так.

Таким чином, є підстави стверджувати, що багатоаспектний, універсальний характер досліджень А.Х. Степанюка з точки зору загальної теорії права дають науково виважені відповіді на такі вузлові питання, як поняття кримінально-виконавчого права та його ознаки, функції, принципи, місце й роль кримінально-виконавчого права в системі соціальних норм, відмінності та єдності

кримінально-виконавчого права у співвідношенні з кримінальним, кримінально-процесуальним, а також із конституційним, адміністративним, господарським, фінансовим й іншими галузями права; поняття системи кримінально-виконавчого права як його внутрішньої організації; характеристики джерел кримінально-виконавчого права як зовнішньої форми його вираження; особливості реалізації норм кримінального права тощо. Тобто спостерігаємо систематизоване тлумачення кримінально-виконавчого права як вищий ступінь наукового розроблення його актуальних питань. Завдяки систематизованому тлумаченню й системному підходу як спеціальному методу наукового дослідження А.Х. Степанюк, наприклад, дав оригінальне авторське доктринальне тлумачення поняття “виконання покарання” як складної внутрішньо детермінованої єдності, що інтегрує пізнавальні можливості його складових компонентів, як цілісного, відносно самостійного правового явища, як різновиду юридичної діяльності. При цьому, абстрагуючись від загального до конкретного, він зумів проникнути в сутність діяльності органів та установ виконання покарань, подати у взаємозв’язку всі її елементи й напрями, звести в єдину систему знання про здійснення притаманних покаранням правообмежень [34, с. 6–7]. До речі, такий спосіб теоретичного дослідження є методологічною конструкцією, здатною забезпечити вирішення пізнавального завдання будь-якої галузі права.

Протягом останніх років юридична наука поповнилася кількома фундаментальними дослідженнями з актуальних проблем кримінально-правової політики. Серед них – праця П.Л. Фріса “Кримінально-правова політика України” (докторська дисертація, захищена у 2005 р. [2]), один із розділів якої присвячений взаємовпливу та взаємообумовленості кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики. При цьому кримінально-виконавча політика розглядається дослідником як така, що визначає основні напрями правотворчої діяльності держави й правозастосовчої діяльності відповідних державних органів у сфері реалізації кримінальних покарань. Цілком логічним, на нашу думку, є висновок про первинність кримінально-виконавчої політики, оскільки реалізація кримінального покарання завжди є вторинною стосовно кримінального закону, який визначає поняття злочину [2, с. 17].

Можна також цілком погодитись із тезисним викладом П.Л. Фріса визначального впливу кримінально-правової політики на кримінально-виконавчу, що реалізується через окреслення загальних напрямів кримінально-правової репресії, через формування системи й видів кримінального покарання, через закріплення підстав та порядку звільнення від покарання, через практику визначення окремих видів покарання (хоча, правда, у цьому переліку поєднуються не завжди тотожні поняття), а також думкою, що кримінально-виконавчу політику не можна розглядати тільки як пасивне відображення кримінально-правової політики, оскільки політика у сфері виконання покарання визначає цілі, принципи, стратегію й напрями функціонування кримінально-виконавчої системи, основні форми та методи реалізації кримінального покарання.

Останнє твердження є особливо актуальним у зв’язку з намаганням окремих учених-правознавців вважати кримінально-виконавче право складовою части-

ною кримінального, а не кримінально-виконавчого процесу, чи взагалі розглядати цю офіційно визнану галузь права як другорядну або й зовсім не включати її в перелік галузей права, як наприклад у науковому коментарі основних галузей права, зробленому в підручнику “Правознавство”, що побачив світ у 2007 р. [31], та в деяких інших наукових виданнях із кримінології. Тому становлення сучасної загальноправової парадигми (взірця) кримінально-виконавчої політики й на її основі – правової кримінально-виконавчої системи неможливе без уточнення та доповнення новим змістом предмета кримінально-виконавчого права України. А це, у свою чергу, ставить на порядок денний питання про розробку наукової концепції, спрямованої на пізнання й використання закономірностей діалектичного процесу виправлення й ресоціалізації засуджених, накопичення та систематизацію знань із теорії й практики виконання кримінальних покарань, ведення наукових досліджень із цих проблем.

Розвиваючи положення про закономірності діалектичного процесу у сфері виконання покарань, сучасні дослідники А.П. Гель, Г.С. Семаков, І.С. Яковець тощо вказують на те, що крім діалектичного методу, який є загальнонауковим методом пізнання, у цій галузі права широко використовуються й такі методи, як логічний, системного аналізу, статистичний, історичний, порівняльно-правовий, математичний, опитування, анкетування, спостереження, експерименту тощо [20, с. 45].

Методологічною щодо кримінально-виконавчої політики є власне й сама загальна теорія права, яка виробляє для науки кримінально-виконавчого права основні теоретичні положення, понятійний апарат і принципи. На жаль, можливості сучасної теорії права для насичення цієї галузі права й відповідної науки основами правової поведінки та юридичної відповідальності використовуються поки що недостатньо, так само як і формування самого механізму правової поведінки як сукупності засобів, із допомогою яких здійснюється регулювання поведінки людей правом.

На сучасному етапі досить помітно виділяється напрям досліджень, пов’язаний з обґрунтуванням теоретичних проблем законодавчого процесу, у тому числі й у сфері виконання кримінальних покарань. Так, О.І. Ющик цілком справедливо стверджує, що становлення законодавчого процесу як цілісного стійкого явища правового життя пов’язується з переходом держави до зрілого етапу її розвитку, коли законодавча діяльність виявляється систематичною юридичною діяльністю державного апарату, спеціально спрямованою на вироблення юридичного закону у формі законів держави [36, с. 24]. Дослідник також вважає, що саме через недостатнє усвідомлення суб’єктами законотворення істинних проблем законодавчого процесу як виявлення сутності цього явища в конкретно-історичних умовах сучасної України вдосконалення існуючого законодавства не знаходить адекватного втілення на практиці.

У цьому контексті до теми нашого дослідження основні напрями сучасного кримінального законодавства із визначенням головних завдань і перспектив його вдосконалення й реалізації розглядає А.А. Митрофанов. Він зазначає, що втілення в життя головних концептуальних положень, ідей та принципів, що сто-

суються кримінально-правової політики держави, залежить головним чином від модернізації чинного кримінального законодавства й поліпшення практики його застосування [37, с. 3].

Як відомо, механізм правового регулювання суспільних відносин забезпечується нормотворчою діяльністю компонентних суб'єктів, спрямованою на моделювання поведінки учасників відносин, їх упорядкування відповідно до досягнутого рівня суспільного розвитку. Як уже зазначалося вище, така регламентація здійснюється на законодавчому рівні. Однак, як свідчить досвід функціонування сучасного кримінального процесу, не менш важливим є й підзаконний рівень, який разом із законодавчим складає невід'ємну частину реалізації державної політики. Його забезпечення покладається на Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади. Останнім часом здійснено цілком вдалу спробу проаналізувати й узагальнити нормотворчу, правозастосовчу та розпорядчу діяльність цієї державної установи.

Жодним чином не применшуючи значення праць дослідників, що стосуються видання Кабінетом Міністрів України нормативних актів, у тому числі й кримінально-виконавчого змісту (В.Б. Авер'янов, І.П. Голосніченко, А.В. Дуда, А.П. Заєць, В.Ф. Опришко, М.В. Тесленко, О.І. Ющик тощо), більш детально прокоментуємо дослідження О.О. Томкіної “Акти Кабінету Міністрів України: теоретичні засади видання та реалізації” [38], у якому на основі комплексного наукового аналізу з'ясовано юридичну природу актів Кабінету Міністрів України, їх види, процедуру видання, механізм реалізації й ефективності, а також вироблено теоретичні та практичні рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання суспільних відносин із використанням урядових актів.

Звертаючи увагу на універсальний характер теоретичних модусів (норм), окреслених дослідницею, що мають значення для цілісного уявлення про правотворчість узагалі й нормотворчість зокрема, вважаємо за доцільне відзначити й виокремлення таких важливих принципів процедури видання урядових актів, як: 1) верховенство права (забезпечення пріоритетності юридичних норм прав людини та громадянина над інтересами держави); 2) законності (видання актів відповідно до Конституції й законів України); 3) обґрунтованості (визначення підстав і мети розроблення проекту акта); 4) рівності учасників процедури перед законом; 5) гласності (відкритість та прозорість процедури); 6) науковості; 7) системності (узгодженості принципів урядових документів з іншими правовими актами); 8) планування (поточна організація, упорядкованість дій учасників процедури); 9) узгодження (ухвалення врахування інтересів різних зацікавлених осіб та ухвалення взаємоприйняттого рішення); 10) колегіальності (прийняття об'єктивного й обґрунтованого рішення); 11) відповідальності (утвердження режиму законності процедури видання актів та їх самих) [38, с. 12].

Разом із тим сучасні підходи щодо класифікації джерел у системі нормативних актів Кабінету Міністрів України слід було б розкрити значно ширше, не тільки на прикладі адміністративного права України, особливо під час визначення базових юридичних категорій – “законодавство” й “галузеве законодавство”.

Останнім часом наука кримінально-виконавчого права поповнилася системними дослідженнями з різних аспектів діяльності УВП. Це, зокрема, докторська дисертація О.Г. Колба “Установа виконання покарань як суб’єкт запобігання злочинам” [40], кандидатські дисертації Є.М. Бодюла “Правові та організаційні засади виконання покарання в кримінально-виконавчих установах відкритого типу” [39] та С.К. Гречанюка “Організаційно-правові засади взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями” [41].

Визначальною рисою цих досліджень, як і інших робіт із цієї проблематики, є прагнення їхніх авторів розробити й сформулювати цілісну систему вимог до УВП як основних суб’єктів кримінально-виконавчого процесу, враховуючи сучасні реалії суспільно-політичного життя країни та визначені національним законодавством і міжнародними стандартами основні напрями реформування кримінально-виконавчих установ. Так, Є.М. Бодюл акцентує увагу на виключній юрисдикції держави в особі уповноважених нею державних органів та установ щодо виконання кримінальних покарань і вимагає від останніх здійснення постійного контролю за виконанням покладених на засуджених правообмежень. Тобто на державу покладаються головні організаційні функції управління кримінально-виконавчим процесом, а реалізацію державної політики в цій сфері безпосередньо здійснює ДКВС України, правові основи діяльності якої, завдання та повноваження визначаються законами України, указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України, а також чинними міжнародними договорами.

Актуальність дослідження О.Г. Колба визначається необхідністю реалізації УВП такого важливого елементу кримінально-виконавчого процесу, зазначеного у ч. 2 ст. 50 КК України, як запобігання вчиненню злочинів засудженими. Як свідчить практика, щорічно в УВП учиняється до 400 таких злочинів, і ця тенденція існує й нині [40]. Тим часом в Україні відсутня концепція (доктрина, програма тощо) щодо виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі та розширення видів, меж і можливостей альтернативних йому покарань, основу якої мають становити такі засоби впливу на особу засудженого, які б унеможливили вчинення ним злочинів як в умовах УВП, так і після звільнення з неї. (Нині цей напрям успішно розвивають О. Беца, М. Панасюк, В. Шкадюк [42].)

Обґрунтовуючи діалектичний взаємозв’язок кари як головного елемента мети кримінального покарання й превентивної функції кримінально-виконавчого законодавства та необхідність підвищення ролі УВП у механізмі захисту особи, суспільства й держави від злочинних посягань (теоретичний аспект дослідження), О.Г. Колб на основі всебічного аналізу нормативно-правових джерел із питань профілактики злочинів, оперативно-розшукової діяльності визначив неврегульовані та суперечливі аспекти такої діяльності, розробив організаційно-тактичні засади запобігання злочинам в УВП шляхом удосконалення й більш ефективного використання можливостей організаційної системи служб і підрозділів, підвищення рівня аналізу та прогнозування основних проявів і характеристик злочинності в місцях позбавлення волі, комплексного й індивідуального планування заходів щодо її профілактики (прикладний аспект дослідження).

На користь теоретико-прикладного характеру дослідження О.Г. Колба свідчать і запропоновані ним зміни та доповнення до чинного законодавства України й підзаконних нормативних актів, зокрема в частині реалізації мети кримінального покарання. На його думку, на відміну від КК України, який однозначно передбачає кару за вчинений злочин (ч. 2 ст. 50), у КВК України термін “кара” чітко не розкривається, але передбачається в системі правообмежень і трансформується в таких поняттях, як “режим”, “порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань”, що є цілком логічним, але не тотожним першому, оскільки кара тут виступає лише частковим елементом режиму, в той час і режим не повністю охоплюється поняттям “кара” [40, с. 7].

До речі, за свідченням авторитетного юридичного видання “Юридична енциклопедія”, у чинному законодавстві України термін “кара” не вживається [43, с. 42]. Отже, можна цілком погодитися з О.Г. Колбом, що кара як визначена законодавством міра відповідальності правопорушника за скоєні ним дії у кримінально-виконавчому процесі проявляється в застосуванні щодо нього певних правових обмежень, зміни його статусу (морального – позбавлення чи призупинення деяких прав, матеріального – здійснення штрафних санкцій, фізичного – обмеження особистої свободи). Хоч “Бібліографія праць” за 1991–2005 рр. (Розділ Х. Покарання і його види) вміщує близько 300 робіт, у них поняття “покарання” досить часто асоціюється з карою, не кажучи вже про “смертну кару” – визначення, яке поки що не має заміників (синонімів) [44, с. 176–197].

Більшість сучасних дослідників погоджуються в тому, що йдеться не стільки про те, вживати чи не вживати термін “кара”, скільки про зміну її сутності в ролі кримінального покарання на сучасному витку розвитку цивілізації. В.А. Бачинін з приводу цього зазначає, що інтенсивність покарань – це величина, яка історично змінювалась, оскільки вона залежить від цивілізованості суспільства, характеру його економіки, ступеня антагонізованості психіки людей та багатьох інших факторів [45, с. 527]. Натомість В.К. Дуюнов переконаний, що кара – це справедливе (у сучасному цивілізованому сенсі, а не в середньовічному значенні таліона – помсти) засудження вчиненого злочину й особистості винного, об’єктивна у своїй основі відповідна відплата за вчинене [46, с. 87]. До речі, у російському законодавстві термін “кара” замінений на словосполучення “відновлення соціальної справедливості”, яке має оцінювальний характер, а сам зміст опосередкований через інші поняття (відшкодування завданої злочином шкоди, розмірність вчиненого особою злочину й покарання від імені держави тощо) [47, с. 11; 48, с. 187; 49, с. 34].

Стосовно терміна “виконання–відбування покарання” такої однозначності немає, тому досі в доктринальних джерелах відображаються різноманітні, а подекуди полярні погляди й підходи. Так, С.Я. Фаренюк, вважаючи, що вживані законодавцем терміни “виконання” та “відбування” покарання є синонімічними, під виконанням покарання розуміє врегульований нормами кримінально-виконавчого права порядок застосування кари – комплексу обмежень прав і свобод засудженого [50, с. 25]. На думку А.Х. Степанюка, правова концепція виконання покарання стає реальністю тільки в предметній практичній діяльності органів та УВП і тільки в процесі реалізації кари проходить перевірку своєї іс-

тинності [34, с. 10]. Б.С. Утевський ототожнив поняття “виконання покарання” й “виконання вироку” [51, с. 28–29]. У свій час таку ж позицію займав І.В. Шмаров [52, с. 15]. В.М. Карташов уважав, що виконання покарання припускає висування на перший план предметного, матеріального, зовні об’єктивного характеру юридичної діяльності, підкреслює її природу, юридичні аспекти перетворення суспільних відносин [53, с. 3] тощо.

На нашу думку, термін “виконання покарання” стосується передусім відповідних органів, які у своїй діяльності зобов’язані реалізувати весь комплекс правообмежень, передбачених конкретним видом покарання, забезпечити здійснення наданих засудженим прав, виконання покладених на них обов’язків протягом усього терміну покарання, встановленого вироком суду. В свою чергу, термін “відбування покарання” звернений до засуджених, які повинні на підставі вироку суду, відповідно до приписів, установлених кримінально-виконавчим законодавством, виконувати покладені на них обов’язки й утримуватися від діянь, заборонених нормами права, включаючи злочинні.

Підводячи підсумки наукових інтерпретацій щодо співвідношення понять “покарання – кара – режим покарання” в контексті реалізації превентивної функції права, потрібно, як нам здається, визнати, що хоча в режимі й реалізується природа кримінального покарання у виді позбавлення волі, він за своїм змістом є вужчим, ніж інститут покарання, оскільки останній містить у собі не лише правообмеження, а й правила співжиття, що не мають карального змісту. Тим самим режим виконує функцію превенції щодо вчинення нових злочинів засудженими.

Важливим аспектом кримінально-виконавчої політики є її перебудова в контексті європейських стандартів із метою гуманізації, забезпечення відкритості, наповнення прогресивними зарубіжними концепціями, загальноновизнаними міжнародними принципами, нормами з прав і свобод людини й громадянина, які б забезпечували надійність охорони як інтересів суспільства, так і особи у сфері кримінально-виконавчої діяльності. Саме ця обставина викликала зацікавленість дослідників і появу фундаментальних праць, які, з одного боку, намагаються визначити з точки зору сучасної юридичної науки основні переваги концепції (парадигми) європейської пенітенціарної системи, з іншого – обґрунтувати та сформулювати нормативно-правові й організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів із найбільш актуальних питань кримінально-виконавчої політики.

Серед робіт першої групи виділяється дослідження Л.А. Луць “Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика” [54]. Застосовуючи історико-правовий метод для розкриття генезису та тенденцій розвитку європейських міждержавних правових систем, дослідниця, як ми вважаємо, спромоглася повною мірою виявити подібні й відмінні ознаки національних правових систем у межах європейських міждержавно-правових систем, а також правових систем Ради Європи та Європейського Союзу (ЄС), що у свою чергу дає змогу іншим дослідникам розробляти й установлювати відповідний правовий механізм взаємодії між європейськими міждержавними та національними правовими системами, у тому числі й тими, які обслуговують кримінально-виконавчу сферу.

Серед робіт другої групи слід передусім назвати дослідження В.Т. Маляренка [55; 56] і В.А. Львовичкіна [57], які містять конкретні рекомендації щодо наповнення кримінального й кримінально-виконавчого процесу України прогресивними зарубіжними технологіями, загальновизнаними міжнародними принципами й нормами. Так, обидва дослідники одностайні в тому, що через таку юридичну категорію, як правовий статус засуджених до позбавлення волі, можна найбільш повно проаналізувати реальне втілення міжнародних стандартів у національне законодавство, бо саме правовий статус є серцевиною нормативного відображення основних принципів відносин між особою і державою. Разом із тим не можна не погодитись із зауваженням В.Т. Маляренка, який підкреслює, що права й свободи людини та їх обмеження мають існувати в певних розумних межах, бути збалансованими. Важливо, як цього вимагає європейське право, дотримуватися рівноваги між двома цінностями – правами людини та ступенем контролю над злочинністю [56, с. 24–25].

Ми вивчали зарубіжні юридичні джерела США, Англії, Франції, Німеччини, Польщі та інших країн з метою:

- а) історико-правового аналізу становлення кримінально-виконавчої політики і пенітенціарних систем у цих країнах;
- б) ознайомлення з основними питаннями кримінально-правової пенітенціарної теорії і практики;
- в) порівняльного аналізу відповідних положень кримінально-виконавчого права іноземних держав та України;
- г) узагальнення зарубіжного досвіду кримінально-виконавчої діяльності на предмет його можливого втілення в теорії і практиці української кримінально-виконавчої політики.

Частково відповіді на ці питання можна одержати із навчального посібника “Кримінальне право зарубіжних країн (в питаннях та відповідях)” за авторством І.В. Хохлової та О.П. Шем’якова [58]. Щоправда, досліджувана нами тема представлена тут лише при розгляді видів та призначення покарання, без аналізу власне систем виконання покарань. Такі відмінності ми визначали безпосередньо із зарубіжних літературних джерел.

Так, цікаві особливості пенсильванської¹, оборнської² і прогресивної³ пенітенціарних систем одержані з видань північноамериканських авторів М. Дохерті [59], М. Магуїра, Р. Моргана, Р. Райнера [60]; британських — О.С. Далгарда, І. Крінглена [61], Дж.Р. Хеніга [62], Р.Д. Кінга, К. Макдермота [63], А. Крю [64], Р. Худа [65], Дж. Мура, Н. Даля [66], І. Плеєра, М. Дженкінса [67], Д. Роя, К. Майка Р.Д. Кінга, М. Магвайра [68], Дж. Янга [69]; німецького — Г.Й. Шнайдера [70] та ін.

На підставі цих та інших зарубіжних джерел вдалося встановити, що протягом ХХ ст. у систему виконання покарань закладалися ідеї соціалізації – нові

¹ Пенсильванська в’язнична система ставила завдання духовного відродження злочинців і спеціальних превенцій запобігання злочинам.

² Оборнська в’язнична система передбачала використання примусової праці ув’язнених, підвищення ролі виховного процесу.

³ Прогресивна система стимулювала зміну поведінки засуджених з наданням їм додаткових пільг за сумлінне виконання встановлених вимог.

погляди на сукупність кримінально-правових положень, які обстоювали раціональну і гуманістичну кримінально-виконавчу політику. На цьому ґрунті у другій половині ХХ ст. з'явилася так звана теорія нового соціального захисту, сутність якої виклав один з її основоположників французький правознавець Марк Ансель у книзі “Новий соціальний захист” (опублікована російською мовою, 1970) [71, с. 79–85].

У руслі цієї та інших соціологічних теорій, які заклали наукове підґрунтя творення таких міжнародних правових актів, як Загальна декларація прав людини, Мінімальні стандартні правила поведження з в'язнями, європейські пенітенціарні правила тощо, виділилися й окремі напрями кримінально-виконавчої політики, зокрема індивідуалізації покарання та деякого пом'якшення загальної каральної політики [72; 74], ресоціалізації злочинців [75; 78], підліткової злочинності та її попередження [79; 82], узагальнення сучасного світового досвіду кримінально-виконавчої (пенітенціарної) політики [83; 87].

Порівнюючи в історико-правовому контексті західні та вітчизняну в'язничні системи, слід зазначити, що для України творення пенітенціарної системи за західним зразком не характерне, хоча запровадження прогресивної (висхідної) системи відбування покарання на теренах УСРР ще на початку 20-х років ХХ ст. було нормативно закріплено у ст. 4 першого в історії України Виправно-трудового кодексу (ВТК) УСРР (1925 р. [21, с. 290]).

У зв'язку з цим привертають увагу наукові розвідки відомого українського правознавця, історика, громадського діяча, професора О.О. Малиновського, який започаткував вивчення початків власне українського права (“Вчення про злочин за Литовським статутом” (1894), “Рада Великого князівства Литовського у зв'язку з боярською думою Давньої Русі” (1904), “Кривава помста і смертні кари” та ін.). У праці “Радянські виправно-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами” він зазначав: “Радянська прогресивна система – не копія англо-ірландської, з неї запозичено головну думку, відкинута обов'язкове самотнє ув'язнення в початку, бо воно цілком неприпустимо по радянських місцях ув'язнення. Відкинуто оцінку марками поведінки й праці ув'язнених, так само одмінний одяг для ув'язнених різних класів.

Поділ ув'язнених на класи (розряди й категорії) залишено, але поглиблено: в основі поділу лежить і ступінь соціальної небезпеки й поведінка ув'язненого в зачакненні та його особистість перед ув'язненням” [88, с. 562; 89, с. 137].

На сучасному етапі прогресивна система відбування покарання у кримінально-виконавчому праві України представлена значно ширше. У зв'язку з імплементацією багатьох міжнародних стандартів у нормах чинного КВК України закріплені, наприклад, зміна умов тримання засуджених до позбавлення волі залежно від поведінки засудженого і ставлення до праці та навчання (ст. 100), умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (ст. 152–155), ресоціалізація (ст. 156–157) та ін. Останнім часом спостерігається посилення уваги до вирішення пенітенціарних проблем в загальному комплексі протидії злочинності за прикладом організації цієї роботи в США, Англії, Франції, Німеччині, Польщі та інших країнах.

Підсумовуючи, зазначимо, що вище викладене торкається лише суті й змісту досліджень із найбільш концептуальних положень сучасної вітчизняної та світової кримінально-виконавчої політики. Загалом, спираючись на аналіз наведених праць, можна констатувати позитивну динаміку в розробці практично всіх складників досліджуваного явища. А це створює сприятливі умови для подальшого наукового опрацювання ще недосліджених або малодосліджених чи дискусійних проблем. При цьому не слід забувати про надзвичайну складність такого виду дослідницької діяльності, зумовлену, по-перше, важливістю й специфікою теоретичних і практичних завдань, що стоять перед юридичною наукою в кримінально-виконавчій сфері в процесі її реформування; по-друге, комплексним характером самої науки кримінально-виконавчого права, що вимагає від дослідника знання значної кількості самостійних дисциплін, у тому числі й неюридичних; по-третє, розмаїттям методів кримінально-виконавчих досліджень, які залучаються з підключенням інших галузей права та інших наук, зокрема історії, політології, соціології, психології, логіки, педагогіки тощо.

Упорядкування наявної наукової літератури з метою систематизації та наукового аналізу є своєрідним підґрунтям для подальшої дослідницької діяльності з обраної теми. Виявлення, систематизація, класифікація й аналіз джерел – необхідна умова будь-якого дослідження. У нашому випадку – це і обов'язкова, і першочергова умова, оскільки предметом дослідження є історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України із залученням джерел із теорії та історії держави й права, конституційного, кримінального, кримінально-виконавчого та інших галузей права України й інших держав, відповідних законодавчих актів України та їх проектів, інших нормативно-правових документів – указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, міжвідомчих наказів, наказів та інструкцій ДДУПВП, а також міжнародних правових актів із цієї проблематики.

Отже, ми прагнемо поряд з історіографією теоретично обґрунтувати джерела права, зокрема кримінально-виконавчого, а також виявити, проаналізувати й охарактеризувати насамперед ті джерела, що найбільше прислужилися під час опрацювання визначених у нашому дослідженні проблем. Це зокрема генезис кримінально-виконавчої політики в історичному контексті державотворення, загальні закономірності розвитку науки кримінально-виконавчого права, періодизація становлення й розвитку сучасної кримінально-виконавчої політики України, нормативно-правова діяльність Верховної Ради України, інституту президентства України, Кабінету Міністрів України й органів державної влади, впровадження положень кримінально-виконавчої політики в системі ДКВС України, основні напрями та шляхи удосконалення сучасної кримінально-виконавчої політики й деякі інші. (Відразу зазначимо, що у цьому розділі виклад основного матеріалу має здебільшого інформаційно-бібліографічний, поліаспектний узагальнювальний характер, а докладний аналіз головних (базових) джерел дослідження подано у Розділі 3. Послідовність групування джерел відповідає трьом основним змістовим елементам кримінально-виконавчої політики, а саме: а) кримінально-виконавче право; б) кримінально-виконавча діяльність органів і установ вико-

нання покарань, прокуратури й суду; в) правовідносини учасників процесу виконання (відбування) покарання.)

Слід відзначити, що останнім часом, незважаючи на побутуючу думку про відсутність в українському джерелознавстві узагальнювальних праць із кримінального (кримінально-виконавчого) джерелознавства, є всі підстави стверджувати про наявність у теорії права сучасного поняття джерела права, наукових сентенцій (хоча й не зовсім однозначних) щодо внутрішньої та зовнішньої форми його вираження, методик систематизації (діяльності з упорядкування й удосконалення нормативних актів, приведення їх до певної внутрішньої узгодженості через створення нових нормативних документів чи збірників), інкорпорації (систематизації нормативних актів у збірниках у певному порядку – хронологічному, алфавітному, за обсягом, тематичним спрямуванням тощо) і, врешті, кодифікації (систематизації нормативних актів, що мають спільний предмет регулювання, і створення зведеного нормативного акта – кодексу) [30, с. 92–95].

У статті П.М. Рабіновича “Джерело права” – провідного дослідника теоретичних проблем джерела права, уміщеній у багатотомному систематизованому зводі знань про державу та право – “Юридичній енциклопедії” [90, с. 171–172], джерело права характеризується як спосіб зовнішнього вияву правових норм, який засвідчує їх загальнообов’язковість. Нині в юридичному джерелознавстві розрізняють такі види джерел права:

- правовий звичай – санкціоноване (забезпечуване) державою звичаєве правило поведінки загального характеру;
- правовий прецедент – об’єктивне (вираження зовні) рішення державного органу в конкретній справі, обов’язкове під час розв’язання всіх наступних аналогічних справ;
- нормативно-правовий договір – об’єктивоване формально обов’язкове правило поведінки загального характеру, встановлене за взаємною домовленістю кількох суб’єктів і забезпечуване державою;
- нормативно-правовий акт – письмовий документ компетентного органу держави (а також органу місцевого самоврядування), у якому закріплено забезпечуване нею формально обов’язкове правило загального характеру. Нормативно-правовий акт – основне джерело права в державі соціально-демократичної орієнтації.

На думку багатьох дослідників джерела права, поширеність нормативно-правових актів пояснюється перевагами такого способу вираження юридичної норми саме з погляду загальнолюдських принципів права. Щодо цього П.М. Рабінович і С.Є. Федик визначають такі їх переваги й можливості: чітко, зрозуміло та однозначно формулювати зміст юридичних прав і обов’язків; якнайшвидше доводити до відома адресатів юридичної норми її зміст; забезпечувати сприятливі умови для правильного, адекватного розуміння адресатом змісту норми права; оперативно змінювати чи скасовувати юридичну норму; упорядковувати, погоджувати, систематизувати численні юридичні норми [91; 92].

Теоретичні проблеми джерела права розробляли також вітчизняні дослідники Н.Ю. Задирака [93], В.А. Дудченко [94], І.І. Котюк [95], А.Ю. Олійник

[96], П.В. Онопенко [97], російські – Л.С. Зивс [98], І.А. Горшенева, А.А. Іванов, В.П. Малахов [99], Л.А. Морозова [100], білоруські – М.Ф. Чудаков [101] та ін.

Так, професор кафедри теорії держави та права Одеської національної академії В.А. Дудченко своєчасно й умотивовано порушила проблему офіційного визначення та класифікації законів [94, с. 12–13]. На її думку, це пов'язано з відсутністю нормативно-правового акта, який би регулював й уніфікував нормотворчу діяльність у країні. (До речі, проект такого закону підготовлений Комісією Верховної Ради України з питань правової політики й судово-правової реформи [102].) Зокрема, на етапі, коли відбувається стрімке розширення сфери договірних відносин, нормативно-правовий договір вимагає утвердження як джерело права. Для визнання договору джерелом права необхідно, щоб він містив юридичні норми із взаємним волевиявленням учасників.

У цьому контексті тісно пов'язані з предметом нашого дослідження визначені В.А. Дудченко проблеми, пов'язані з теоретичним обґрунтуванням у нормативному договорі відносин між публічно-правовими суб'єктами. Адже норми кримінально-виконавчого права, установлюючи права й обов'язки суб'єктів, які виконують і відбувають покарання, намічають службове становище і компетенції відповідних посадових осіб та поведінку засуджених у їх повсякденному житті. Визначаючи зміст відбування покарання, вони передбачають його належне виконання й гарантують межі вимог стосовно засуджених.

Джерела та форми права досліджував І.І. Котюк. Не відкидаючи усталеного в сучасному джерелознавстві визнання джерелом права самих матеріальних умов життя суспільства (суспільні відносини), вимоги яких і закріплюються в правових нормах, він допускає також можливість розуміти під джерелом права механізм (технологію) створення правових норм. Як правило, таким механізмом є нормотворча діяльність уповноважених органів, що спрямована на створення правових актів. У структурі цього механізму розрізняють такі етапи, як:

- вивчення суспільних процесів і виявлення потреби правової регламентації суспільних відносин;
- прийняття рішення про підготовку правового акта й розробка його концепції, визначення виду правового акта, яким мають бути врегульовані певні відносини, та органу, уповноваженого ухвалити такий акт;
- підготовка проекту правового акта, попередній його розгляд і фінансово-економічне обґрунтування;
- офіційний розгляд проекту акта уповноваженим органом згідно з визначеною процедурою;
- прийняття акта, його офіційне оформлення та підписання;
- опублікування (оприлюднення) акта й набуття ним чинності [95, с. 56–57].

Як свідчить порівняльний аналіз, така нормотворча діяльність є основним джерелом права для континентальної (романо-германської) правової сім'ї, зокрема й для української. Для англосаксонської системи права складником механізму правотворчості є також діяльність судів, які в процесі судової практики створюють правові прецеденти, що також мають нормативний характер і стають обов'язковими для виконання в аналогічних випадках.

Останнім часом дослідники джерел кримінально-правової політики України вводять у науковий обіг як джерела права рішення Конституційного Суду України та постанови Пленуму Верховного Суду України. Щодо цього, наприклад, П.Л. Фріс небезпідставно вважає, що рішення Конституційного Суду України, виходячи з його місця та ролі в системі державних органів, які закріплені розділом XII Конституції України, є обов'язковими для виконання всіма органами, організаціями і громадянами. Даючи тлумачення тих чи інших питань, Конституційний Суд України часто встановлює напрями та межі кримінально-правової, кримінально-виконавчої політики, які мають вирішальну роль для визначення конституційності окремих правових норм й інститутів.

Натомість постанови Пленуму Верховного Суду України виступають джерелами кримінально-правової політики у двох випадках: 1) коли вони визначають загальні засади, напрями та межі застосування матеріального кримінального закону; 2) під час визначення конкретних напрямів і меж застосування кримінального закону, що встановлює відповідальність за конкретні види злочинних діянь [2, с. 12–13].

Отже, в окремих випадках вищі судові інституції на рівні з кримінальним законом – основним джерелом кримінально-правової політики – визначають загальні підстави та межі кримінальної відповідальності, коло суспільно небезпечних діянь, що визнаються злочинами; встановлюють види й розміри покарання, які можуть бути застосовані до осіб, котрі будуть визнані у встановленому законом порядку винними в їх учиненні, а також регламентують підстави та порядок виконання, відбування кримінальних покарань, а також звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Джерела кримінально-виконавчого права у вигляді норм права – загальнообов'язкових правил, закріплених у законах і підзаконних актах, які регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі та з приводу виконання покарань – мають свою специфіку. По-перше, зміст норм кримінально-виконавчого права установлює такі правила поведінки, які не передбачені нормами інших галузей права. По-друге, норми кримінально-виконавчого права регулюють повсякденне життя й побут засуджених, їх участь у праці, дозвілля, проведення з ними виховної роботи, навчання, тобто ті відносини, учасниками яких є засудженні та які у звичайному житті регулюються нормами інших галузей права й моралі. По-третє, на відміну від кримінального та цивільного права в кримінально-виконавчому праві немає чіткого поділу норм на матеріальні й процесуальні. По-четверте, на відміну від норм інших галузей права більшість норм кримінально-виконавчого законодавства належить до регулятивних, тобто таких, що безпосередньо регулюють суспільні відносини, які складаються на їхній основі в процесі виконання покарання між органами держави та засудженими.

Крім зазначених відмінностей, джерела кримінально-виконавчого права виражені нормою, вирізняються і своєю структурою – у багатьох із них відсутні, наприклад, такі структурні елементи, як гіпотеза, диспозиція та санкція, обов'язкові для норм інших галузей права. У нормі кримінально-виконавчого права гіпотеза,

як правило, лише припускається; частина диспозиції іноді виноситься за межі нормативних актів, наприклад, як додаток до них; санкції містяться в окремій нормі тощо [103, с. 26–30].

Ще одна характерна ознака, яка виділяє джерела кримінально-виконавчого права в особливу категорію, – їх чітко виражена співвідносність із загальновищезначеними міжнародними (універсальними та регіональними) нормами й принципами, зокрема із міжнародними стандартами з прав і свобод засуджених до позбавлення волі. Сучасні вітчизняні дослідники підкріплюють цю тезу багатьма чинниками та, передусім, тим, що одним із пріоритетних напрямів державно-правової реформи в Україні є створення сучасної правової системи, яка б повною мірою забезпечувала права й свободи кожної людини та громадянина. У цьому контексті проблема забезпечення прав і свобод засуджених до позбавлення волі та приведення національного законодавства у відповідність з міжнародними стандартами є на сучасному етапі розвитку України особливо актуальною, зокрема у зв'язку з активним входженням держави до світового міжнародного співтовариства.

Для України привабливою є зонайперше правова система ЄС, її джерела, структура, механізм функціонування. Характерними її ознаками є: 1) функціонування на основі та в межах, визначених установчими документами, а також відповідно до загальновищезначених норм (джерел) та принципів міжнародного права; 2) наявність основних елементів – суб'єктів міжнародного права, насамперед держав-учасниць; 3) наявність органів, що виконують нормотворчі (джерелотворчі) і правозастосовчі (прикладні, реалізаційні) функції; 4) наявність системи права з поділом її на первинне та вторинне право; 5) наявність спільного правового поля для норм міжнародного, національного права й прав Співтовариств; 6) особливий характер системи джерел права, серед яких найбільшу значимість мають установчі договори й інші джерела первинного права; 7) наявність джерел “вторинного права”, серед яких важливе місце займають регламенти та директиви, і “третинного” – судових прецедентів; 8) високий рівень правової уніфікації; 9) наявність ефективних засобів нормативно-правової інтеграції; 10) визнання пріоритету дії норм права ЄС над нормами права держав-учасниць у разі виникнення розбіжностей між ними, і прямої дії ряду норм права ЄС у національних правових системах [54, с. 11]. На основі цих ознак сформульовано поняття правової системи ЄС та її джерел.

Як свідчить порівняльний аналіз, основними юридичними ознаками правової системи України і її джерел є: 1) правова система є однією з підсистем українського суспільства; 2) основними елементами правової системи є фізичні та юридичні особи, зокрема держава; 3) виникнення зв'язків між цими суб'єктами опосередковує система норм права (система джерел права); 4) діяльність суб'єктів права є способом вираження цих зв'язків, особливо через правові відносини; 5) метою правової системи є досягнення правопорядку, що забезпечує функціонування та розвиток українського суспільства.

Як бачимо, і в першому (ЄС), і в другому (Україна) переліку ознак системи джерел права відіграють ключову роль у регламентації суспільних відносин, у тому числі й у кримінально-виконавчій сфері.

Слід зазначити, що за роки незалежності кримінально-виконавча система України зазнала істотних змін, пов'язаних передусім із необхідністю творення нової джерельної бази, поступово вивільняючись від тієї, що дісталась у спадок від попередньої (радянської) пенітенціарної системи, і залучаючи кращі міжнародні джерельні стандарти. Цей процес достатньо висвітлений у багатьох дослідженнях, зокрема близьких за тематикою до проблеми, яку розглядаємо, – О.В. Беца [104; 105], І.Г. Богатирьова [106; 107], Л.А. Луць [54], В.А. Львовичкіна [57; 108], В.Т. Малярєнка [55; 56], О.Б. Пташинського [109; 110], М.М. Яцишина [111; 112] тощо.

Так, О.Б. Пташинський вважає, що внесення змін і доповнень до ВТК України – основного джерела, яке регламентувало процес виконання покарань від середини 20-х років ХХ ст., і юридично вмотивувало своїми правовими нормами поняття “виправно-трудова праця” [113], дало можливість за порівняно короткий історичний проміжок часу значно наблизитися до міжнародних стандартів, що регулюють правовий статус засуджених, режим, умови праці, виховну роботу, ресоціалізацію та інші важливі складники сучасного кримінально-виконавчого процесу.

До речі, такі висновки О.Б. Пташинського, як і узагальнення, зроблені автором цієї монографії щодо сутності й змісту багатьох нових зарубіжних джерел, що стали головним виразником загальної стратегії держави на шляху наближення України до ЄС за всіма напрямками співробітництва, у тому числі у кримінально-виконавчій сфері (ідеться про Програму інтеграції України до ЄС [114]), підтверджені Висновками й рекомендаціями Комітету ООН проти катувань [115], Висновками Парламентської Асамблеї Ради Європи № 190 (1955) щодо заяви України на вступ до Ради Європи [116], висновками наради за підсумками інспекційного візиту в Україну представників Європейського комітету із запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню [117] та іншими документами аналогічного змісту.

Серед джерел із цієї проблематики вигідно вирізняється монографія А.Х. Степанюка та І.С. Яковець “Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України” [118]. У ній зроблено цілком вдалу, на наш погляд, спробу узагальнити попередній етап законо- й нормотворення кримінально-виконавчого змісту у кримінально-виконавчій сфері, яке за цей час із 2007 зазнало значних уточнень змісту багатьох кримінально-виконавчих дій щодо конституційних прав та свобод засуджених згідно з вимогами міжнародних стандартів. Особливу увагу приділено каральній функції органів і установ виконання покарань, процедурі втілення міжнародних норм поводження з ув'язненими в кримінально-виконавчому законодавстві та практиці. Проаналізовано основні положення Європейських пенітенціарних правил [128] та Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями [130], їх співвідношення з національним законодавством й іншими нормами та стандартами.

Аналіз загальної ситуації, що склалася в царині запровадження міжнародних стандартів у практику законотворення з різноманітних питань виконання покарань дає підстави виділити ті міжнародно-правові акти, які стали орієнтиром для

розвитку політики з виконання покарань та кримінально-виконавчого законодавства України на нових методологічних засадах (демократизація, гуманізація, законність), застосування його норм у механізмі виконання та відбування покарань і, таким чином, здійснення демократичної карної політики.

Зробивши в 1995 р. остаточний вибір щодо входження до європейського правового поля, Україна ратифікувала найважливіші міжнародні правові акти, серед яких, насамперед, слід назвати Загальну декларацію прав людини (далі – Декларація), проголошену резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (ГАООН) від 10 грудня 1948 р. Це перший в історії міжнародних відносин акт, у якому заявлене широке коло основних свобод і прав людини, що підлягають загальній повазі й дотриманню [119]. Декларація вперше на міжнародному рівні закріпила перелік основних прав і свобод людини і стала своєрідною програмою міжнародного співробітництва в галузі прав людини й необхідною передумовою розроблення та прийняття наступних документів у цій сфері.

Згідно з прийнятою в сучасному джерелознавстві права класифікацією міжнародних стандартів [19, с. 161; 20, с. 171–215; 120, с. 345–346; 121, с. 636] цей правовий акт належить до групи універсальних міжнародних стандартів загального характеру, усі положення яких можуть бути застосовані для визначення фундаментальних основ правового статусу осіб, які потрапляють у сферу дії кримінальної юстиції, у тому числі й тих, котрі відбувають покарання.

До цієї групи належить Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [122] (далі – Пакт), прийнятий на розвиток Декларації з метою конкретизації та доповнення її окремих положень. Ст. 5, 7–10 Пакту безпосередньо стосуються процесу виконання покарань та поведження із засудженими.

До універсальних міжнародних стандартів загального характеру слід віднести також Декларацію про захист усіх осіб від катувань й інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведження та покарання, прийняту ГАООН 9 грудня 1975 р. [123, с. 249–262], ст. 5 якої вимагає від персоналу УВП такого стану справ, за якого повністю враховувалась би заборона катувань й інших жорстоких дій щодо засуджених.

У розвиток і на виконання двох попередніх документів Резолюцією 39/46 ГАООН від 10 грудня 1984 р. прийнята Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження й покарання [124, с. 53–62]. Вона набула чинності 26 червня 1987 р. відповідно до ст. 27(1), у тому числі й в Україні. Конвенція містить преамбулу та складається з 33 статей, у яких послідовно, починаючи з визначення терміна “катування” (ст. 1), викладаються застереження щодо дій, які кваліфікуються як катування (ст. 2, 4, 10) та визначаються застережні заходи проти таких дій (ст. 17, 20), наприклад, створення Комітету проти катувань.

Із метою вироблення дієвого механізму для запобігання катуванням Резолюцією 57/199 ГАООН від 18 грудня 2002 р. прийнятий Факультативний протокол до Конвенції ООН проти катувань [125, с. 176–180]. По суті, це додаток до Конвенції, він передбачає, що тільки держави-учасниці самої Конвенції можуть підписати та ратифікувати його. Факультативний протокол підписаний від іме-

ні України 23 вересня 2005 р. у Нью-Йорку й ратифікований Верховною Радою України 21 липня 2006 р. (Закон № 22-V від 21 липня 2006 р.). Основна мета цього протоколу – створення системи регулярних відвідувань, що здійснюються незалежними та національними органами, місць, у яких перебувають особи, позбавлені волі, з метою запобігання катуванням й іншим жорстоким, нелюдським або таким, що принижують гідність, видам поведження та покарання (ст. 1).

Решту джерел складають три основних групи міжнародних стандартів: 1) регіональні міжнародні стандарти загального характеру; 2) універсальні міжнародні стандарти спеціального характеру; 3) регіональні міжнародні стандарти спеціального характеру.

Деякі дослідники (А.П. Гель, Г.С. Семаков, А.Х. Степанюк, І.С. Яковець та ін.) класифікують також групу міжнародних стандартів щодо певних професійних груп із числа персоналу, окремих видів покарань та окремих категорій правопорушників [20, с. 206–215]. До цієї групи належать міжнародно-правові документи, які розроблялись і приймалися Радою Європи – урядовою міжнародною організацією, що займається питаннями розвитку соціальної сфери та забезпеченням прав і свобод людини. Юридичну основу її діяльності складають такі основні стандарти загального й регіонального характеру:

– Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (протоколи № 1 від 20 березня 1952 р., № 2 від 6 травня 1963 р., № 4 від 16 вересня 1963 р., № 6 від 28 квітня 1983 р., № 7 від 22 листопада 1990 р. [126, 6–8]). Україною ця конвенція та протоколи № 2 й № 11 до неї підписані 9 листопада 1995 р., а протоколи № 1, № 4 та № 7 – 19 грудня 1996 р. Конвенція і всі зазначені протоколи до неї ратифіковані Законом від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР і набули чинності для України з 11 вересня 1997 р. (за винятком протоколу № 11, який набув чинності з 11 листопада 1998 р.). У подальшому Україною також були підписані та ратифіковані протокол № 6 до Конвенції, який стосується скасування смертної кари (підписаний 5 травня 1997 р., ратифікований Законом № 1484-III від 22 лютого 2000 р.), № 12 – щодо заборони будь-якої дискримінації (підписаний 4 листопада 2000 р., ратифікований Законом № 3435-IV від 9 лютого 2006 р.), № 13, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин (підписаний 3 травня 2002 р., ратифікований Законом № 318-IV від 28 листопада 2002 р.); № 14, який змінює контрольну систему Конвенції (підписаний 10 листопада 2004 р., ратифікований Законом № 3435-IV від 9 лютого 2006 р. [20, с. 172–182]);

– Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижуює гідність, поведженню чи покаранню 1987 р. (з протоколами) [127, с. 62–77], підписана Україною 2 травня 1996 р., ратифікована Законом № 33/97-ВР від 24 січня 1997 р. і набула чинності для України з 1 вересня 1997 р. Особливістю цієї конвенції є те, що вона на нормативному рівні передбачила створення спеціального позасудового механізму контролю у сфері запобігання катуванням у місцях позбавлення волі, – Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижуює гідність, поведженню чи покаранню (ст. 1);

– Європейські пенітенціарні правила від 11 січня 2006 р., Рекомендація R(2006)2 Комітету Міністрів Ради Європи [128], основна мета яких полягає в установленні єдиних мінімальних вимог стосовно тих аспектів керування пенітенціарними установами, які особливо важливі для забезпечення гуманних умов тримання під вартою, і такого поводження з особами, позбавленими волі, яке мало б на них виправний вплив у рамках сучасної та прогресивної системи (преамбула);

– Європейські правила щодо громадянських санкцій і заходів, прийняті Комітетом Міністрів Ради Європи 19 жовтня 1992 р., Рекомендації NR(92)16 [129, с. 86–97], метою яких є встановлення набору стандартів, щоб дозволити національним законодавцям і практикам (органи, які приймають рішення та які є відповідальними за впровадження) ефективно застосовувати громадські санкції й заходи. Це застосування повинно ґрунтуватися на балансі між необхідністю захисту суспільства, забезпечення правопорядку та використання норм, які передбачають відшкодування завданої жертві шкоди, з одного боку, і з другого – істотним визначенням потреб злочинця в його соціальній адаптації (преамбула);

– Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями [130; 131]. 25 травня 1984 р. Рада Європи своєю Резолюцією схвалила Процедури ефективного виконання Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями й запропонувала державам-учасникам врахувати їх у процесі виконання правил та у своїх періодичних доповідях, які подаються до ООН. У сучасному вигляді Правила стосуються практично всіх питань відбування покарання у вигляді позбавлення волі. У них регламентуються класифікація засуджених до цього виду покарання, режим у місцях позбавлення волі, праця засуджених, виховна робота із засудженими, вимоги до житлових приміщень та забезпечення побуту засуджених, харчування й медичне обслуговування тощо.

Важливість названих та інших міжнародно-правових актів як джерел кримінально-виконавчого права безсумнівна. Їх принципові положення щодо поводження із засудженими як із боку держави, так і посадовців органів й установ виконання покарань стали визначальними під час творення основних джерел українського кримінального права, зокрема в частині визначення основних принципів поводження з в'язнями, прав та обов'язків засуджених, керування пенітенціарними установами, ресоціалізації, участі громадськості в цьому процесі (громадський контроль) тощо. При цьому деякі з положень закріплені як загальноправові (конституційні) принципи, що діють у всіх галузях права, у тому числі й у кримінально-виконавчому.

Так, згідно із Конституцією України – базовим джерелом права, принциповим і пріоритетним елементом системи основних прав та свобод людини й громадянина є громадянські права та свободи, які виникають із часу народження людини і не можуть бути ніким скасовані чи припинені. Первинним невід'ємним правом людини є її право на життя, що виникає з моменту її народження (ст. 27). Право на життя не може бути скасованим чи обмеженим будь-ким. На вимогу Ради Європи Україна відмовилася від смертної кари як вищої міри покарання (КК України 2001 р. скасував смертну кару). За цими джерелами життя людини визна-

ється найвищою соціальною цінністю, й держава бере на себе обов'язок захищати це право.

У контексті нашого дослідження важливим є також конституційне визначення, що виключно законами України затверджуються організація та діяльність органів і установ виконання покарання (п. 14 ст. 92 [132, с. 14–15]).

Зазначені вище (як і інші) загальноправові (конституційні) принципи в кримінально-виконавчому праві виступають як норми загальнообов'язкових правил, закріплені в джерелах – законних і підзаконних актах, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі й з приводу виконання покарань. При цьому норми кримінально-виконавчого права мають декілька особливостей. По-перше, це своєрідні закони, що приймаються тільки Верховною Радою України, по-друге, це норми, які застосовуються як похідний соціально-правовий продукт, що зв'язаний з існуванням певних відносин у процесі виконання кримінальних покарань, які є кримінально-правовими за змістом, суб'єктами та об'єктом [31, с. 714].

Крім того, як уже зазначалося, зміст норм кримінально-виконавчого права становить собою такі правила поведінки, які нормами ніякої іншої галузі права не передбачені. Найбільш різнобічно визначені нормами кримінально-виконавчого права порядок та умови відбування позбавлення волі, режим відбування покарання, праця засуджених, їх навчання й основні форми виховної роботи. Тобто норми кримінально-виконавчого права регулюють ті відносини, учасниками яких є засуджені та які у звичайному житті регулюються нормами інших галузей права й моралі.

У вітчизняному правознавстві такі правові норми (нормативний акт, нормативна умова, правовий звичай тощо) визначаються як “джерело права”, яке в нашому випадку часто використовується у двох аспектах: **соціальному**, де джерелом є юридичний мотив, суспільні відносини в ході виконання кримінальних покарань, які можуть і повинні бути врегульовані конкретними правовими нормами, законами й підзаконними актами, та **юридичному** – нормативні настанови, юридична практика тощо. Для ДДУПВП як суб'єкта, який застосовує й реалізує юридизоване право, усі інші джерела не мають значення, бо тільки офіційно виданий юридичний документ є джерелом його прав та обов'язків з питань виконання покарань [133, с. 265; 134, с. 266].

Основним джерелом, що містить конкретні норми кримінально-виконавчого законодавства й регулює порядок та умови виконання й відбування кримінальних покарань, є КВК України, який був прийнятий 11 липня 2003 р. і набув чинності 1 січня 2004 р. [135; 137]. Кодекс поділяється на загальну й особливу частини та складається з 5 розділів, 26 глав і містить 166 статей. Як свідчить аналіз, основні статті, що визначають порядок й умови виконання кримінальних покарань, згруповані за класифікаційними ознаками (розподіл засуджених на відносно однорідні категорії за ступенем тяжкості вчиненого злочину та відповідного покарання, статі, віку, фізичного стану тощо для створення найбільш ефективних умов у досягненні цілей покарання).

Окремі глави й розділи складають статті КВК, що визначають установлений законом та іншими нормативно-правовими актами режим – порядок виконання

й відбування покарання. Важливою частиною коментованого джерела є соціальні правові норми, що визначають залучення засуджених до суспільно корисної праці (глава 18), на рівні закону закріплюють поняття соціально-виховної роботи із засудженими як цілеспрямованої діяльності персоналу органів і УВП та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення й ресоціалізації засуджених (глава 19), а також установлюють умови відбування покарання в колоніях різних видів (глава 20) та особливості відбування покарання у вигляді позбавлення волі засудженими жінками й неповнолітніми (глава 21), а ст. 150–151 визначають виконання покарань у вигляді довічного позбавлення волі, юридичне оформлення яких у зв'язку з відміною смертної кари відбулося фактично протягом останнього десятиліття [138; 140].

З другої половини 90-х років минулого століття зроблено суттєві кроки із систематизації та класифікації новостворених джерел кримінально-виконавчого права – опубліковано збірник “Права людини і професійні стандарти для працівників міліції та пенітенціарних установ у документах міжнародних організацій” [142], збірник нормативних актів кримінально-виконавчого законодавства (уклад. В.М. Трубников [143]), “Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України” (упор. Г.О. Радов, І.С. Резнік [144]), збірник законодавчих та нормативно-правових актів “Кримінально-виконавче право України” (уклад. Г.С. Семаков, А.П. Гель [145]), “Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі” (уклад. С. Скоков, Ю. Олійник, О. Янчук [146]), збірник нормативно-правових документів з кримінально-виконавчого права (уклад. А.Х. Степанюк [147]), “Кримінально-виконавче законодавство України. Кримінально-виконавчий кодекс. Нормативно-правові акти” (упоряд. В.С. Ковальський, Ю.М. Хахуда [148]), “Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України” (уклад. В.М. Трубников, Ю.В. Шинкарьов [149]), а також єдиний поки що окремий збірник, що містить міжнародні стандарти [150]. Названі збірники є черговими й продовжують серію, започатковану ще 1927 р., видання зводів документів із кримінально-виконавчого права [151; 153].

Очевидно, немає необхідності доводити значимість зазначених інформаційно-бібліографічних друкованих видань. Їх важливість відчувається навіть в умовах еволюції інформаційних технологій, оскільки творенню електронних ресурсів у цій сфері повинна передувати попередня аналітична робота дослідників із визначення специфіки тих чи інших джерел, їх можливого групування за тематичними ознаками тощо, як це, наприклад, зроблено в збірнику нормативних актів укладачами В.М. Трубниковим та Ю.В. Шинкарьовим. У ньому з урахуванням ролі у правозастосуванні окремих специфічних нормативних актів матеріал групується залежно від виду покарання, що дає можливість науковцям, практичним працівникам кримінально-виконавчої системи, викладачам, студентам і аспірантам більш упевнено орієнтуватись у викладеному.

Однак, як свідчить аналіз, систематизацією та класифікацією джерел кримінально-виконавчого права займаються здебільшого кримінологи й меншою мірою – представники інших галузей права, зокрема загальної теорії та історії

права, що позбавляє цей процес теоретичної упорядницької складової. Так, узагальнюючи ситуацію зі станом джерельної бази, що регламентує порядок та умови виконання кримінальних покарань, і зважаючи на дискусійний, а подекуди й досить проблемний характер трактування в законодавчих актах і науковій юридичній літературі основних понять цього виду кримінально-виконавчої діяльності, зокрема “порядок виконання і відбування покарання”, “режим” та отождолення цих понять, так само, як і близьких один до одного, але різних у змістовому вираженні термінів “правила”, “порядок”, “дисципліна”, слід і в законодавчих актах, і в правилах внутрішнього розпорядку УВП привести визначення і вживання згаданих понять у відповідність з основними принципами теорії права, у яких більш ґрунтовно розроблені й представлені різновиди спеціальної дисциплінарної відповідальності під час реалізації правових принципів, у тому числі й трактування поняття “дисципліна” та її різновиди [31, с. 114, 126–129].

Це стосується також і теоретичного обґрунтування джерел, що визначають поняття й ознаки правопорушень, об’єктів та суб’єктів правовідносин у кримінально-виконавчій сфері, поняття й структуру правової норми та навіть загальну характеристику кримінально-виконавчого права як самостійної галузі.

Із точки зору методології теорії права необхідно визначитись із самим поняттям “систематизація джерел кримінально-виконавчого права”, оскільки сама ця діяльність в юридичній літературі часто визначається як “систематизація законодавства”, “систематизація права”, “систематизація норм права”, “систематизація нормативних актів”, “систематизація нормативно-правових актів”, “систематизація нормативного матеріалу” тощо.

Неоднозначно визначається й кількість форм цієї діяльності, зокрема одні автори розрізняють лише інформацію та кодифікацію, інші – ще й консолідацію, звід законів, облік нормативних актів тощо. Якщо ж проаналізувати й те, що вкладається у зміст кожного з цих видів діяльності, то одні дослідники під інформацією розуміють те, що інші – під консолідацією; інші під інформацією й консолідацією розуміють те, що традиційно вважається кодифікацією [31, с. 71].

Цілком очевидно, що такий стан речей формувався роками та став стереотипом, але, як відомо, різнобій у тлумаченні понять із визначення джерел кримінально-виконавчого права є серйозною проблемою, що особливо очевидно у зв’язку з використанням комп’ютерних технологій, які зумовлюють потребу однозначного тлумачення понять. Саме тому питання вдосконалення понятійно-категоріального апарату джерел кримінально-виконавчого права є актуальним як із теоретичної, так і з практичної точки зору. А це зобов’язує ще раз проаналізувати всі визначення, що функціонують у процесі систематизації та класифікації кримінально-правових актів, і з позицій сьогоденного розуміння зазначених проблем внести відповідні корективи.

Підсумовуючи аналіз джерел, що регламентують кримінально-виконавчий процес, слід наголосити на необхідності підвищення їх ефективності, зокрема в частині правореалізаційної практики, бо саме тут найпомітніше проявляється змістова сутність вивчених, осмислених, легітимних та апробованих законів і підзаконних нормативно-правових актів з актуальних проблем кримінально-

виконавчої політики. Низька ефективність значної частини кримінально-виконавчих законодавчих актів є наслідком недостатньої наукової експертизи на предмет їх відповідності чинному конституційному законодавству й міжнародним нормам.

1.2. Теоретико-концептуальне визначення кримінально-виконавчої політики України

Аналізуючи зміст кримінально-виконавчої політики, передусім варто хоча б коротко визначитися з основною термінологією, що застосовується у цій сфері. У сучасній науковій літературі поки що існують різні підходи до трактування самого поняття “політика”. Одні вважають, що ця політика визначається економічним базисом нашого суспільства та відображає економічні закономірності його розвитку. З іншого боку, поняття “політика” ототожнюється з усвідомлено організованою діяльністю органів державної влади та управління, громадських об’єднань, партій тощо, яка визначається їх інтересами та цілями. Універсальний словник-енциклопедія, рекомендований Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник, дає найбільш узагальнену інтерпретацію цього поняття: “1) цілеспрямована діяльність у галузі взаємовідносин між різними суспільними групами, державами й народами, пов’язана із боротьбою за здобуття або утримання державної влади як знаряддя регулювання і формування цих стосунків; 2) визначена частина, програма або напрямок такої діяльності: головним суб’єктом є держава” [154, с. 1085].

Останнє визначення звільняє дослідника від необхідності ділити політику на внутрішню і зовнішню. Крім того, таке формулювання усуває будь-яку проблематичність щодо введення в контекст терміна “політика” такої її складової, як кримінальна політика, що визначає основні напрями, методи та засоби боротьби держави зі злочинністю, форми, завдання і зміст діяльності правоохоронних органів та громадських організацій, які беруть участь в її здійсненні. Ця діяльність є багатогранною та різновекторною і спрямована на: 1) швидке та повне розкриття злочинів, встановлення осіб, винних у їх скоєнні, та забезпечення правильного застосування закону; 2) правильну кваліфікацію скоєного злочину та призначення відповідного покарання; 3) виконання призначеного за вироком суду покарання [20, с. 14].

Заслугують на увагу й інші тлумачення поняття “кримінальна політика”. Так, на думку О.М. Литвака, кримінальна політика – це співвідношення між законодавством, каральними, адміністративно-організаційними та кримінологічно-попереджувальними заходами з урахуванням економічної та соціальної ситуації [155, с. 18]. Натомість І.К. Сезонова, К.М. Оробець, – харківські науковці – вважають, що кримінальна політика – це стратегія і тактика, цілі, принципи, форми, методи, засоби та заходи діяльності суб’єктів, на яких покладене здійснення цієї політики у сфері протидії суспільно небезпечним діям, та реалізації державних заходів виявлення і впливу на осіб, які їх вчинили. Якщо дійсне призначення закону – забезпечувати передбачуваність поведінки, то призначення криміналь-

ної політики можна, з деякою мірою спрощення, вбачати у гарантуванні передбачуваності, впорядкованості, раціональності та ефективності розвитку правової регламентації, тобто в управлінні цим розвитком [156, с. 66].

У цьому ж ключі розглядає кримінально-виконавчу політику волинська дослідниця В.В. Кондратішина, виділяючи три взаємопов'язані й обумовлені її завдання, які визначаються: а) суспільством у цілому; б) іншими елементами політики у сфері боротьби зі злочинністю; в) безпосередньо кримінально-виконавчою політикою. Так само формулює дослідниця й керівні засади формування та реалізації цього виду політики, а саме: 1) відповідності кримінально-виконавчої політики іншим елементам політики у сфері боротьби зі злочинністю; 2) невідворотності кримінального покарання; 3) врахування (відповідності) соціально-правової психології; 4) диференціації та індивідуалізації виконання покарання; 5) відновлення соціальної справедливості; 6) доцільності; 7) економії репресій; 8) прогресивної системи виконання й відбування покарання; 9) взаємної відповідальності держави та засудженого; 10) примирення; 11) раціонального застосування заходів переконання й примусу до засуджених; 12) участі громадськості у виконанні кримінального покарання; 13) поєднання всіх елементів мети покарання під час його виконання; 14) комплексного та системного (безперервного) впливу на особу засудженого; 15) погашення й зняття судимості [157, с. 6–7].

Вищевикладене дає підстави для наступного порівняння: на відміну від колишньої радянської кримінології, у якій панував культ правлячої партії та абсолютний пріоритет політики щодо моралі, права і держави, сучасна теоретична модель антикримінальної діяльності держави має базуватися на пріоритеті кримінологічного попередження злочинності, тобто на заміні кримінальної політики кримінологічною політикою, яка спиратиметься на кримінологічне прогнозування та планування.

Про те, що кримінологія як політика також має вже солідне теоретичне підґрунтя, свідчить диференційований підхід до визначення її основних складових – кримінально-правової, кримінально-процесуальної та кримінально-виконавчої політики й наповнення їх сучасним кримінологічним змістом. Так, кримінально-правова політика – це напрям діяльності законодавчих і правозастосовчих органів зі створення кримінального законодавства, криміналізації та декриміналізації, пеналізації і депеналізації, диференціації кримінальної відповідальності. Кримінально-процесуальна політика – напрям діяльності правотворчих і правозастосовчих органів зі створення й використання форм реалізації кримінального закону на всіх етапах його дії. Кримінально-виконавча політика – це напрям діяльності державних і громадських органів у галузі виконання кримінальних покарань [19, с. 8].

Сучасний розвиток вітчизняної кримінальної політики потребує осмислення загальнотеоретичних питань криміналізації суспільно небезпечних діянь з урахуванням нинішніх змін соціально-економічних відносин з метою підвищення ефективності дії кримінального закону, досягнення поставлених перед ним цілей. Криміналізацією слід вважати напрям кримінальної політики, який полягає

у виявленні суспільно небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнанні допустимості, можливості й доцільності їх кримінально-правової заборони шляхом їх фіксації в законі як злочинних і кримінально-караних.

Як вважає А.А. Митрофанов, криміналізація проводиться у відповідності із загальними принципами кримінально-правової політики і формується на підставі юридично-кримінологічних, соціально-економічних та соціально-психологічних факторів. Зокрема в процесі криміналізації мають бути з'ясовані такі питання, як обумовленість підвищеного ступеня суспільної небезпеки певного правопорушення; його поширеність; способи та ефективність протидії йому до встановлення кримінальної караності, а також можливі причини їх недостатньої ефективності; співвідношення певного діяння з правосвідомістю суспільства, тобто чи підготовлене суспільство до того, щоб протидія таким правопорушенням велася засобами кримінально-правового примусу; наслідки, до яких призведе встановлення певної кримінально-правової заборони, чи може вона бути фактично реалізована. Тільки після вивчення цих питань можна судити про наявність критеріїв встановлення кримінальної караності – підвищеного ступеня суспільної небезпечності та умов, необхідних для реалізації принципу невідворотності державного реагування на вчинення криміналізованих діянь, а отже, і зробити висновок про необхідність кримінально-правової протидії тим чи іншим суспільно небезпечним діянням [37, с. 14].

Останнім часом склалися сприятливі умови для теоретико-концептуального визначення кримінально-виконавчої політики України в контексті юридичної діяльності, методологічні та теоретичні аспекти якої визначив С.Д. Гусарев у докторській дисертації “Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти” [158]. Як вважає вчений, сучасна методологічна база досліджень проблематики юридичної діяльності ґрунтується на основних положеннях сучасного праворозуміння, поєднання та взаємодоповнення юридичного позитивізму, соціологізму, інтегративної юриспруденції, а також на ідеях верховенства права, визнання прав і свобод людини як найвищої соціальної цінності, розмежування права та закону, пріоритету закону щодо підзаконного акта, взаємної відповідальності держави й особи.

На думку С.Д. Гусарева, у структурі методології досліджень юридичної діяльності потрібно виокремити кілька найпоширеніших методологічних підходів, які домінують та дозволяють вирішувати поставлені дослідниками завдання, зокрема комплексний, соціологічний, прагматичний, системний і деонтологічний⁴. Останнім часом спостерігається активізація досліджень деонтологічних аспектів природи та змісту юридичної діяльності, співставлення її засад з моральними основами життєдіяльності суспільства, що дає підстави для виокремлення етико-деонтологічного напрямку у правових дослідженнях, у тому числі і з проблем кримінально-виконавчої політики.

⁴ У широкому розумінні юридична деонтологія – наука, що аналізує (поряд із моральними) фахові, психологічні, політичні, етичні й естетичні вимоги, які регламентують ставлення спеціаліста до об'єкта праці – клієнта, а також до своїх колег і забезпечують у цілому режим найоптимальнішого поведіння осіб у стані їхньої взаємозалежності (Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 2: Д-Й. – 1999. – С. 70).

Водночас, зазначає С.Д. Гусарев, методологічна база досліджень юридичної діяльності залишається недосконалою, що виявляється у різноманітті авторських позицій щодо визначення, ознак, структури, змісту, видів юридичної діяльності, її співвідношення з іншими правовими явищами. Зокрема поза увагою вчених залишаються дослідження юридичної діяльності як різновиду соціальної та правової діяльності, її власне юридична природа, особливості наукової, освітньої та практичної діяльності юристів. Тому подальше розв'язання проблем юридичної діяльності потребує додаткової розробки та обґрунтування таких методологічних підходів, як діяльний, аксіологічний, порівняльний, антропологічний [158, с. 13].

Виходячи з цього, стратегію, основні форми і методи кримінально-виконавчої політики, її формування і розвиток прямо чи опосередковано визначає комплекс соціальних факторів. До основних із них можна віднести соціально-політичний та економічний стан суспільства, моральні цінності та правові уявлення, стан і динаміку злочинності в державі, вимоги міжнародних актів про права людини і поведіння із засудженими, діяльність міжнародних організацій, розвиток правової науки.

Як вважає О.М. Джужа, саме соціально-економічне благополуччя суспільства, чіткість політичних цілей держави, послідовна їх реалізація виконавчою владою, стабільність розвитку, відсутність значних соціальних конфліктів створюють сприятливі умови для успішної реалізації цілей і принципів кримінально-виконавчої політики. І навпаки, дестабілізація соціально-політичної ситуації, неясність і протиріччя цілей суспільного розвитку, соціальне напруження і конфлікти деструктивно впливають на формування і реалізацію кримінально-виконавчої політики [159, с. 13].

Безпосередньо на кримінально-виконавчу політику впливає економічний стан суспільства. Благополучна в економічному відношенні держава може ставити значно вищі і складніші цілі, робити стратегію фундаментальною, а основні форми і методи реалізації – здатними для створення матеріальної бази успішного виконання поставлених цілей. В умовах економічної кризи і зубожіння населення стратегія кримінально-виконавчої політики перебуває у більшій залежності від економічного стану суспільства, ніж від її цілей і принципів. Створений розрив між принципами і їх реальним втіленням у підсумку дискредитує їх. Не випадково, що в Мінімальних стандартних правилах поведіння з в'язнями (ст. 2) підкреслено: “З огляду на розмаїття юридичних, соціальних, економічних... умов, ясно, що не всі ці правила можна застосовувати повсюди і водночас” [130, 18]. Тому при формуванні стратегії кримінально-виконавчої політики не слід ставити нереальні для виконання завдання.

Як попередня, так і сучасна практика юридичної діяльності підтверджує і домінуючу у теоретико-концептуальних визначеннях тезу про залежність кримінально-виконавчої політики від морального стану суспільства, рівня правової свідомості населення. Держава може проголошувати та закріплювати високі моральні і правові принципи, але вони не завжди адекватно сприймаються і засвоюються всіма прошарками суспільства. У різних соціальних груп може бути значне відхилення від пропагованих моральних і правових цінностей.

Ступінь такого відхилення залежить від самого розвитку суспільства. Якщо воно благополучне і стійке в соціально-політичному відношенні, ці протиріччя можна нейтралізувати. Ставлення до засуджених за таких умов стає терпимішим, гуманнішим, що, в свою чергу, неминуче впливає через державні й громадські структури на формування стратегії політики у сфері виконання покарання, форм і методів її реалізації. Із загостренням соціальних конфліктів послаблюються моральні засади суспільства, що призводить до погіршення стосунків між усіма суб'єктами кримінально-виконавчого процесу і стримує прогресивні тенденції в удосконаленні кримінально-виконавчої політики.

Як свідчать дані статистики, на формування стратегії політики в галузі виконання покарань чинить вплив динаміка і структура злочинності. При стабільному рівні злочинності чи при його зниженні політика в цій сфері, як правило, гуманніша. Зростання кількості злочинів, особливо тяжких, стимулює жорсткіші політичні й правові рішення.

Впливають на формування засадничих принципів політики держави у сфері виконання покарань й міжнародні акти про права людини, поведження із засудженими. Це впливає насамперед з п. 1 ст. 9 Конституції України, відповідно до якого “чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України” [132, с. 9]. Значимість сформульованих у міжнародних угодах принципів і загальних положень про захист прав людини і поведження із засудженими для формування цілей і принципів кримінально-виконавчої політики визначається тим, що вони мають міждержавний характер, стабільні, не підлягають впливу соціальної і політичної кон'юнктури, що складається в конкретній державі, не залежать від ідеологічних і кримінологічних факторів, а тому є чітким орієнтиром для розвитку політики, законодавства і правозастосовчої діяльності у сфері виконання покарання.

Важливим для розробки теоретико-концептуального визначення і розвитку кримінально-виконавчої політики є вступ України до Ради Європи та прийняття нею зобов'язань щодо приведення чинного кримінально-виконавчого законодавства у відповідність з Мінімальними стандартними правилами поведження з в'язнями, Європейськими пенітенціарними правилами й іншими європейськими і світовими пенітенціарними стандартами.

Врешті, теоретико-концептуальне визначення кримінально-виконавчої політики України можливе лише на базі здобутків науки, яка не тільки розробляє проблеми боротьби зі злочинністю (кримінологія, кримінальне право, кримінально-виконавче право), а й досліджує проблеми ресоціалізації засуджених (пенітенціарна психологія, пенітенціарна педагогіка, теорія виховання тощо). Наукою сформульовані цілі, розроблені основні форми і методи виховної роботи із засудженими. Усе це відображено у законодавчих актах, які визначають кримінально-виконавчу політику в Україні.

Історико-правовий аналіз розвитку інституту покарання, а також підходів до цілей покарання дає автору змогу зробити висновок, що в умовах демократичної, соціальної і правової держави при визначенні мети покарання пріоритетним

має бути захист суспільних відносин від злочинних посягань. Отже, врахування соціальної природи злочинності й кримінальних покарань при формуванні основних складових елементів кримінально-виконавчої політики держави набуває особливого значення в сучасних умовах державотворення. Соціально-економічні та політичні зміни, що відбуваються в Україні, вимагають адекватної цим змінам відповіді на питання про соціальний зміст сучасного злочину й соціального контролю над злочинністю.

Існує велика кількість літератури, присвяченої визначенню поняття злочинності, в якій особа сучасного злочинця характеризується як сукупність соціально обумовлених негативних рис та якостей, що під впливом конкретної життєвої ситуації обрала злочинний шлях. Сформувалося й утвердилося поняття про кримінологію, що займається дослідженням злочинності як соціального явища та особливостей злочинців, вивчає сприятливі для вчинення злочину обставини і шукає засобів боротьби зі злочинністю [160, с. 410–411].

Склалася власна національна українська школа науковців-кримінологів, праці яких у співвідношенні з сучасним законодавством, каральними, адміністративно-організаційними та кримінологічно-попереджувальними заходами та з урахуванням економічної і соціальної ситуації представляють особливу науку – кримінальну політику. Вихідними вимогами її є невідворотність законної та справедливої відповідальності осіб, які вчинили злочин; єдність виховного, запобіжного, виправного впливу кримінального закону і практики його застосування; широке використання методу переконання, оскільки це не суперечить цілям забезпечення реальної громадської безпеки, а напями застосування кримінально-правових засобів відповідають стану і тенденціям злочинності; диференціація та індивідуалізація відповідальності й покарання; диференціація самої системи покарань із максимальним урахуванням особливостей особи правопорушника, мотивів і причин його діяння; ефективне виявлення та усунення або нейтралізація причин й умов, що сприяють вчиненню злочинів; систематичне здійснення заходів профілактики злочинності [161, с. 397].

У загальній системі державного впливу на злочинність найважливішим напрямом антикримінальної протидії, згідно з Конституцією України, є захист людей від деструктивних посягань на життя, здоров'я та інші природні права. Це положення логічно витікає із соціально-правової природи кримінальних покарань. Саме тому головними складовими сучасної теоретичної моделі соціального контролю за злочинністю [155, с. 25] є державний контроль над злочинністю, який здійснюється на основі законодавства, а також застосування кримінальних законів і спеціально-кримінологічного попередження, та громадський і недержавний контроль (національні традиції, релігія, контроль неформальних соціальних груп, мораль, засоби масової інформації, мистецтво тощо).

Важливою складовою такої моделі є загальносоціальне попередження злочинності, а саме подолання економічної кризи; підвищення добробуту населення; покращання охорони здоров'я, освіти, екологічної політики, інші соціальні заходи захисту населення. Таким чином державний вплив на злочинність здійснюється одночасно з іншими видами соціального контролю та взаємодіє з

ними. Як свідчить історичний досвід, нерішучість і непослідовність у проведенні саме соціально-економічних реформ корінним чином впливають на створення соціальної напруженості у суспільстві, що є одним із криміногенних чинників. Нерідко й недосконалі закони сприяли породженню злочинних схем. Так, Законом України “Про підприємництво” було встановлено спрощений порядок державної реєстрації підприємницької діяльності, що негайно було використано для розкрадання банківських кредитів та відмивання “брудних” грошей [162, с. 147–148] тощо.

З урахуванням останнього, сучасна кримінальна, кримінально-виконавча політика особливу увагу приділяє специфічним різновидам соціального управління (принципи системності, оптимальності, об’єктивності, ефективності тощо) процесом запобігання злочинності, творення атмосфери солідарності у неприйнятті цього соціального феномену, включаючи і пенітенціарний процес. Як вважають дослідники такого напрямку боротьби зі злочинністю [163, с. 216–218], результати, спрямовані на зниження рівня зареєстрованих злочинів, будуть незначними, якщо в суспільстві пануватимуть кардинально протилежні думки про генезис злочинності, методи боротьби та протидії їй.

У даному випадку принцип громадського осуду злочинної поведінки як один із різновидів соціального управління в структурі кримінально-правової політики реалізується, з одного боку, шляхом розробки заборон, які переконують у небезпеці протиправних діянь, формуванні законодавцем у громадян негативного ставлення до певних видів асоціальної поведінки, з іншого – шляхом стимулювання активності сил, які борються зі злочинністю, їх поповнення та надання підтримки у формі практичної діяльності державних органів. При цьому для розробки конкретних програм і заходів боротьби зі злочинністю, в тому числі і профілактичного змісту, необхідно керуватися не тільки загальною теорією генезису та динаміки злочинності, а й типами криміногенних ситуацій і домінуючих криміногенних факторів при вчиненні тих чи інших видів злочинів.

Через складність і чисельність джерел злочинності практично неможливо вирішити її основні проблеми за допомогою одних покарань. Тому кримінальне право вбачає у кримінальній репресії тільки допоміжну функцію запобігання злочинності. При вирішенні кожної соціальної проблеми слід думати передусім про засоби запобігання порушень норм права і тільки в останню чергу – про покарання. Необхідно враховувати також можливості зростання рівня злочинності внаслідок вирішення певної соціальної проблеми, оперувати достовірними даними про причини цього негативного соціального явища, що у більшості випадків є похідним із соціальної сфери життя суспільства, а також про соціальні умови, які сприяють вчиненню злочинів.

Ігнорування цього принципу призводить до правопорушень, які складають так звану штучну злочинність, тобто таку, яка на відміну від “природної” є продуктом правової творчості і не має належного морального підґрунтя. Це так званий “четвертий блок злочинності” без корисливої мотивації, що чиниться без насильства: злочини, вчинені з необережності, невиконання деяких загальногромадських та спеціальних обов’язків, прогули, запізнення на роботу,

відсутність постійного місця роботи, порушення правил реєстрації й паспортного режиму, хуліганство та дрібне розкрадання тощо [155, с. 27].

Оскільки кримінальна і кримінально-виконавча політика формується навколо таких базових понять, як “злочин” і “злочинець”, є необхідність розглянути їх також із позицій теоретико-концептуального визначення, тим більше, що в сучасній науковій літературі мають місце різнозначні визначення поняття “особа злочинця”. Так, О.М. Джужа під особою злочинця розуміє сукупність соціально значимих ознак, зв’язків і відносин, які характеризують людину, винну в порушенні норм кримінального права [19, с. 91]. Г.С. Семаков з цього приводу зазначає, що це є система соціальних і психічних властивостей, які утворюють суспільну небезпеку особи, котра детермінує вчинення злочину [164, с. 39]. А.І. Долгова вважає, що при вживанні поняття “особа злочинця” слід мати на увазі тільки “соціальне обличчя” людини і нічого більше [165, с. 274].

У наукових джерелах зустрічаються й інші визначення цього поняття. Разом з тим, як нам видається, у них не зазначена така суттєва риса, як зв’язок особи злочинця з суб’єктом злочину. Тобто у визначенні обов’язково повинні бути використані кримінально-правові ознаки останнього, передбачені ст. 18 КК України, а саме: це фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність. Зазначені в законі ознаки є загальними юридичними ознаками суб’єкта злочину. Вони є обов’язковими для будь-якого злочину. Тому відсутність однієї з них означає відсутність у діянні особи складу злочину.

Отже, про особу злочинця можна говорити у двох значеннях:

1) це конкретна фізична особа, винна у вчиненні злочину. При цьому слід мати на увазі, що такою фізична особа стає після винесення обвинувального вироку суду і такою є до зняття або погашення судимості;

2) особа злочинця в іншому значенні цього поняття – це збірний образ осіб, які вчинили злочини. У вказаному змісті особа злочинця – поняття умовне, за яким не стоїть конкретна жива людина. Проте особа злочинця як абстракція та конкретна фізична особа, яка вчинила злочин, тісно взаємопов’язані. Обумовлено це тим, що описування збірного образу можливе лише на підставі вивчення конкретних осіб, визнаних винними у вчиненні злочинів.

Сучасна кримінальна політика кваліфікує вчинення злочину як протиправне соціальне діяння і логічно вимагає адекватного покарання з тим, щоб відновити порушену соціальну справедливість. Акцентуючи увагу на соціальній зумовленості і справедливості покарання, В.Т. Маляренко цілком слушно наголошує на тому, що належний правопорядок у суспільстві підтримується завдяки постійній готовності закону до покарання кожного, хто намагається посягнути на об’єкти, які він охороняє [166, с. 32].

Як відомо, застосування кримінального покарання є однією із форм кримінальної відповідальності. При цьому переважна частина фахівців переконані в тому, що більш об’ємним є визначення “кримінальна відповідальність”, яка включає в себе і кримінальні покарання. І хоч зазначені визначення досить часто вживаються у законодавстві, зміст першого розкритий поки що недостатньо. В науці під крими-

нальною відповідальністю здебільшого розуміють вимушене зізнання особою, яка вчинила злочин, державного осуду, а також передбачених КК України обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вироком суду і покладаються на винного спеціальними органами держави. Відповідно до ч. 1 ст. 50 КК України покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною законом у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Таке визначення поняття покарання в законі дано вперше. Його аналіз дає змогу виділити такі основні, в тому числі й соціальні, ознаки покарання:

- 1) вид державного примусу;
- 2) застосовується лише до винної у вчиненні злочину особи;
- 3) здійснюється від імені держави;
- 4) полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого;
- 5) в ньому знаходить своє вираження засудження, негативна оцінка з боку держави як вчиненого злочину, так і самого злочинця;
- 6) воно проявляється в особистому характері злочинця;
- 7) будь-яке покарання тягне за собою судимість [167, с. 8].

Важливим завданням правової держави є охорона основних суспільних відносин від злочинних посягань. Здійснення його виражається передусім у визначенні того, які суспільно небезпечні діяння є злочинами, та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили (ч. 2 ст. 1 КК України). Саме тому перша ознака покарання, що визначає його соціальний зміст, є визнання покарання заходом державного примусу, що застосовується до осіб, які вчинили злочинне посягання. За своєю природою покарання змушує особу до законослухняної поведінки.

Застосування каральних заходів належить до числа найдавніших соціальних практик, які здавна і скрізь використовувались на всіх історичних етапах розвитку цивілізації. Немає жодної держави або суспільства, які б обходилися без покарання тих осіб, які не дотримуються встановлених загальнообов'язкових правил співжиття. Ця практика передбачає відповідальність, адекватну порушенню існуючого законодавства.

Для успішного розвитку суспільства необхідно, щоб злочинці не користувалися плодами своїх діянь, а страждали від понесених покарань, які мають бути пропорційними злочину. Разом з тим суспільство повинно бачити у злочинцеві розумну соціальну істоту, яка становить для нього певну цінність. Тому покарання не має супроводжуватися приниженням злочинця як з боку громади, так і з боку представників державної влади.

У цьому контексті кримінально-виконавча політика є своєрідним продовженням реалізації загальнодержавної ідеї боротьби зі злочинністю на її завершальному етапі. Тому найактуальніше завдання сучасної кримінально-виконавчої політики – забезпечення всебічного контролю за дотриманням відповідними службами й посадовцями карально-виконавчої системи (ДДУПВП тощо) вимог чинного законодавства, парламентських і урядових рішень з використанням можливостей суду, прокуратури, органів державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, окремих фізичних осіб у межах повноважень, наданих

їм законом. Реалізуючи названі цілі й завдання, кримінально-виконавча політика водночас створює першооснову ефективної практики виконання покарань, яка у свою чергу базується на таких принципах:

- суверенітету, наукової обґрунтованості та незалежності від ідеологічних установок і рішень будь-яких політичних партій і течій;
- пріоритету загально визнаних людських цінностей, життя і здоров'я людини;
- примату прав людини над державними і суспільними інтересами за умов їх гармонійного поєднання;
- відповідальності держави перед громадянами і суспільством за результати своєї діяльності;
- розподілу компетенції між суб'єктами кримінально-виконавчої політики, який виключає можливість монопольного прийняття для кримінально-виконавчої системи рішень будь-якою окремою особою чи окремою гілкою влади;
- політичного й економічного плюралізму;
- системного охоплення всього комплексу взаємопов'язаних проблем кримінально-виконавчої діяльності;
- інтеграції з іншими галузями соціальної політики держави;
- зв'язку з національними й релігійними, культурними і соціально-економічними умовами;
- максимального використання інститутів соціалізації, які є у розпорядженні держави й суспільства;
- поваги до загально визнаних принципів міжнародного права;
- гуманізму та милосердя, справедливості та моральності, гласності;
- демократичного характеру кримінально-виконавчої діяльності [168, с. 108].

Зважаючи на вищевикладене і враховуючи багаторівневий та багатоаспектний характер кримінально-виконавчої політики, доцільно виділити такі її рівні:

- концептуальний, що передбачає розробку теоретичних основ і наукові дослідження, які б дали змогу сформулювати й обґрунтувати ідеї соціальної та правової сутності й необхідності відповідати закону та загальнолюдським цінностям і принципам моралі;
- законодавчий – на рівні забезпечення розробки нових і удосконалення чинних правових основ діяльності кримінально-виконавчої системи відповідно до державної кримінальної політики;
- нормативний рівень, що передбачає формування та удосконалення на основі Конституції України та чинних законів відомчої та міжвідомчої нормативної бази, що регламентує діяльність державних органів у цій сфері;
- управлінський – щодо організації та здійснення керівництва реалізацією правозастосовчого та запобіжного процесу, керівництва практикою в системі виконання покарань, її підрозділах та забезпечення належного й ефективного застосування сил, засобів, форм і методів впливу;
- правозастосовчий рівень, що виражається безпосередньою правозастосовчою діяльністю посадових осіб системи кримінальних покарань у сфері виконання запобіжних заходів і забезпечення режиму тримання.

У цілому можна погодитися із визначенням науково-практичного інтересу до становлення кримінально-виконавчої та кримінологічної політики О.М. Джузи, який вважає, що цей напрям державної політики повинен мати більш чітко виражену державну доктрину щодо протидії злочинам у цій сфері суспільних (у тому числі правових) відносин; законодавчу і підзаконну нормативну базу, яка також потребує подальшого удосконалення; концептуально визначений особливий вид соціальної діяльності, спрямованої на активну протидію злочинам та іншим правопорушенням безпосередньо в кримінально-виконавчих установах; наукову теорію і відповідний дослідницький інструментарій щодо вивчення і подолання проблем, які існують у сфері виконання покарань. Зміст цього процесу має включати:

- 1) розробку і реалізацію цілей і завдань держави у сфері застосування та безпосереднього виконання кримінального покарання;
- 2) визначення засобів, форм і методів діяльності державних органів і підрозділів судової та правоохоронної системи відповідно до Конституції України, чинного законодавства та підзаконних актів;
- 3) забезпечення організаційно-управлінської функції виконання стратегічних і тактичних завдань цього напрямку [33, с. 164–165].

Водночас окреслення ключових проблем кримінально-виконавчої політики як підсистеми правової політики держави дає змогу зробити висновок про те, що досліджувана політика в Україні нині перебуває на стадії становлення. Для неї характерні, поряд із загальними проблемами державної правової політики (низька якість та ефективність нормативно-правових актів, а звідси – низька їх реалізація), деякі власні суперечності формування, що проявляється, наприклад, у різних підходах як до визначення кримінально-виконавчої політики взагалі, так і таких її складових, як мета покарання, попередження злочинності, засоби виховного впливу на злочинців тощо.

Істотним завданням кримінально-виконавчої політики стає збалансування, координація різних її підсистем та напрямів. Це, насамперед, методологічна та термінологічна уніфікація кримінально-виконавчого права з кримінальним та кримінально-процесуальним, паралельне оновлення цих пов'язаних між собою галузей законодавства, узгодження відповідних підвидів політики і практики їх реалізації.

У перспективі на чільне місце виходять наукові розробки за такими основними напрямками кримінально-виконавчої політики, як: 1) законотворчість (на всіх щаблях законо- і нормотворення); 2) правозастосування і нагляд за дотриманням законності; 3) правове виховання і правова освіта; 4) політика у сфері кадрового забезпечення правових реформ кримінально-виконавчої системи; 5) удосконалення всього механізму дії кримінально-виконавчого права через моделювання правового розвитку, експертизу законопроектів, правові експерименти, що відповідають вимогам часу і сучасним завданням реформування кримінально-виконавчої системи у дусі кращих стандартів світової теорії і практики.

На нашу думку, зазначені принципи відтворюють увесь спектр суспільних і правових відносин у сфері кримінально-виконавчої політики, спрямованої на ви-

конання кримінальних покарань у державі та захист суспільства від нових злочинних посягань.

Таким чином, головними критеріями оцінки цілей і завдань кримінально-виконавчої політики є відповідність їх законним потребам людини, нормам права і моралі цивілізованого суспільства, забезпечення збалансованого задоволення законних прав та інтересів громадян, суспільства і держави, системне вираження всього комплексу основних складових проблем пенітенціарної функції держави, максимальне й ефективне використання у справі ресоціалізації злочинців усього національного потенціалу.

1.3. Становлення та формування вітчизняної кримінально-виконавчої політики, її внутрішні й зовнішні історичні передумови та фактори впливу

У період розбудови незалежної демократичної держави, її правових основ та формування громадянського суспільства історичне минуле, правова спадщина українського народу відіграють важливу роль. Вирішення актуальних проблем, пов'язаних із реформуванням та вдосконаленням правової системи сучасної України, великою мірою залежить і від дослідження та засвоєння історичного досвіду, знання тих правотворчих процесів, які мали місце в Україні раніше. Адже тільки після здобуття незалежності з'явилася можливість об'єктивно дослідити історію державності українського народу в контексті загальноєвропейських і світових цивілізаційних процесів з формування кримінально-виконавчої політики.

З цього приводу, як ми вважаємо, цілком слушними й актуальними є висновки провідних вітчизняних правознавців. Так, П.Л. Фріс вважає, що кримінальне право удосконалювалось та розвивалось протягом століть і врешті-решт досягло того стану, який ми спостерігаємо сьогодні [169, с. 36]. О.Ф. Кістяковський стверджує, що тільки історія може дати пояснення як сучасного стану кримінального права, так і його місця, ролі та значення у попередні періоди [170, с. 10]. На думку О.М. Джужи, існує діалектичний зв'язок та взаємообумовленість між становленням кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики, остання є частиною єдиної політики держави й безпосередньо впливає з кримінально-правової політики [171, с. 98]. Такої ж думки дотримується О.М. Литвак, аналізуючи позитивістські теорії, які з'явилися у кримінальному праві наприкінці XIX ст. і започаткували створення кримінології – науки про злочинність, її джерела, особу злочинця та засоби попередження злочинів і покарання [155, с. 18].

У зв'язку з цим привертають увагу наукові сентенції В.О. Бачиніна з приводу інтенсивності покарань. Він вважав, що це величина, яка історично змінювалась, оскільки залежить від цивілізованості суспільства, характеру його економіки, ступеня антагонізованості психіки людей та багатьох інших факторів, і що немає жодного народу, який би обходився без покарання злочинців, зміст якого передбачає, у першу чергу, відповідність порушенню існуючого законодавства. Тобто, з одного боку, це – еквівалентна відплата винній у вчиненні злочину особі за сус-

пільно небезпечне діяння, а з іншого – це виховний ефект “охолодження емоцій” та гальмування деструктивних настроїв потенційних злочинців [45, с. 527].

Проте історія засвідчує й таке: самими покараннями проблему злочинності вирішити неможливо. Поряд із цим потрібно здійснювати й ті системні заходи (зокрема соціально-економічного спрямування), за яких невігідно було б вчинювати злочини. Кримінальний закон і покарання, крім цього, мають відповідати та співвідноситися з укладом життя суспільства, станом економіки й фінансів держави, правовими та етичними поглядами, що складаються на цій основі і характеризують суспільні відносини. Не випадково історія дає нам безліч прикладів “революції” покарання, яка залежала головним чином від зміни суспільного ладу, а отже, – від змін в етиці, ідеології, виборі засобів боротьби зі злочинністю [172, с. 386].

Як справедливо зазначив у зв’язку з цим В.І. Шакун, рівень злочинності значною мірою зумовлений моральністю суспільства [173, с. 4]. Саме тому зміст кримінально-виконавчої політики завжди був відображенням панівних у тому чи іншому суспільстві поглядів на засоби боротьби зі злочинністю. Отже, види й система кримінальних покарань створюються і формулюються у законі згідно з пріоритетними поглядами на цю боротьбу і відображають результати розвитку суспільства, держави та їх інститутів і відповідають певним етапам їх функціонування.

Разом з тим цілком очевидним є той факт, що кримінальні покарання від епохи до епохи втрачають свою соціальну ефективність і змушують шукати шляхи їх удосконалення. Це в повній мірі характерно як для України, так і для інших країн. Так, не зважаючи на те що кримінально-виконавча система України тільки у ХХ столітті (з березня 1917 р. по квітень 1998 р.) у контексті організаційної побудови та підпорядкування пережила кілька періодів так званого реформування, суттєвих змін у реалізації задекларованої у законодавстві політики виконання покарань не відбулося [9, с. 8–9].

Однією з причин такого становища, як свідчить історична практика і підтверджують результати досліджень Ю.А. Вакутіна, Б.Ф. Водолазького, О.В. Старкова [174; 175, с. 335], є протиріччя у галузі суспільної свідомості покарання, що утворюються внаслідок взаємодії звичаїв, традицій, моделей поведінки і моралі, стереотипів злочинного середовища (злочинної субкультури) з однорівневими для них загальнолюдськими цінностями культури, соціально-корисними звичаями цієї сфери життєдіяльності.

Як вважає більшість сучасних дослідників (М.І. Бажанов, С.Б. Гавриш, І.М. Даньшин, О.М. Джу́жа, В.С. Зеленецький, А.Ф. Зелинський, М.В. Костицький, О.М. Костенко, О.М. Литвак, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, В.І. Шакун тощо), визначене вище співвідношення між законодавчими, каральними, адміністративно-організаційними та кримінологічно-попереджувальними діями з урахуванням економічної та соціальної ситуації вивчається особливою наукою – кримінальною політикою.

Автором першого теоретичного дослідження кримінальної політики вважають відомого німецького філософа й правознавця Л. Фейербаха (“До критики фі-

лософії Гегеля”, “Сутність християнства”, “Основи філософії майбутнього” тощо) [176, с. 1414]. В Україні та Росії основи науки кримінальної політики заклав професор Харківського університету М.П. Чубинський. На його думку, кримінальна політика – це гілка науки кримінального права, яка має виробляти рекомендації для найкращої в певній країні справи кримінального правосуддя як шляхом соціальних реформ, так і шляхом кращого кримінального законодавства. Тому така політика повинна складатися із трьох основних напрямів: 1) кримінального законодавства; 2) політики превенції (запобігання злочинам; лат. *prae ventio* – попереджую [177, с. 542]); 3) політики репресій (каральної політики) [178, с. 52]. При цьому М.П. Чубинський наголошував, що кримінальна політика має запропонувати державній владі науково обґрунтовані пропозиції щодо змісту та співвідношення трьох названих напрямів протистояння злочинності у відповідний історичний період.

До речі, таке тлумачення кримінальної політики й досі є загальновизнаним у всьому цивілізованому світі, в тому числі і в українській науці. Сучасні українські вчені, пов’язуючи ці складові, намагаються дати й своє бачення цієї проблеми, про що вже йшлося вище.

Не заглиблюючись у сутність дискусій, які ведуться з цього приводу протягом тривалого часу, висловимо все ж і свою позицію. Суть її зводиться до об’єднання вищевживаних понять у більш широкому визначенні, а саме – антикриміногенні процеси. Це поняття означає сукупність багаторівневих явищ і чинників суспільного життя, які послаблюють, нейтралізують, блокують чи усувають негативну дію різних криміногенних детермінант, а отже, диференційовано впливають на соціальні причини злочинності. Саме таке визначення вводить у науковий обіг Ф.А. Лопушанський – відомий дослідник актуальних проблем кримінології, зокрема питань причинності злочинів, комплексного запобігання злочинності та ін. [179, с. 119].

Під таким кутом зору трактуються означені проблеми й у сучасних дослідженнях Д.І. Любченка (“Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII століть” [180]), Е.М. Кісілюка (“Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.)” [181]), І.В. Іванькова (“Тюремні установи в Україні в системі карально-охоронного механізму держави (кінець XIX – середина XX ст.)” [182]), О.П. Неалова (“Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX століття (на матеріалах українських губерній)” [183]), В.В. Россіхіна “Пенітенціарна система Російської імперії в XIX ст. – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній)” [184]), О.А. Чувакова (“Кримінальне право в Україні (1917–1922 рр.)” [185]), М.Г. Деткова, А.І. Зубкова, С.І. Кузьміна (“Кримінально-виконавче право Росії: теорія, законодавство, міжнародні стандарти, вітчизняна практика XX століття” [186]), І. Вернидубова (“Генеза публічного кримінального переслідування у теорії і законодавстві” [187]).

Питання історико-правового аналізу загальних принципів призначення покарання за КК 1922, 1927, 1960 та 2001 рр. знайшли висвітлення у навчальному посібнику “Загальні засади призначення кримінальних покарань в Україні”

[167], підготовленому колективом авторів юридичного факультету ВНУ ім. Лесі Українки й інших виданнях.

Як засвідчило вивчення вітчизняної юридичної літератури, у ній практично відсутні спеціальні дослідження з історії кримінально-виконавчої політики – у більшій мірі ці питання розглядалися у наукових джерелах з кримінального права.

Першу вдалу спробу скласти історію кримінально-виконавчої системи і законодавства України зроблено І.І. Резником та С.Я. Фаренюком, щоправда, в межах і обсязі, передбачених загальною концепцією навчального посібника з кримінально-виконавчого права України [188, с. 37–73]. Вважаючи вивчення основних періодів становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи і законодавства на території України першочерговим завданням вітчизняної науки кримінально-виконавчого права, дослідники цілком слушно зауважують, що відповідна галузь національного права, як і система, на яку законодавством України покладена функція виконання покарань, ніколи не мали власної писаної історії. Вона немовби розчинилась у середовищі численних розвідок спочатку у сфері історії тюремної системи Російської імперії, а згодом – виправно-трудової системи і законодавства СРСР, створюючи лише тло для більш-менш правдоподібних версій становлення та розвитку останніх.

У розвитку кримінально-виконавчої системи України і її законодавства дослідники виділяють три головних періоди: каральний (допенітенціарний), філантропічний (благодійний, наближений до потреб людей, у тому числі злочинців), політичний. Перший період вважається найтривалішим – умовно від перших договорів русичів з греками 911 та 945 рр., підписаних за князювання Олега й Ігоря, “Руської правди” – першого писаного зводу руського світського права, укладеного в першій половині XI ст. за князювання Ярослава Мудрого (згодом доповнений і перероблений його синами – “Правда Ярославичів”) [189, с. 333–334; 190, с. 1186] і до кінця XVIII ст., коли під впливом прогресивних учень сутність і система карних заходів почала поступово змінюватися.

Про те, що “Руську правду” слід вважати першим правовим кодексом Київської Русі, зазначає й український історик О. Субтельний [191, с. 14], і російський історик С.М. Соловйов [192, с. 227–237], і російський історик права М.Ф. Владимирський-Буданов [189, с. 333–334], і автор найвідомішої хроніки з історії Польщі до 1113 р. Анонім Галл (ім’я та національність невідомі) [193, с. 118], і польський історик-хроніст С. Гельмольд [194, с. 99], і багато інших відомих у вітчизняній і зарубіжній історіографії постатей.

Як вважає С.М. Соловйов, назву “Руська правда” статут одержав для відмежування від статутів грецьких, які після прийняття християнства справили сильний вплив на юридичний побут Київської Русі. Тому “Руська правда” уже в перших своїх рядках дає зрозуміти, що йдеться про закріплення норм, які побутували в праслов’янських племенах (у переліку, поданому літописцем Нестором), але в той же час вказує й на зміни, які відбулися в цьому побуті після закликання князів. Тобто князі були закликані для *правди* через те, що особні ради не могли неупереджено розглядати справи при ворогуючих зіткненнях своїх членів, бо не було у них правди [192, с. 228].

М. Владимирський-Буданов зазначає, що термін “покарання” в “Руській правді” в усіх її редакціях не зустрічається. Замість нього тоді вживали інші терміни – “страта” та “помста”. Останній мав кілька значень, у тому числі “покарання” в широкому розумінні [189, с. 333].

Таку ситуацію С.М. Соловйов пояснює тим, що при родовому, особному побуті головний обов’язок родичів полягав у захисті один одного, в помсті один за одного. І якщо цілий рід, яким би він не був широким і розгалуженим, складав один союз під владою одного родоначальника, то всі його члени, на яких би вони не були ступенях ієрархії, мали один обов’язок. У “Руській правді” встановлено, що у випадку убивства родич убитого повинен мстити убивці, але цей обов’язок обмежений ближчими ступенями рідні – знак, що родовий побут почав слабшати, що поширенню родових відносин уже покладена перешкода.

Так, згідно з Ярославовим статутом, у випадку убивства брат повинен помститися за брата, батько за сина і, навпаки, дядько за племінника з братового і сестриного боку. Коли не було кому помститися, то убивця сплачував князю пеню, віру, залежно від значимості убитого, чи то княжого мужа або княжого слуги, здібності якого оцінювалися у кожному окремому випадку, чи то простолюдина. У першому випадку убивця платив подвійну віру (80 гривен), у другому – просту (40 гривен). За жінку сплачували піввіри. Отже, поступово функцію покарання у вигляді помсти почала перебирати на себе влада в особі князя і його адміністрації [192, с. 229].

“Руська правда” дає відомості й про покарання, спрямовані на обмеження свободи, як найдавніші види покарань. Так, історико-правознавча література оперує відомостями про вигнання і заслання з XI століття. Про ув’язнення згадується також із найдавніших часів, починаючи з перших договорів русичів з греками. Для доби “Руської правди” характерні три види ув’язнення: 1) “в погреб”, “поруб” – земляну тюрму; 2) “в железа” – кайдани; 3) “в дибу” – дерев’яну колоду із двох пласк, що мала проріз для шиї посередині і зашморги для рук на кінцях.

Покарання, спрямовані на здоров’я, також застосовувалися з найдавніших часів. “Руська правда” забороняла бити без княжого відома, а це означало, що тілесні покарання мала здійснювати влада. Фактичне узаконення цього виду покарань відбулося після смерті князя Ярослава. Його сини постановили не вбивати злодія, а брати з нього штраф. Серед покарань цієї доби мала місце і смертна кара через повішення, втоплення й інші способи страти, але всі вони мали досить спрощений характер, на відміну від витончених покарань епохи пізнього середньовіччя [195, с. 17–22].

Якщо в епоху “Руської правди” вживалися здебільшого терміни “страта” та “помста” (замість терміна “покарання”), які поділялися на такі види, як: 1) помста; 2) грошові покарання; 3) кримінальні покарання та їх підвиди: а) спрямовані на свободу – вигнання (ізгої), заслання, ув’язнення; б) спрямовані на здоров’я – завдання болю і каліцтва; в) смертна кара [189, с. 304–340], то Литовсько-Руська доба вже внесла ряд істотних змін до системи наявних кримінальних покарань, фактично сприявши виокремленню кримінально-виконавчої функції.

На думку О.О. Малиновського, першим пенітенціарним законом, який діяв на теренах України, можна вважати артикули 31 та 32 розділу IV Статуту Велико-го князівства Литовського 1588 р. (далі – Литовський статут) [196, с. 25]. Так, в артикулі 31 воеводам і старостам (місцевій владі) наказувалося будувати при судах в'язниці двох типів – підземні (або нижні) для арештантів та засуджених, які вчинили найбільш тяжкі злочини, і надземні (чи верхні) для всіх інших ув'язнених (див. дод. Д.1.3). Крім того, цим же артикулом передбачалась відповідальність тюремної варти за втечу ув'язненого, а також відповідальність інших осіб, якого б звання вони не були, за напад з метою звільнення ув'язненого чи інше сприяння його втечі (у будь-якому вигляді).

В артикулі 32 Литовського статуту викладено умови тримання у тюрмах ув'язнених різних категорій (сучасний відповідник у КВК України – Розділ III. Виконання покарання у виді позбавлення волі; Розділ IV. Виконання покарання у виді довічного позбавлення волі [135, с. 38–74]). Зокрема передбачалося, що особа, спіймана на місці скоєння злочину, за який встановлена смертна кара, повинна триматися у кайданах або ланцюгах в особливому ув'язненні. Цим же артикулом передбачена відповідальність воевод, старост і підпорядкованих їм чиновників за послаблення умов тримання арештованих чи засуджених, встановлених у Литовському статуті або визначених у судовому вирокі, у вигляді штрафів і навіть позбавлення чинів чи переведення на нижчі ранги.

У переліку Литовських статутів 1529, 1566 і 1588 рр. не зустрічаються, наприклад, штрафи, але це не означає, що таке покарання не практикувалося. Навпаки, тодішнє законодавство вводило досить широкий перелік штрафних санкцій з метою задоволення “кривди”, нанесеної особі або владним структурам. Як вважає І. Резник, і це підтверджують інші історичні джерела, в епоху Литовських статутів панівне становище займали цілі публічної помсти та залякування, а отже, провідну роль у системі покарань цього періоду відігравали публічно-кримінальні та залякувальні покарання, зокрема смертна кара, тілесні покарання (завдання болю та каліцтва – спадок від давньоруських видів покарань); позбавлення волі (на суто каральних засадах); позбавлення честі і прав, а також майнові покарання у формі конфіскації (загальної та спеціальної), відбирання маєтку тощо [188, с. 45].

Однак характер епохи Литовських статутів визначився не стільки всією сукупністю різноманітних цілей покарань, скільки тими з них, які посідають панівне становище і визначаються головними. Відома з прадавніх часів помста (притаманна фактично усім народам світу) відходить на задній план, хоча її окремі форми зберігаються майже до кінця XVI ст. Проте помста Литовських статутів не є аналогом помсти давньоруської доби. Месник у значенні статутів є уже виконавцем волі органів влади [197, с. 174–189].

Проте розгляд законодавства тієї доби не можна обмежити лише рамками редакцій трьох Литовських статутів. В окремих українських регіонах у формуванні кримінально-виконавчого законодавства і системи відігравали значну роль такі джерела, як Магдебурзьке право та “судові обрядки” Запорізької Січі. Як відомо, Магдебурзьке право поширилося в Україні у XIV–XV ст. через Польщу

та Угорщину. До кінця XVIII ст. Магдебурзьке право одержали майже всі міста Лівобережної України [198, с. 543; 199, с. 31–35]. Грамоти гетьманів переважно підтверджували права міст України на самоврядування, які вони отримали, перебуваючи ще під литовським та польським пануванням, а отже закріплювали й елементи судочинства та кримінально-виконавчої системи більш демократично-го зарубіжного (німецького, литовського, польського права) [200, с. 542].

У магістратських містах, де уся повнота влади належала магістратові, який складався з урядників – старших (війт, бурмістри, райці, лавники, магістратський писар) та молодших (комісар або межувальник, городничий, возний), кримінально-виконавчі дії визначав спеціальний судовий орган – лава, до складу якої входили війт (голова) і 7 лавників або присяжних. Лавників також щороку обирали із середовища заможного міського населення. Як уже зазначалося, лаві були підсудні виключно кримінальні справи. Вироки у кримінальних справах обов'язково затверджувалися гетьманом. Крім того, у засіданнях міських судів брали участь представники гетьманської адміністрації, що підривало суть Магдебурзького права.

Судочинство при польському пануванні велося польською або латинською мовами, після Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. – українською, а після реформ російської імператриці Катерини II – російською мовою. Судовий процес у містах з Магдебурзьким правом був усним, гласним та змагальним. Міста з правом на самоврядування повинні були вершити правосуддя і виконувати покарання виключно на засадах Магдебурзького права.

На початку XIX ст. Магдебурзьке право в Україні практично припинило своє існування. Головними причинами цього були втручання місцевої адміністрації у справи міст з Магдебурзьким правом, невизначеність компетенції та дій війта, ради, лави, становий характер влади в містах, відсутність будь-якого контролю за діяльністю міської адміністрації, корупція та хабарництво серед посадових осіб, особливо при здійсненні судочинства і виконанні кримінальних покарань.

А.П. Гель, досліджуючи пенітенціарне законодавство на теренах України з кінця XVI — до початку XX ст. [201, с. 48–60], наголошує на важливості такої пам'ятки українського права XVIII ст., як “Права, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р. (далі – Права). Артикули 22 та 23 цих Прав безпосередньо стосуються питань створення й обладнання в'язниць, умов тримання ув'язнених, у тому числі й отримання з них так званого “тюремного платежу”, а також розшуку ув'язнених-втікачів. В артикулі 22 “градським урядникам” наказувалося влаштовувати при судах “крепкіє тюрми”, одні з яких повинні обладнуватися безпосередньо у землі – так звані сподніє (або нижні), а інші – верхні. У нижніх трималися заарештовані та засуджені у кримінальних справах, а всі інші категорії ув'язнених – у верхніх. Артикул вимагав також від отамана і городничого організації належної охорони ув'язнених, особливо тих, які утримуються за кримінальними справами. Цим же артикулом визначався платіж, який стягувався або із самого ув'язненого після його звільнення, або з потерпілого після страти засудженого, а також встановлювалася відповідальність тих охоронців і

наглядачів, з вини яких була здійснена втеча арештантом чи засудженим (штрафи, тілесні покарання тощо).

Артикул 23 Прав передбачав можливість звільнення ув'язнених у кримінальних справах з тюрми до прийняття судом остаточного рішення або розгляду апеляції у випадках, коли їх забирали під надійну поруку. Проте це правило не поширювалося на тих ув'язнених, котрі були затримані безпосередньо під час скоєння злочину, за який передбачено смертну кару.

Як і у Литовському статуті, артикул 23 Прав встановлював відповідальність суддів, урядників та інших осіб, які здійснюють нагляд за виконанням покарань, за надання засудженим під час відбування покарання у тюрмі будь-яких послаблень в умовах тримання всупереч вироку суду. У випадку виявлення послаблень винні чиновники залежно від кількості таких порушень сплачували великі штрафи. При цьому потерпілий мав право завжди вільно перевіряти умови відбування засудженим покарання.

З приводу вищевикладеного цікаві відомості виявлено нами у фондах Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАК України у м. Києві), зокрема про будівництво нових в'язниць у містах Глухові і Києві через збільшення випадків втечі в'язнів [202, арк. 1–15; 203, арк. 1–7], про стан в'язниць і кількість ув'язнених у них у Волинській, Київській і Подільських губерніях [204, арк. 24, 36–37, 58–59; 205, арк. 66], Вінницькому, Дубенському, Кременчуцькому і Луцькому повітах [206, арк. 59–66; 207, арк. 16, 26, 115], список міст, в яких були в'язниці “кріпості” (фортеці, замки) з камерами для ув'язнених [208, арк. 233] тощо.

Ці та інші матеріали у вигляді довідок, рапортів, донесень, повідомлень Генеральної військової канцелярії, губернських і повітових канцелярій за підписами губернаторів (генерал-губернаторів), городничих, урядників та інших посадових осіб свідчать, що й на практиці згідно з чинними на той час державними документами пенітенціарного характеру проходив досить результативний процес розбудови української в'язничної системи.

У подальшому, коли Україна ввійшла до складу Російської імперії, Литовський статут і Права втратили свою значущість для сфери виконання покарань, поступившись місцем відповідним нормам актів Російської імперії.

Характерні особливості кримінально-виконавчої практики Запорізької Січі в основному визначені, але вимагають більш детального дослідження. Поки що історико-правова література має у своєму розпорядженні переважно загальні відомості про організаційні засади судочинства і виконання покарань на цих українських територіях. У законодавчому відношенні вони залежали від російського та польського нормотворення у цій сфері, оскільки Запорізька Січ підпорядковувалась адміністраціям обох країн (воля гетьмана не бралася до уваги) [209, с. 114–115; 210, с. 518–521]. При виконанні покарань також нерідко застосовувалося і звичаєве право, наприклад, широко вживане в Запорізькій Січі покарання – посадження на палю. До речі, на відміну від Руської держави, в Запорізькій Січі катів не було. Тут злочинець карав злочинця. Коли злочинця не було, роль ката за рішенням ради або товариства виконував полонений іншої релігії, зазвичай “татарин” або “бусурман”.

Застосовувалися у запорожців й інші види тілесних покарань, але вони були не такими жорстокими, як у Литовській державі та Московії, де відрубували руки, ноги, осліплювали, розривали тіло кліщами, відрізували язика, четвертували тощо [188, с. 47]. Існувало на Січі й таке покарання, як позбавлення волі. Його виносив військовий суддя – кошовий отаман (або його заступник), який поєднував військову, адміністративну, судову і, в певному розумінні, духовну владу. Військовий осавул здійснював нагляд за громадським порядком і відповідав за виконання судових вироків [210, с. 521].

Як свідчить порівняльний аналіз, кримінально-виконавче законодавство, яке діяло в Україні в XV – на початку XVIII ст., було гуманнішим, ніж у ряді так званих цивілізованих країн Європи, і тим більше в Росії, де за відсутності розвиненої системи місць позбавлення волі застосовувались найжорстокіші тілесні покарання.

Як вважає Д.І. Любченко, розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. мав свої закономірності, які полягали в існуванні кількох систем кримінального права, утворених нормами Литовського статуту 1588 р., законодавства Гетьманщини, звичаєвого права Запорізької Січі, Кодексу 1743 р. та інституту покарання, заснованого на звичаєвому й загальному праві українського народу, а також наявності спільних рис між системами кримінального права, їх взаємовпливу, розвитку багатьох понять та інститутів кримінального права під впливом змін у суспільно-політичній та соціально-економічній сфері, які відбувалися у досліджуваній період [180, с. 6].

Дійсно, різноманітні історичні й історико-правові джерела свідчать, що у кримінальному праві Гетьманщини мету покарання становило попередження злочинів, кара як відплата за скоєний злочин, виправлення засудженого, відшкодування заподіяної шкоди, спокутування гріха, поповнення державної скарбниці, звільнення суспільства від злочинців. Важливе місце займали принципи покарання, якими керувалися судді при його обранні, а саме: законність; визнання особи винною і такою, яка підлягає покаранню лише за вироком суду; покарання призначається лише при наявності вини; покарання залежить від тяжкості злочину; особистий характер відповідальності; гуманність покарання; демократизм; невідворотність покарання.

На відміну від Литовського статуту 1588 р., у нормах якого смертна кара поділялась на просту та кваліфіковану, а арсенал тілесних покарань містив каліцтво та завдання болю, у законодавстві Гетьманщини види кваліфікованої смертної кари та тілесні покарання взагалі були відсутні. Натомість певне місце займали майнові покарання на користь держави (кримінальний штраф, конфіскація майна), а також система спеціальних видів покарань, що включала вигнання за межі держави (виволання), позбавлення посади, позбавлення честі та церковні покарання.

У період Гетьманщини переважаючим стає формальний елемент, який дістав визначення у загальному терміні “преступленіє”, а також набуло розвитку поняття суб'єкта злочину. Ці зміни відобразилися у нормах Прав 1743 р., першій і найвідомішій спробі кодифікації українського права в першій половині

XVIII ст. спеціальною комісією у складі представників козацької старшини, української шляхти і духівництва. Норми, вміщені у цьому кодексі, в тому числі й пенітенціарного змісту, обґрунтовували право української людності на самовизначення, що суперечило інтересам царського уряду. Тому збірник було відправлено на доопрацювання, ревізію та перегляд. Він так і не став офіційним джерелом права, хоч його норми набули практичної чинності [211, с. 139].

У ті ж роки кандидат у члени Генерального суду Ф. Чуйкевич за дорученням гетьмана К.Г. Розумовського уклав збірник “Суд і розправа в правах малоросійських” (1750). Серед найбільш відомих джерел того часу, в яких містяться кримінально-виконавчі норми власне українського походження, слід назвати “Інструкцію Київського магістрату магістратському городничому” (1757), у якій йдеться зокрема про нагляд цієї посадової особи за виконанням сторожею її прямих обов’язків щодо спостереження за в’язнями та попередження втечі з-під варти (розділи 20 і 23) [212, с. 159–164].

Загалом є чимало історичних свідчень про гуманніше ставлення до ув’язнених на територіях Гетьманщини, ніж на інших сусідніх і більш віддалених землях. Про це, наприклад, свідчить і донесення кошового отамана Григорія Федорова від 22 березня 1761 р. гетьману К. Розумовському з клопотанням про заміну смертної кари для в’язнів довічною каторгою, виявлене нами у фонді “Канцелярія гетьмана Розумовського ЦДІАК України” [213, арк. 41, 63], та багато інших відомостей.

Слід відзначити, що формування кримінально-виконавчої системи у другій половині XVIII – на початку XIX ст. проходило під впливом прогресивних гуманістичних ідей, започаткованих італійцем Ч. Беккарія у всесвітньо відомій праці “Про злочини і покарання” [214; 215]. Головною причиною злочинності він вважав бідність, злиденність більшості населення, його неосвіченість, сваволю державних органів. Гуманіст піддавав критиці всі сторони феодального суду – жорстоку процедуру слідства і судового розгляду, несправедливість карної системи, формальну систему доказів інквізиції.

Ч. Беккарія сформував принцип рівноваги злочину і покарання, при цьому наголос робив не на жорстокості покарання, а на його неминучості. Мета покарання, за Ч. Беккарія, полягає передусім у недопущенні повторного злочину, заподіяння шкоди суспільству, в утриманні інших від скоєння подібного (“краще запобігти злочинові, ніж карати”). Однією з важливих умов зміцнення правового порядку в суспільстві він вважав “якість і простоту законів та вдосконалення виховання”. Позитивна програма істотних перетворень в галузі правосуддя та виконання покарань, яку він пропонував, повинна базуватися на двох основних засадах – гуманізмі та законності [216, с. 216–217].

Подібно до Ч. Беккарія мислив англійський юрист, філософ, соціолог, ідеолог лібералізму І. Бентам [217, с. 221–222]. У 1785 р. він відвідав Росію, а в січні 1786 р. прибув в Україну і понад рік жив поблизу м. Кременчука, де й написав твір “Захист лихви” і трактат “Паноптикон” [218]. У цих роботах, а також у працях “Принципи законодавства”, “Провідні основи конституційного кодексу для всіх держав” тощо Бентам виклав свої позиції щодо політичних та правових інститутів. Головним предметом законодавства він вважав регулювання та захист приватнов-

ласницьких відносин, а найдосконалішою формою держави – представницьку демократію, в тому числі й у сфері судочинства та кримінально-виконавчого законодавства (принципи демократизму і законності). Його пенітенціарний “Паноптикон” базується на засадах обов’язкової праці ув’язнених під суворим наглядом тюремної адміністрації з улаштуванням необхідних майстерень, шкіл, лікарень для виправлення і перевиховання в’язнів – проблеми, які не втрачають актуальність і в сучасних умовах реформування кримінально-виконавчої системи України.

Втім, як вважають сучасні дослідники, на практику виконання покарань у Російській імперії, до якої входили й українські землі, прогресивні тюремно-філантропічні ідеї Ч. Беккарія, І. Бенґама й інших сподвижників майже не вплинули, за винятком хіба що часткової відміни калічницьких покарань та переходу до широкого застосування ганебних, таврувальних покарань у поєднанні з позбавленням волі.

У першій чверті XIX ст. кодифікація українського права, включаючи кримінальне, велася паралельно та у зв’язку з кодифікацією права Російської держави з метою поширення на Україну загальноімplementованого російського законодавства та усунення місцевих особливостей. Упродовж 1804–1808 рр. укладено “Звід місцевих законів губерній та областей, приєднаних від Польщі” та “Зібрання цивільних прав, чинних у Малоросії”. 1811 р. перекладено російською мовою Литовський статут. У 1830–1833 рр. підготовлено проект “Зводу місцевих законів західних губерній Російської імперії” – збірника права Правобережної України та Білорусі. Хоч проект затвердила Державна Рада, але юридичної сили Звід не набув. Натомість перемогла інша тенденція – поширення на Україну російського права й пенітенціарної системи і надання чинності на її території Зводу законів Російської імперії [211, с. 139]. Так було ліквідовано залишки правової автономії України.

Однак на початку XX ст. був ще один період, коли Україна намагалася побудувати свою державність і відповідно – власну правову систему. Цей порівняно короткий в історії України період (1917–1922) під загальною назвою “Українська революція” ([209, с. 184–244] Українська Народна Республіка часів Центральної Ради, Українська держава Гетьмана П. Скоропадського, Українська Народна Республіка часів Директорії, очолюваної С. Петлюрою), незважаючи на всі несприятливі обставини, а також певний вплив кримінального законодавства Російської імперії та Тимчасового уряду, продовжив генетичний зв’язок власне української пенітенціарної політики на даному етапі українського державотворення.

На відміну від Росії, на території України в цей період широко застосовувалися норми кримінального (у тому числі і кримінально-виконавчого) законодавства Російської імперії. Вітчизняні дослідники історії українського кримінально-виконавчого законодавства згаданого періоду (С.М. Канарський, Е.М. Кісілюк, Ю.С. Шемшученко, Д.В. Ягунов тощо) пояснюють таку ситуацію кількома причинами. По-перше, в такий короткий строк і в умовах воєнного часу відразу створити нове кримінально-виконавче законодавство було практично неможливо. По-друге, 25 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада ухвалила закон, який передбачав, що всі закони і постанови, які мали силу на території Української На-

родної Республіки (УНР) до 27 жовтня 1917 р., оскільки їх не змінено і не скасовано універсалами, законами і постановами Української Центральної Ради, мають силу і надалі як закон і постанови УНР [219, с. 101–103; 220, с. 21–28; 221, с. 549–551].

Фактично цей закон надавав право застосовувати на території України усі закони, у тому числі й кримінально-виконавчого змісту, Російської імперії, які не суперечили проголошеним універсалами Української Центральної Ради принципам, не були скасовані або змінені діючою в Україні владою [222; 223, с. 19–21].

Таким чином, можна зробити висновок, що кримінальне і кримінально-виконавче законодавство Російської імперії на території України застосовувалося, але лише в тій його частині, яка не була змінена або скасована українською владою і не суперечила демократичним правовим принципам. Крім того, всупереч намірам більшовицької влади, в Україні творилися власні кримінальні закони, спрямовані на врегулювання питань, що виникали у процесі державотворення 1917–1921 рр. Внаслідок цього відбувалася поступова ліквідація законодавства Російської імперії, яка проходила як шляхом їх прямого скасування, так і поступового обмеження сфери застосування певних кримінальних законів, у тому числі і з приводу виконання покарань.

Так, покарання з кримінального права розглянутого періоду і надалі залишилися одним із тих засобів, за допомогою яких Українська держава застосовувала примус до осіб, які скоїли суспільно небезпечні діяння. При цьому законодавець визначав примус як елемент необхідний, але не найголовніший. Основним і вирішальним компонентом при новому ладі, особливо в перші місяці, стало переконання, виховання і перевиховання громадян у дусі найсуворішого дотримання нової “суспільної дисципліни” [185, с. 11–12].

Однак згодом, наприклад, у період УНР доби Центральної Ради, широко застосовувалися такі види покарань, як позбавлення волі, конфіскація майна, каторга, висилка тощо. Під час правління гетьмана П. Скоропадського особлива увага приділялася тюремному ув’язненню як основному виду позбавлення волі. У період Директорії знову широко застосовувалися страта, тюремне ув’язнення, каторга, штраф, конфіскація майна тощо.

У період існування УНР III універсалом була скасована смертна кара на території України, а Законом про амністію від 19 листопада 1917 р. звільнялися всі засуджені за політичні злочини.

Під час правління уряду Директорії смертні вироки могли виноситися за агітацію у військах проти Української держави, шпигунство, повстання проти влади, збройний опір владі, розбій, убивство, грабїж, підпал, збройний напад на військових, варту чи цивільних урядовців, знищення чи псування належних війську боєприпасів, продовольчих і технічних складів, телефонів, телеграфів та інших видів зв’язку, будівель, що належать до військових засобів оборони чи нападу; за порушення військової дисципліни і невиконання наказу начальства, напад на постійну чи тимчасову варту, каліцтво й обман з метою ухилення від військової служби.

У період Української держави Гетьмана П. Скоропадського особлива увага була приділена такому виду позбавлення волі, як тюремне ув’язнення. У спадщину

від Центральної Ради гетьманський уряд одержав всі місця ув'язнення колишньої Російської імперії, розташовані в українських губерніях. Вони входили до складу загальних штатних підрозділів, визначених повноваженнями міністра юстиції і начальника Головного тюремного управління царського уряду.

На той час у Києві було поширено підписану гетьманом “Грамоту до всього українського народу”, в якій розкривалася ідеологічна платформа тих, хто прийшов до влади. Сам П. Скоропадський так визначив своє політичне кредо: “Створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію і адміністративний апарат, яких у той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на праві; провести необхідні політичні й соціальні реформи” [209, с. 208].

Каторга і висилка активно застосовувалися в УНР як за часів Центральної Ради, так і Директорії. Так, 5 березня 1918 р. Центральна Рада прийняла закон про покарання учасників воєнних дій і повстань проти Української держави. У ньому йшлося: якщо якась особа після 22 січня 1918 р. брала участь у війнах чи повстаннях проти України, то вона втрачала право на українське громадянство і каралася висилкою за межі України. У випадку несанкціонованого повернення така особа піддавалася позбавленню волі на термін до 5 років. Особи, винні в насильницьких зазіханнях на державний лад УНР, каралися безстроковою каторгою [185, с. 16].

Після переходу влади до урядових структур Української держави Гетьмана П. Скоропадського розпочався процес тотальної воєнізації апарату управління найважливішими державними галузями, в тому числі й кримінальною та управлінням тюрмами. На деякий час ситуація тут стабілізувалася. Але стан і устрій тюремних установ майже не змінився. Адміністрація в'язниць у своїй професійній діяльності, як і раніше, керувалася нормативною базою, сформованою за часів Російської імперії Головного управління місцями ув'язнення. Уряд же П. Скоропадського, так само як і уряди УНР та Західноукраїнської Народної Республіки, безпосередньо впритул до вирішення проблеми переустрою системи виконання кримінальних покарань не підійшов, хоча мав таку змогу, особливо якщо врахувати, що до складу уряду Української держави входили відомі вчені-юристи Кістяківський, Чубинський, Євпсіхiev, Могилянський, Полупанов тощо [224, с. 64–65].

Окремі кроки в цьому напрямку були зроблені лише за часів Директорії. 30 липня 1919 р. С. Петлюра затвердив тимчасовий Статут внутрішньої служби, розроблений юристами Головного управління Генерального штабу військ. Він складався з 14 розділів і 560 статей. Частина з них визначала права й обов'язки осіб, причетних до виконання вироків штатних судів. Загалом же питання ув'язнення розглядалися в окремому XIII розділі статуту [144, с. 289].

Наступним нормативним актом, що мав безпосереднє відношення до виконання покарань, був ухвалений Радою народних міністрів і затверджений С. Петлюрою Закон “Про судочинство в штатних судах” від 4 серпня 1920 р. Останній врегулював цілий спектр проблем, які виникали на різних стадіях судочинства, в тому числі й на стадії виконання покарань [224, с. 65].

На перший погляд, ці нормативні акти не мали важливого значення для українських новостворених Цивільних установ юстиції того часу, але не треба за-

бувати, що в умовах військового стану і ведення бойових дій військові установи не тільки чинили правосуддя, а й виконували вироки.

Отже, можна зробити висновок про існування в період українського державотворення 1917–1922 рр. власного кримінально-виконавчого законодавства, про що свідчить велика кількість різних нормативних актів, спрямованих на зміну, доповнення й удосконалення наявного кримінального законодавства, видання нових законів пенітенціарного змісту, які регулювали цю складну сферу суспільних відносин і сприяли генезису основних понять та інститутів українського кримінально-виконавчого права. Завдяки цьому відбувалася поступова ліквідація кримінально-виконавчого законодавства Російської імперії, яка проходила у двох основних формах: шляхом прямого скасування або шляхом поступового обмеження сфери застосування певних кримінальних законів, у тому числі кримінально-виконавчого характеру.

У цілому організаційно-правові та управлінські засади тюремної політики періоду української революції дають змогу зробити висновок, що головним завданням тюремної системи вважалась боротьба за існування самої системи. Тюрми та тюремні установи в основному використовувались як один із важливих елементів каральної політики правлячих режимів для підтримання порядку серед військовиків і цивільного населення на підконтрольних територіях в умовах воєнного часу.

Однак згодом, із приходом влади до більшовицьких урядових структур, в Україні, як і в Росії, розпочався новий етап розбудови так званої виправно-трудова системи і створення нового радянського пенітенціарного законодавства (його характерні особливості – див. підрозділ 1.4.).

Комплексний аналіз становлення та розвитку вітчизняної кримінально-виконавчої політики від найдавніших часів і до початку ХХ ст. дав можливість встановити умови, в яких вона формувалася, та виявити характер внеску українського народу в еволюцію кримінально-виконавчого права як важливого структурного елементу правової системи України. Крім того, наукове дослідження становлення вітчизняної кримінально-виконавчої політики протягом тривалого періоду українського державотворення, виявлення на цьому шляху конкретних норм, понять, інститутів та юридичних конструкцій, визначення засобами історично-порівняльного методу їх спільних і відмінних рис дає змогу відібрати із об'ємного і розмаїтого національного спадку кращі зразки і види кримінально-виконавчої (пенітенціарної) діяльності для використання в сучасних умовах творення правової держави.

Це стосується у першу чергу таких норм загального і звичаєвого права, що історично склались в українському суспільстві, як справедливість, чесність, добро, гуманізм – “право справедливості”, а також визначення у меті покарання таких складників, які заслуговують на посилену увагу у сучасному творенні кримінально-виконавчої політики, – попередження злочинів, справедлива кара та відплата за скоєний злочин, виправлення засудженого, відшкодування заподіяної шкоди, спокутування гріха, поповнення державної скарбниці, звільнення суспільства від злочинців – кінцева мета усієї кримінально-виконавчої політики і на законодавчому, і на виконавчому рівнях.

1.4. Політика у сфері виконання покарань у Російській імперії та Радянському Союзі

Історико-правовою наукою встановлено, що пенітенціарна система Російської держави у своєму розвитку пройшла декілька етапів. Перший (від початків формування російської державності у XIV ст. до кінця XVII ст.) характеризується як відсутністю чітко визначеної системи місць позбавлення волі, так і невідзначеністю органів управління ними, превалюванням мети покарання; другий (XVIII ст.) – створенням системи місць позбавлення волі, використанням праці ув'язнених на користь держави; третій (кінець XVIII – 60-ті роки XIX ст.) – розвитком пенітенціарних ідей, благодійної діяльності приватних осіб та організацій, усвідомленням завдання виправлення злочинця як мети покарання, що закріплено у циркулярі тодішнього МВС про виправні установи при наказах [225, арк. 1–2], Зводі настанов та статутів щодо утриманих під вартою і засланців (1832) та указі сенату про порядок пересилання ув'язнених у місця ув'язнення (1833) [226, арк. 229; 227, арк. 124] й Уложенні про покарання кримінальні та виправні (1845) [228, арк. 324]. Четвертий етап (60-ті роки XIX ст. – 1917 р.) відзначався проведенням реформи тюремної системи, централізацією її управління у 1879 р. [229, арк. 65], активною нормотворчою діяльністю у сфері виконання покарання у вигляді позбавлення волі [230, арк. 199; 231, арк. 59], остаточним закріпленням ідеї виправлення злочинця, що відобразилося у Кримінальному уложенні (1903) та Загальній тюремній інструкції (1915) [184, с. 7].

Як свідчать історико-правові джерела, перші тюремні установи згадуються уже в Судебниках 1497 та 1550 рр. При Петрі I широкого розмаху набула практика використання праці ув'язнених на різного роду роботах, що було закріплено в Артикулі військовому 1715 р. Петро I швидко оцінив переваги арештантської праці, яка не вимагає великих фінансових витрат, і став активно використовувати її для реалізації своїх грандіозних планів у процесі державних перетворень. Умови утримання засуджених до позбавлення волі були жахливими. Людина, яка потрапляла до тюрми, була приречена на повільну смерть. Певні позитивні зміни в тюремній системі стали відбуватися лише за царювання Катерини II, яка послідовно проводила політику, спрямовану на вдосконалення та централізацію державного апарату. У цей період в Росії починає формуватися ідея виправлення злочинців через працю. Катерина II під впливом гуманістичних ідей просвітництва, бажаючи привнести в Росію передовий тюремний досвід, дійшла думки про необхідність створення відповідного нормативного документа. Саме тоді й з'явилися “Проект Катерини II про тюрми”, в якому передбачалося закріплення у законодавчих актах розподілу в'язнів за характером скоєних злочинів і провини (який, однак, не був реалізований), укази з цього приводу Олександра I на ім'я О.Б. Куракіна та ін. [212, с. 159–164; 144, с. 135–138].

У другій половині XVIII ст. в Російській імперії склалося становище, коли, з одного боку, з'явилися перші науково обґрунтовані ідеї про цілі покарання у вигляді позбавлення волі, його зміст, порядок і умови виконання, які відповідали передовим поглядам того часу в цій сфері, з другого боку, система місць по-

збавлення волі фактично розвивалася сама по собі, без урахування нових ідей, виходячи із суто прагматичних цілей. Завдання виправлення арештантів ще не знайшло певної соціальної і матеріальної опори й визначеності.

Найбільш вагомим спеціалізованим нормативно-правовим актом Російської імперії, що регулював відносини у сфері виконання покарань, був Звід настанов та статутів щодо утриманих під вартою і засланців 1832 р. (далі – Звід) із включенням до нього норм окремих приватних інструкцій та норм Загальної тюремної інструкції 1831 р., яка вперше на теренах Російської імперії всебічно врегулювала діяльність місць ув'язнення, порядок і умови відбування покарання в'язнями, а також форми та методи карально-пенітенціарного впливу на них. У редакції 1842 р. Звід містив 5 розділів: “Утворення місць тримання під вартою”, “Статут про утримуваних під вартою при поліції та у тюрмах”, “Статут про утримуваних у гамівних та робочих будинках”, “Статут про арештантські роти”, “Статут про засланців” [201, с. 50–51].

Відповідно до ст. 12 Зводу на державному рівні місця ув'язнення підпорядковувалися МВС, головному управлінню шляхів сполучення та міністерству юстиції. Крім того, місця ув'язнення перебували також у віданні Товариства піклування про тюрми, утвореного в Петербурзі 19 липня 1819 р. указом імператора Олександра I з метою сприяння моральному виправленню злочинців та покращанню стану утримання ув'язнених.

Наступним кроком на шляху реформування пенітенціарної системи Російської імперії було прийняття 15 серпня 1845 р. Уложення про покарання кримінальні та виправні, яким встановлювалися два головні розряди покарань – кримінальні (смертна кара, заслання на каторжні роботи до Сибіру, на Кавказ) і виховні (направлення в арештантські роти цивільного відомства, ув'язнення у робочому чи гамівному будинку, у фортеці, у тюрмі, тимчасовий). Як підкреслює з цього приводу О.Н. Ярмиш, ядро тюремної системи Російської імперії у той час становили саме такі місця позбавлення волі, як тюрми, арештантські роти цивільного відомства, фортеці, головні гамівні і робочі будинки. У 1868 р. на них припадало 33,9% всіх покарань, з яких тюремне ув'язнення становило 23,5% [232, с. 232].

Таким чином, до середини XIX ст. в Росії сформувалася досить складна система кримінальних покарань у вигляді позбавлення волі й установ, призначених для його виконання: гамівні та робочі будинки, ув'язнення, яке поєднувалося із засланням (в основному, в монастирські тюрми), каторга, військово-арештантські роти, фортеці та тюрми. Управління тюрмами як у центрі, так і на місцях, було розпорощене між різними юрисдикціями. На місцях пенітенціарні установи перебували в підпорядкуванні посадовців і органів, які належали до різних відомств: губернатора і губернського правління, комітетів Товариства піклування про тюрми, губернського прокурора, повітового стряпчого, поліцмейстера, городничого, справника, начальника внутрішньої варти, жандармського штаб-офіцера.

Результатом тюремних перетворень у 60–80-х роках XIX ст., що відбувалися внаслідок важливих суспільних нововведень (відміна кріпосного права) і під впливом другої хвилі тюремних реформ у Європі, була відміна тілесних покарань, що відображено у законі від 17 квітня 1863 р. [195, с. 121–133].

Скасування кріпосного права зумовило цілу низку реформ. Правлячі кола усвідомлювали, що реформуючи суд, армію, фінансову систему, місцеве управління, не можна залишити осторонь тюремне питання. Усвідомлення необхідності змін у російській тюремній політиці відбулося не без впливу західних гуманістичних ідей і зарубіжного досвіду. З метою впорядкування функціонування тюремних установ уряд вживав заходів до централізації тюремного управління. 18 серпня 1862 р. затверджено пропозицію державної ради, згідно з якою завідування усіма місцями позбавлення волі цивільного відомства зосереджувалося в МВС, що поклато початок реформі тюремної сфери. При цьому МВС спільно з міністерством юстиції було запропоновано вибрати конкретні пенітенціарні системи для певних губерній. У зв'язку з цим з 1862 р. МВС починає збирати офіційні відомості про стан тюремної системи Російської імперії, тим самим готуючи ґрунт для проведення реформи [204, арк. 24, 36–37, 58–59; 205, арк. 66 та ін.].

Проведена в 1861 р. аграрна реформа обумовила необхідність пристосування репресивних апаратів держави до економічних умов. У зв'язку з цим у 1864 р. була реформована судова система, а в 1879 р. – система кримінальних покарань та органів, які їх виконують. Нормами чинного на той час КК – Уложення про покарання кримінальні та виправні в редакції 1885 р. – передбачалась така система покарань: тюремне ув'язнення, каторжні роботи, направлення у виправно-арештантські роти, у виправно-виховні заклади для неповнолітніх [233, с. 9].

У названий період формуються теоретичні основи виконання кримінальних покарань у вигляді позбавлення волі. З'являється нова галузь юридичних знань – тюрмознавство, фундатором якої слід вважати професора Петербурзького університету І. Фойницького. Його фундаментальна праця “Учения о наказании в связи с тюремоведением” і досі залишається настільною книгою вчених і практиків у сфері виправно-трудоого (кримінально-виконавчого) права. Крім І. Фойницького, значний внесок у розвиток системи наукових знань у галузі виконання кримінальних покарань здійснили також професор Харківського університету Д. Дріль та професор Київського університету А. Кістяковський. Теоретичні положення про роль державних органів та громадських об'єднань у сфері боротьби та профілактики злочинності неповнолітніх, які знайшли відображення у праці Д. Дріля “Малолетние преступники (История новых учений о преступности)”, як вважають дослідники, можуть бути використані й адаптовані в сучасних умовах [234, с. 88].

Традиційною проблемою тюремних установ в українських губерніях була їх переповненість. Частково вирішити цю проблему був покликаний указ імператора Олександра II від 31 липня 1861 р. щодо заснування 7 центральних тюрем у Харківській, Херсонській та Подільській губерніях. Під тюрми приписувалося пристосовувати будівлі колишніх військових шпиталів. Основними принципами функціонування новостворених тюрем були визначені попереднє одиночне утримання в'язнів з подальшим переведенням до загального утримання, залучення на постійних засадах до виконання суспільно корисних робіт з обов'язковою виплатою грошової винагороди, навчання грамоті та пра-вилам віри.

У 1882 р. на території України функціонувало 104 тюремні фортеці, розташовані в губернських та повітових центрах і градоначальствах. Так, у Київській губернії функціонувало 12 тюрем, Подільській – 12, Чернігівській – 15, Волинській – 13, Харківській – 10. Найбільшими були тюремні фортеці в Києві (525 місць), Одесі (488), Єлисаветграді (318), Кам'янці (260), Харкові (230 місць). Переважна частина тюремних установ були розташовані в непристосованих для таких потреб будівлях [183, с. 17; 207, арк. 16, 26, 115; 208, арк. 233].

У пенітенціарних закладах утримувалися особи, засуджені до тюремного ув'язнення за скоєння таких видів злочинів: проти віри, проти порядку управління, проти державної та громадської служби, проти постанов про повинності, проти майна та прибутків казни, проти громадського благоустрою та благочиння, проти законів про стани, проти життя, здоров'я, свободи і гідності приватних осіб, проти сімейних прав і проти власності приватних осіб. Серед тюремного контингенту переважали арештанти, засуджені за скоєння злочинів проти власності приватних осіб, за нанесення ран і каліцтв, вбивства, крадіжки та грабежі [230, арк. 59].

Специфікою України була відсутність каторжних тюрем. Останні 2 каторжні центри (Новобілгородський та Новоборисоглівський), що були розташовані поблизу Харкова, і були закриті у 80-ті роки ХХ ст. за ініціативи тодішнього губернатора М.Т. Лоріс-Мелікова.

Окрім осіб, які перебували під слідством та відбували покарання, пенітенціарні установи українських губерній використовувалися для пересилання засуджених до заслання і членів їх родин, які слідували за ними добровільно. Для таких потреб використовувалися етапи, напіветапи, караульні будинки. Характерно, що витрати на їх утримання, як і на “перепровадження арештантів”, несли місцеві сільські громади. Спеціальна пересильна тюрма існувала в Харкові.

Важливою подією в історії розвитку тюремної системи і тюремного законодавства було утворення у 1872 р. комісії для складання “Загального систематичного проекту тюремного перетворення” під головуванням графа Сологуба. Нагальна потреба в роботі комісії обумовлювалася тим, що тодішнє тюремне законодавство становили розрізнені нормативні акти, прийняті у різний час, що значно сповільнювало темпи реформи системи. Матеріали роботи комісії вийшли друком у 1873 р. під назвою “Історія і сучасний стан каральних установ за кордоном і в Росії” [224, с. 57; 159, с. 151–189]. Головним своїм завданням комісія вважала створення загального систематизованого статуту про місця ув'язнення, своєрідного кодексу тюремних нормативно-правових актів, з урахуванням відміни кріпосного права, тілесних покарань і застарілих форм судочинства.

З метою забезпечення більш ефективного управління місцями позбавлення волі у лютому 1879 р. у складі МВС було створене головне тюремне управління. Основні засади трансформації каральної системи Російської імперії визначені у законі від 11 грудня 1879 р., яким було встановлено такі види кримінальних покарань: 1) смертна кара; 2) каторга, що призначається безстроково або на певний термін з подальшим переведенням на поселення; 3) заслання на поселення безстроково; 4) ув'язнення у виправному будинку; 5) ув'язнення у фортеці; 6) ув'язнення у тюрмі; 7) арешт; 8) грошова пеня [235, с. 284–442].

Така активність пояснювалася гострою потребою практичних працівників у регулюванні цієї сфери суспільних відносин. Що стосується законодавчого рівня упорядкування пенітенціарних питань, то цей процес істотно стримувався невизначеністю з концептуальними положеннями при розробці нового Кримінального уложення. І оскільки обговорення проекту уложення затягнулося майже на два десятиліття, то головне тюремне управління змушене було взяти на себе нормативне регулювання діяльності пенітенціарних установ. Однак закріплена у Законі система покарань майже у незмінному вигляді проіснувала до початку ХХ століття.

У 1900 р. у царській Росії було 895 тюремних закладів, що підрозділялися на такі види: в'язниці Привіслянського краю – 132, виправно-арештантські відділення – 31, каторжні тюрми – 6, пересильні тюрми – 8; арештні доми – 718. Особливе положення займали Петропавлівська і Шлісельбурзька фортеці, а також Соловецька і Суздальська монастирська в'язниці. Царський Статут про утримання під вартою, що діяв з 1880 р., усі місця позбавлення волі розділяв на чотири групи за їхнім призначенням: 1) створені з метою запобігання ухиленню від слідства та суду; 2) перебування в яких розцінюється як міра покарання і виправлення; 3) для невинуватих боржників; 4) для утримання пересильних арештантів.

Адміністрація тюремних установ складалася, в основному, із варти – начальників тюремних закладів, їхніх помічників, наглядачів. Ніяких служб, які б проводили виховну роботу і прищеплювання трудових навичок ув'язненим, не було, якщо не вважати тюремних священиків [236, с. 1].

Проте й на початку ХХ ст. приймалися важливі нормативно-правові акти, які в еволюційному контексті пенітенціарних правотворень удосконалювали процес регламентації діяльності місць ув'язнення в Російській імперії. Серед них слід назвати Загальну тюремну інструкцію (далі – Інструкція), прийняту 1 березня 1912 р. Вона містила 307 статей і 3 додатки. Інструкція поділялась на дві частини. Частина перша під назвою “Управління місцями ув'язнення” складалася з 4 розділів, які визначали права й обов'язки службовців у місцях ув'язнення, організаційні засади діяльності тюремної адміністрації, загальні обов'язки служби чинів тюремної варти. Вона також містила норми, що намічали організацію управління місцями позбавлення волі та завдання персоналу, встановлювали перелік працівників пенітенціарних закладів або осіб, залучених до їх роботи, та регламентували права й обов'язки персоналу.

Частина друга Інструкції за назвою “Внутрішній тюремний розпорядок” також складалася з 4 розділів, які у своїх статтях регулювали питання, пов'язані з правилами і порядком приймання, розподілу та розміщення у місцях ув'язнення заарештованих і засуджених, а також їх вибуття. Так, норми третього розділу частини другої Інструкції – “Тримання арештантів” – регулювали майже всі сфери діяльності місць ув'язнення щодо виконання покарання у вигляді позбавлення волі, а також порядок та умови відбування покарання ув'язненими. Зокрема вони визначали правила поведінки ув'язнених, вимоги з утримання приміщень та дотримання засудженими правил гігієни, порядок і правила харчування засуджених, забезпечення їх одягом, взуттям, білизною, порядок надання медичної допомоги, організацію

праці засуджених, основні способи та зміст здійснення духовно-морального та просвітницького впливу на ув'язнених тощо [237, с. 132–137; 238, с. 130–135].

Політичний слід у розвитку пенітенціарної теорії та практики Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. залишили “Статут про утримуваних під вартою” (1890) і “Загальна тюремна інструкція” (1915) [144, с. 159–162], які стали віховими нормативними актами, що знаменували поступальний розвиток російського пенітенціарного законодавства в напрямку чіткого формального визначення уніфікованих умов виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі. В місцях ув'язнення склалася певна система моральної та просвітницької роботи, налагодилося використання праці арештантів (пільгове обчислення терміну перебування під вартою, для охочих працювати на потреби суспільства), надання допомоги у працевлаштуванні та соціальної реабілітації звільнених з місць позбавлення волі, які до речі, застосовуються і в сучасному кримінально-виконавчому законодавстві.

Останнім важливим нормативно-правовим актом у сфері виконання кримінальних покарань, прийнятим в Росії у 1916 р., були Правила внутрішнього тюремного розпорядку, які дійсно можна вважати першими правилами такого типу в історії кримінально-виконавчої політики Росії та України. У структурному відношенні Правила склалися із вступу, 9 розділів і містили 88 статей. Заслужує на увагу положення, викладене у вступі, відповідно до якого жоден засуджений не повинен вважати себе людиною, котра назавжди “відрізана” від вільного життя та втрачена для родини і суспільства. Крім того, у вступі наголошувалося, що кожен ув'язнений своєю поведінкою може або покращити, або погіршити умови свого життя в тюрмі. Для засуджених, які дотримуються тюремних правил і сумлінно працюють, можуть бути застосовані необхідні заходи дисциплінарного впливу. На підставі викладеного робився висновок, що подальша доля засудженого залежить не тільки від закону і царської ласки, а й від доброї волі та поведінки його самого.

Статті Правил регламентували увесь тюремний розпорядок і визначали порядок приймання ув'язнених до тюрми (ст. 1–7), поведінку арештантів (ст. 8–16); розпорядок арештантського дня (ст. 23–38), порядок і правила харчування засуджених (ст. 39–48), побачення і листування (ст. 49–66), арештантські роботи (ст. 67–72), виправно-дисциплінарні заходи (ст. 73–80), порядок звільнення ув'язнених (ст. 81–88) [144, с. 239–255; 239, с. 11–12]. Хоч ці Правила діяли не довго, вони все ж відіграли свою позитивну роль у розвитку кримінально-виконавчого законодавства тих і пізніших часів.

Коротка в історичному сенсі діяльність Тимчасового уряду позначилась у пенітенціарній політиці лише благими намірами подальших змін і прийняттям кількох постанов, що скасовували заслання і поселення у спеціально визначених місцевостях, яке застосовувалося після відбуття каторжних робіт і деяких інших. До тюремної політики і тюремного законодавства в Україні у цей час не внесено суттєвих змін. На першому етапі Лютневої буржуазно-демократичної революції Тимчасовий уряд під тиском обставин змушений був застосувати широку амністію політичних в'язнів, здійснити певні кроки, пов'язані із лібералізацією режиму утри-

мання ув'язнених в місцях позбавлення волі (відміна тілесних покарань, кайданів, заслання на поселення, підтримка інституту представництва арештантів тощо). Водночас тюремні установи залишилися від старої тюремної системи, їх обладнання та основи режиму не змінились, тюремний персонал, за деякими винятками, залишився на своїх посадах.

Виходячи з основного завдання – залишити по можливості незмінними царський апарат управління та правову регламентацію його діяльності, Тимчасовий уряд майже не змінив тюремне законодавство та відомчі нормативні акти – Тюремний Статут і “Загальну тюремну інструкцію”, циркуляри головного тюремного управління за останнє передвоєнне десятиріччя. Видозмінилась, дещо спростилась, але не втратила сутності існуюча система управління місцями ув'язнення. Частково був змінений обсяг впливу різних громадських організацій на діяльність тюремних установ.

На думку деяких дослідників, у цей період вперше простежуються спроби ув'язнених створити свої представницькі органи та організувати засади самоуправління, чого не могло бути за часів царату. Питання про відновлення в повному обсязі правового статусу ув'язнених, повагу їх людської гідності існувало в суто теоретичному ракурсі, реального його забезпечення не було ні на законодавчому, ні на адміністративному рівні. На фоні значного посилення каральної політики режиму утримання після липневих подій 1917 р. значно поширився опір ув'язнених як відкритий, у формі бунтів, масової непокори, так і прихований – голодування, бойкот робіт тощо. Напруженою була ситуація і в тюремних установах на території України, особливо у Миколаївській, Херсонській, Одеській тюрмах. Це пояснювалося відсутністю стабільності влади, специфічним портовим статусом цих міст, наявністю значної кількості злочинних угруповань, для яких засуджені були надійним джерелом поповнення своїх рядів [182, с. 11].

Більш докладно про цей період пенітенціарної історії, зокрема про деякі організаційні заходи, проведені міністром юстиції О.Ф. Керенським у березні-квітні 1917 р., дізнаємося з єдиної на цю тему монографії російського дослідника Є.А. Скрипильова “Тюремна політика і тюремне законодавство Тимчасового уряду”, що побачила світ у 1968 р. [240].

У перші роки радянської доби почалося радикальне реформування старої тюремної системи на нових засадах, притаманних ідеалам більшовизму. Розпочалося воно із перебудови органів управління місцями позбавлення волі. Замість головного управління у справах місць ув'язнення, створеного у квітні 1917 р. Тимчасовим урядом на базі колишнього головного тюремного управління спочатку утворено тюремне управління при наркоматі юстиції, потім тюремну колегію, пізніше – центральний каральний відділ наркомату юстиції, а згодом – центральний виправно-трудоий відділ наркомату юстиції РРФСР⁵. Серед перших нормативних актів того періоду були постанова наркомату юстиції РРФСР “Про тюремні робітничі команди”, Тимчасова інструкція “Про позбавлення волі як міра покарання та порядок відбування такого”, Положення про організацію

⁵ У перші часи радянської доби кримінально-виконавче законодавство Української СРР, як і інших радянських республік, формувалося переважно під впливом відповідного законодавства РРФСР.

розподільчих комісій, прийняті упродовж 1918–1919 рр. [241, с. 8–9; 242, с. 18; 243, с. 1–28] тощо.

У березні–квітні 1919 р. в Україні, як і в Радянській Росії, проходило створення нової системи керівництва і контролю за діяльністю місць позбавлення волі з ліквідацією тюремних інституцій попередньої влади і звільненням чиновників колишнього міністерства юстиції Директорії. На початку квітня 1919 р. народний комісаріат юстиції України видав постанову “Про ліквідацію всіх відділів колишнього Міністерства юстиції”. Ліквідовані були і всі губернські та повітові комітети Товариства піклування про тюрми, а їх капітали передані в розпорядження місцевих каральних підвідділів, які щойно почали утворюватися.

Тоді ж було здійснено першу спробу розробити нове виправно-трудове законодавство України у вигляді Статуту про триманих під вартою, остаточний варіант якого було складено 16 травня 1919 р. Він включав 15 розділів, а саме:

1. Положення про центральне і місцеве управління місцями позбавлення волі.
2. Мета поміщення осіб, які перебувають під слідством, і засуджених у місця позбавлення волі.
3. Постановка робіт у місцях позбавлення волі.
4. Культурно-освітня діяльність.
5. Лікарсько-санітарна частина.
6. Патронаж.
7. Про задоволення релігійних потреб в’язнів.
8. Постачання місць ув’язнення різного роду довольством.
9. Розподіл в’язнів за категоріями.
10. Заходи заохочення і покарання.
11. Внутрішній розпорядок у місцях ув’язнення.
12. Положення про фінансову частину управління місцями ув’язнення.
13. Про відділ законодавчих передбачень при центральному тюремно-каральному відділі.
14. Про організаційно-інструкторський відділ центрального тюремно-карального відділу.
15. Декрет про організацію корпусу конвойної і тюремної охорони [244, с. 20; 245, с. 72].

Як бачимо, в Статуті відображені не лише організаційні принципи керівництва місцями ув’язнення, а й завдання, які свідчили про формування нової кримінально-виконавчої політики України на основі нового радянського виправно-трудового законодавства.

Пріоритетні напрями діяльності органів та установ виконання покарань визначалися декретами Ради народних комісарів України. Організаційно вони входили до народного комісаріату юстиції. У 1920 р. створюється центральний орган управління місцями ув’язнення – центральний тюремно-каральний відділ народного комісаріату юстиції України. Місцевими органами управління кримінально-виконавчими установами, які підпорядковувались центральному тюремно-каральному відділу і здійснювали загальне керівництво місцями ув’язнення в

губерніях і повітах, стали юридичні відділи виконавчих комітетів відповідних рад. При них формувалися тюремно-каральні підвідділи. На початку 1921 р. система виправно-трудова установ (ВТУ) УСРР включала будинки громадських примусових робіт, реформаторіуми для неповнолітніх правопорушників, трудові землеробські (сільськогосподарські) колонії (знаходилися у віданні народного комісаріату юстиції України), табори примусових робіт (під управлінням народного комісаріату внутрішніх справ — України). На 1 січня 1921 р. у підпорядкуванні каральних відділів народного комісаріату юстиції України було 93 ВТУ [182, с. 12].

У серпні 1922 р. в Україні було прийнято перший КК, який визначив систему кримінальних покарань. Згідно з ним всі місця позбавлення волі підпорядковувалися НКВС. Напередодні (24 травня 1922 р.) був прийнятий КК РРФСР, що набув чинності з 1 червня 1924 р. У травні 1922 р. за пропозицією Ф.Е. Держинського, який був на той час наркомом внутрішніх справ, керівництво всіма місцями позбавлення волі було покладено на НКВС, у складі якого утворено головне управління місць ув'язнення. Головне управління примусових робіт, що існувало до того часу в системі наркомату внутрішніх справ, було скасовано у зв'язку з ліквідацією концентраційних таборів і скороченням ув'язнених у таборах примусових робіт: із 60 тисяч у 1921 р. до 15 тисяч до травня 1922 р. У НКВС України організоване управління місць ув'язнення.

У 1923 р. до відання головного управління у справах місць ув'язнення НКВС СРСР і його органів на місцях перейшла значна частина арештантських будинків при міліції, що були перейменовані в будинки попереднього ув'язнення. Перший загальносоюзний законодавчий акт в галузі карної і виправно-трудова політики “Основні початки карного законодавства СРСР” був ухвалений Центральним виконавчим комітетом СРСР 31 жовтня 1924 р. У РРФСР перший ВТК був прийнятий 16 жовтня 1924 р., в Українській СРР – через рік – 27 жовтня 1925 р. [246; 247, с. 180–187].

Загалом обидва нормативні акти відповідали досягненням тогочасної пенітенціарної науки і практики. Їх затвердження було зумовлене нагальною потребою об'єднати в єдиному нормативно-правовому акті всі закони, постанови, циркуляри та інші документи, які були видані різними державними органами та визначали порядок і умови виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі. Затверджений 27 жовтня 1925 р. ВТК Української СРР не був обтяжений за змістом, мав чітку внутрішню структуру, написаний доступно для розуміння мовою. У ВТК подані визначення і правова регламентація основних положень з питань кримінально-виконавчої політики. Незважаючи на свої позитивні сторони, ВТК на той час був суто декларативним документом. Уже тоді в нього почав активно впроваджуватися класовий підхід – методологічний базис більшовизму. В цілому ВТК УСРР 1925 р. відіграв важливу роль у становленні і розвитку українського виправно-трудова законодавства, і, незважаючи на подальші зміни і доповнення, юридично продовжував діяти до 1960 р., хоча фактично його дія припинилась у середині 30-х років минулого сторіччя.

У 30-ті роки ХХ ст. кримінально-виконавче законодавство, як і кримінально-виконавча система в цілому, піддалися так званому процесу централізації – по-

збавлення союзних республік у значній частині юрисдикції як в організаційному, так і нормативно-правовому відношенні. А саме: відбулася ліквідація НКВС союзних та автономних республік і передача всіх місць позбавлення волі, які перебували у їх віданні, до підпорядкування НКВС СРСР та його місцевих органів; реорганізація управління системою місць позбавлення, створення Головного управління виправно-трудовах таборів, трудових поселень та місць ув'язнення НКВС СРСР. Тобто, зміни у виправно-трудоному законодавстві України після ухвалення ВТК УСРР 1925 р. були покликані необхідністю приведення деяких його норм у відповідність із загальносоюзним законодавством, а також подальшого поліпшення організації виконання і відбування покарань, пов'язаних із виправно-трудоною дією. У підпорядкуванні НКВС УСРР на початок 1926 р. перебувало 58 місць позбавлення волі закритого типу, з них 44 будинки примусових робіт (9 центральних, 6 міжокружних, 27 окружних і 2 районних), 1 ізолятор спеціального призначення, 1 перехідний трудовий будинок, 8 будинків попереднього ув'язнення, 4 реформаторіуми для утримання неповнолітніх правопорушників, а також 42 сільськогосподарські колонії [182, с. 14].

1925–1930 рр. визначалися активним пошуком шляхів та методів забезпечення єдності принципів діяльності та структурної побудови системи органів та установ виконання кримінальних покарань у межах НКВС УСРР. Але економічне і соціально-політичне становище СРСР, зокрема і в республіці, не давало змоги чітко визначити та організаційно закріпити структуру та функціонування виправно-трудовах відділів та ВТУ НКВС УСРР. Цей процес мав ще одну, більш важливу спрямованість. Пов'язана вона зі зміцненням в Україні у кінці 20-х – початку 30-х років адміністративно-командної, жорстко централізованої системи державного управління, що обумовлювала концентрацію в руках вищого керівництва Радянського Союзу всієї повноти політичної влади, яка опиралася у своїй основі на апарат примусу, складовою частиною котрого була пенітенціарна система.

7 квітня 1930 р. постановою Ради народних комісарів СРСР затверджено Положення про виправно-трудовах табори Об'єднаного державного політичного управління СРСР. В одному із його розділів під назвою “Основні положення про порядок тримання в'язнів” закріплювалися правові норми щодо регламентації режиму тримання в'язнів: підстави і порядок прийому засуджених, основи їх класифікації, порядок роботи і проживання відповідно до режиму, окремі питання медичного обслуговування, заходи заохочення та стягнення тощо [19, с. 68].

15 грудня 1930 р. постановою Центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів СРСР були ліквідовані НКВС союзних та автономних республік. Всі місця позбавлення волі, які перебували у віданні НКВС союзних республік, а також організація примусових робіт без взяття під варту цим документом передані у відання наркоматів юстиції союзних республік (в Україні – наркомюст УСРР). У складі цього органу для здійснення керівництва відповідними установами та бюро примусових робіт створено головне управління ВТУ [20, с. 74].

10 липня 1934 р. Центральний виконавчий комітет СРСР прийняв постанову “Про утворення Народного Комісаріату Внутрішніх Справ”, що передбачала його нові функції. У складі цього наркомату утворено головне управління виправно-

трудовах таборів, трудових поселень і місць ув'язнення. У складі НКВС УСРР створено управління виправно-трудовах таборів і колоній. У той період керівництво місцями позбавлення волі в НКВС України (як і в НКВС СРСР) здійснювали кілька структурних органів. Окремими табірними пунктами (в Україні таборів не було), виправно-трудохими колоніями, транзитно-пересильними пунктами й інспекціями виправно-трудовах робіт керувало управління виправно-трудовах таборів і колоній. Виховно-трудохими і виховними колоніями, дитячими приймальниками-розподільниками керував відділ трудових колоній, що був самостійною структурою наркомату. Помічником начальника цього відділу в 1928–1937 рр. працював відомий письменник-педагог Антон Семенович Макаренко [176, с. 755].

У 1935–1940 рр. прийнято лише 2 законодавчих документи в частині ВТУ. 31 травня 1935 р. Рада народних комісарів СРСР і Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) ухвалили постанову “Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності”, у якій визнано необхідним організувати як місця ув'язнення засуджених до позбавлення волі неповнолітніх трудові колонії для неповнолітніх замість фабрично-заводських училищ особливого типу. 8 серпня 1936 р. постановою Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів СРСР були внесені доповнення в Основні початки карного законодавства, і система ВТУ доповнена новим видом – в'язницею. В'язницями (вони виконували і роль слідчих ізоляторів – СІЗО) відало тюремне управління. У той період кількість в'язниць в Україні була значною (крім обласних, були районні і міжрайонні в'язниці [236, с. 5]).

З 1935 р. виправно-трудове законодавство почало підмінятись наказами, інструкціями та розпорядженнями, які видавались по лінії НКВС, що призвело до протиріч із чинним законодавством, включаючи й Конституцію, і спричинило істотні порушення основних прав ув'язнених. Після видання Тимчасової інструкції про режим тримання ув'язнених у виправно-трудовах таборах від 2 серпня 1939 р. та Тимчасової інструкції про режим тримання ув'язнених у виправно-трудовах колоніях від 4 липня 1940 р., які мали таємний характер, правове регулювання функціонування місць ув'язнення НКВС СРСР остаточно набуло вузьковідомчого підконтрольного характеру [248, с. 28–31].

Таким чином, діяльність НКВС СРСР, як і НКВС УСРР, у другій половині 30-х років призвела до встановлення в республіці режиму політичного розшуку та переслідування за політичні злочини. Репресії як один з основних методів вирішення політичних і, частково, економічних завдань, широко використовувалися для беззастережного виконання вказівок вищого політичного керівництва держави. Неухильно дотримуючись настанов, органи НКВС, в тому числі й органи і установи виконання покарань, стали основним знаряддям проведення силової державної політики в Україні.

Іншим аспектом діяльності НКВС була законотворча практика, коли джерела кримінального і виправно-трудового права в порушення Конституції ставали відомчі акти Об'єднаного державного політичного управління – НКВС. Якщо в галузі кримінального права вони лише розвивали та доповнювали в сторону роз-

ширення вже існуючі норми, то у сфері пенітенціарної політики ставали єдиним джерелом, згідно з яким діяла республіканська система виконання покарань.

Будучи репресивно-каральною складовою партійно-державного механізму, виконуючи директивні настанови керівництва країни, органи виконання покарань тим самим сприяли реалізації внутрішньої та зовнішньої політики 20–30-х років – політики диктатури й тоталітаризму. За цих умов каральні функції, покладені на органи НКВС, не могли не призвести до масових порушень законності. Репресіям були піддані тисячі людей: працівників різних галузей народного господарства, зокрема й органів внутрішніх справ, військовослужбовців, представників інтелігенції. Тим самим у другій половині 30-х років ХХ ст. основою функціонування НКВС УСРР, його складової і невід’ємної частини – системи виконання кримінальних покарань – стала репресивно-каральна діяльність, а кримінально-виконавча політика визначилась як політика панівної диктатури.

У розпорядженні цієї системи в Україні перед початком Великої Вітчизняної війни перебувало 53 виправно-трудова табори, 425 виправно-трудова колоній та 392 загальні тюрми [249, с. 52–54].

Під час Великої Вітчизняної війни значна частина чоловіків, засуджених за менш тяжкі злочини і придатних до військової служби, була мобілізована у Червону Армію. З території України й інших західних регіонів СРСР усі місця позбавлення волі були евакуйовані з причини їх можливої окупації. Евакуація у більшості випадків проводилася пішим порядком і тривала кілька місяців. 19 квітня 1943 р. указом Президії Верховної ради СРСР було передбачено позбавлення волі у вигляді каторжних робіт на термін від 15 до 20 років для фашистів і їхніх посібників, винних у вчиненні звірячих розправ над радянськими людьми. Ця категорія засуджених трималась у спеціальних в’язницях і таборах. 17 липня 1943 р. була прийнята Тимчасова інструкція, що визначала порядок обліку та етапування ув’язнених, засуджених до каторжних робіт, у спеціально організованих за наказом НКВС СРСР відділеннях у Воркуттабі, Норильтабі, Дальбуді та Карагандинському виправно-трудова таборі [224, с. 69].

Після війни структура управління місцями позбавлення волі залишилися в основному без істотних змін. Систему її установ на той час складали:

1. Виправно-трудова колонії для тримання повнолітніх, засуджених до позбавлення волі на стислі терміни.
2. Окремі табірні пункти для тримання повнолітніх, засуджених до позбавлення волі на термін три роки і більше.
3. Трудова колонії для неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі.
4. В’язниці для засуджених до тюремного ув’язнення.
5. Транзитно-пересильні пункти.
6. Штрафні підрозділи (з 1948 р. – підрозділи суворого режиму).
7. Табори, що підпорядковувалися безпосередньо НКВС СРСР.

Становище ув’язнених в усіх режимних установах почало регулюватися Інструкцією по режиму тримання в’язнів у виправно-трудова таборах і колоніях МВС СРСР, затвердженою наказом МВС від 24 березня 1947 р. Одним із завдань режиму визначено перевиховання ув’язнених. Серед інших нормативних актів

того часу треба виділити Положення про трудові колонії для неповнолітніх, а також Інструкцію про режим тримання ув'язнених у строкових тюрмах, затверджену наказом МВС від 11 вересня 1950 р. (діяла до 1954 р.). У липні 1949 р. ухвалено нове Положення про Головне управління виправно-трудовах таборів і колоній, яким на цю структуру покладалися такі завдання: виконання вироку, організація охорони, виправлення та перевиховання засуджених на основі залучення їх до суспільно корисної праці [201, с. 76].

У березні 1953 р. Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу, Рада Міністрів СРСР та Президія Верховної ради СРСР прийняли постанову, котрою Міністерство державної безпеки СРСР і МВС СРСР були об'єднані в МВС СРСР. При цьому тюрми, СІЗО і трудові колонії неповнолітніх були залишені у віданні МВС, а виправно-трудовах колонії і табори передані в підпорядкування міністерства юстиції. Таке рішення не виправдало себе, і на початку 1954 р. виправно-трудовах колонії і табори були повернуті у відання МВС. У 1954 р. було відновлено дострокове й умовно-дострокове звільнення засуджених. Інститут зарахування робочих днів, що існував до цього, був скасований. У 1957 р. постановою Ради міністрів УРСР було затверджено Положення про спостережні комісії. Пожвавилася діяльність комісій у справах неповнолітніх при місцевих радах. У 1958 р. Рада міністрів СРСР затвердила загальносоюзне Положення про виправно-трудовах колонії і тюрми. Основним видом ВТУ для дорослих засуджених були визнані виправно-трудовах колонії. Для них передбачалися 3 види режимів: загальний, посилений і суворий. Положенням не передбачалися виправно-трудовах табори, і вони були або реорганізовані в колонії, або ліквідовані [186, с. 73–83].

13 січня 1960 р. союзне МВС було скасовано. У зв'язку з цим МВС УРСР довелося перебудувувати свою структуру, у тому числі і стосовно місць позбавлення волі. Самостійні управління (відділи), що відали місцями ув'язнення, були об'єднані в один орган – управління виправно-трудовах установ. Цей захід дозволив ліквідувати зайві, дублюючі управлінські ланки, і централізувати вирішення питань діяльності місць позбавлення волі, зокрема комунально-побутового облаштування, розвитку виробництва, навчання засуджених робітничим професіям тощо. 26 липня 1961 р. указом Президії Верховної ради УРСР затверджено Положення про виправно-трудовах колонії і тюрми МВС Української РСР. Передбачалися 4 види виправно-трудовах колоній: загального, посиленого, суворого й особливого режимів. Республіканське Положення 1961 р. діяло до липня 1969 р. [236, с. 3].

На базі Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік Верховною радою УРСР 28 грудня 1960 р. було прийнято КК УРСР, який набув чинності з 1 квітня 1961 р. і діяв понад 40 років – до 1 вересня 2001 р. [250; 251].

Перший в історії радянської держави кодифікований нормативний акт у галузі виконання покарань – Основи виправно-трудовах законодавства СРСР і союзних республік прийнято у 1969 р. Протягом 1970–1971 рр. відповідно до Основ і на їх базі були підготовлені і затверджені ВТК союзних республік, зокрема й УРСР, ухвалений Законом Верховної ради УРСР від 23 грудня 1970 р., який набув чинності з 1 червня 1971 р. [113; 252] і діяв на території УРСР, а потім і

незалежної України майже 33 роки – аж до 1 січня 2004 р., коли набув чинності новий КВК України [135].

Крім ВТК 1970 р., порядок і умови відбування (виконання) покарання у вигляді позбавлення волі регламентували й численні відомчі нормативні акти МВС УРСР, головними з яких були Правила внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ, затверджені наказом МВС УРСР.

У наступні роки вносилися зміни і в чинний ВТК УРСР, і в структуру головного управління ВТУ. У 1989 р. ця установа була реорганізована в Головне управління виправних справ із частковими структурними змінами. Зокрема, було сформоване управління режиму і спецробіт. Перебудовчі процеси кінця 80-х років ХХ ст. дали змогу подивитись по-новому на багато речей, у тому числі й на кримінально-виконавчу систему, яка була створена на принципах суворого централізму й адміністративно-командного управління і не могла повною мірою забезпечити покладені на неї функції.

До проголошення незалежності пенітенціарна система України, як і всіх інших республік колишнього СРСР, функціонувала відповідно до законодавчих та нормативних вимог, встановлених КК СРСР і його підзаконними актами. На рубежі 1989–1990 рр. назріла об'єктивна необхідність перегляду виправно-трудової політики, глибокого аналізу стану справ, визначення відповідності поставленої мети і завдань реальним можливостям і результатам. Кризові явища в місцях позбавлення волі, загострення оперативної обстановки, яке супроводжувалось зростанням злочинності, захопленнями заручників, актами групової непокори засуджених адміністрації, свідчили, що у сфері виконання кримінальних покарань необхідні докорінні зміни. Старі, традиційні методи управління місцями позбавлення волі, які базувались на підтриманні жорсткого режиму відбування покарань, все менше сприяли утвердженню законності та правопорядку в УВП.

Зростання негативних тенденцій в УВП мало інше, більш глибоке коріння. У той час у суспільстві набирали силу демократичні процеси, йшло співставлення поглядів у найширшому спектрі політичних і соціальних питань. Всі жили в очікуванні великих змін. Звичайно, ці настрої та атмосфера ейфорії повністю передавались ув'язненим. До того часу ряд працівників кримінально-виконавчої системи мали змогу побувати в службових відрядженнях за кордоном і ознайомитись з організацією виконання покарань в Італії, Німеччині, Болгарії, Англії, Скандинавських країнах. Проте створені десятиріччями основи й традиції цих держав докорінно відрізнялись від таких в Україні, тому “зняти копію” з тюремних систем однієї з цих країн і перенести її в Україну було неможливо ні в теоретичному, ні в практичному плані. Як свідчить наведений ретроспективний огляд, в українців свій менталітет, свої соціальні й економічні умови і, звичайно, свій шлях розвитку. Оцінивши всі ці фактори, було зроблено перший крок до гуманізації наявної каральної політики в Україні.

Розпад Радянського Союзу визначив у цілому сприятливі економічні й політичні умови для формування нової кримінально-виконавчої політики, позбавленої застарілих консервативних методів управління системою виконання покарань, на засадах демократизму, захисту прав і свобод людини та громадянина.

Вищевикладене дозволяє сформулювати узагальнюючі висновки, суть яких зводиться до такого. Удосконалення політики виконання кримінальних покарань, так само як і реформа української кримінально-виконавчої системи неможливі без врахування історичного досвіду, оскільки сучасні проблеми зумовлені усім попереднім розвитком. Серед низки важливих історико-правових наукових проблем особливий інтерес викликає реалізована в минулі століття пенітенціарна політика Російської імперії (див. додаток Ж.1.3), до складу якої на той час входила переважна більшість українських земель, і Радянського Союзу (див. додаток З.1.3). Пенітенціарні перетворення в обох цих державних утвореннях, без перебільшення, заклали фундамент сучасної кримінально-виконавчої системи.

Головним позитивним результатом цих перетворень слід вважати радикальний відхід від архаїчної практики організації та виконання і відбування кримінальних покарань, централізацію та уніфікацію управління тюремною системою, диференційований підхід до арештантів залежно від тяжкості скоєного злочину та особистісних характеристик, запровадження цілеспрямованих виховних і освітніх заходів з метою морального виправлення в'язнів, залучення посадових осіб різного відомчого підпорядкування та рівня, а також представників широких кіл громадськості до вирішення проблем виконання покарання у вигляді позбавлення волі, пов'язаних, зокрема, з соціальною адаптацією осіб, звільнених з місць відбування покарання. Ці результати водночас є надбанням сучасної кримінально-виконавчої політики України.

Система виконання покарань протягом століть традиційно займала особливе місце у каральному апараті російського самодержавства. Вона використовувалася для реалізації державної пенітенціарної політики, суть якої полягала у широкому застосуванні позбавлення волі як одного з найжорстокіших видів кримінальної репресії.

Необхідність реформування пенітенціарної системи Російської імперії у другій половині XIX ст. об'єктивно зумовлена бурхливими процесами розвитку буржуазних суспільних відносин. Самодержавна система виконання покарання у вигляді позбавлення волі продовжувала містити елементи феодальних пережитків, традиційно базувалася на дотриманні принципу становості, що кардинально суперечило новим історичним реаліям. Незважаючи на прийняті урядом окремі кроки з впорядкування становища, тюремна система держави відрізнялася повною дезорганізацією і вкрай незадовільним становищем ведення тюремної справи.

Однак на зламі XIX–XX ст. у Росії все таки була сформована міцна правова основа функціонування установ, що виконували кримінальні покарання у вигляді позбавлення волі. Завдяки їй була чітко врегульована діяльність цих установ. Проте суперечність у концептуальних положеннях Кримінального уложення 1903 р., розбіжності в декларуванні і реальному житті стали гальмом у подальшому розвитку пенітенціарної системи в Росії.

Система пенітенціарних установ Російської імперії за своєю структурою відображала соціологічний напрям у теорії кримінального покарання, що вияв-

лялося перш за все в достатньо широкому переліку пенітенціарних установ. Хоча на практиці відмінностей між різними видами пенітенціарних установ часто не існувало. Складовою частиною пенітенціарної політики в XIX ст. у Російській державі в цілому і в українських губерніях зокрема було використання праці арештантів для вирішення економічних завдань, хоча й меншою мірою, ніж у попередній період.

Незважаючи на централізацію управління пенітенціарної системи, на практиці організація та діяльність її окремих установ, умов утримання арештантів значно різнилися через матеріальне забезпечення, традиції, освітній і культурний рівень тюремних службовців тощо. Протягом XIX – на початку XX ст. в українських губерніях репресивні засоби покарання все більше поступалися місцем засобам виправлення особи злочинця. У цей же час утвердилися традиції патронажної діяльності: влаштування долі ув'язнених після звільнення з місць позбавлення волі, підготовка їх до нормального життя поза тюрмою тощо.

На початковому етапі творення радянської кримінально-виконавчої політики пенітенціарні системи РРФСР та УРСР користувалися в основному попередньою правовою базою, яка залишилася у спадок від Російської імперії. Першим систематизованим актом у сфері радянського виправно-трудового права слід вважати ВТК РРФСР (1924), який визначив завдання та методи виправно-трудової політики, закріпив систему центральних і місцевих органів управління місцями позбавлення волі, систему видів ВТУ, порядок діяльності спостережних та розподільчих комісій, класифікацію засуджених на категорії і розряди, затвердив правила тримання засуджених у різних ВТУ та інші питання, які і сьогодні складають основу усієї кримінально-виконавчої діяльності пенітенціарної системи України.

У наступні десятиліття радянська влада спромоглася створити потужну уніфіковану і розгалужену карально-виконавчу систему на базі Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік (1958), Основ виправно-трудового законодавства СРСР та союзних республік (1969), відповідно – КК УРСР (1960) і ВТК УРСР (1970), яка повністю відповідала потребам тогочасного тоталітарного режиму, забезпечуючи його внутрішню міцність суворими партійно-адміністративними установками і практичними діями, що нерідко суперечили кримінально-виконавчому законодавству і Конституції СРСР та союзних республік.

Ототожнюючи не зовсім відповідні поняття “злочинець” (той, хто скоїв злочин) і “ворог народу” (той, хто виступає проти власного народу), НКВС, Комітет державної безпеки, МВС СРСР нерідко самочинно, а іноді і з відома та за дорученням Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу суттєво змінювали мету та види покарання, перевищуючи свої повноваження, застосовуючи силу, зброю, вчиняючи несанкціоновані арешти, самосуди, страти, завдаючи таким чином великої шкоди суспільству та призводячи до численних непоправних людських втрат⁶.

⁶ Нині в Україні триває процес реабілітації жертв тоталітарного режиму. Наслідки роботи реабілітаційних комісій висвітлюються у спеціальних виданнях “Реабілітовані історією”.

Загалом радянська кримінально-виконавча система залишила помітний слід у вітчизняній пенітенціарній історії як з точки зору удосконалення законодавчої бази, розвитку науки кримінально-виконавчого права, так і в практичній площині – створенні потужної матеріально-технічної бази УВП та засобів їх забезпечення. У результаті проведених перетворень відбулася централізація управління тюрмами, поліпшилося їх фінансування в обсягах, достатніх для вирішення як поточних потреб, так і для розвитку. Крім того, ця система відзначалася високою виконавською дисципліною і відповідальністю працівників за доручну їм справу.

Наявний досвід пенітенціарного будівництва, відновлені справжні історичні факти, їх оцінка і переоцінка з позицій безперервного поступального суспільного розвитку можуть стати основою сучасного процесу удосконалення кримінально-виконавчої політики, реформування вітчизняного законодавства і практики виконання кримінальних покарань.

Вивчення проблем генезису та джерел кримінально-виконавчої політики України завжди буде актуальною проблемою як із точки зору загальної теорії та історії держави й права, так і галузевого права, насамперед кримінально-виконавчого з огляду на неперервність процесу джерелотворення (законо- й нормотворення), необхідності займатися питаннями систематизації правових актів, яку зумовлює саме життя.

Однак удосконалення джерельної бази має соціально-політичну актуальність у зв'язку із завданнями творення правової держави, які вирішує зараз Україна. Адже чітко й однозначно визначені в джерелах ті чи інші питання кримінально-виконавчих норм сприяють зміцненню законності в одній з особливих і специфічних сфер життя суспільства.

Попередня практика кримінально-виконавчого джерелотворення в Україні, досвід зарубіжних країн свідчать, що з визначенням кримінально-виконавчого права в самостійну правову галузь і прийняттям нових Кримінального та Кримінально-виконавчого кодексів поточна джерелотворча робота не припиняється, а в окремі періоди, зокрема пов'язані із внутрішніми (політична й економічна кризи) і зовнішніми (європейська інтеграція) чинниками, стає ще більш інтенсивною. Тому положення, висновки й пропозиції, які містяться в цьому дослідженні та стосуються вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства, зберігають свою актуальність.

Важливо також виділити значимість дослідження джерел для правозастосовчої практики. Висновки й рекомендації, отримані під час їх вивчення, спрямовані на те, щоб зорієнтувати всіх учасників кримінально-виконавчого процесу на вирішення конкретних питань цього процесу на основі чітких та однозначно сформульованих правил. Особливої ваги це набирає з набуттям чинності нового КВК України у 2003 р. – основного джерела кримінально-виконавчого права, яке, крім загальнотеоретичних положень і норм, що вирішують конкретні питання діяльності з виконання кримінальних покарань, висуває відмову від стереотипів, пов'язаних із порушенням прав людини й громадянина, які склалися в попередні десятиліття такої діяльності.

Загалом завдяки систематизації й типологізації наукової літератури та джерел вдалося встановити, що офіційна концепція історико-правових засад кримінально-виконавчої політики України має дві частини. Перша, теоретична, становить історичний процес формування нормативно-правової бази кримінально-виконавчої політики. Друга, практична, полягає в безпосередній реалізації змісту вироблених законів й інших нормативних документів. Взаємозв'язок цих частин здійснюється шляхом їх осмислення та узагальнення в науковій літературі правознавчого, політологічного, історичного й соціально-економічного спрямування.

Таким чином, джерельна база та наукові розробки сучасних учених дають змогу виділити як окрему дослідницьку проблему історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України. Її висвітленість у фаховій літературі є частковою. Відтак детальна наукова розробка проблеми вимагає аналітичного дослідження всіх виявлених джерел і фахових публікацій на засадах їх осмисленої систематизації.

Разом з тим аналіз численних джерел з практики призначення та виконання покарань в історичному аспекті дозволив прийти до таких висновків.

1. Сучасна кримінально-виконавча політика України – це результат тривалого процесу державотворення, в ході якого поступово формувалась і розвивалась правова система, а в ній виокремлювалась правоохоронна функція держави з поступовим визначенням основ кримінальної політики, що включала кримінально-правовий, кримінально-процесуальний і кримінально-виконавчий види діяльності усіх суб'єктів суспільного життя.

2. Протягом усього періоду українського державотворення розроблялися нові положення та норми кримінально-виконавчого права, удосконалювалися його поняття та інститути відповідно до вимог тогочасного життя суспільства з урахуванням національних традицій та залученням кращих зразків правової культури людства.

3. Традиційно вважалося, що предметом кримінально-виконавчої політики є регулювання порядку й умов виконання (відбування) покарання, пов'язаного із застосуванням заходів виправно-трудоного впливу, започаткованих ще в Давньоруській державі, що складає сьогодні основний метод правового регулювання суспільних відносин у кримінально-виконавчому процесі.

4. Ще у давні часи у правових джерелах закріплювалась можливість матеріального відшкодування у випадку, якщо застосування кровної помсти виключалось внаслідок втечі винного: "... аще ли убьезжить сотворимый убийство, да возьмут имьные его ближній убийенного". Зокрема "Руська правда", будучи жорстко орієнтованою на соціальний статус особи, вводючи диференціацію відповідальності залежно від станового та матеріального становища винного та потерпілого, все ж залишилася пам'яткою звичаєвого права, яка з позицій кримінально-правової політики продовжувала в деяких аспектах виражати інтереси общини (громади), побудованої за принципом первісної рівності.

У сучасних правових джерелах України цей принцип відображений у ст. 21 Конституції України, ст. 6 КК та ст. 5 КВК України, а саме: усі засуджені рівні перед законом.

5. Ретроспективний аналіз джерел, які розкривають механізм виконання покарання у вигляді тюремного ув'язнення, свідчить про те, що останнє знайшло широке застосування ще у давні часи. Проте в Давньоруському кримінальному законодавстві покарання у вигляді тюремного ув'язнення не було основним, а мало допоміжний характер.

6. У XVII–XVIII ст. відбулися значні зміни в організації пенітенціарного інституту: зростає роль тюрми як засобу боротьби з класовими супротивниками існуючого ладу, створено гамівні і робочі будинки. Як альтернатива державним місцям ув'язнення виникають монастирські тюрми для релігійних і політичних злочинців. Ув'язнення в них здійснювалося без судового вироку – за царським велінням або визначенням Синоду.

7. З XVIII ст. в Росії поширилося заслання. Цей вид покарання надалі став застосовуватися для досягнення декількох цілей: 1) політичної – закріплення державних кордонів і колонізація окраїн; 2) правової – видалення з центру правопорушників; 3) економічної – господарське освоєння територій; 4) фінансової – відносна дешевизна утримання злочинців.

8. У період Козацької держави (від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського) метою покарання визнавалися відплата та відшкодування заподіяних збитків, а також превенція, яка насамперед пов'язувалась зі страхом перед карою. Це був так званий перехідний період, коли поряд з джерелами типу “Руської правди” в Україні діяли й інші правові норми (Литовські статuti, Гадяцький трактат І. Виговського, Слободищевський пакт Ю. Хмельницького та ін.). Як відомо, у чинному КК України серед елементів мети покарання (ст. 50) завдання щодо відшкодування завданих збитків потерпілому не зазначено.

Після повної ліквідації Української державності та включення українських земель до складу Московії, Польщі, Угорщини й Румунії власна кримінально-правова політика в Україні, зі зрозумілих причин, не проводилась, а була результатом діяльності тих держав, у складі яких знаходились її територіальні частини. Саме тому історичні джерела щодо потерпілих у цей період значно більш ґрунтовно висвітлені не в офіційних документах і нормативно-правових актах, а у філософських і наукових працях кращих представників того часу, серед яких особливе місце займають роботи М.П. Чубинського.

9. Інтерес наукової громадськості до історії тюрми вперше викристалізувався у період “просвітницького абсолютизму”, однак особливо посилювався лише у ході реалізації буржуазних перетворень другої половини XIX ст., що пов'язано із засудженням представниками ліберальної інтелігенції брутальних методів та станового підходу до виконання покарання у вигляді позбавлення волі. Проблема виконання покарання приділяла увагу провідні фахівці у галузі кримінального права, зосереджуючись, перш за все, на питаннях оптимізації цього виду покарання, ступені відповідності чинного законодавства практиці його реалізації й наголошуючи на нагальній необхідності приведення тюремної системи і практики виконання покарань у відповідність з вимогами та положеннями науки кримінального права й пенітенціарії. Особливу зацікавленість подібними питаннями проявляли видатні правознавці П.Д. Калмиков, О.Ф. Кістяківський, І.Д. Сергієвський, М.С. Таганцев.

10. Як свідчить порівняльний аналіз численних джерел (вітчизняних і зарубіжних), кримінально-виконавча політика Російської імперії XIX – початку XX ст. обумовлена двома обставинами. По-перше, система пенітенціарних установ (установ, які виконують покарання у вигляді позбавлення волі не тільки з репресивною метою щодо злочинця, а й з метою його виправлення та підготовки до нормального життя поза тюрмою) стала формуватися на початку XIX ст. і склалася до середини того ж століття. По-друге, подальший розвиток тюремної системи Російської імперії принципово не змінювався (не беручи до уваги деякі аспекти, що мають об'єктивний характер, наприклад, скасування тілесних покарань при виконанні позбавлення волі) до 1917 р. Крім того, протягом XIX ст. найбільш виражено виявляється зміна умов утримання арештантів у різних пенітенціарних установах. Таким чином, порушені під час російської тюремної реформи другої половини XIX – початку XX ст. проблеми, незалежно від наслідків їх практичної реалізації в ході нововведень, торкаються основоположних засад функціонування сучасних пенітенціарних установ і можуть об'єктивно сприяти чіткішому визначенню теоретико-концептуальних засад реформування кримінально-виконавчої системи – однієї з важливих галузей життєдіяльності держави і суспільства.

11. Кримінально-правова та кримінально-виконавча політика в період творення незалежної Української держави (1917–1922) була обумовлена, з одного боку, її нетривалим існуванням і недостатністю часу для розробки відповідної законодавчої бази, а отже – відсутністю реальних наслідків реалізації зазначених видів політики на рівні конкретних кримінально-правових актів. З іншого боку, основними засобами їх вираження було “Кримінальне уложення 1903 р.”. Тобто кримінально-правова політика не була докорінно змінена – вона лише пристосовувалась до нових соціально-політичних умов, а отже права потерпілих у ході виконання кримінальних покарань не стали головним об'єктом захисту з боку держави.

12. З перших днів існування радянської влади в Україні кримінально-правова та кримінально-виконавча політика була спрямована на вирішення одного з основних завдань – захисту більшовицького режиму будь-якою ціною, а тому погляди законодавця на потерпілого передусім звертались у випадках посягань на державні інтереси, хоча саме в радянський період (1922–1991) було закладено фундамент сучасної кримінально-виконавчої політики України.

13. Еволюція цього процесу в історичному контексті державотворення характеризується динамізмом, стабільністю, поступовим виробленням основних ідей, керівних положень із визначення стратегії та напрямів розвитку інститутів і норм кримінально-виконавчої політики, таким чином готуючи ґрунт для виділення її в самостійну галузь права.

14. Незважаючи на специфічний характер покарань в окремі періоди історії України (Давньоруська доба, Литовсько-Руська доба, Козаччина – Запорізька Січ, Гетьманщина, Російська імперія, радянська доба), українська кримінально-виконавча діяльність у більшій мірі, ніж російська, була схильною до сприйняття гуманістичних і демократичних цінностей щодо покращання умов тримання

засуджених. Свідченням цього є, наприклад, піклувальна політика губернатора Малоросії князя О.Б. Куракіна і багато інших історичних фактів.

15. Історія засвідчує численні факти соціальної неефективності покарання і вказує на необхідність постійно шукати шляхи його удосконалення. У результаті таких пошуків випробувані різноманітні системи покарань, які нерідко змінювали одна одну через зміну суспільних відносин і, відповідно, соціальних умов життя.

16. Активізація історико-правових, соціологічних і психологічних досліджень з проблем призначення і виконання кримінальних покарань дала змогу прийти до невтішних висновків. Так, найбільш поширений вид покарання у вигляді позбавлення волі не виконує свого прямого призначення – не виправляє, а навпаки – ще більше деморалізує злочинця, що вимагає вироблення нових, більш сучасних підходів до розв'язання цієї проблеми з урахуванням досвіду міжнародної спільноти.

17. У більшості сучасних кримінально-правових систем світу позбавлення волі розглядають як найсуворіший вид покарання. Проте досі не має єдності в поглядах, за які саме злочини слід призначати покарання у вигляді ув'язнення. Отже, ця проблема має глобальний характер. Тим більше, що обмеження сфери застосування цього виду покарання не довело ефективність альтернативних до позбавлення волі санкцій: покращання в поведінці більшості засуджених і соціальна адаптація їх після звільнення від відбування покарання у світовій практиці не встановлені.

18. Рішення міжнародної спільноти та висновки експертів у сфері кримінального права дали змогу на черговому IX Конгресі ООН (1995) не тільки зробити порівняльний аналіз і дати всебічну характеристику в'язничних і альтернативних до них санкцій, а й дійти до висновку про те, що вони мають пряме відношення до процесів демократизації суспільства, зменшення кількості засуджених, явищ рецидивної злочинності, економічних, людських і соціальних витрат та підвищення якості контролю за станом і результатами боротьби з цим антисуспільним явищем.

19. У сучасних європейських країнах застосовуються різноманітні моделі покарання злочинця, в тому числі у різноманітних комбінаціях. Водночас найважливішою метою застосування покарання у вигляді позбавлення волі є соціалізація злочинця. У засудженого намагаються виробити властивість і бажання жити та відповідати за свої вчинки. Він має навчитися існувати без порушень в умовах вільного суспільства, використовуючи лише ті шанси, які йому об'єктивно надає життя. Отже, соціалізація має стати ключовим поняттям при виконанні кримінального покарання, бо злочинність тому і виникає, що людина є недостатньо соціалізованою.

Враховуючи зарубіжний досвід, але не сліпо наслідуючи методи, які у свій час не приносили бажаного результату в найбагатших країнах світу, Україна як незалежна держава має запровадити власну доктрину кримінально-виконавчої політики, у якій зовнішнє пристосування (адаптація) до панівних соціальних цінностей, зразків поведінки та моралі виявиться самодостатнім і ефективним.

Таким чином, поглиблене вивчення історії кримінально-виконавчої політики України дає змогу на науковій основі визначити ключові періоди цього процесу, а також виявити основні недоліки й причини, що його гальмували – передусім складність українського державотворення упродовж всієї її історії. Сьогодні, коли Україна проголосила курс на розбудову правової держави, взяла на себе зобов'язання з формування громадянського суспільства, частиною якого є цивілізована пенітенціарна система, назріла гостра необхідність у використанні багатої історичної спадщини. Найявний досвід пенітенціарного будівництва, виявлені й відновлені справжні історичні факти, їх оцінка і переоцінка з позицій безперервного поступального суспільного розвитку можуть стати основою сучасного процесу реформування вітчизняного законодавства і практики виконання кримінальних покарань.

РОЗДІЛ 2

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

2.1. Співвідношення кримінально-виконавчої політики та кримінально-виконавчого права, їх роль у сучасному державотворенні

Відомо, що стабільність і динамізм державотворення залежать насамперед від регулювання цього багатогранного процесу соціальними нормами, у тому числі нормами права, серед яких вагоме місце відводиться кримінально-виконавчому праву. Власне воно найбільш суттєво впливає на суспільні відносини, що складаються під час виконання кримінальних покарань. Але розвиток держави є важливою передумовою творення й удосконалення її нормативного комплексу. Ця теза має пряме відношення до предмета нашого дослідження. Адже взаємозв'язок суспільних процесів, зокрема в кримінальній і некримінальній сферах, вимагає створення комплексного суспільного механізму впливу на злочинність, у якому взаємопов'язані між собою кримінально-виконавча політика і кримінально-виконавче право будуть не тільки виконувати функції стримування злочинності, а й активно впливатимуть на саму злочинність і злочинців.

Нині в українському суспільстві спостерігається прагнення реалізувати цивілізовані моделі соціального управління кримінально-виконавчим процесом. Загальновизнано: удосконалення та впорядкування норм життя у цій специфічній сфері суспільних відносин – невід'ємна умова динамічного розвитку правової держави. При цьому на перший план виступають принципи правотворчості й науковості, здатні гарантувати як високу якість кримінально-виконавчого права, так і вагомість та авторитетність кримінально-виконавчої політики держави.

Отже, на основі узагальнення наукової юридичної літератури, нормативних актів з кримінально-виконавчого права проаналізуємо з точки зору теорії та історії держави і права сучасну ситуацію в царині кримінально-виконавчої політики й кримінально-виконавчого права, акцентуючи увагу на основних завданнях, принципах, стратегії, напрямках, формах і методах контролю держави за злочинністю.

У змісті кримінально-виконавчої політики вітчизняні науковці (О.М. Джужа, Г.О. Радов, А.Х. Степанюк, В.М. Трубников та ін.) виділяють 3 основні елементи: 1) кримінально-виконавче право; 2) кримінально-виконавчу діяльність органів і установ виконання покарань, прокуратури і суду; 3) правовідносини процесу виконання (відбуття) покарання. Ці елементи співвідносяться один з одним, як форма і зміст. Кримінально-виконавче право – це, по-перше, правовідносини між органами й установами виконання покарань, прокуратурою і судом. По-друге, це правовідносини названих суб'єктів процесу із засудженими та іншими учасника-

ми виконання покарання, а також правовідносини цих учасників між собою [19, с. 12].

Як самостійна галузь права кримінально-виконавче право є основною формою вираження та закріплення кримінально-виконавчої політики. Разом з тим, кримінально-виконавче право, як і решта галузей права, складається з правових норм – обов'язкових для всіх громадян України правил поведінки, які охороняються державою, виражають та закріплюють згідно з принципами кримінально-виконавчої політики волю народу України у сфері виконання покарань. Основним критерієм кримінально-виконавчого права є наявність у нього специфічного методу правового регулювання суспільних відносин як вираження сутності політики з виконання покарань, а саме – метод наказу (імперативний метод), що не допускає заперечень. Проте у процесі виконання та відбування покарань застосовують також інші методи, зокрема переконання, диспозитивний метод.

Отже, кримінально-виконавче право – це воля народу, втілена у законі і виражена в системі правових норм, встановлених державою Україна, для регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі виконання та відбування кримінальних покарань, а також у застосуванні заходів виховного впливу на засуджених.

Кримінально-виконавче право як галузь права базується також на основних положеннях, що визначаються вимогами кримінально-виконавчої політики та викладені у її відповідних принципах. З цього приводу деякі сучасні вчені (В.М. Трубников та ін.) висловлюють цілком слушну думку, що поняття принципів кримінально-виконавчої політики ширше її охоплює, у тому числі принципи кримінального права, оскільки до першої категорії входять найзагальніші положення [252, с. 8].

Нормами кримінально-виконавчого права є юридичні акти, що відображаються у законах та підзаконних документах і регулюють суспільні відносини, які складаються у процесі та з приводу виконання і відбування покарань.

Методи, принципи, функції і норми утворюють систему кримінально-виконавчого права як впорядкованої сукупності юридичних понять, окремі частини якої займають чітко визначені місця всередині цієї системи і перебувають у певній залежності від юридичної сили того чи іншого нормативного акта [22, с. 9–15].

Основним джерелом кримінально-виконавчого права є Конституція України. Основним законодавчим актом у сфері виконання/відбування кримінальних покарань є КВК України. До інших законів, що містять норми кримінально-виконавчого права, належить КК України, Кодекс законів про працю (КЗпП) України, Сімейний кодекс України, а також Закони України “Про Державну Кримінально-виконавчу службу України” від 24 березня 1998 р., “Про застосування амністії в Україні” від 1 жовтня 1996 р., “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” від 10 липня 2003 р. тощо. Джерелами кримінально-виконавчого права є також міжнародно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України, оскільки вони включені до національного законодавства. Норми кримінально-виконавчого пра-

ва містяться в указах Президента України, постановах і розпорядженнях Кабінету Міністрів України, у відомчих нормативно-правових актах.

Як бачимо, становлення і розвиток кримінально-виконавчої політики й кримінально-виконавчого права відбувалися протягом усього часу творення незалежної Української держави. Послідовні дії держави на цьому шляху дали змогу досягти суттєвих позитивних зрушень у реформуванні кримінально-виконавчої системи, зокрема у створенні її сучасного правового підґрунтя.

Уявне узагальнення процесу виконання/відбування покарання, на думку А.Х. Степанюка [253, с. 14], можливе лише на основі пізнання концептуальних засад кримінально-виконавчої політики у її гармонійному співвідношенні з доктринальними положеннями загальної теорії права, кримінального, кримінально-процесуального права, кримінології. А для створення категоріальної сітки теорії кримінально-виконавчого права відправною, вихідною базою є філософські знання. У зв'язку з цим дослідник запропонував нову фундаментальну систему поглядів на виконання покарань, яка ґрунтується на радикальній зміні й розширенні теоретичних і методологічних компонентів знань про реалізацію кари. Зокрема він акцентує увагу на тому, що для осягнення сутності виконання покарання необхідно пізнати властиві процесу виконання/відбування покарання внутрішні протиріччя, провести його структурування, тобто скласти структурно-функціональну характеристику діяльності з виконання покарань. Теоретичне пізнання останньої сприяє розкриттю її специфічних закономірностей, структури, зв'язків компонентів, що характеризуються об'єктивною якісною специфікою, визначенню предмета кримінально-виконавчого права.

Такий системний підхід дає можливість розглянути виконання покарання як складну внутрішньо детерміновану єдність, що інтегрує пізнавальні можливості своїх складових елементів як високоорганізовану й динамічну систему, цілісне, відносно самостійне правове явище, різновид юридичної діяльності. Отже, цілком обґрунтовано можна зробити логічний висновок про те, що діяльність з виконання покарання є основним, визначальним, домінуючим процесом за участю усіх суб'єктів кримінально-виконавчої політики, якому підпорядковані всі без винятку види діяльності органів та установ виконання покарань, які співвідносяться з карою і відповідають наперед заданому результату. Таким чином, виконання покарання об'єктивно визначається як реальна кінцева мета кримінально-виконавчого процесу і політики з виконання покарань узагалі.

Важливість такої постановки питання, на нашу думку, й у визначенні основних принципів кримінально-виконавчої (екзекутивної) діяльності як основної теоретико-методичної умови кримінально-виконавчої політики. Їх роль зумовлена насамперед тим, що вони містять у собі ідеальні уявлення про реальну мету кримінально-виконавчої діяльності, об'єднують та цілеспрямовують зусилля держави, адміністрації органів та установ виконання покарань, надають законодавчому і нормотворчому процесу єдності визначального задуму, забезпечують загальний концептуальний характер всім нормам КВК України.

Науково обґрунтовані теоретичні розробки взаємовпливів і взаємообумовленості кримінально-виконавчої політики та кримінально-виконавчого права у

сфері реалізації кримінальних покарань здійсненні також П.Л. Фрісом. У науковому коментарі до визначення основних напрямів правотворчої діяльності держави і правозастосовчої діяльності відповідних державних органів у сфері реалізації кримінальних покарань він виходить з того, що кримінально-виконавчий процес є вторинним відносно кримінального закону, який визначає поняття злочину, націлює на забезпечення реалізації кримінальної відповідальності, встановленої ст. 1 КК України [2, с. 28–33]. Хоча загалом кримінально-правова та кримінально-виконавча політика, що забезпечують реалізацію кримінальних покарань, зв'язані єдністю принципів, на яких вони здійснюються, загальних положень, понятійного апарату тощо.

Як уже доведено вище, політико-правове регулювання суспільних відносин у сфері виконання кримінальних покарань проводиться за допомогою базових методів та на основі принципів кримінально-виконавчого права, які й утворюють систему цієї галузі права. У загальній структурі заходів боротьби зі злочинністю кримінально-виконавче право реалізує свою головну мету – забезпечення виконання кримінального покарання, виправлення засуджених, запобігання вчиненню злочинів засудженими. Для досягнення мети система повинна діяти. Характер цих дій корелюють відповідні функції права.

Досі в юридичній літературі більше уваги приділялося методам і принципам кримінально-виконавчого права, а також визначенню його відповідних завдань. Тим часом сутнісний зміст функцій цієї новоствореної галузі права досліджений ще недостатньо, хоч у вітчизняній теорії права уже створено сучасну модель функцій права як основних напрямів впливу права на свідомість і поведінку суб'єктів суспільних відносин з метою розв'язання визначених у законодавстві конкретних завдань, а також проведено їх класифікацію.

У сучасній теорії права соціальне призначення права, а отже, і його основна функція, полягає в тому, що воно є нормативним і загальнообов'язковим засобом урегулювання суспільних відносин. Такий підхід можна вважати базовим, універсальним до визначення багатьох інших функцій державної правової політики, в тому числі й кримінально-виконавчої, які можна класифікувати за різними підставами, зокрема:

- за сферою правового впливу (економічну, політичну, ідеологічну, екологічну, культурно-виховну);
- відповідно до характеру впливу на суспільні відносини, свідомість і поведінку людей (статичну, динамічну, установчу, інтегративну, охоронну, запобіжну);
- згідно з характером впливу права на свідомість і поведінку суб'єктів суспільних відносин (нормативно-регульовальну, інформаційну, комунікативну, орієнтаційну, виховну, захисну);
- за сферою, на яку вони поширюються (загальноправову, міжгалузеву, галузеву, правових інститутів, норм права) [254, с. 54–56].

Однак, на відміну від функцій держави, які можуть змінюватись, функції права є стабільними і виконуються ним постійно.

На підтвердження універсальності поданої вище класифікації наведемо кілька прикладів її застосування при визначенні функцій кримінального, кримінально-

виконавчого процесу, що включає державну політику, право, науку права, законодавчий процес, кримінальну, кримінально-виконавчу діяльність, правовідносини учасників цього процесу.

Так, А.П. Закалюк, розробляючи теоретичні засади сучасної української кримінології, визначив такі її функції: загальнопізнавальну, яка значно розширює предмет кримінології в частині тих елементів, які належать до детермінації злочинності та окремого злочину; політичну та ідеологічну функції в частині впливу політичних факторів та ідеологічних принципів кримінально-виконавчої політики на детермінацію злочинності та особливо на стан її запобігання через зменшення дії негативних політичних явищ і процесів; соціокультурну функцію, яка через відповідне представлення серед елементів предмета кримінології та їх наукову реалізацію має сприяти розкриттю загальносоціального, гуманістично-цивілізаційного й етико-морального значення положень і висновків сучасної кримінальної, кримінально-виконавчої політики держави; конструктивно-проектну та прикладну функції, спрямовані на виконання завдань, пов'язаних із дослідженням та визначенням ймовірних змін наявних і розвитком нових кримінологічних проблем, розробкою кримінологічних засобів безпосереднього запобігання злочинності, насамперед методик і засобів кримінологічного аналізу та прогнозу, зміцненням зв'язку наукових кримінологічних напрацювань із практичною діяльністю, визначенням потреб і засобів удосконалення та саморозвитку самої кримінологічної науки до рівня, що відповідає потребам суспільства [255, с. 23–24].

На думку О.М. Джужи і деяких інших вчених-юристів, функціональна регламентувальна діяльність кримінально-виконавчої політики проявляється у її 3 основних елементах: кримінально-виконавчому праві; кримінально-виконавчій діяльності органів і установ виконання покарань, прокуратури і суду; правовідносинах учасників процесу виконання (відбуття) покарання. Визначаючи функцію як характерний вид комунікативної, координаційної діяльності, дослідники виділяють ініціативну, програмно-координаційну, інформаційну, гарантійну, захисну, регулятивну функції кримінально-виконавчої політики [159, с. 12].

Так, ініціативна функція кримінально-виконавчої політики полягає в тому, що вона як результат погодження волі суб'єктів є водночас актом вияву їхньої ініціативи (наприклад законодавчої).

Програмно-координаційна функція означає, з одного боку, що кримінально-виконавча політика є своєрідною програмою взаємодії суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин між собою, а з іншого – засобом координації цієї діяльності на засадах законності, гласності, демократизму та гуманізму.

Інформаційна функція кримінально-виконавчої політики виявляється в тому, що завдяки чітко сформульованим положенням і принципам вона містить певну інформацію щодо процесу виконання кримінальних покарань у державі, наявні права та обов'язки суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин тощо.

Гарантійна функція зводиться до залучення для належного виконання покарань системи забезпечувальних засобів, які набувають певної організаційно-правової форми.

Захисна функція полягає в тому, що завдяки кримінально-виконавчій політиці включається механізм захисту суспільства від нових злочинних посягань.

Названі функції кримінально-виконавчої політики об'єднуються загальною регулятивною функцією, оскільки ця політика є організаційно-правовим засобом керування поведінкою суб'єктів і учасників кримінально-виконавчих правовідносин.

Подібно до функцій кримінально-виконавчої політики формулюються функції кримінально-виконавчого права. Однак основний зміст останніх співвідноситься із завданнями кримінально-виконавчої політики, зафіксованими ч. 2 ст. 1 КВК України, а саме: визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків; порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки; системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності; нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань; звільнення від відбування покарання, допомоги особам, звільненим від покарання, контролю і нагляду за ними.

Крім того, враховуються також принципи кримінально-виконавчого права – невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань. Це основні ідеї, керівні положення, які визначають стратегію функціонування інститутів і норм цієї галузі права, забезпечують системність правового регулювання суспільних відносин, що виникають при виконанні кримінальних покарань.

На думку А.Х. Степанюка, діалектика принципів знаходить свій прояв в об'єктивних закономірностях виконання покарання, що обумовили невідворотність реалізації кари, сутність і каральну функцію кримінально-виконавчої діяльності [253, с. 19]. Він також вважає, що на відміну від переліку принципів кримінально-виконавчого законодавства, закріпленого у ст. 5 КВК України, до системи принципів кримінально-виконавчого права слід віднести принципи справедливості, поваги до прав людини, гуманізму, законності, невідворотності виконання покарання.

Очевидно, слід погодитись з уточненнями А.Х. Степанюка, оскільки визначені ним принципи найкраще корелюють з усталеними в сучасній науці основними функціями кримінально-виконавчого права, а саме: охоронною, виправно-виховною, запобіжною, регулятивною, соціальною тощо [35, с. 17].

Так, охоронна функція визначається тим, що кримінально-виконавче право слугує охороні прав, свобод і законних інтересів засуджених та персоналу УВП. У правовому відношенні вона підкріплена правовим статусом засуджених, окресленим ст. 7 КВК України, згідно з якою:

1. Держава поважає й охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку.

2. Засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України та КВК і встановлених вироком суду.

3. Правовий статус засуджених іноземців і осіб без громадянства визначається законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

4. Правовий статус засуджених визначається законами України, а також КВК, виходячи із порядку й умов виконання та відбування конкретного виду покарання.

Відповідно до ст. 8 КВК України засуджені мають право на отримання інформації про свої права, обов'язки, порядок і умови виконання та відбування призначеного судом покарання; на гуманне ставлення до себе і на повагу гідності, властивої людській особистості; звертатися відповідно до законодавства з пропозиціями, заявами і скаргами до адміністрації органів і установ виконання покарань, їх вищих органів, а також до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини та відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб таких міжнародних організацій, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, місцевого самоврядування та об'єднань громадян. Крім того, засуджені мають право на охорону здоров'я, соціальне забезпечення, на особисту безпеку, їм гарантується право на правову допомогу [135, с. 5–7].

Згідно з правозахисними функціями політики з виконання покарань правовий та соціальний захист персоналу ДКВС України гарантується Законом України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” від 23.06.2005 р. № 2713-IV (ст. 21–23) [257, с. 254–264].

Виправно-виховна функція в системі кримінально-виконавчого права регламентує режим виконання і відбування кримінальних покарань, зокрема в частині виправлення і виховання засуджених. Як відомо, режимні вимоги передбачають насамперед каральну функцію (наукова інтерпретація А.Х. Степанюка), бо саме за допомогою режимних вимог та правообмежень реалізується кара. Забезпечуючи кару, правила режиму вимагають від засуджених дотримуватися вимог закону, не порушувати дисципліну, змінювати свою поведінку на кращу, виявляючи, таким чином, виховну функцію режиму. Тобто режим створює правові й організаційні умови виправлення засуджених, особливо з підключенням забезпечувальної функції – таких засобів виховного впливу на засуджених, як виховна робота, суспільно корисна праця, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання.

У КВК України вперше на законодавчому рівні у главі 19 “Виховний вплив на засуджених до позбавлення волі” визначені виправно-виховні функції персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій, закріплені у статтях: соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі (ст. 123); основні напрями, форми і методи соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі (ст. 124); загальноосвітнє і професійне навчання засуджених до позбавлення волі та його організація (ст. 125, 126); самодіяльні організації засуджених до позбавлення волі (ст. 127); богослужіння і релігійні об-

ряди в колоніях (ст. 128); вільний час засуджених до позбавлення волі (ст. 129); заходи заохочення, що застосовуються до осіб, позбавлених волі, та порядок їх застосування (ст. 130, 131) [135, с. 58–61].

Взаємозумовленість політики і права у сфері виконання кримінальних покарань чітко простежується і при вирішенні проблем режимного характеру. З цього приводу П.П. Козлов, Ю.В. Нікітін та Л.О. Стрелков – автори праці “Режим виконання кримінальних покарань” – слушно зауважують, що правила режиму, які визначають дотримання ізоляції та розпорядку дня, поведіння засуджених у побуті, на виробництві, при навчанні й проведенні заходів виховного характеру, перебувають у тісному взаємозв’язку і взаємозумовленості з іншими основними засобами виправлення і ресоціалізації. Усе це призводить до того, що часом важко, майже неможливо провести межу й визначити, що певне явище (правило поведінки, вимога режиму) відносяться саме до режиму, а не до інших основних засобів виправлення і виховання засуджених (праця, соціально-виховна робота тощо). Від того, наскільки правильно і послідовно адміністрація УВП поєднає у своїй діяльності втілення в життя правил режиму з іншими основними засобами виправлення і ресоціалізації, передбаченими законодавством, значною мірою залежить вирішення завдань виконання покарання [258, с. 52].

Запобіжна функція проявляється перш за все у спрямуванні кримінально-виконавчого права на попередження вчинення злочинів як засудженими, так і іншими особами. Стосовно режиму таку функцію називають ще превентивною, згідно з якою правила внутрішнього розпорядку вимагають дотримуватись відповідних положень не тільки засудженими та адміністрацією, а й іншими особами, які перебувають на території колонії або в приміщеннях, де діють режимні вимоги. За невиконання правил до правопорушників застосовуються передбачені законом заходи впливу та примусу. Так, ст. 132 КВК України визначає у таких випадках заходи стягнення щодо осіб, позбавлених волі (попередження; допомога; суворогана; призначення на позачергове чергування по прибиранню приміщень тощо). Ст. 133 вказує, кого слід вважати порушником установаного порядку відбування покарання і за які провини (відмова від праці, вживання спиртних напоїв, наркотиків тощо). Ст. 134 регламентує порядок застосування заходів стягнення до осіб, позбавлених волі, ст. 135 визначає посадових осіб, які використовують заходи заохочення і стягнення, та їх функціональні повноваження, ст. 136 – підстави і розмір матеріальної відповідальності засуджених до позбавлення волі.

Регулятивна функція засобами кримінально-виконавчого права регламентує правовідносини, що виникають у зв’язку з виконанням і відбуванням кримінального покарання, між засудженими та державою, тобто між суб’єктами кримінально-виконавчих відносин.

Вище ми вже визначили функціональні обов’язки засуджених (права, обов’язки, гарантії). Виконання ж функцій держави щодо реалізації основних завдань кримінально-виконавчої політики у цій сфері суспільних відносин покладається на ДДУПВП, який згідно із наданими законами України повноваженнями формує єдину державну політику, реалізує цільові програми розвитку кримінально-виконавчої системи та визначає основні напрями діяльності органів

і установ виконання покарань. Тобто ДДУПВП є сполучною ланкою між вищим (верхнім) рівнем державної політики з виконання кримінальних покарань і безпосередньою базою кримінально-виконавчого процесу – виконанням покарань на основі відповідної галузі права та інших галузей, зокрема кримінального, кримінально-процесуального, конституційного, адміністративного та ін.

Така вертикаль чітко простежується під час реалізації соціальної складової кримінально-виконавчої політики держави, під якою слід розуміти самостійну галузь державно-правової діяльності уповноважених на те суб'єктів соціального управління щодо визначення обов'язкових до виконання керівних ідей, принципів, доктринальних положень, установок, вимог, цілей та завдань у сфері забезпечення ресоціалізації осіб, які відбувають покарання, що відповідали б законам та законмірностям соціалізації особистості, збалансовано забезпечували задоволення законних прав та інтересів громадянина, суспільства і держави [8, с. 12–13].

Правові підстави цього важливого виду кримінально-виконавчої діяльності визначає Закон України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” від 10 липня 2003 р. № 1104-IV [259, с. 656–658], а також інші нормативно-правові акти.

Державна опіка осіб, звільнених із місць позбавлення волі, складається з матеріальної, правової, житлової, медичної допомоги з боку компетентних органів та інших послуг задля відтворення у колишнього злочинця соціально корисних навичок і пристосування його до життя у суспільстві.

Подальший державний розвиток обумовлює необхідність удосконалення державної політики у цій сфері правовідносин відповідно до тієї соціально-політичної, економічної та криміногенної ситуації, що склалася в Україні.

На думку С.К. Гречанюка, комплекс наявних проблем діяльності кримінально-виконавчих установ України певною мірою обумовлений їх недостатньою науковою розробкою з позицій теорії управління та адміністративного права. З цією метою він пропонує класифікацію форм взаємодії на таких засадах:

1. За нормативним регулюванням (передбачені прямо або опосередковано КВК України, врегульовані відомчими актами ДДУПВП, а також міжвідомчими нормативними актами).
2. За способом здійснення співробітництва (спільна або узгоджена робота, обмін інформацією).
3. За рівнями взаємодії (організаційні, тактичні).
4. За обов'язковістю організації взаємодії (обов'язкова взаємодія, взаємодія, що сприяє організації діяльності, взаємодія, що не має обов'язкового характеру).

При цьому передбачається, що взаємодія може мати як постійний, так і епізодичний та разовий характер [41, с. 8].

У цьому контексті досить проблемними є організаційно-правові питання взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними інституціями з метою забезпечення поступової адаптації засуджених. Назвемо найбільш типові проблеми у цій сфері кримінально-виконавчого процесу:

- відсутність налагодженої системи контролю з боку місцевих органів державної влади і їх спостережних комісій за працевлаштуванням звільнених;

- поширення практики необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу звільнених від відбування покарання;
- відсутність матеріальної спроможності тимчасового працевлаштування засуджених після звільнення і поновлення їх права на житло;
- недостатня увага до цієї проблеми з боку державно-політичної еліти, що виражається у відсутності державних програм фінансової й матеріальної підтримки колишніх засуджених;
- відсутність належного організаційно-правового забезпечення функціонування державних соціальних інституцій з працевлаштування (у тому числі й тимчасового) звільнених.

Як видно з поданого переліку, основні проблеми виникають безпосередньо під час конкретної дії з надання соціальної допомоги особам, які відбували покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк. Тільки бездіяльністю можна пояснити пасивність органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій і об'єднань громадян на цьому важливому, завершальному етапі кримінально-виконавчого процесу. Адже ця бездіяльність, на яку, до речі, постійно нарікають Харківська, Львівська та інші правозахисні групи країни [260, с. 2], відзначається на фоні позитиву законодавчої і нормативної врегульованості означеної сфери, яка в основному відповідає сучасним вимогам і міжнародним стандартам.

Йдеться, зокрема, про Закон України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” від 10 липня 2003 р. № 1104-IV [259, с. 656–658] і наказ ДДУПВП, МВС України, Міністерства праці та соціальної політики України “Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації” від 12 грудня 2003 р. № 250/1562/342, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 9 січня 2004 р. за № 6/860.5 [261, с. 668–671].

Так, у 12 статтях закону проведено чітку регламентацію усього процесу соціальної адаптації, включаючи тлумачення понять “звільнені особи”, “соціальна адаптація”, “соціальний патронаж” (ст. 1); визначення осіб, на яких поширюється дія цього закону (ст. 2) та органів, установ і організацій, на які покладається здійснення заходів соціального патронажу (ст. 3); порядок створення житлово-побутових умов для звільнених осіб і роз'яснення їх прав на отримання житла, передбачених Житловим кодексом України (5464-10; ст. 4); надання звільненим особам медичної (ст. 5) та соціальної допомоги (ст. 6). Решта статей регламентують участь об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій і окремих громадян у наданні соціальної допомоги звільненим особам (ст. 7); матеріально-технічне забезпечення і фінансування центрів соціальної адаптації та інших установ, що здійснюють заходи соціального патронажу (ст. 8); організацію освіти з урахуванням потреб національної економіки через систему професійно-технічної освіти (ст. 9); гарантії реалізації прав звільнених осіб (ст. 10); відповідальність за порушення зазначеного закону (ст. 11); прикінцеві положення з вказівкою Кабінету

Міністрів України органам виконавчої влади про приведення своїх нормативно-правових актів у відповідність із вказаним законом (ст. 12).

Попередні законо- і нормотворчі напрацювання, що забезпечують такий напрям кримінально-виконавчої діяльності, склали юридичне підґрунтя для його сучасного визначення в КВК України (зокрема правового статусу осіб, які відбули покарання – ст. 155, надання допомоги засудженим у трудовому й побутовому влаштуванні – ст. 156, особам, звільненим з місць відбування покарання, – ст. 157, а також здійснення громадського контролю за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання, – ст. 160, а також визначення органів, що здійснюють контроль за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням – ст. 163, порядок здійснення ними контролю – ст. 164).

Таким чином, є всі підстави стверджувати про наявність у кримінально-виконавчому процесі позитивної динаміки щодо формування комплексного суспільного механізму управління ним із сучасним визначенням цілей, принципів, стратегії, напрямів діяльності, основних засобів та методів політики (ідеології) держави у цій сфері суспільних відносин, а також встановленні правових норм, які їх регулюють.

Є певні зрушення і в науковому обґрунтуванні та спрямуванні кримінально-виконавчого процесу насамперед на захист прав, свобод і законних інтересів громадян, держави й суспільства в цілому. Зокрема нове кримінально-виконавче законодавство вперше у своїй історії закріпило основні принципи виконання і відбування покарань. Забезпечуючи одноманітний підхід до діяльності, спрямованої на досягнення мети покарання, принципи, водночас, наповнюють кримінально-виконавчий процес конкретними орієнтирами для суб'єктів виконання покарань та правилами, за якими здійснюється кара, виконуючи роль механізму кримінально-виконавчої діяльності.

Дещо інша ситуація склалася на сьогодні в реалізаційній частині кримінально-виконавчого процесу. Як відомо, реалізація норм права – це втілення встановлених правових норм у діяльність суб'єктів права через виконання юридичних обов'язків, використання суб'єктивних прав, дотримання заборон, застосування норм права. Тобто правовими нормами визначається певний правопорядок, при характеристиці якого слід розрізняти теоретичний (ідеальний) порядок, який визначений цими нормами, і фактичний – який існує насправді. Звичайно, їх послідовна і повна реалізація склала б якраз той ідеальний порядок, про який заявлено вище. Однак на практиці, у повсякденному житті, такого стану фактично не буває, про що свідчать хоча б численні правопорушення, які постійно супроводжують кримінально-виконавчий процес, і на які щоразу звертають увагу спостережні комісії й правозахисні групи та організації.

До таких проблемних питань на даному етапі удосконалення політики з виконання покарань і реформування кримінально-виконавчої системи слід віднести:

- неналежне фінансування видатків на забезпечення діяльності кримінально-виконавчої служби та низький соціально-правовий захист її персоналу, що створює умови для поширення корупції і хабарництва; зниження рівня забезпечення спеціальною технікою та інженерно-технічними засобами охорони; погіршення

системи охорони здоров'я і соціального захисту засуджених, як наслідок – небезпечне погіршення стану здоров'я населення у державі;

- недостатній професійний рівень персоналу та відсутність наукового супроводження процесу реформування кримінально-виконавчої служби;

- невідповідність значної частини УВП і СІЗО сучасним вимогам забезпечення прав і свобод людини й громадянина;

- низький рівень організаційно-правових форм і принципів діяльності підприємств УВП щодо залучення засуджених до суспільно корисної праці, надання пріоритету їх професійно-технічному навчання, формуванню та закріпленню у засуджених трудових навичок як невід'ємної складової процесу їх ресоціалізації.

Таким чином, головними пріоритетами удосконалення кримінально-виконавчого процесу, що випливають із чинників покращання усіх складових державної політики у цій сфері суспільних відносин, є створення відповідно до законодавства умов для тримання засуджених і осіб, узятих під варту; удосконалення системи виконання покарань, альтернативних позбавленню волі, та створення служби пробації; забезпечення всебічного контролю за дотриманням персоналом УВП вимог чинного законодавства, парламентських і урядових рішень з використанням можливостей суду, прокуратури, органів державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, окремих фізичних осіб у межах наданих їм законом повноважень.

Важливою ланкою у цій вертикалі є стимулювання на державному рівні формування об'єднань громадян, які ставлять за мету сприяння удосконаленню кримінально-виконавчої політики, її правових засад, реформування кримінально-виконавчої системи України, розгортання в засобах масової інформації широко-масштабного об'єктивного висвітлення ролі кримінально-виконавчої системи в процесі державотворення, у забезпеченні громадської безпеки та морального відродження українського суспільства на кращих історико-правових традиціях. У цьому контексті в умовах сучасної соціально-економічної кризи, спричиненої як внутрішньополітичними негараздами, так і світовою економічною кризою, слід повернутись до створення перевірених історичною пенітенціарною практикою громадських фондів для УВП за рахунок добровільних внесків, відрахувань і пожертв підприємств, організацій, установ і окремих громадян.

Як політика з виконання кримінальних покарань, так і кримінально-виконавче право – установлена цією політикою система юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі виконання покарання, – будуть мати перспективу лише при умові ствердження історично набутих загальнолюдських цінностей: справедливості, гуманізму, моральності, милосердя, ідеалів добра і людяності. При цьому головними критеріями оцінки цілей і завдань як кримінально-виконавчої політики, так і кримінально-виконавчого права є відповідність їх змісту природі людини, нормам права і моралі цивілізованого суспільства, забезпечення збалансованого задоволення законних прав та інтересів громадян, суспільства і держави. Реалізуючи названі цілі й завдання, кримінально-виконавча політика у співвідношенні з відповідною галуззю права створюють першооснову ефективної практики виконання покарань в Україні.

2.2. Наука кримінально-виконавчого права як підґрунтя для розроблення концепцій і доктрин кримінально-виконавчої політики

Кримінально-виконавче право – одна з наймолодших галузей юридичної науки. Тому викликає зацікавлення будь-який аспект цього напрямку науки права, що досліджується й висвітлюється. У нашому дослідженні такий інтерес викликає його передусім предмет, який водночас є і предметом науки кримінально-виконавчого права як галузі знань, що вивчає загальні закономірності історико-правового процесу виконання та відбування кримінальних покарань і основні властивості правового регулювання суспільних відносин у сфері виконання покарання, які склалися упродовж століть.

У більш деталізованому науковому викладі предметом науки кримінально-виконавчого права є вивчення політики держави у сфері виконання покарань, історії розвитку світового та національного законодавства, а також органів і установ, які виконують покарання, системи кримінально-виконавчого законодавства та його джерел, ознайомлення з міжнародними нормативно-правовими актами з питань виконання покарань, вивчення практики виконання покарань і виправлення засуджених [22, с. 21].

Таким чином, наука кримінально-виконавчого права є окремою галуззю юридичної науки, що входить у групу так званого кримінально-правового циклу і вивчає весь комплекс правових, економічних, соціальних, психолого-педагогічних та інших проблем, що виникають у ході та з приводу виконання кримінальних покарань.

Відразу зазначимо, що предмет науки кримінально-виконавчого права набагато ширший від предмета галузі права і охоплює не тільки суспільні відносини, що виникають при виконанні та відбуванні кримінальних покарань, а й правове регулювання, закономірності та основні ознаки кримінально-виконавчого права як самостійної галузі права. Він включає дослідження кримінально-виконавчої політики України, діяльність органів та установ, які виконують кримінальні покарання, історію розвитку кримінально-виконавчого права, досвід інших держав у сфері законодавства й організації виконання покарань.

Методологічними засадами науки кримінально-виконавчого права, як і всієї науки, є положення філософії, а діалектичний метод як загальнонауковий метод пізнання встановлює справді науковий підхід щодо визначення мети та шляхів дослідження, керівних ідей, принципів, основних теоретичних положень науки, вироблення конкретних методів досліджень і оцінки одержуваних знань, сприяє вдосконаленню раніше відомих і виникненню нових наукових течій, теорій, доктрин, концепцій.

Велике методологічне значення має також загальна теорія держави і права, яку можна розглядати як логічне узагальнення державно-правової практики, що відображає історичні закономірності розвитку держави і права, як систему, що об'єднує всі юридичні науки на ґрунті вивчення специфічних закономірностей

держави і права, формулювання понять і визначень права, його галузей, норм, джерел, правовідносин, методології, функцій, без яких немислиме існування науки будь-якої галузі права, в тому числі й кримінально-виконавчого. Але й загальна теорія права як теоретична основа кримінально-виконавчого права у свою чергу сама спирається на положення галузей права, зокрема кримінально-виконавчого.

Складність сучасних досліджень із проблем кримінально-виконавчого права все більше потребує таких загальнотеоретичних методів дослідження, як індукція, дедукція, синтез, аналіз, гіпотеза, конкретно-соціологічний, порівняльно-правовий, історичний, системний, формально-логічний, а також методів, які б постачали найдостовірніші, найточніші й найдосконаліші дані – методи математичної логіки, математичної статистики, математичного стимулювання тощо.

Ми використовували значну частину цих методів, але переважали історико-правовий, порівняльно-правовий і системний методи, що дозволили відтворити процес розвитку державно-правових явищ, пов'язаних зі становленням кримінально-виконавчої політики та системи виконання покарань у всій багатогранності й упродовж тривалого часу, враховуючи все позитивне, накопичене історичним досвідом.

На основі уже набутих теоретичних знань і накопиченого практичного досвіду ми прагнемо розкрити загальні закономірності розвитку науки кримінально-виконавчого права, зосередивши головну увагу на історичному процесі становлення його системи, яка включає сукупність юридичних понять, норм та принципів, взаємопов'язаних один з одним у процесі державотворення.

Оскільки йдеться про загальні закономірності, то, вочевидь, треба в першу чергу дати відповідь на питання про сутнісний зміст такого визначення, а це можна зробити лише в контексті осягнення походження юриспруденції – науки про державу і право – взагалі, і галузевих юридичних наук зокрема.

Нині історія держави і права має у своєму активі достатню кількість вагомих аргументів на користь того, що вже в Стародавньому Римі під терміном “юриспруденція” розуміли правову або юридичну науку (лат. *jus* – право, *justitia* – правосуддя). З цього приводу у Дигестах Юстиніана (частині Кодифікації Юстиніана [262, с. 394]) відомий римський юрист Ульпіан зазначав: “Вивчаючому право треба перш за все узнати, звідки походить слово “право”. Право отримало свою назву від “правосуддя”, оскільки, згідно з найкращим визначенням Цельса, право є наукою про добре і справедливе... Правосуддя є незмінна і постійна воля надавати кожному його право... Приписами права є такі: жити чесно, не заподіювати шкоди іншому, кожному надавати (воздавати) те, що йому належить... Правосуддя є пізнання божественних і людських справ. Наука про справедливе і несправдливе” [31, с. 5].

Предметом науки римського права є права, свободи й обов'язки держави (публічне право), права, свободи й обов'язки громадян (приватне право), а також вчення про закон (*Lex, Leges*), про юриспруденцію (*jurisdictio*), про здійснення правосуддя суддями, про договори й угоди, про правопорушення і їх покарання, про неправу, про свободу, про право власності, про завдання і функції права і закону,

а також про правила інтерпретації (тлумачення) права і законодавства – базові похідні визначення і поняття, універсальність яких і сьогодні присутня в теорії держави і права, в будь-якій галузі права, так само і в інституційних формах права, як критерій відповідності класичним зразкам юриспруденції, визнаних світом.

Як свідчить наведений ретроспективний огляд становлення і розвитку кримінальної та кримінально-виконавчої політики, зміст юриспруденції та її суть змінювалися у різні історичні часи та епохи залежно від державно-політичних режимів, політичних ситуацій, а також від рівня розвитку самої юридичної науки. На кожному з цих етапів визначалися властиві духові тієї епохи критерії і методологія юридичної науки, які нерідко виходили за рамки позитивної динаміки закономірного розвитку науки, сповільнюючи або стримуючи цей процес, як, наприклад, у період середньовічної інквізиції [263, с. 690].

Стосовно науки кримінально-виконавчого права та закономірностей її розвитку, то, як вважає проф. А.Х. Степанюк, саме об'єктивна логіка розвитку наукових знань про виконання покарань із неминучістю призвела, наприклад, до того, що на зміну виправно-трудоваму праву прийшло кримінально-виконавче право. На його думку, теоретичні й методологічні основи кримінально-виконавчого права сьогодні належним чином ще не розроблені. Хоча вчені, які взяли на себе сміливість приступити до дослідження проблем кримінально-виконавчого права, звичайно ж, свій тернистий шлях почали не з нульової відмітки, оскільки деякі аспекти проблеми виконання покарань тією чи іншою мірою вже були предметом дослідження в галузевій літературі з виправно-трудоваго права [264, с. 201–203].

На сьогодні в юридичній науці спостерігається намагання завершити класифікацію основоположних принципів кримінально-виконавчого права з групуванням їх у загальноправові (законність, демократизм, гуманізм), міжгалузеві (справедливість, невідворотність виконання і відбування покарань), галузеві (рівність засуджених перед законом, взаємна відповідальність держави і засуджених, диференціація та індивідуалізація покарань, раціональне застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання із заходами виправного впливу, участь громадськості в діяльності органів і установ виконання покарань) [265, с. 172].

Водночас, як уже частково зазначалося вище, розгляд проблеми принципів у кримінально-виконавчому праві має певну складність, оскільки серед фахівців досі немає єдиної думки як щодо самого визначення принципів кримінально-виконавчого права, так і стосовно їх правової суті та спрямованості, доктринального вираження та нормативно-правового закріплення. Це стосується і багатьох інших доктринальних положень кримінально-виконавчої політики та права, які чекають на серйозне наукове обґрунтування.

Сучасне правознавство за об'єктом і предметом вивчення правових явищ поділяє юридичні науки на вісім основних груп: 1) філософські юридичні науки (філософія держави, філософія права, методологія держави і права, юридична соціологія і соціологія права, юридична психологія і правова психологія тощо); 2) теоретичні юридичні науки (загальна теорія держави і права, загальна теорія держави, загальна теорія права, теорія закону, теорія реалізації і застосування

правових норм, теорія правотворчості і законотворчості тощо); 3) історичні юридичні науки (історія держави, історія держави і права України; загальна історія держави і права зарубіжних країн, історія правових і політичних вчень тощо); 4) галузеві фундаментальні юридичні науки (конституційне право, конституційний процес, цивільне, цивільно-процесуальне, господарське, кримінально-виконавче, адміністративне, фінансове, екологічне, сімейне право тощо); 5) міжгалузеві юридичні науки (житлове право, наглядова і правоохоронна діяльність тощо); 6) міжнародно-правові науки (міжнародне публічне право, конституційне право зарубіжних країн та ін.); 7) спеціальні прикладні науки (судова медицина, судова психіатрія тощо); 8) комплексні юридичні науки (кримінологія, криміналістика, правова естетика тощо) [31, с. 7].

Важливо визначити місце кримінально-виконавчого права в системі юридичних наук. Варто довести, що наука кримінально-виконавчого права більше ніж будь-яка інша взаємодіє із названими вище юридичними дисциплінами. Наприклад, проблема методології передбачає вирішення таких завдань: з'ясування філософських основ науки кримінально-виконавчого права, розробку загальних понять та інститутів кримінально-виконавчого права, визначення співвідношення діалектичного методу з приватно-науковими методами, розробку прийомів і способів збирання й аналізу матеріалів, необхідних для висновків, що формуються наукою з метою конкретних практичних пропозицій. Вирішення цих завдань можливе лише на основі наукових сентенцій загальної теорії держави і права, філософських юридичних наук, які вивчають загальні закономірності розвитку тих чи інших державотворчих процесів.

Слушні думки з цього приводу висловлюють вітчизняні вчені В.Д. Бабкін та І.Б. Усенко, зауважуючи, що у концептуально-теоретичній спадщині вітчизняного законодавства провідне місце належить творчому доробку наших попередників у галузях теорії та філософії права. І справа не лише в тому, що ці юридичні дисципліни є основоположними в системі правових наук, визначають методологічні і світоглядні засади правознавства загалом, служать основою для розвитку всіх інших його галузей. Через теоретичне і філософське осмислення державно-правових інститутів і процесів якнайповніше реалізувалася гуманістична природа юридичної науки, той людський вимір, що перетворив вітчизняну юриспруденцію з “науки приказних (наказних) справ” на могутню інтелектуальну силу, гостру зброю в боротьбі за прогресивні демократичні, соціальні й етнопонаціональні перетворення. Об'єктивний неупереджений аналіз підтверджує органічний зв'язок українських теоретиків і філософів права із запитамі суспільства, наукового та духовного життя [266, с. 1–9].

З точки зору загальної теорії держави і права актуальність цієї проблеми зумовлена необхідністю виявлення у цьому процесі законності, правопорядку, державної дисципліни і, загалом, ефективності правового регулювання суспільних відносин. Зазначені вище головні складові правового режиму є похідними від основоположних принципів Конституції України як Основного Закону держави і кримінально-виконавчого права як системи правових норм, що регулюють суспільні відносини у процесі виконання кримінальних покарань.

Отже, наука конституційного права з багатьох положень є базовою щодо науки кримінально-виконавчого права. Насамперед це питання правового статусу засудженого, дотримання законності, демократизму та гуманізму при виконанні кримінальних покарань, визначення компетенції органів влади й місцевого самоврядування тощо. У цьому контексті метою нашого дослідження є виявлення оптимальності у співвідношенні принципів кримінально-виконавчого права України з конституційними принципами прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Згідно з Конституцією України історичним призначенням держави є всебічне забезпечення прав і свобод людини, захист її життя і здоров'я, честі, гідності й недоторканості як найвищих соціальних цінностей (ст. 3). Звідси випливає одна з найважливіших функцій держави – *правоохоронна*. Вона багатогранна і реалізується на основі різноманітних норм і джерел права, в тому числі й кримінально-виконавчого права – основної форми вираження та закріплення кримінально-виконавчої політики держави.

Під конституційними правами і свободами людини і громадянина прийнято розуміти гарантовану Конституцією та державою міру можливої поведінки або діяльності особи (колективу осіб) з метою задоволення своїх потреб та інтересів у політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній) та інших сферах суспільного життя [132, с. 115].

Як вже відзначалося, первинним невід'ємним правом людини є її право на життя, що виникає з моменту її народження (ст. 27). Право на життя не може бути скасованим чи обмеженим будь-ким. На вимогу Ради Європи Україна відмовилася від смертної кари як вищої міри покарання. КК України 2001 р. скасував смертну кару. Окрім того, кожна людина має право захищати своє життя і здоров'я та життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Істотним конституційним правом є право кожного на повагу до його гідності (ст. 28). Гідність людини є її невід'ємним внутрішнім ставленням до себе як до унікальної, цілісної особистості, повноцінного члена суспільства. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Наступним громадянським правом, що закріплює Конституція України, є право кожної людини на свободу та особисту недоторканність (ст. 29). Це право передбачає, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду, і тільки на підставах та в порядку, встановленому законами. Тобто кожна особа з моменту її затримання чи арешту має право на правовий захист та оскарження в суді свого затримання або арешту, про які мають бути негайно повідомлені родичі затриманого чи заарештованого.

Як свідчить проведений нами порівняльний аналіз [267, с. 181–183], наведені вище доктринальні конституційні положення враховані наукою кримінально-виконавчого права при формулюванні практично усіх статей КВК України, що регламентують правовий статус засуджених (на відміну від ВТК України, де цьому питанню присвячена лише одна стаття, яка містила загальні норми щодо правового положення осіб, що відбували покарання у вигляді позбавлення волі та ви-

правних робіт). У новому Кодексі вперше на рівні закону отримали визначення практично всі загальноправові та галузеві специфічні принципи кримінально-виконавчого законодавства (демократизація, гуманізація, законність, індивідуалізація виконання кримінальних покарань тощо), а в загальній частині цілий розділ (глава 2) присвячений правовому статусу засуджених, основні статті (7–10) якого сформульовані з урахуванням положення стосовно захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина, поваги до честі й гідності засуджених [35, с. 33–52].

Уже в формулюванні мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства України (ч. 1, 2 ст. 1) домінує теза “захист інтересів особи, суспільства і держави”, у якій захист інтересів особи постає як запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими, відображає намір українського законодавця привести процес виконання/відбування покарання у відповідність до міжнародних стандартів поводження з ув'язненими, забезпечити неухильне дотримання прав і основних свобод людини, визначених Загальною декларацією прав людини, проголошеною резолюцією 217А (III) ГА ООН від 10 грудня 1948 р. Запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими передусім забезпечує захист їх інтересів, а також і інтересів суспільства та держави через дотримання гуманних положень ст. 28 Конституції України.

Отже, в теорії кримінально-виконавчого права правовий статус засуджених розуміють як засновану на загальному конституційному статусі громадян України і закріплену в нормативно-правових актах різних галузей права сукупність їх прав, законних інтересів і обов'язків, що забезпечуються і гарантуються державою. У ч. 1 ст. 7 КВК України з цього приводу міститься принципове й важливе положення про те, що держава поважає й охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених.

Таким чином, норми конституційного права є основоположними для науки кримінально-виконавчого права, вони охоплюють регулюванням найважливіші аспекти суспільних відносин у процесі виконання покарань, наділені найвищою юридичною силою і є нормами прямої дії. Водночас ці норми мають прогностичний характер, оскільки визначають перспективи розвитку суспільства і держави в усіх напрямках державотворення і, таким чином, окреслюють перспективні спрямування наукових досліджень з усіх найважливіших напрямів кримінально-виконавчої політики.

Наука кримінально-виконавчого права тісно пов'язана з іншими галузями правової науки, особливо з наукою кримінального права, теоретичні положення якої з питань злочину та покарання є необхідним підґрунтям для дослідження проблем і питань, пов'язаних із виконанням та відбуванням покарань і здійсненням виховного впливу на засуджених.

Порівняльний аналіз науки кримінального і кримінально-виконавчого права дає змогу виділити 3 основних рівні їх взаємозв'язку. На першому рівні цей взаємозв'язок чітко простежується у визначенні мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства, викладених у ст. 1 КВК України. На відміну від чин-

ного раніше виправно-трудового законодавства, яке регулювало виконання лише тих покарань, які були поєднані з заходами виправно-трудового впливу, КВК України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань, зазначених у ст. 51 КК України як поєднане, так і не поєднане із заходами виправного впливу.

На другому рівні ця взаємодія визначається делегуванням кримінально-виконавчому закону повноважень щодо реалізації усього комплексу правообмежень, передбачених конкретним видом покарання, призначеного судом. Коментуючи такий вид взаємодії, А.Х. Степанюк цілком слушно зауважує, що терміни “виконання покарання” та “відбування покарання” зобов’язують, з одного боку, органи й установи виконання покарань реалізовувати передбачені законом дії з виконання покарання, з другого боку, вимагають від засуджених на підставі вироку суду відповідно до приписів, встановлених кримінально-виконавчим законодавством, виконувати обов’язки, утримуватись від заборонених дій, здійснювати права тощо [35, с. 6–7].

На третьому рівні взаємодія проявляється у застосуванні відповідних норм права щодо визначення ступеня тяжкості вчиненого злочину. Так, розподіл та направлення до УВП для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі на певний строк та до довічного позбавлення волі, здійснюється регіональними комісіями, що утворюються в територіальних органах управління ДДУПВП, та Апеляційною комісією Департаменту на підставі ст. 12, 64, 65 КК України та ст. 11, 18, 19, 86, 87, 92, 93, 101, 138, 140, 147 КВК України за відповідними індивідуальними чи персональними нарядами. Так само регіональні комісії керуються положеннями ст. 88–91, 108 КК України при з’ясуванні питання щодо погашення чи зняття судимості, вказаної у вимозі управління оперативної інформації.

Відзначаючи важливість взаємодії двох суміжних галузей права в реалізації державного правомірного примусу, науковці водночас констатують факт дублювання значної частини норм права, а також вимушеного доповнення норм кримінально-виконавчого законодавства правовими нормами КК України, і вказують на необхідність проведення кваліфікованої наукової експертизи обох кодексів та внесення відповідних змін, доповнень або ж навпаки – вилучень тих нормативних актів, які є застарілими і втратили соціальну обумовленість [268, с. 702–707].

З цього приводу предметно висловився проф. М.І. Мельник, один із авторів аналітичної праці “Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права”, наголошуючи на періодичній зміні кримінального закону (передбачення нових положень, виключення наявних, зміна їх редакції тощо), що є об’єктивною необхідністю і своєрідною реакцією на розвиток злочинності як складного соціально-політичного явища, яке постійно змінюється, мімікрує, пристосовується до реальних економічних, політичних, правових та інших умов. Отже, перед державою в особі науковців, відповідних владних суб’єктів постійно стоїть завдання пошуку дієвих та адекватних заходів впливу на злочинність. Але така зміна передусім має бути об’єктивно обумовленою – має існувати неуперед-

жена потреба у новому кримінальному законі. Така потреба спричинена, зокрема, прогалинами у законодавчому регулюванні певних відносин, його недосконалістю, нормативною застарілістю наявних положень закону [269, с. 7].

Тісно пов'язана наука кримінально-виконавчого права із наукою кримінально-процесуального права, особливо з тим її розділом, що досліджує проблеми виконання вироку суду. Так, ст. 124 Конституції України, ст. 4 КВК України і ст. 15 КПК України констатують принцип, згідно з яким правосуддя у нашій країні здійснюється тільки уповноваженим на те державним органом – судом. Тобто кримінальне покарання може бути застосоване тільки за вироком суду, а органи й установи виконання покарань використовують відповідні примусові заходи та заходи виправного впливу, пов'язані зі здійсненням обвинувальних вироків. Згідно зі ст. 404 КПК України вирок суду, що набув законної сили, обов'язковий для всіх державних і громадських організацій, підприємств та установ, посадових осіб і громадян та підлягає виконанню на всій території України.

Так само дієво взаємодіє наука кримінального, кримінально-виконавчого і кримінально-процесуального права щодо регламентації правового статусу осіб, які відбули покарання, зокрема в частині погашення і зняття судимості (як різних форм припинення судимості). На основі цієї взаємодії сформульовані ст. 158, 159 КВК України та вимоги Закону України “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” (264/94–ВР) [270, с. 651]. Згідно з цими нормативно-правовими актами особи, щодо яких встановлено адміністративний нагляд, зобов'язані вести законслухняний спосіб життя, не порушувати громадський порядок і дотримуватися відповідних правил та обмежень, передбачених ст. 9–11 Закону.

Крім того, названі вище галузі науки оперують спільним понятійним апаратом, мають суміжні інститути і норми (звільнення від відбування покарання за хворобою, умовно-дострокове звільнення від покарання і заміна покарання більш м'яким, зміна умов тримання засуджених до позбавлення волі тощо). Розмежування названих галузей науки і права визначається тим, що кримінально-виконавче право регулює післясудову процедуру реалізації вказаних суміжних інститутів, а кримінально-процесуальне – їх судову процедуру.

Криминологія разом з кримінальним та кримінально-виконавчим правом є єдиною науковою спеціальністю (12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право) [22, с. 22]. Деякі поняття, терміни та категорії криминології визначаються наукою кримінально-виконавчого права. Обидві наукові галузі, як і їх право, регламентують запобіжну функцію. Крім того, наука кримінально-виконавчого права використовує методи досліджень, які застосовуються в криминології.

Із деяких загальних питань наука кримінально-виконавчого права взаємодіє з наукою адміністративного права. Особлива увага приділяється питанням управління та функціонування системи органів і установ, які виконують покарання, діяльності персоналу кримінально-виконавчої служби, його соціальної захищеності.

Наука кримінально-виконавчого права пов'язана з міжнародним правом, оскільки вона вивчає та враховує міжнародні угоди, що стосуються виконання

покарань, утримання та поведження із засудженими, встановлює пріоритети міжнародних угод над національним кримінально-виконавчим законодавством.

У тісному зв'язку наука кримінально-виконавчого права перебуває із трудовим, цивільним сімейним правом, оскільки при виконанні покарань, функціонуванні органів і установ виконання покарань реалізуються норми, що належать до вказаних галузей законодавства.

Оскільки процес виконання покарань передбачає вирішення не тільки правових, а й психолого-педагогічних питань, зокрема вивчення особи засудженого, впливу на його виправлення, зменшення рецидиву, існує тісний взаємозв'язок науки кримінально-виконавчого права з кримінально-виконавчою психологією, кримінально-виконавчою педагогікою, логікою, соціологією.

Узагальнюючи вищевикладене, можна дійти висновку про те, що наука кримінально-виконавчого права охоплює майже весь комплекс функціонування системи виконання покарань. Однак у багатьох випадках реалізації кримінально-виконавчого законодавства виникає нагальна потреба підключення наукових знань й інших галузей права, особливо на стадії забезпечення прав і свобод засуджених (конституційне право), визначенні процедури процесу виконання – відбування покарання (кримінальне, кримінально-процесуальне право), організації і забезпечення нормальних умов праці засуджених (трудова право), створення умов для відбування покарання неповнолітніми і жінками (сімейне право, правові основи соціального захисту) тощо. Це зумовлено тим, що кримінально-виконавче право регламентує не тільки безпосередній порядок і умови виконання та відбування покарань, а й певною мірою особливий виховний процес, де застосовуються положення та категорії педагогіки, психології й економіки.

Історичні юридичні науки, зокрема історія держави і права України, історія права України, історія правових і політичних вчень дають змогу виявити джерела кримінально-виконавчого права, простежити загальні закономірності становлення й розвитку його основоположних принципів. Філософські знання й логічне мислення, вироблені на основі знання логіки, методології держави і права, допомагають законодавцям розібратися і визначитися у складному переплетінні норм кримінального права взагалі і кримінально-виконавчого права зокрема, сформулювати і науково обґрунтувати потужний законодавчий кримінологічний блок за загальною назвою “боротьба зі злочинністю”. Цей термін офіційно затверджений у законах України, відомчих актах та у назвах установ.

У цьому контексті, на думку О.М. Литвака, важливим є створення теоретичної моделі державного впливу на злочинність в сучасних умовах переходу до ринкової економіки і створення правової держави. Конструктивними ідеями такої моделі можуть бути:

- 1) реальний, а не декларативний пріоритет кримінологічної політики у системі заходів щодо державного впливу на злочинність;

- 2) стратегія і тактика протистояння несприятливим тенденціям у динаміці й структурі злочинності мають плануватися у вигляді попереджувальних заходів і маневру наявних матеріальних, технічних і кадрових сил у розкритті злочинів та розслідуванні, а також організації ефективної пенітенціарної системи;

3) репресивні зміни у чинному кримінальному законодавстві повинні розглядатися як вимушений захід і запроваджуватися після застосування системи профілактичних зусиль;

4) найважливішим напрямом антикримінальної протидії держави повинен бути згідно з Конституцією України захист людей від деструктивних посягань на життя, здоров'я та інші природні права;

5) забезпечення законних інтересів осіб, які потерпіли від злочинів;

6) державний вплив на злочинність здійснюється одночасно з іншими видами соціального контролю та взаємодіє з ними;

7) ефективність протидії злочинності, що зростає, значною мірою залежить від проведення в Україні економічних та інших соціальних реформ, а також від духовної консолідації суспільства [155, с. 24].

Існують й інші варіанти науково-теоретичних моделей боротьби із злочинністю, як, наприклад, доктринальна модель Закону України “Про пенітенціарну систему України” [271, с. 42–44], науково-теоретична модель виконання покарання у вигляді позбавлення волі, яка вже реалізується на практиці в кримінально-виконавчих установах закритого типу [22, с. 372–375], теоретична модель попереднього ув'язнення, втілена у Законі України “Про попереднє ув'язнення” від 30 червня 1993 року № 3352–XII (зі змінами і доповненнями, внесеними згідно із законами України від 11 грудня 1998 р. № 312–XIV та від 21 червня 2001 р. № 2537–III), теоретична модель державної виконавчої служби, використана при підготовці Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, прийнятого Верховною Радою України 23 червня 2005 р. № 2713–VI [257, с. 254–264], і багато інших моделей, які засвідчують важливість теоретичних напрацювань у неперервному процесі законотворення.

За свідченням вітчизняних і зарубіжних джерел, численні складові державної політики боротьби із злочинністю відпрацьовувались і в теорії, і на практиці протягом століть. До речі, історія кримінально-виконавчої системи і законодавства України представлена нині окремим розділом у підручниках і навчальних посібниках з кримінально-виконавчого права України для юридичних факультетів вищих навчальних закладів України. Зокрема, для предмета нашого дослідження важливою є інформація, викладена в підрозділі 1 “Загальна характеристика періодів становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи і законодавства України” (глава II “Історія кримінально-виконавчої системи і законодавства України”) навчального посібника “Кримінально-виконавче право України (Загальна та Особлива частини)” за загальною редакцією О.М. Джужу [19, с. 37–74].

Як справедливо зауважують автори цієї праці О.М. Джужа, С.Я. Фаренюк, В.О. Корчинський, В.Б. Василець, А.В. Кирилюк, І.І. Резник, Є.М. Бодюл, вивчення основних періодів становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи і законодавства та, власне, й самої науки цієї галузі права на території України можна віднести до ряду першочергових завдань вітчизняної науки кримінально-виконавчого права. Для цього є об'єктивні й суб'єктивні причини. Найголовніша з них – українське законодавство упродовж тривалого історичного часу відчувало на собі потужний зовнішній тиск. Як образно висловилися з цього приводу

дослідники, “воно немовби розчинилось у середовищі численних розвідок спочатку у сфері історії тюремної системи і законодавства Російської Імперії, а згодом – виправно-трудової системи і законодавства СРСР, створюючи лише тло для більш-менш правдоподібних версій становлення та розвитку останніх” [19, с. 37].

Наразі важко встановити чітку нижню хронологічну межу процесу законотворення в цьому напрямку. Існують різні версії обґрунтування такої межі. Однак більшість сучасних вітчизняних істориків права сходяться на тому, що цей відлік слід починати з IX ст. – часу утворення і зміцнення Київської Русі – першої Української держави. Тогочасні літописи, зокрема “Повість минулих літ”, “Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона, “Слово про Ігорів похід”, “Повчання дітям” Володимира Мономаха і особливо “Руська правда” – перший кодекс законів, які діяли на Русі в XI ст., містять згадки про фіксацію у тогочасному звичаєвому праві функції виконання кримінальних покарань [272, с. 46–48].

Отже, можна допустити, що уже в IX–XI ст. у Давньоруській державі почала формуватися центральна категорія кримінально-виконавчого права та правонаступницької практики – виконання покарання. Водночас складалися й інші функції, пов’язані із запобіганнями або профілактикою злочинів, що також збагачували тогочасну теорію й практику кари. Набуло поширення каяття, яке, на думку українського дослідника Г.О. Радова – апологета теорії каяття, “не є проблемою суто юридичною або педагогічною, а в основі своїй перебуває в площині морально-етичного, духовного характеру” [273, с. 48]. Стосовно предмета нашого дослідження, можна говорити про початки наукового осмислення пенітенціарно-го процесу, важливим елементом якого саме і є каяття.

Щоправда, в сучасних умовах державо- і законотворення у напрямі формування нової пенітенціарної системи ідея каяття у наукових розвідках відходить на другий план. У зв’язку з цим можна погодитися з думкою Ю.В. Чукубаша про те, що типи пенітенціарних систем існують та закономірно змінюються в умовах конкретних суспільно-історичних формацій, будучи елементом суспільної надбудови [274, с. 39]. Науковці (Д.А. Шестаков та ін.) встановили й іншу закономірність: що стабільніше, тісніше, сильніше суспільство, тим меншу воно має потребу в застосуванні покарань, а якщо і застосовує, то найбільш легкі, слабкі, необтяжливі [275, с. 331].

Дещо іншу точку зору має О.Г. Колб, який вважає, що автори зазначених вище підходів настільки захопились ідеєю каяття, що ніде не згадують такого завдання ДКВС України, як виконання покарання. Хоча в ст. 2 доктринальної моделі Закону України “Про пенітенціарну систему України” одним з основних завдань цієї системи визначається таке: “Забезпечити реалізацію положень Конституції України, вимог чинного законодавства, парламентських та урядових рішень з питань пенітенціарної діяльності”. Про те, що розуміється під “пенітенціарною діяльністю”, в проєкті закону нічого не сказано [276, с. 79].

Таким чином, теорія каяття в сучасних умовах не є такою актуальною, як у прадавній історії України. Разом з тим, варто погодитись, що ідею каяття слід активно впроваджувати в нормативно-правові акти, пов’язані з такими явищами, як злочин і покарання (як це вперше закріплено в ст. 45 КК України “Звільнення

від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям”), адже без активного залучення засудженого до процесу відбування покарання та профілактики злочинів, на чому акцентують увагу більшість фахівців, неможливо досягти мети кримінального покарання.

Таким самим чином можна простежити закономірність наукового обґрунтування інших важливих складових кримінально-виконавчого права. На наш погляд, досить близькою за змістом й тривалістю становлення у часі є теорія виховання. В науці ця позиція не нова: ще у 70-х роках ХХ ст. З.А. Астеміров запропонував триумвіратну модель основних функцій, а відповідно і сукупність спеціальностей, які складають професійне ядро працівників ВТУ: юридичної – для виконання соціально-педагогічної функції; економічної – для виконання виробничо-господарської (економічної) функції; соціальної – для захисту прав і обов'язків засуджених [277, с. 15].

На думку українських дослідників В.М. Синьова й О.П. Северова, в сучасних умовах реформування кримінально-виконавчої системи наукова розробка цієї проблеми та визначення оптимальних шляхів її вирішення у практиці УВП потребує передусім теоретичного осмислення низки питань. Серед них можна виділити такі, як параметри оцінки готовності засуджених до сприйняття виховних впливів; класифікацію засуджених за рівнями їх сформованості; визначення факторів, які впливають на готовність до сприйняття перевиховних впливів; умови формування зазначеної готовності. При цьому в системі індивідуальної готовності до сприйняття засобів виховного впливу автори цієї ідеї на перше місце ставлять особистісну установку засуджених на каяття. Але, сприймаючи висновок про те, що каяття врешті-решт зводиться до духовної переорієнтації особистості, її морального оновлення, далеко не всі засуджені потребують такої внутрішньої переорієнтації.

Діяльність із ресоціалізації засудженого досягне мети лише в тих випадках, коли оптимально обрані зовнішні впливи, що використовуються в системі, знайдуть відгук у свідомості тієї особистості, на яку вони спрямовані. Одним із таких зовнішніх впливів має виступати персонал УВП, основною формою діяльності якого, на переконання прихильників цієї позиції, є його навчання у відповідній педагогічній системі, що зорієнтована на підготовку фахівців для виконання педагогічних функцій [276, с. 80].

У руслі загальної закономірності розвитку науки кримінально-виконавчого права теорія виховання як одна із її складових теж пройшла достатню апробацію і ситуаційну, і суспільно-формаційну. Судячи із довговічності, можна говорити про її ефективність у системі заходів з перевиховання злочинців. Однак, як вважає О.Г. Колб, прийняти цю ідею за основу виконання покарання та профілактики злочинів поки що не можна, бо ні КК, ні КВК України не передбачають такої мети покарання, як перевиховання засудженого, а отже, відсутній ідеологічний вектор для заняття вказаним видом діяльності в умовах місць позбавлення волі. Крім того, історично доведена (і наукою, і практикою) неможливість повного перевиховання особи. Тому виникнення надуманого поєднання педагогічного начальництва і теорії покарання у підсумку створює схоластичну конструкцію, штучно

підігнану під необхідність правового регулювання всіх покарань відповідно до установки, принципів і поглядів тих чи інших авторів [276, с. 81–82].

Не орієнтують на перевиховання засуджених і міжнародно-правові акти, в яких мова швидше йде про виховання як мету виправлення (Європейські пенітенціарні правила), або взагалі не вживається термін “виховання” (Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями та ін.). Саме з цих міркувань, на нашу думку, не можна таку наукову позицію покласти в основу виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі та запобігання злочинності в УВП. Проте заслуговує на увагу й інший висновок: при реалізації завдань кримінально-виконавчого законодавства та досягнення його мети можливе використання будь-яких не заборонених законом засобів впливу на особу засудженого (ст. 19 Конституції України). Частина теоретичних надбань, названих нами, як і інших, в тому числі зарубіжних апологетів цієї теорії, вже відображена в КВК України (глава 19 “Виховний вплив на засуджених до позбавлення волі”), що підтверджує істинність та об'єктивну необхідність у подальшому розвитку теорії виховання як науки.

Так само має право на існування теорія виправлення засуджених, підтверджена як вітчизняною історією, так і міжнародним досвідом. Саме тому у новому КВК України одним із головних засобів впливу на засудженого визнані дії з метою з його виправлення (ст. 1, 6, 101, 123 та ін.). При цьому законодавець веде мову не про виправлення як таке, а про створення умов для досягнення вказаної мети виконання покарання. Але навряд чи можна погодитися з твердженням прихильників теорії виправлення про те, що законодавство з виконання покарань повинно мати тільки карно-виправний характер, оскільки у цьому випадку нівелюється та знецінюється сила інших впливів на особу засудженого (педагогічного, психологічного, профілактичного тощо) та власні можливості (воля, бажання) останнього.

У плані закономірності становлення й розвитку науки кримінально-виконавчого права заслуговує уваги теорія соціального збереження та формування особистості засудженого, в основі якої закладено відповідний принцип, а також теорія ресоціалізації засуджених до позбавлення волі, необхідною умовою якої є виправлення засудженого – свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві (ст. 6, 94, 96 КВК України).

Як свідчить аналіз наукових джерел, між названими вище науковими ідеями, теоріями, концепціями, поглядами та позиціями, які виникли і сформувався протягом тривалого історичного часу, є багато спільного, в першу чергу – прагнення до виправлення засуджених. Саме ця ідея стала підвалиною сучасної кримінально-виконавчої концепції, яка відображена у КВК України та правозасосовчій практиці органів і установ виконання покарань. Її зміст закріплений у ст. 1 КВК України і полягає як у вирішенні завдань з виконання покарання у вигляді позбавлення волі, так і в галузі профілактики злочинів. Основними засобами профілактики злочинів у названі засоби виправлення і ресоціалізації за-

суджених, а саме: а) встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим); б) суспільно корисна праця; в) соціально-виховна робота; г) загально-освітнє і професійно-технічне навчання; д) громадський вплив.

Таким чином, можна визнати, що кримінально-виконавча доктрина, закріплена в КВК України, є квінтесенцією, своєрідним конгломератом різноманітних наукових ідей і поглядів з питань запобігання злочинам, виконання та відбування покарань.

Разом з тим в умовах дії норм об'єктивного права (чинних КК та КВК України), поки що незначної суспільної практики реалізації нових законодавчих підходів у галузі виконання кримінальних покарань та профілактики злочинів значно зростає роль і місце науки у вирішенні проблем правозастосовчої діяльності. Без сумніву, тільки вчені, оперуючи апробованими на практиці методологіями пізнання соціально-правових явищ, здатні повно, об'єктивно і всебічно виявляти та обґрунтовувати закономірності виникнення, функціонування і розвитку певних явищ і процесів та давати науково підтвержені рекомендації для органів та установ, що займаються реалізацією такої функції держави, як виконання кримінальних покарань.

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно наголосити, що наука кримінально-виконавчого права України перебуває на стадії свого становлення і, відповідно, вимагає значного розширення спектра наукових досліджень, зміст яких визначається кримінально-виконавчою політикою держави у сфері виконання та відбування покарань.

У сучасній юридичній літературі провідними науковцями (І.Г. Богатирьов, О.М. Джужа, О.Г. Колб, В.О. Меркулов, А.Х. Степанюк, П.Л. Фріс та ін.) визначені такі завдання науки кримінально-виконавчого права:

- розробка пропозицій щодо реформування політики держави та діяльності органів і установ виконання покарань у сфері виконання кримінальних покарань та їх нормативного закріплення;
- накопичення та систематизація знань з теорії та практики виконання покарань і проведення відповідних наукових досліджень;
- запобігання злочинності шляхом виконання кримінальних покарань;
- науково-теоретичне обґрунтування діяльності органів та установ виконання покарань з урахуванням соціально-економічних і політичних змін в Україні;
- створення єдиної галузі кримінально-виконавчого законодавства на підставі загальної для виконання всіх покарань концепції;
- встановлення істинності та змісту наукових ідей, концепцій, категорій, понять, методів, покликаних обслуговувати діяльність органів та установ виконання покарань;
- вирішення на науковій концептуальній основі дискусійних питань з реалізації правообмежень, властивих покаранням;
- розробка наукових рекомендацій щодо практики здійснення покарання;
- запровадження сучасних наукових методів, які б постачали найдостовірніші й найдокладніші дані: методи математичної логіки, математичної статистики, математичного моделювання тощо;

– вироблення основних ідей, необхідних для розбудови несуперечливої кримінально-виконавчої системи, кримінально-виконавчого права як конкретної науки про реалізацію обмежень прав і свобод засуджених;

– вивчення і наукове узагальнення досвіду роботи аналітичних установ за кордоном, зокрема в ЄС;

– регулярний моніторинг наукової літератури з кримінально-виконавчого права України для ознайомлення з науковими досягненнями у цій галузі працівників органів і установ виконання покарань [21, с. 43–44; 34, с. 330–355; 278, с. 219].

Таким чином, коло проблем, які має досліджувати наука кримінально-виконавчого права на сучасному етапі, значно розширюється у порівнянні з попередніми етапами, що є закономірним наслідком цивілізаційного розвитку суспільства загалом і його правових засад зокрема. Проте в науці кримінально-виконавчого права, як і в самій галузі цього права, ще не вироблені теоретично обґрунтовані рекомендації, спрямовані на формування й удосконалення кримінально-виконавчого законодавства, свідченням чого є прийняття багатьох державних документів (законів, указів, постанов), які є малоєфективними через відсутність чіткої державної концепції з питань виконання покарань.

Багато питань теорії виконання покарань продовжують залишатися недослідженими, а деякі положення нового КВК України вже зараз потребують значної реконструкції. Зокрема ні в кримінальному, ні в кримінально-виконавчому законодавстві, ні в спеціально визначеному законі не вказані науково обґрунтовані норми або інститути, які б стосувалися питань профілактики злочинів. Тоді як цілком очевидно: регулювання у повсякденній діяльності УВП цих специфічних суспільних відносин на рівні підзаконних нормативно-правових актів не можна визнати таким, що відповідає принципу законності, закріпленому в ст. 19, 63 Конституції України, який затвердив порядок, що зобов'язує державу (її уповноважені органи) встановлювати правообмеження щодо засуджених тільки на підставі закону і вироку суду.

У багатьох дослідників у галузі кримінально-виконавчого права небезпідставний сумнів викликають положення КВК України щодо можливості регулювання нормами законодавства процесу позитивних змін в особистості, тобто виправлення засуджених, створення у них готовності до самокерованої правослухняної поведінки. Але чи можна вважати “готовність” та інші подібні терміни правовими нормами і за якими критеріями вони можуть визначатися? Відповідь на ці, як і на інші аналогічні питання, дає загальна теорія права, згідно з якою юридичними фактами не можуть бути абстрактні поняття, думки, стан внутрішнього духовного життя людини.

Серед науковців досі залишаються дискусійними визначені законодавцями принципи кримінально-виконавчого права, зокрема такі, як демократизм, взаємна відповідальність держави і засудженого, диференціація та індивідуалізація виконання покарань, поєднання покарання з виправним впливом, участь громадськості у діяльності органів і установ виконання покарань, які, згідно з логікою систематизації, можуть бути принципами лише окремих інститутів кримінально-виконавчого законодавства, що застосовується в основному при виконанні покарання у вигляді позбавлення волі.

Водночас на сучасному етапі розвитку науки кримінально-виконавчого права все більше виокремлюються проблемні питання, пов'язані з правами людини. Необхідність їх дотримання зумовлюється нинішнім орієнтуванням державної політики України у сфері виконання кримінальних покарань на безумовне дотримання прав людини і громадянина, передбачених Конституцією України, а також Загальною декларацією прав людини.

Також є всі підстави стверджувати про необхідність проведення певної ревізії загального комплексу науки галузей права, що долучаються до процесу регулювання порядку та умов виконання/відбування покарань, на предмет їх об'єднання, покращання, уніфікації для забезпечення стабільності, недопущення порушення принципів кримінально-виконавчого законодавства, підвищення ефективності їх реалізації та удосконалення у контексті формування сучасної правової системи України.

Забезпечення науковості та ефективного використання досягнень науки при розробці проектів нормативних актів з актуальних питань сучасної кримінально-виконавчої політики, проведення їх незалежної наукової експертизи – пріоритетні напрями юридичної науки, в тому числі і науки кримінально-виконавчого права.

2.3. Періодизація процесу розроблення концепцій, їх державного затвердження та реалізації курсу сучасної кримінально-виконавчої політики України

Проблеми періодизації становлення і розвитку кримінально-виконавчої політики України, включаючи такі її компоненти, як розробка теоретичних основ, формування державної концепції, що спирається на цю теорію, напрацювання і розвиток правової бази, управління реалізацією в масштабі країни, регіону, місцевості, безпосередня правозастосовча діяльність у сфері реалізації завдань кримінальної політики, неодноразово привертала увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників.

На думку О.М. Джужи, науково-практичний інтерес походження в межах кримінальної політики вказаних її компонентів можна задовольнити шляхом спостережень упродовж певних історичних періодів. З цією метою він запропонував власну концепцію такої періодизації у хронологічних межах від другої половини XIX ст. до наших днів, виділивши умовно 3 основні етапи.

Перший етап – зародження і формування основ кримінальної політики (друга половина XIX ст. – 1917 р.), коли знані тогочасні юристи (Є. Феррі, Ф. Лист, М. Полянський, С. Гогель, М. Чубинський та ін.) вперше визначили кримінальну політику як вчення про наявні заходи боротьби зі злочинністю, розкрили її зміст і намітили перспективи розвитку.

Другий етап – формування радянської кримінальної політики (20-ті роки – кінець 80-х років XX ст.), коли завдяки працям відомих учених (Н. Кириленко, А. Піонтковський, Н. Скрипник, А. Трайнін, А. Естрін, В. Владимиров, Ю. Ляпунов та ін.) напрями і масштаби кримінальної політики значно розширилися за ра-

хунок більш сучасного кримінального, кримінально-процесуального і виправно-трудового законодавства.

Третій етап – формування кримінальної політики у пострадянський період (початок 90-х років ХХ ст. і дотепер), визначення на державному рівні нового змісту та сутності кримінологічної політики, що регулює цінності правової держави: безпеку особи, суспільства і держави, права і свободи людини і громадянина, законність, гуманізм і справедливість [33, с. 164–168].

Зважаючи на значний науково-практичний інтерес до становлення сучасної кримінально-виконавчої політики України, ми маємо на меті більш детально проаналізувати останній етап, запропонувавши власну умовну періодизацію цього процесу й акцентувавши увагу на важливих державних рішеннях задля поступового перетворення кримінально-виконавчого закону в реальний механізм охорони і захисту прав, свобод фізичних і юридичних осіб, суспільства й держави в цілому.

Методологія такої періодизації базується на засадах суспільно-політичних відносин, що панують на певному етапі розвитку держави. Звідси – види і система покарань створюються і формулюються в законі згідно з панівними у суспільстві поглядами на засоби боротьби зі злочинністю відповідно до внутрішньополітичної і кримінологічної ситуації. Тобто важливим елементом дослідження є еволюція змін, що відбулися в класифікації обставин (політичних, економічних, соціальних, культурних, морально-етичних, психологічних тощо), які впливають на призначення і виконання покарання.

Отже, хронологічні рамки процесу становлення кримінально-виконавчої політики в контексті державотворення включають (умовно) 4 часових періоди:

1-й період – 1989–1993 рр. Стратегія застосування кримінально-правових норм почала розроблятися з перших днів існування незалежної і суверенної Української держави. Одночасно відбувалося поступове звільнення кримінологічної науки від ідеологічних стереотипів і догм попереднього тоталітарного режиму. Основні напрями і політико-правовий зміст такої стратегії визначив Акт проголошення незалежності України (24.08.1991), виходячи з права на самовизначення, передбаченого статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні. Адже лише в незалежній демократичній державі можливе становлення справді демократичної кримінально-виконавчої системи. В історії можемо почерпнути безліч прикладів кардинальних змін покарання, які залежали головним чином від переходів суспільного ладу, а отже – від перетворень в етиці, ідеології, виборі засобів боротьби зі злочинністю.

Як уже зазначалося, рівень злочинності значною мірою зумовлений моральністю суспільства. Тому зміст кримінально-виконавчої політики завжди відображав панівні погляди на засоби боротьби зі злочинністю. Таке твердження засвідчує й ситуація, що склалася в Україні у 1989–1993 рр. у сфері злочинності. Вона зумовлена дестабілізацією соціально-політичного життя та недостатньою готовністю правозахисних відомств до роботи в нових умовах. Внаслідок цього вже у 1989 р. спостерігалось стрімке зростання злочинності відносно рівня по-

переднього року – майже на 33%. Частково такий стрибок кількісного показника пояснюється деякими змінами правил реєстрації злочинів у 1989 р.

Тенденція до зростання загального рівня злочинності відзначалася і в наступні роки. Особливо вона була помітною у 1992 р. (+18,5%). Того ж року значно зріс рівень умисних вбивств (у 1991 р. – 2902 випадки, а в 1992 р. – 3679), тяжких тілесних ушкоджень, грабежів та розбоїв. Досить високий темп зростання злочинності зафіксовано у 1993 р. (+12,2%). Кількість тяжких злочинів збільшилася тоді порівняно з 1986 р. майже в 4,5 разу і становила 27% зареєстрованої кількості злочинів. О.М. Литвак, автор кількох монографій з проблем правоохоронної діяльності, пов'язує таке стрімке зростання злочинності з гіперінфляцією, втратою мільйонами людей своїх грошових заощаджень у банках і страхових компаніях і, як наслідок, – з різким зниженням життєвого рівня [155, с. 67].

Кризові явища в місцях позбавлення волі, загострення оперативної обстановки зі зростанням злочинності, захопленням заручників, актами групової непокорності засуджених адміністрації УВП засвідчили, що в сфері виконання кримінальних покарань необхідні докорінні зміни. Старі, традиційні методи управління місцями позбавлення волі, які базувалися на підтриманні жорсткого режиму відбування покарань, все менше сприяли утвердженню законності та правопорядку в установах виконання та відбування покарань.

Зростання негативних тенденцій в УВП мало й інші корені. Тоді у суспільстві набирали силу демократичні процеси, йшло співставлення поглядів у найширшому спектрі політичних і соціальних питань. Всі чекали великих перетворень. Звичайно, ці настрої та ейфорія швидких змін на краще передавалися й в'язням. І хоча деякі працівники кримінально-виконавчої системи вже мали змогу ознайомитися з досвідом у сфері виконання покарань за кордоном, проте повністю й одномоментно скопіювати засади зарубіжної пенітенціарної політики на ґрунті України було практично неможливо через величезну різницю основ і традицій виконання покарань. У цих умовах з метою оперативного вирішення назрілих проблем кримінально-виконавча політика планувалася спеціально створеними для цього робочими групами представників прокуратури, органів внутрішніх справ, відділів юстиції та вчених юристів – фахівців кримінального права або криминологів.

У січні 1991 р. Президія Верховної Ради України видала указ “Про внесення деяких змін у Виправно-трудоий кодекс України”. В усіх ВТУ була збільшена кількість тривалих і короткострокових побачень засуджених, зняті обмеження в листуванні, отриманні посилок тощо. За погодженням з Генеральною прокуратурою України, правами МВС засудженим були зняті деякі обмеження режимного характеру [19, с. 71].

По суті, це був перший законодавчий акт Української держави, укладений відповідно до вимог міжнародно-правових документів про права людини та громадянина, зокрема Загальної декларації прав людини, Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями тощо.

З метою забезпечення нормального функціонування кримінально-виконавчої системи в нових умовах з 1991 р. до ВТК України були внесені істотні зміни і

доповнення. Виключені такі види покарань, як заслання і вислання, направлення у виправно-трудоий профілакторій, призупинено умовне звільнення засуджених з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці. Таким чином було зроблено перші суттєві кроки до гуманізації наявної каральної політики в Україні.

Критичний стан системи та напружена ситуація продиктували необхідність запровадження за короткі строки радикальних змін у галузі кримінального законодавства й організації виконання кримінальних покарань. З урахуванням реальної обстановки до Верховної Ради, Президента й до Кабінету Міністрів України вносились відповідні пропозиції про прийняття законодавчих та інших нормативних актів з метою вдосконалення діяльності установ і нормалізації оперативної обстановки серед спецконтингенту. Ці зусилля знайшли підтримку законодавчої та виконавчої гілок влади. З набуттям Україною незалежності знято суворі таємниці з системи виконання покарань. Відтоді її установи відвідують представники будь-якої зареєстрованої громадської організації, колективу чи засобів масової інформації.

Та динамічна дійсність початкового етапу розбудови української державності вимагала оперативних, нестандартних рішень. У 1990–1991 рр. МВС України за узгодженням із Генеральною прокуратурою України розробило й прийняло цілий ряд нормативних актів, які по суті започаткували реформування кримінально-виконавчої системи України. На урядовому рівні вона була визначена і затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 р. № 88 “Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР” [1]. В її основу були покладені Декларація про державний суверенітет України, прийняті ООН Мінімальні стандартні правила поведіння з в'язнями, Загальна декларація прав людини, Європейські стандарти утримання в'язнів, інші міжнародні угоди та документи.

Реформуванням передбачалося охопити основні напрями діяльності кримінально-виконавчої системи. Відповідні заходи були викладені в 11 розділах концепції реформ і спрямовані насамперед на соціальну переорієнтацію виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародного досвіду й актів про права людини, принципів законності, гуманізму, демократизму, справедливості, диференціації та індивідуалізації виховного впливу на засуджених. Необхідно відзначити, що концепція передбачала корінні перетворення, розраховані на перспективу.

Однак відчутні зміни сталися уже відразу після прийняття постанови. Так, 20 грудня 1991 р. були змінені й переоголошені Правила внутрішнього розпорядку виправно-трудоих установ (засудженим дозволено носіння короткої зачіски, сорочок цивільного зразка, скасовані нагрудні знаки, розширено асортимент дозволених до придбання і збереження продуктів харчування і предметів споживання, у тому числі наручних годинників, спортивних костюмів тощо). 2 вересня 1991 р. Головне управління виправних справ перейменовано в Головне управління з виконання покарань МВС України, а УВС – областей – в Управління (відділи) з виконання покарань. При цьому штатна структура залишилася без змін [279, с. 1–9].

Згідно з Законом України від 15 грудня 1992 р. № 2857-ХІІ “Про внесення доповнень і змін до деяких законодавчих актів України” зміст ч. 2 ст. 2 ВТК України викладено у такій редакції: “Виправно-трудове законодавство України встановлює порядок і умови відбування покарання і застосування заходів виправно-трудового впливу до осіб, засуджених до позбавлення волі, виправних робіт без позбавлення волі, засуджених до направлення в дисциплінарний батальйон, порядок і умови виконання та відбування інших видів кримінального покарання, а також порядок діяльності установ та органів, які виконують вироки до цих видів покарання” [19, с. 17–18]. Як зазначає з цього приводу О. Джужа, йдеться про розширення предмета правового регулювання виправно-трудового законодавства, що цілком допустимо, оскільки відображає реальну тенденцію розширення предмета цієї галузі права.

22 лютого 1992 р. постановою Кабінету Міністрів України ухвалено порядок, відповідно до якого заробітна плата засудженим нараховується в повному обсязі за чинними тарифами, а відрахування провадяться за фактичними витратами на утримання. 6 березня 1992 р. Верховною Радою прийнято Закон України № 2175-ХІІ “Про скасування покарань у вигляді заслання і вислання”, скасована також кримінальна відповідальність за відхилення від цих покарань. Всі особи, які відбували ці покарання в інших регіонах колишнього СРСР, повернуті в Україну.

31 березня 1992 р. затверджена нова структура Головного управління з виконання покарань МВС України. 16 травня 1992 р. відповідною постановою Верховної Ради України призупинена дія ст. 25-1 і 52-2 КК України про умовне застосування до позбавлення волі й умовне звільнення з місць позбавлення волі з обов’язковим залученням до праці (у зв’язку з масовою відмовою госпорганів від працевикористання піднаглядних спецкомендатур). 5 серпня 1992 р. постановою Кабінету Міністрів України “Про поліпшення діяльності установ кримінально-виконавчої системи” схвалена пропозиція МВС України про повернення засуджених судами України громадян, що відбувають покарання за її межами, у відповідні установи МВС України. В деяких областях передбачено будівництво СІЗО, виправно-трудових колоній, відкриття колоній-поселень для створення засудженим належних умов тримання і забезпечення їхньої працевзайнятості [280, с. 122–126].

Таким чином, основним підсумком першого періоду становлення сучасної кримінально-виконавчої політики України стало визначення реальних потреб реформування кримінально-виконавчої системи і розширення предмета цієї галузі законодавства.

2-й період – 1993–1996 рр. Позначився посиленням уваги законодавчих і виконавчих органів влади України до конкретних проблем пенітенціарної політики. Так, 4 травня 1993 р. Верховною Радою України прийнято Закон № 3174-ХІІ “Про зміну статті 25 Кримінального кодексу України”, що розширив перелік злочинів, за вчинення яких передбачено виконання покарань у колоніях-поселеннях [281]. 6 травня 1993 р. Верховною Радою України прийнято постанову про створення при виправно-трудових колоніях відділень колоній-поселень для засуджених, які

твердо стали на шлях виправлення і переведені у ці колонії визначеннями народних судів [281].

У цей період почала діяти перша загальнодержавна кримінологічна програма на 1993–1996 рр., затверджена постановою Верховної Ради України від 25 червня 1993 р. “Про державну програму боротьби із злочинністю”. Вона мала сім розділів: 1) організаційні та правові заходи; 2) профілактика правопорушень; 3) зміцнення громадського порядку та безпеки; 4) боротьба з організованою злочинністю та злочинністю у сфері економіки; 5) міжнародне співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю; 6) удосконалення кримінально-виконавчої системи; 7) кадрове та матеріально-технічне забезпечення правоохоронної діяльності [282]. Так, шостим розділом програми було передбачено відкриття нових колоній і СІЗО, поліпшення комунально-побутових умов, надання додаткових пільг з виробничо-господарської діяльності тощо.

Відзначаючи в цілому важливість намічених і реалізованих програмою заходів боротьби зі злочинністю у найважчі для України кризові роки, її ефективність все ж була низькою. Законодавча і виконавча влада ще не мали у своєму розпорядженні матеріальних і кадрових можливостей для виконання програми. Не було єдиного керівного і координаційного центру. Крім того, значна частина статей програми мала декларативний характер.

Однак під впливом демократичних процесів, що відбувалися в країні, враховуючи курс України на інтеграцію до європейської спільноти, законодавча і виконавча гілки влади більш активно прилучилися до процесу законо- і нормотворення у сфері кримінально-виконавчої політики. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 26 січня 1994 р. № 31 затверджена Програма приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, які тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудовах профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами [283]. Цим актом Україна ще раз підтвердила спрямованість пенітенціарної політики на досягнення забезпечення прав і свобод громадян, прийнятих у передовій практиці розвинених країн.

Постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 1994 р. № 352 “Про особливості застосування Закону України “Про підприємства в Україні” до підприємств установ виконання покарань і лікувально-трудовах профілакторіїв Міністерства внутрішніх справ України” [284] підприємствам УВП і лікувально-трудовах профілакторіям МВС України надано ряд пільг:

1. Підприємствам установ надається пріоритет щодо їх залучення до виконання окремих видів робіт і поставок для державних потреб з метою створення робочих місць для залучення до праці кожного засудженого і забезпечення їх обсягом робіт, достатнім для оплати вартості утримання із зароблених ними коштів.

2. Підприємства мають право встановлювати за рахунок зароблених коштів пільги щодо забезпечення засуджених додатковим харчуванням.

27 серпня 1994 р. Верховною Радою прийнято Закон України “Про внесення змін і доповнень до законодавчих актів України щодо врегулювання деяких питань, пов’язаних з умовами відбування покарання засудженими” [285]. Цим Законом:

1. Введена відстрочка відбування покарання вагітним та жінкам, які мають неповнолітніх дітей віком до 3 років.
2. Дозволені короткострокові відпустки для жінок, які мають дітей віком до 3 років, для їх влаштування у родичів, опікунів, дитячих будинках.
3. Допускаються телефонні розмови 1 раз у квартал (до 15 хвилин).
4. Для визначеної категорії засуджених дозволено купувати продукти харчування за гроші, які надійшли за переказами.
5. Встановлено можливість платних медичних консультацій.
6. Збільшена кількість посилок (передач), які протягом року можуть одержувати засуджені: у ВТУ загального режиму – 7; у ВТУ посиленого режиму – 6; у ВТУ суворого та особливого режиму – 5; у виховно-трудових колоніях – 10 або 9 (загальний та посилений режим відповідно).
7. Засудженим чоловікам віком понад 60 років, жінкам – понад 55 років, інвалідам I та II групи, хворим на туберкульоз в активній формі, жінкам з вагітністю терміном більше 4 місяців, жінкам, діти яких перебувають у будинках дитини при ВТУ, дозволяється працювати за їх бажанням згідно з висновком лікарської комісії установи.
8. Засудженим неповнолітнім, інвалідам I та II групи, вагітним, з терміном понад 4 місяці, непрацюючим жінкам, діти яких перебувають у будинках дитини при ВТК, непрацюючим чоловікам віком понад 60 років і жінкам – понад 55 років (якщо вони не одержують пенсію), а також особам, звільненим від роботи через хворобу, харчування, одяг, взуття та комунально-побутові послуги надаються безкоштовно.

Закон України від 1 грудня 1994 р. “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” [270, с. 651–654], Закон України від 1 жовтня 1996 р. “Про застосування амністії в Україні” [286, с. 654–656] та деякі інші документи також спрямовували сферу поведіння із засудженими на максимальне наближення до міжнародних стандартів і правил. На виконання цих важливих законодавчих актів 2 грудня 1996 р. постановою Кабінету Міністрів України від № 1454 “Про невідкладні заходи щодо залучення до праці осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі” [287] були намічені заходи щодо забезпечення вимог законодавства про залучення засуджених до праці, приведення умов їх тримання у відповідність з вимогами європейських норм і стандартів, стабілізації фінансового стану установ кримінально-виконавчої системи. 20 листопада 1996 р. Верховною Радою України у другому читанні прийнято Закон України “Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України” [288], згідно з яким введено такий запобіжний захід, як застава.

Після прийняття України до Ради Європи в 1996 р. експерти Ради Європи відповідно до рішень уряду України протягом майже 2 місяців вивчали чинне законодавство, інші нормативні акти, які регламентують виконання покарань та практику їх застосування в Україні. Глибоко й кваліфіковано перевірено 22 установи кримінально-виконавчої системи 8 областей. За результатами перевірки Радою Європи оприлюднена доповідь “Оцінка в’язничної системи України” з рекомендаціями щодо приведення її у відповідність із загальноєвропейськими стандар-

тами, зокрема наголошено на “необхідності створення пенітенціарної служби як автономної соціальної організації” [279, с. 8].

Та чи не найпомітнішою подією установчого періоду стало прийняття Конституції України – базового джерела і юридичної основи розвитку законодавства, у тому числі й кримінально-виконавчого. Наприклад, ст. 92 Конституції України встановлює, що виключно законами України визначаються організація й діяльність органів і установ виконання покарань, тільки законом оголошується амністія. Згідно зі ст. 106 Конституції України до компетенції Президента України входить здійснення помилювання. Більшість прав, свобод та обов’язків людини й громадянина, передбачених розділом II Конституції України, повною мірою поширюються і на засуджених. Так, ч. 3 ст. 63 Конституції України встановлює, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

На підставі ст. 64 Конституції України Конституційний Суд України визнав неконституційними норми Закону України “Про вибори народних депутатів України” щодо обмеження виборчого права для осіб, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі на час перебування в цих місцях [35, с. 10].

Зважаючи на конкретні результати у розширенні сфери діяльності кримінально-виконавчої системи, зазначений період можна розглядати як підготовчий до створення кримінально-виконавчої галузі законодавства України, основні документи якого розроблялися і схвалювалися у другій половині 90-х років ХХ – на початку ХХІ ст., наповнивши, таким чином, два наступні періоди кримінально-виконавчої політики України.

3-й період – 1996–2000 рр. Організація боротьби зі злочинністю в цей період здійснювалась на основі президентської “Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996–2000 рр.”. Порівняно з попередньою програмою вона була більш об’ємною і складалася з 13 розділів: 1) організаційно-правові заходи; 2) забезпечення конституційного ладу, прав і свобод людини; 3) профілактика правопорушень і злочинності; 4) боротьба з наркоманією і алкоголізмом; 5) боротьба з організованою злочинністю і корупцією; 6) боротьба зі злочинністю у сфері економіки; 7) поліпшення розслідування кримінальних справ та розшукової роботи; 8) удосконалення кримінально-виконавчої системи; 9) міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю; 10) науково-методичне забезпечення боротьби зі злочинністю; 11) кадрове забезпечення боротьби зі злочинністю; 12) матеріально-технічне забезпечення правоохоронних органів; 13) перспективні заходи [289, с. 90].

На відміну від програми 1993 р. у Комплексній програмі було започатковано науково-методичне забезпечення діяльності кримінальної юстиції та перспективні заходи з удосконалення усіх видів кримінологічної політики України, у тому числі й кримінально-виконавчої системи. За змістом і тематичною спрямованістю нова програма орієнтувала Генеральну прокуратуру, МВС, Міністерство юстиції України на посилення боротьби з такими злочинними проявами, як наркоманія і алкоголізм, організована злочинність і корупція, злочинність у сфері економіки, тероризм, бандитизм та багатьма іншими різновидами сучасної злочинної діяльності.

Укладачі Комплексної програми надавали надзвичайно великого значення системі профілактичних заходів, спрямованих на стримання агресивної злочинності, орієнтуючи виконавців програми на сучасні психологічні, медичні, антиалкогольні, антинаркотичні (зокрема генетичні) можливості допомоги особам, які зазнали таких небезпечних впливів на психіку.

Із набуттям Україною членства в Раді Європи розпочато процес приєднання до основних європейських законодавчих актів з питань кримінально-виконавчої політики, що відображало намір українських законодавців привести процедуру виконання покарань у відповідність з європейськими стандартами утримання в'язнів [290, с. 3–9].

Введення в Україні в 1998 р. мораторію на смертну кару та її подальше скасування, що цілком відповідає демократичним цінностям, проголошеним Конституцією України, та зобов'язанням, взятим Українською державою при вступі до Ради Європи, викликало, однак, необхідність організації тримання нової, специфічної категорії засуджених до довічного позбавлення волі. До перших юридичних джерел регламентації порядку й умов виконання покарань у вигляді довічного позбавлення волі слід віднести рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 24, 58–60, 93, 190-1 КК України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару – № 11-рп/99), а також Закон України від 22 лютого 2000 р. № 1483-III “Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України” та Закон України від 11 січня 2001 р. “Про внесення змін і доповнень до Виправно-трудоного кодексу України” й остаточне нормативне закріплення цього виду покарання у КК України 2001 р. [138–140].

Однак вищезгадані джерела встановлювали умови тримання для цієї категорії засуджених, які відповідають суворому режиму тюремного ув'язнення, і такі ж достатньо жорсткі обмеження. На початковому етапі такий режим прийнято як міру дисциплінарного впливу, що встановлюється на нетривалий час, проте жорсткі обмеження не відповідали визначеному державою курсу на гуманізацію процесу виконання кримінальних покарань. Тому протягом наступних років і на законодавчому, і на виконавчому рівнях вживалися конкретні заходи з метою уникнення при цьому виді покарання катування, тортур і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження із засудженими.

Саме такий порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, попередження вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими, регламентує ст. 1 КВК України, визначаючи мету і завдання кримінально-виконавчого законодавства України.

Характер і особливості виконання покарання у виді довічного позбавлення волі викладені у ст. 150, 151 КВК України, які встановлюють для таких засудже-

них відбування покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки, причому окремо від інших категорій в'язнів. На доповнення цієї норми закону підзаконний нормативний акт – Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [140, с. 599–641] – визначає місцем відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі також ізольовані сектори максимального рівня безпеки, що можуть створюватися в колоніях середнього рівня безпеки (у цих установах відбувають покарання засуджені до довічного позбавлення волі чоловіки). Засуджені до довічного позбавлення волі жінки відбувають покарання у секторах середнього рівня безпеки, що створюються при виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання [136, с. 483].

Відповідно до Положення про здійснення помилування, затвердженого указом Президента України від 19 липня 2005 р. № 1118/2005, засуджені до довічного позбавлення волі можуть звертатися з клопотанням про помилування після відбуття не менше 20 років призначеного покарання [141, с. 678].

З метою подальшого реформування кримінально-виконавчої системи та виконання зобов'язань, взятих Україною при вступі до Ради Європи, указом Президента України від 22 квітня 1998 р. “Про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань” [133, с. 265] на базі Головного управління виконання покарань МВС України як центральний орган виконавчої влади з тимчасовим підпорядкуванням МВС утворений ДДУПВП. Указом Президента від 31 липня 1998 р. затверджено Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань [292]. Згідно з указом Президента від 12 березня 1999 р. новоутворений ДДУПВП виведений з підпорядкування МВС України і підпорядкований безпосередньо Кабінету Міністрів України [134, с. 265–266].

Формування ДДУПВП, який уособлює всі функції управління пенітенціарною системою, підпорядковується безпосередньо Кабінету Міністрів України, дало змогу виконати зобов'язання, взяті Україною при вступі до Ради Європи, та рекомендації експертів Ради Європи щодо припинення усіх зв'язків кримінально-виконавчих структур з військовими, міліцією і демілітаризації усїєї кримінально-виконавчої системи. Проведена реорганізація спростила механізм управління кримінально-виконавчою системою, який став більш гнучким, оперативним, дієвим за рахунок концентрації усіх сил і засобів, у тому числі служб охорони, нагляду та безпеки, в одному відомстві, відміни виконання невластивих їй функцій і втручання у справи посадових осіб, які безпосередньо не відповідають за діяльність кримінально-виконавчої системи, зокрема господарську.

22 квітня 1999 р. постановою Кабінету Міністрів України № 653 “Про заходи щодо забезпечення діяльності Державного департаменту з питань виконання покарань” [293, с. 326–328] визначено джерела фінансування кримінально-виконавчої системи, порядок передачі функції охорони УВП від внутрішніх військ, створення фонду допомоги особам, звільненим з місць позбавлення волі. Постановою Кабінету Міністрів України від 18 серпня 1999 р. № 1510 “Про умови грошового забезпечення осіб рядового і начальницького складу та оплати праці працівників Державної кримінально-виконавчої служби” [291] зафіксовано схе-

ми посадових окладів персоналу кримінально-виконавчої системи та видатки на їх грошове утримання з Державного бюджету.

З урахуванням змін, що відбулися у кримінально-виконавчому законодавстві і кримінально-виконавчій політиці, наказом ДДУПВП від 5 червня 2000 р. № 110 оприлюднена нова редакція Правил внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ [140]. Крім того, ДДУПВП було розроблено і видано понад 20 нормативно-правових актів (положення, інструкції, накази), що стосувалися різноманітних питань діяльності новоутвореної установи з питань виконання покарань [35, с. 11–15].

Таким чином, можна стверджувати, що протягом 3-го періоду відбувалося організаційне становлення ДДУПВП як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, що безпосередньо реалізує єдину державну політику в сфері виконання покарань.

4-й період – 2000–2009 рр. У зазначений період законодавча і виконавча гілки влади працювали у напрямі створення основоположної бази сучасної кримінально-виконавчої політики. Найважливішою подією на цьому шляху стало прийняття 5 квітня 2001 р. нового КК України. Із затвердженням КК України процес реформування кримінально-виконавчої системи набув більш чіткого визначення, що знайшло своє конкретне відображення в Програмі подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 рр., затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. № 167. Один із шести її розділів (розділ 2) передбачав удосконалення законодавчої бази системи виконання покарань [238].

Логічним результатом реалізації заходів, передбачених у другому розділі цієї програми, стало прийняття 11 липня 2003 р. Верховною Радою України КВК України, який набув чинності з 1 січня 2004 р. На думку вчених і практиків, основними новелами КВК України можна вважати те, що вперше на законодавчому рівні:

- закріплена система принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань (ст. 5);
- визначено зміст таких базових понять кримінально-виконавчого права, як “виправлення засудженого” та “ресоціалізація” (ст. 6);
- закріплені основні права та обов’язки засуджених (ст. 8–10, 107 [239, с. 70–73]).

Крім того, КВК України містить ще цілу низку інших статей, спрямованих на гуманізацію процесу відбування покарання засудженими.

З прийняттям нового КВК України відкрились нові можливості для реформування кримінально-виконавчої служби. 23 червня 2005 р. Верховною Радою України прийнятий Закон “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” [257, с. 254–264], яким закріплено завдання, принципи та правову основу діяльності ДКВС. 17 травня 2006 р. Кабінетом Міністрів України ухвалено постанову № 683 “Про внесення змін до переліку центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів” [296], у якій визначено, що діяльність ДДУПВП спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра юстиції.

3 серпня 2006 р. постановою Кабінету Міністрів № 1090 затверджено Державну програму покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 рр. [297, с. 324–326].

Зазначені вище, як і інші законодавчі акти, дають підстави для висновку, що протягом останнього періоду завершилась основна робота зі створення правової бази сучасної кримінально-виконавчої політики у відповідності з вимогами загальновизнаних міжнародних правил і стандартів. Проте, на думку і науковців, і практиків, у цій сфері є ще ряд суттєвих недоліків і прогалин. Саме цим викликана поява указу Президента України від 25 квітня 2008 р. № 401/2008 “Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України” в якому, крім схваленої концепції, поставлено завдання Кабінету Міністрів України у тримісячний строк розробити та затвердити Комплексну цільову програму реформування Державної кримінально-виконавчої служби України [5].

Отже, кримінально-виконавча політика України – це живий і безперервний законотворчий процес, який наповнює її правову базу новими законодавчими ініціативами, продиктованими сучасними вимогами державного й суспільного життя, формує таким чином окремі періоди та етапи її становлення й розвитку.

Науково-практичний інтерес щодо розкриття основних етапів розвитку кримінально-виконавчої політики України повинен спонукати до подальшої розробки й удосконалення усіх її складових, законодавчого визначення уповноважених суб'єктів формування та реалізації такої політики. У цьому контексті значну увагу викликає подальше прогнозоване планування організаційно-правового забезпечення кримінально-виконавчої політики, у тому числі теоретичні й прикладні аспекти історико-правового змісту, що включає кращі вітчизняні напрацювання у цій сфері та міжнародний досвід.

Вищевикладене дає підстави для узагальненого висновку, що формування кримінально-виконавчої політики України, становлення права і науки цієї галузі права нерозривно пов'язані з процесом українського державотворення та в основному відповідають загальним закономірностям і критеріям цивілізаційного розвитку суспільства. Вироблення наукового поняття закономірності цього процесу передбачає вибір істинного шляху пізнання через осягнення його сутності на початковому етапі українського державотворення до виявлення цієї сутності в умовах сучасної України, коли за своїм змістом ця політика набуває ознак демократичного типу.

Як унікальна історія розвитку й становлення кожної держави, так і унікальна історія становлення й розвитку її кримінально-виконавчої політики як складової механізму організації державної влади на правових засадах. При цьому форма правління і характер державного устрою є визначальними при формуванні правових засад політики з виконання покарань, але цим не обмежуються. Значну роль у становленні такої політики в процесі державотворення відіграють й інші чинники, як внутрішні (традиції, звичаї, менталітет народу, рівень побутової, професійної, політичної правосвідомості), що охоплюються поняттям правової культури суспільства, так і зовнішні (ступінь інтеграційного включення держави в європейську і світову спільноту, визнання і впровадження на внутрішньому

державному рівні демократичних принципів і стандартів організації сучасної пенітенціарної політики, у якій панує верховенство права).

Багатомісячний історичний досвід людства свідчить про те, які негативні наслідки для суспільства можуть виникнути в результаті розриву зв'язків між правом і державою, особливо в умовах відсутності демократії та встановлення тоталітарного політичного режиму. Отже, ідея правової держави є несумісною з ідеологією тоталітарної, абсолютистської влади в ній, яка спирається на позаморально-правові форми обґрунтування держави і здійснює управління усіма сферами суспільного життя, в тому числі й сферою виконання кримінальних покарань, шляхом насилля.

Разом з тим, як свідчить проведене порівняння, у монархічних рабовласницьких державах кримінально-правова політика була більш гуманною та справедливою, ніж у демократичних республіканських суспільно-політичних режимах. Сучасні правознавці, політологи, історики пояснюють такі розходження негативним системоутворювальним змістом внутрішньої політики окремих країн, зокрема невідповідністю проголошених ними демократичних принципів захисту прав громадян з реальним станом розвитку демократії у суспільстві.

Вочевидь, загальний вектор подальшого розвитку й формування кримінально-виконавчої політики держави сьогодні мав би бути спрямований на запровадження основоположних принципів конституційного ладу, закріплених в Основному Законі 1996 р. Неухильне дотримання цих принципів є запорукою цілісності та послідовності державної політики, забезпечення народовладдя, всебічного розвитку особистості, європейського вибору України.

Щоправда, текст Конституції України містить багато загальних приписів, зокрема й у визначенні прав і обов'язків громадян, позбавлених волі, що породжує велику кількість звернень і подань до Конституційного Суду з проханням надати їх офіційне тлумачення. Це спонукає останній іноді виконувати навіть функції нормотворця, ліквідуючи прорахунки законодавців.

У контексті соціальної характеристики злочинності і виконання кримінальних покарань це саме стосується і права: воно ефективно діє там, де є зацікавлені в ньому суб'єкти – фізичні та юридичні особи, суспільство, публічні органи влади, – поведінка і діяльність яких об'єктивно потребує правового регулювання усіх соціальних процесів, гарантування законності та правопорядку, у тому числі й у такій специфічній сфері, як виконання кримінальних покарань. Цього можна досягнути лише при умові дотримання і належного виконання норм права, тільки воно може забезпечити нормальну організацію та функціонування державного механізму, узгоджену взаємодію всіх учасників кримінально-виконавчого процесу.

В умовах самостійності та незалежності в українському суспільстві склалися сприятливі можливості для творення соціально-політичних інститутів за європейськими зразками. Але відсутність у державі системного підходу до створення нових політичних структур виявляється час від часу у протистоянні різних гілок влади, а це негативно позначається на відносинах між місцевими радами та виконавчими органами, зокрема й у сфері захисту прав потерпілих від злочинів.

У цілому процес державотворення та вдосконалення політичного управління в Україні супроводжується конфліктами, що виникають між владними структурами за пріоритет владних повноважень та їх нормативно-правове закріплення між центром і регіонами, політичними угрупованнями, політиками і юристами, що уповільнює формування дієздатних структур громадянського суспільства, запровадження у цей процес демократичних традицій. Така ситуація передусім пояснюється відсутністю ґрунтовної політико-правової доктрини перебудови суспільства, достатньої кількості професійно підготовлених до управлінської діяльності кадрів, зволіканням зі створенням нових інституцій і державних структур, здатних до глибоких системних змін. Але цей процес закономірний, оскільки за допомогою правових засобів, на основі політичного та соціально-економічного плюралізму і концептуально нових засадах втілюються нові економічні відносини, відбувається реформування політичної та правової системи відповідно до сучасного цивілізованого розвитку.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАКРІПЛЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПОЛОЖЕНЬ КРИМІНАЛЬНО- ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ДЕРЖАВНИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТАХ

3.1. Вплив кримінально-виконавчої політики на стан законотворчої діяльності щодо забезпечення нормативної бази кримінально-виконавчої системи в сучасний період

Тривалий час у вітчизняній теорії права кримінально-виконавче право як самостійну галузь не вирізняли. Систему ж норм, що регулювали відносини у сфері виконання й відбування кримінальних покарань, виправлення засуджених і ресоціалізації, визначав ВТК України, затверджений у грудні 1970 р. [113]. Він зазнав суттєвих змін на початку 90-х років ХХ ст. у зв'язку з об'єктивною потребою творення нової кримінально-виконавчої політики суверенної і незалежної Української держави.

Завдяки реформуванню кримінально-виконавчої системи, визначеної відповідними законами України, указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України, вдалося не тільки трансформувати виправно-трудове право у кримінально-виконавче, але й виділити його у самостійну галузь в структурі права, систематизувати, класифікувати й кодифікувати основні його норми у КВК України, прийнятому 11 липня 2003 р. Верховною Радою України (набув чинності 1 січня 2004 р.).

На сучасному етапі перебудова кримінально-виконавчої системи перейшла в нову фазу свого розвитку й удосконалення відповідно до нової соціально-політичної та економічної ситуації в державі, змін у практиці винесення вироків судами, до світового досвіду виконання кримінальних покарань. Саме таку мету визначає Концепція реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, затверджена указом Президента України 25 квітня 2008 р. № 401/2008, наголошуючи на необхідності: а) створення нормативно-правової бази, яка б відповідала Конституції України, національному законодавству, міжнародним нормам та забезпечувала виконання у повному обсязі всіх функцій, покладених на кримінально-виконавчу службу; б) удосконалення форм взаємодії органів і установ виконання покарань, СІЗО із громадськими організаціями та державними інституціями з метою додержання принципу відкритості для демократичного цивільного контролю над правоохоронними органами держави; в) впровадження нових засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, яке має здійснюватись передусім з додержанням прав і свобод людини і громадянина, недопущенням приниження честі і гідності особи тощо [5].

Отже, актуальність цієї теми визначається необхідністю усвідомлення сутності кримінально-виконавчого процесу, його видових особливостей та індивідуальних ознак, у тому числі зумовлених зв'язком національного процесу в цій сфері правовідносин з міжнародно-правовим. Саме у цій галузі застосування кримінальних покарань завжди було й залишається найбільш уразливим у житті суспільства та державної політики, оскільки йдеться про застосування примусу і, відповідно, правообмежень до особи.

Тому метою нашого дослідження є вироблення теоретичних основ кримінально-виконавчого процесу як феномену правовідносин, визначення його сутнісних характеристик та особливостей їх виявлення в умовах сучасної України, а також з'ясування проблем здійснення національного законодавчого процесу у цій сфері і на цій основі формування методологічних підходів до його удосконалення. Вирішення таких завдань можливе лише за умови невідкладної розробки наукової теорії кримінально-виконавчого законодавчого процесу, що є особливо актуальним в умовах здійснення в Україні широкомасштабної правової реформи.

Як уже зазначалося, предметом кримінально-виконавчого права є регулювання діяльності органів та установ виконання покарань і тих суспільних відносин, які виникають у процесі виконання та відбування кримінальних покарань. Отже, як самостійна галузь права воно має власний метод правового регулювання суспільних відносин, що входять до її предмета.

Незважаючи на те, що протягом останніх десятиліть кримінально-виконавче право і відповідна галузь науки виділилися як самостійні у системі національного права і юридичної науки, прийнято КВК (2003), а слідом за ним і низку інших законних та підзаконних актів, склалася певна правозастосовча практика та досвід їх регулювання і використання, існує реальна потреба у виявленні проблемних моментів. Вони пов'язані перш за все з: а) низькою ефективністю і суперечливістю кримінально-виконавчого законодавчого процесу; б) відсутністю логічного сенсу у багатьох підзаконних нормативних актах через недотримання у них співвідношення із законами держави або через невідповідність останніх сутності конкретно-історичних умов сучасної України; в) недосконалістю юридичної техніки деяких нормативних актів, порушення процедури їх прийняття та реалізації; г) несформованістю певного комплексу прав і визначень основних напрямів діяльності органів держави в сфері застосування покарань та інших обмежувальних заходів; д) незадовільним станом понятійного апарату чинного кримінально-виконавчого законодавства та ін.

Як влучно зауважив з цього приводу О.І. Ющик, сучасний дослідник теоретичних проблем законодавчого процесу, невиправдано мало уваги приділяється теоретичному розробленню таких актуальних для теорії і практики проблем, як галузева побудова системи законодавства, визначення предмета закону, співвідношення понять нормотворчості, правотворчості та законотворчості, розмежування законодавчої та підзаконної нормотворчості, дослідженню питань юридичної та законодавчої техніки, організації управління законодавчим процесом тощо.

Розглядаючи законодавчу діяльність з позицій функціональної регламентації, вчений вказує на те, що правотворчість і нормотворчість – це сфери, які

певною мірою збігаються, однак не є тотожними. Якщо правотворчість буквально означає “творення права”, то нормотворчість у такому ж сенсі слід розуміти як “творення норм”. Враховуючи, що в суспільстві діють різні норми (технічні, санітарно-гігієнічні, граматичні, етичні тощо), з яких лише незначну частину становлять соціальні норми (до них належать і юридичні), нормотворчість як така є поняттям більш загальним щодо правотворчості (у значенні творення норм права, юридичних норм), вона виступає як родове поняття щодо творення соціальних норм, одним із різновидів якого є правова нормотворчість.

Виходячи з того, що юридична норма – це атрибут права, який структурує правову матерію, надає праву формальної визначеності, О.І. Ющик цілком небезпідставно вважає, що правова нормотворчість держави здійснюється різними способами. Так, законодавча функція передбачає законну нормотворчість, адміністративна функція – підзаконну, а правоохоронна функція – судово-прецедентну нормотворчість (зокрема і в кримінальній та кримінально-виконавчих системах [36, с. 17–18]). Таким чином, вироблення державним апаратом нормативно-правових актів за своїм змістом є правовою нормотворчістю, а за спрямованістю, призначенням цього процесу, підпорядкованістю його формуванню власної правової субстанції, воно є моментом правотворчого законодавчого процесу.

Однак, як ми вважаємо, важливо не лише знати, хто і як творить закони держави, а й чому саме у такий, а не інакший спосіб; чому саме такі, а не інші закони приймаються в той чи інший період. Нарешті, потрібно навчитися прогнозувати і планувати законотворення, ефективно управляти законодавчим процесом на основі пізнання його необхідності. Без цього законодавча діяльність позбавляється чітких теоретичних орієнтирів, здійснюється загалом стихійно, методом спроб і помилок; непродуктивно витрачаються інтелектуальні, морально-психологічні, фізичні зусилля багатьох політиків, фахівців, учених, не кажучи про значні матеріальні втрати у цій сфері діяльності та негативні соціальні наслідки існування недосконалого законодавства.

Мета і завдання кримінально-виконавчого законодавства України закріплені у ст. 1 КВК України.

1. Кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення обставин для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також попередження тортур і нелюдського або такого, що принижує гідність засуджених, поводження.

2. Завданнями кримінально-виконавчого законодавства України є визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов’язків, порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки, системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності, нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі, а також регламентація порядку і умов виконан-

ня та відбування кримінальних покарань, звільнення від відбування покарання, контролю і нагляду за ними.

Коментуючи основний зміст ст. 1 КВК України, провідні фахівці сектору проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України А.Х. Степанюк та І.С. Яковець цілком слушно наголошують на наступному:

– у ст. 1 нового КВК України визначено не лише завдання кримінально-виконавчого законодавства, а й мету, встановлено розмежування між ними;

– на відміну від чинного раніше виправно-трудового законодавства, яке регулювало виконання лише тих покарань, які були поєднані з заходами виправно-трудового впливу (праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання), КВК України предметом свого регулювання має виконання всіх видів покарань, названих у ст. 51 КК України (як поєднаних, так і не поєднаних із заходами виправного впливу);

– звертає увагу те, що у ч. 1 ст. 1 вживається поняття “виконання покарання”, а не “виконання вироку”. Ці поняття не є тотожними. Виконання покарання – це правова діяльність уповноважених державою органів, що здійснюється відповідно до принципів вироку;

– кримінально-виконавче законодавство регламентує здійснення та відбування кримінального покарання, призначеного судом. Термін “виконання покарання” стосується органів та установ виконання покарань, які у своїй діяльності зобов’язані реалізовувати увесь комплекс правообмежень, передбачених конкретним видом покарання, забезпечити здійснення наданих засудженим прав та виконання ними покладених обов’язків. Термін “відбування покарання” відноситься до засуджених, які повинні на підставі вироку суду відповідно до приписів, встановлених кримінально-виконавчим законодавством, виконувати обов’язки, утримуватись від заборонених дій, здійснювати права тощо;

– визначаючи тезу “захист інтересів особи, суспільства і держави” як мету кримінально-виконавчого законодавства, нормотворці тим самим намагаються впровадити у вітчизняне законодавство концепцію соціального захисту, що була основою ВТК РРФСР (1924) і УРСР (1925) та означає введення в дію засобів безпеки, які мають застосовуватися до окремих індивідів. За цією концепцією раціональна політика у сфері виконання покарань повинна бути зорієнтована на індивідуальний підхід до особи з відхиленнями у поведінці, керуватися при виконанні своїх завдань головним чином міркуваннями про ефективність тих чи інших засобів виправлення та ресоціалізації відносно особи, яка є її об’єктом, або групи осіб, до якої вона належить [35, с. 6–7].

Ці та інші відмінності нового КВК України ще раз переконують у тому, що процес державотворення передбачає постійну потребу удосконалення кримінально-виконавчого законодавства на різних етапах боротьби зі злочинністю.

Базовим джерелом і юридичною основою розвитку кримінально-виконавчого законодавства є Конституція України, а основним законом, що регламентує процес виконання/відбування покарань – КВК України. Більшість дослідників сучасного кримінально-виконавчого права вважають, що ця галузь законодавства

ґрунтується на принципах, які відповідають основним засадам побудови та функціонування національної правової системи, закріпленим у ст. 8, 9 і 19 Конституції України: верховенства права, що передбачає неухильне дотримання правових принципів незалежно від міркувань стосовно їхньої політичної доцільності; найвищої юридичної сили Конституції України, згідно з якою закони та інші нормативно-правові акти мають прийматися тільки на основі принципів Конституції та відповідати їм (в іншому разі вони вважаються недійсними й не підлягають виконанню); визнання положень Конституції України нормами прямої дії, чим зумовлений безпосередній вплив конституційних приписів на суспільні відносини [132, с. 9–12].

Відповідно до конституційних вимог визначилися й основні критерії принципу законності – відображення загальної спрямованості кримінально-виконавчої політики і законмірності в розвитку кримінально-виконавчої системи, визначення предмета, завдань і функцій кримінально-виконавчого законодавства. У Конституції України такі вимоги і критерії закріплені у багатьох статтях, які загалом складають основний зміст принципу конституційності, законності суспільного ладу України, де основні засади організації і діяльності українського суспільства визначаються і гарантуються Конституцією, а основні форми суспільної діяльності та інших суспільних відносин, у тому числі й між державою та особою під час виконання кримінальних покарань, визначаються законами Української держави.

Так, у ст. 6 Конституція України встановила, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у закріплених цією Конституцією межах і відповідно до законів України (постанова Верховної Ради України від 18 листопада 1997 р. № 640/97-ВР “Про стан боротьби із злочинністю та забезпечення законності в державі”; Закон України від 5 листопада 1991 р. № 1789-ХІІ “Про прокуратуру”; Закон України від 15 грудня 1992 р. № 2862-ХІІ “Про статус суддів”; Закон України від 20 грудня 1990 р. № 565-ХІІ “Про міліцію” тощо [149, с. 254–302]).

Ст. 62 Конституції України проголошує, що особа вважається невинною у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вини не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов’язаний доводити свою невинність у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну шкоду, завдану безпідставним звинуваченням і засудженням.

Закріплюючи положення ст. 63 Конституції України про те, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду, КВК України у ч. 2 ст. 7 констатує, що держава бачить у засудженому передусім людину, наділену правами й обов’язками. Це означає, що засуджений, у тому числі і до позбавлення волі, відрізняється за своїм правовим статусом від інших громадян, але не виключається з числа членів суспільства, не позбавляється всіх основних прав і обов’язків. Він

продовжує залишатися правоздатним та дієздатним громадянином, суб'єктом обов'язків і прав, гарантованих Конституцією України та іншими законами, що визначають правове положення громадян України, іноземців та осіб без громадянства.

Згідно з засадами державної політики України в галузі прав людини і забезпечення їх гарантій, у тому числі і при виконанні покарань, засуджені мають можливість відстоювати свої права, звертаючись із заявами не тільки до адміністрації, а й до суду, прокуратури, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, у спостережні комісії, відповідні міжнародні організації тощо. Коментуючи це положення, А.Х. Степанюк зазначає, що вирішення цього питання можливе лише за умови залучення усього комплексу норм права, законів і підзаконних актів, які стосуються життя та особистої недоторканності, здоров'я, праці, відпочинку, гарантують незастосування до засуджених тортур чи іншого нелюдського поводження, повагу людської гідності, незалежні правові процедури, свободу від будь-якої дискримінації, рабства, свободу совісті та думок, віросповідання, недоторканість сімейного життя, самовдосконалення [35, с. 27–28].

На практиці це важливе конституційне положення регулюється Законом України “Про попереднє ув'язнення” від 30 червня 1993 р. № 3352-ХІІ [298, с. 556–565], згідно з яким попереднє ув'язнення є запобіжним заходом щодо обвинуваченого, підсудного, підозрюваного у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, та засудженого, вирок щодо якого не набув законної сили. Тримання осіб, взятих під варту, відповідно до завдань кримінального судочинства здійснюється на принципах неухильного додержання Конституції України, вимог Загальної декларації прав людини, інших міжнародних правових норм і стандартів поводження з ув'язненими і не може поєднуватися з навмисними діями, що завдають фізичних чи моральних страждань або принижують людську гідність. Згідно зі ст. 6 Закону особи, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення, мають обов'язки і права, встановлені законодавством для громадян України, з обмеженнями, що передбачені цим Законом та іншими нормативно-правовими актами.

Відповідно до п. 14 ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються правові засади діяльності органів і установ виконання покарань. Тобто такий принцип має реалізовуватися з суворим дотриманням Конституції і кримінально-виконавчого законодавства органами УВП і їх посадовими особами. Цей принцип конкретизується у статтях КВК України, Законах України від 1 грудня 1994 р. № 264/94-ВР “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” [270, с. 651–654], від 1 жовтня 1996 р. № 392/96-ВР “Про застосування амністії в Україні” [286, с. 654–656], від 10 липня 2003 р. № 1104-ІV “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” [259, с. 656–659], від 23 червня 2006 р. № 2713-ІV “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” [257, с. 254–264] та ін.

Положення ст. 58 Конституції України, в якій закріплено, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії у часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або відміняють відповідальність особи, покладено в основу ст. 3

КВК України, зокрема, ч. 2, яка встановлює загальне правило чинності закону, що регулює порядок та умови виконання/відбування покарань. Крім того, вичерпний перелік випадків, у яких закони та інші нормативно-правові акти пом'якшують або відмінюють відповідальність особи, визначений Конституційним Судом України. Так само ст. 4 "Підстава виконання і відбування покарання" відображає зміст ст. 62 Конституції України, за якою особа вважається невинною у вчиненні злочину та не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведена у законному порядку та встановлена обвинувальним вироком суду.

Як уже зазначалося вище, на конституційній основі сформульовані принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань (ст. 5 КВК України), зокрема законності (п. 14 ст. 92 Конституції України), справедливості (ст. 8 Конституції України), гуманізму, демократизму (ст. 1, 3 Конституції України), рівності засуджених перед законом (ст. 21 Конституції України), участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань (ст. 140–146) та ін. На конституційних засадах визначено основи правового статусу засуджених (ст. 7), їх основні права (ст. 8), основні обов'язки (ст. 9 КВК України). Так, у ст. 25 Конституції України вказано, що громадянин не може бути позбавлений громадянства та права змінити його. Отже, правовий статус засуджених у цьому контексті базується на загальному правовому статусі громадянина України.

Основні обов'язки засуджених (ст. 9 КВК України) повністю співвідносяться із загальними конституційними обов'язками громадян України, а саме: додержуватися Конституції України і законів України; шанувати державні символи України; поважати честь і гідність людей, не посягати на їхні права і свободи, охороняти природу, культурну спадщину тощо. Але, крім конституційних, КВК України додатково подає обов'язки, виконання яких повинно сприяти закріпленню у засуджених навичок правомірної поведінки, забезпеченню правопорядку під час відбування покарання, створювати необхідні умови для діяльності органів та установ виконання покарань.

Важливі положення принципу законності в діяльності органів і УВП закріплені як правові норми та схвалені указами Президента України. Так, на підставі указів Президента України від 22 квітня 1998 р. № 344/98 і від 12 березня 1999 р. № 248/99 був створений ДДУПВП [133, с. 265], визначений як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, який безпосередньо реалізує єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань. Указом Президента України від 19 липня 2005 р. № 1118/2005 затверджене Положення про здійснення помилування [141, с. 678–679] тощо.

Крім того, окремі законодавчі твердження конкретизуються постановами Кабінету Міністрів України та відомчими нормативно-правовими актами. Наприклад, постановою Кабінету Міністрів України від 22 квітня 1999 р. № 653 визначена структура центрального апарату Державного департаменту [293, с. 326–328], від 1 квітня 2004 р. № 429 затверджені Положення про спостережні комісії та Положення про піклувальні ради при спеціальних виховних установах [299, с. 905] тощо.

Важливо, що вимоги принципу законності відповідно до ст. 9 КВК України зобов'язують і засуджених, які відбувають покарання, виконувати встановлені

законодавством обов'язки громадян України, неухильно додержуватись правил поведінки, передбачених для засуджених, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших осіб, діяти відповідно до законних вимог адміністрації органів і установ виконання покарань. Невиконання засудженими своїх обов'язків і законних вимог адміністрації тягне за собою встановлену законом відповідальність.

Кримінально-виконавчому законодавству належить не тільки проголошувати права засуджених, а й гарантувати дотримання їхнього правового статусу шляхом покладання на адміністрацію органів і установ виконання покарань обов'язку щодо забезпечення суб'єктивних прав та законних інтересів і запитів засуджених.

Таким чином, підтримка режиму законності відповідно до принципу законності має виняткове значення при реалізації правообмежень, властивих покаранням, і є базовою як для вирішення завдань кримінально-виконавчого законодавства, так і для охорони прав та законних інтересів засуджених. Стосовно останнього, то таке положення в кримінально-виконавчому законодавстві закріплюється уперше.

Принцип гуманізму проголошується насамперед у ст. 28 Конституції України – кожен має право на повагу до своєї гідності, ніхто не може бути підданий катуванню, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Коментуючи цей принцип, А.П. Гель, О.Г. Колб, В.О. Корчинський, А.Х. Степанюк та деякі інші дослідники цілком слушно наголошують на тому, що він конкретизується у кримінально-виконавчому законодавстві в правових актах, спрямованих насамперед на захист інтересів особи, суспільства та держави від злочинних посягань, а також на запобігання тортурам і іншим видам нелюдського поводження із засудженими (ч. 1 ст. 1 КВК [137, с. 22]).

У цьому сенсі варто також зазначити, що покарання згідно з законодавством застосовується до осіб, які скоїли злочини, посягаючи на інтереси інших громадян. А гуманізм щодо засуджених виявляється в тому, що вони відповідно до ч. 2 ст. 7 КВК України користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України і КВК та встановлених вироком суду. Отже, право на гуманне ставлення до себе і повагу гідності, властивій людській особистості, належить до основних прав засуджених. Це концептуальне положення закріплене у ч. 2 ст. 8 КВК України.

Принцип гуманізму досить виразно проявляється також у цілях, які ставить держава і законодавство при виконанні кримінального покарання – виправленні та ресоціалізації засуджених з метою повернення їх у суспільство повноправними його членами. Крім того, цей принцип поширюється також на всю діяльність органів і установ виконання покарань, пов'язану зі створенням засудженим умов для нормального існування, всієї їх життєдіяльності (харчування, комунально-побутове та медичне забезпечення) в умовах позбавлення волі.

Принцип справедливості ми вважаємо визначальним принципом публічного права (у нашому випадку – кримінально-виконавчого [265, с. 172–175]). При цьому цілком свідомо характеризуємо цей принцип як визначальний, бо справедливими мають бути усі дії держави, зумовлені об'єктивними закономірностями реалізації права взагалі і кримінально-виконавчого зокрема.

У зв'язку з цим доречно нагадати, що у Стародавньому Римі, який перейняв історичний досвід, філософію, закони і принципи права Стародавньої Греції, також вважалося, що право – це мистецтво добра і справедливості, право і юридичні закони виражають або повинні виражати справедливість. Універсальність такого принципу простежується у наш час у багатьох міжнародних актах, прийнятих ООН, Радою Європи, зокрема таких, як Декларація [119], Пакт [122], Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [126], Європейські пенітенціарні правила [128] та ін. У деяких саме цей принцип регулює відносини між особою і державою.

Згідно з Конституцією України соціальною вважається держава, яка бере на себе обов'язок піклуватися про соціальну справедливість, добробут громадян, їх соціальну захищеність. На цій основі Конституція України закріплює і гарантує комплекс соціальних прав і свобод людини та громадянина [130, с. 106]. На жаль, сьогодні соціальна сфера державного ладу України залишається найменш гарантованою і переживає період свого становлення, про що вже йшлося вище.

Сучасне вітчизняне правознавство науково обґрунтовує визначення правової держави згідно з основними вимогами і суттю норм права – правдою, справедливістю, рівністю і рівноправ'ям, гуманізмом тощо [31, с. 41]. Взагалі в теорії права цей принцип відзначається багатьма дослідниками як відносно самостійний елемент в системі права. Знаний теоретик кримінально-виконавчого права А.Х. Степанюк виділяє принцип справедливості одним із перших і визначальних у цій галузі права [136, с. 9]. На його думку, це положення, виступаючи фундаментальним критерієм оцінки діяльності правоохоронних органів, посідає центральне місце в забезпеченні прав людини при здійсненні правообмежень, властивих покаранням.

Оскільки застосування таких правообмежень встановлює істотні вузькі рамки щодо конституційних прав і законних інтересів засудженого, справедливість реалізації кари, відображаючи співвідношення діяння і відплати за нього, позначає відповідність між правами й обов'язками громадян, закріплення в Конституції України (ст. 21–68), обмеження правового статусу осіб, які зазнали покарання.

Як відомо, правоохоронна діяльність адміністрації органів і установ виконання покарань повинна здійснюватися в режимі законності, обумовленої розумінням законності як принципу кримінально-виконавчого права, кримінально-виконавчого законодавства й діяльності органів та установ виконання покарань. Однак і в цьому випадку законність органічно пов'язана зі справедливістю, оскільки будь-який відступ від неї призводить до порушення закону в частині охорони прав і законних інтересів засуджених. Саме тому принцип справедливості включає правові ідеї, які містяться в Декларації, а саме:

- кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність;
- ніхто не повинен зазнати тортур або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, ставлення чи покарання;

- кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності;
- усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якого розрізнення, на рівний захист законом;
- ніхто не може бути підданий безпідставному арешту, затриманню чи вигнанню;
- кожна людина для визначення своїх прав та обов'язків і для встановлення обґрунтованості висунутого проти неї кримінального обвинувачення має право на основі повної рівності на розгляд її справи незалежним і безстороннім судом прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості;
- кожна людина, здійснюючи свої права і свободи, повинна зазнавати тільки тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших та з метою задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві [119, с. 3–7].

Ідеї справедливості, закладені у зазначені вище права і свободи людини і громадянина, частково відтворені при визначенні мети кримінально-виконавчого права України – забезпечення справедливості виконання покарання, дотримання порядку та умов його виконання і відбування, щоб покарання було не тільки карою за вчинений злочин, а й виправляло засуджених, створювало умови для їх ресоціалізації, запобігало вчиненню нових злочинів як засудженими так і іншими особами, недопустимості застосування до засуджених тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження із засудженими (ст. 1 КВК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 1 КВК України на цій же основі сформульовані основні завдання кримінально-виконавчого права. Таким же чином визначені основи правового статусу засуджених (ст. 7 КВК), основні права та обов'язки засуджених (ст. 8, 9), право засуджених на особисту безпеку (ст. 10).

Отже, принцип справедливості при взаємодії з іншими принципами кримінально-виконавчого права, втіленими у законодавчі та нормативно-правові акти, відновлює справедливість у суспільстві, яка була порушена вчиненим злочиним. З точки зору ціннісного (аксіологічного) підходу справедливість є критерієм доцільності визначення соціальної й особистісної цінності суб'єктивних прав засуджених у сфері кримінально-виконавчих відносин. З юридичних позицій справедливість є правовим інструментом розвитку демократії у суспільстві, визначенні системи взаємних юридичних прав та обов'язків держави й особи, регулятором поведінки громадянина (у нашому випадку – засудженого) шляхом фіксації певних еталонів поведінки, які відповідають інтересам суспільства, поєднання порядку й організованості з активністю і самостійністю поведінки громадян.

Таким чином, вимоги, що висувуються до кримінально-виконавчої діяльності, повинні бути справедливими. Справедливість не просто дає змогу оцінити, як реалізується кара, а й створює можливість побачити об'єктивно властиві кримінально-виконавчій діяльності риси і якості, що відображають міру правообмежень, притаманних покаранню.

Якщо справедливість є інструментом розвитку демократії у суспільстві, то власне сама демократія і похідний від неї конституційний принцип демократизму, що характеризує насамперед взаємовідносини держави і суспільства, держави й особи, у контексті нашого дослідження є вираженням усієї сутності кримінально-виконавчого процесу. Згідно з цим Конституція України найдетальніше закріпила соціальну функцію державного ладу України (ст. 1, 3, 13, 24, 43, 46, 49 тощо), визначаючи людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю і проголошуючи визначальними щодо змісту і спрямованості своєї діяльності права і свободи людини та їхні гарантії (ст. 3).

Сучасне правознавство дійшло висновку, що правова держава – це така формація, яка має всі ознаки звичайної типової держави (державну владу, територію, суверенітет, фінансово-грошову систему, державну мову, національну культуру), а також соціально-демократичну форму правління і демократичний державний режим, які засновані на верховенстві права, забезпечують додержання основних прав і свобод людини і громадянина і виконання їх обов'язків, забезпечують законність і правопорядок згідно з основними вимогами і суттю демократичного права – правдою, науковою обґрунтованістю, справедливістю, рівністю і рівноправ'ям, гуманізмом тощо [31, с. 38–41].

У цьому контексті стосовно предмета нашого дослідження виділимо поняття “демократичний державний режим” як початкову умову, за якою державна влада здійснюється з дотриманням основних прав людини, врахуванням інтересів усіх соціальних груп населення, через демократичні інститути (державні й самоврядні), та як свідчення досконалості правової системи, що відповідає рівню розвитку суспільних відносин, забезпечує втілення у правових нормах демократичного волевиявлення суспільства, що сприяє забезпеченню авторитету цих норм і готовності членів суспільства дотримуватись визначених ними правил; ефективність роботи правотворчих органів, що своєчасно здійснюють регулювання суспільних відносин у сфері виконання кримінальних покарань на демократичних засадах; дієвість заходів державного примусу, спрямованих на ефективне і справедливе застосування до правопорушників примусового впливу; міжнародні гарантії здійснення контролю за дотриманням прав і свобод людини в УВП й СІЗО України.

Демократичні та соціальні зрушення з моменту утворення незалежної Української держави обумовили необхідність розв'язання щонайменше трьох основних проблем, так чи інакше пов'язаних із демократичною сутністю права. По-перше, на основі отриманої після розпаду СРСР спадщини потрібно було створити нову цілісну національну правову систему, по-друге, здійснювати раціональну адаптацію права до нових соціально-економічних і політичних відносин, по-третє, досягти оптимальної інтеграції права України в європейський і світовий демократичний гуманітарно-правовий простір [300, с. 72].

На цій підставі в останні роки рішуче здійснюється реформування правової сфери, внесено низку радикальних змін в організацію і функціонування чинної системи судових, правоохоронних органів та органів і установ кримінально-виконавчої системи, яку зорієнтовано на забезпечення демок-

ратичних прав, свобод і законних інтересів людини, як цього вимагають Загальна декларація прав людини, Пакт, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейські пенітенціарні правила й інші міжнародні стандарти.

Цим викликана й поява Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, ухвалені указом Президента України [5], в якій зазначено, що наявні в Україні органи й установи виконання покарань не відповідають сучасним вимогам забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Тому створення реальних можливостей для забезпечення таких прав є першочерговим завданням державної політики у цій сфері. Нині в Україні проходить активне обговорення законопроекту “Про внесення змін до Кримінально-виконавчого та Кримінально-процесуального кодексів України”, який з урахуванням європейських демократичних норм розробило Міністерство юстиції України і подало на узгодження до Кабінету Міністрів України, а також указу Президента України від 25 квітня 2008 р. № 401/2008 “Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України” [5].

Таким чином, з позицій суспільної правосвідомості можна стверджувати, що на сучасному етапі у суспільстві сформувалося тверде переконання про правильність вибору демократизації усього кримінально-виконавчого процесу. Однак у системі юридичних знань, у значній частині правових актів, науковій літературі з кримінально-виконавчої тематики існують ще суттєві розбіжності щодо визначення місця й ролі принципу демократизму як у кримінальному правозаконотворенні, так і в кримінально-виконавчій практиці.

На нашу думку, принцип демократизму слід розглядати передусім як загальноправовий (конституційний), оскільки закладені у ньому засадничі ідеї демократичної, соціальної, правової держави, про що вже йшлося вище, є концептуальними при визначенні сутності решти принципів як у системі права, законотворення, так і виконання та відбування покарань.

Виступаючи фундаментальним критерієм реалізації правових ідей, які містяться в Загальній декларації прав людини та закріплені у ст. 3 Конституції України, принцип демократизму посідає центральне місце в забезпеченні прав людини при здійсненні правообмежень, властивих покаранням. Він об’єднує навколо цієї ідеї решту принципів: законності – для вирішення завдань кримінально-виконавчого законодавства та для охорони прав і законних інтересів засуджених; органічно пов’язаною з нею справедливості – залучення демократичних правових ідей та втілення їх у діяльність органів та установ виконання покарань; гуманізму – закріплення у правових нормах демократичних ідей людинолюбства, милосердя, любові до ближнього; рівності засудженого перед законом – створення єдиних рівних умов відбування покарання усіма засудженими тощо.

Зазначимо, що принцип демократизму, як і інші принципи кримінально-виконавчого права, покликаний відіграти значну роль у наповненні кримінально-виконавчого процесу сучасними керівними положеннями, ідеями та імперативними вимогами, які складають основу державної політики у цій сфері суспільних відносин на сучасному етапі державотворення.

Щодо інших принципів кримінально-виконавчого права, то спільним для них є змістовна скерованість на реалізацію прогресивної системи виконання – відбування кримінальних покарань, підґрунтям якої є, передусім, конституційний принцип рівності всіх перед законом (принцип рівності засуджених перед законом); безумовність виконання уповноваженими органами і установами покарання, призначеного за вироком суду, і безумовність його відбування засудженим та його обов'язок зазнати кари за вчинений злочин (принцип невідворотності виконання і відбування покарань); виконання і відбування покарання засудженими залежно від тяжкості вчинених ними злочинів та з урахуванням індивідуальних особливостей особи засудженого (принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарання); поєднання методів переконання та примусу як загальнодержавних методів управління (принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки); застосування до засуджених різних виховних заходів (принцип поєднання покарання з виховним впливом); громадський контроль в органах і установах виконання покарань (принцип участі громадськості в діяльності органів і установ виконання покарань). Усі зазначені вище принципи закріплені відповідними статтями КВК України.

Таким чином, завдання кримінально-виконавчої політики у законодавчій сфері слід реалізувати шляхом визначення загальних засад виконання кримінальних покарань (ст. 8, 9, 19 та ін. Конституції України; ст. 1 КВК України); закріплення у законі основних засобів впливу на особу засудженого з метою досягнення мети покарання (ст. 6 КВК України); встановлення правових механізмів реалізації всіх елементів мети покарання (норм щодо виправлення та ресоціалізації засуджених, загальної й індивідуальної превенції) методами кримінально-виконавчого впливу.

Більш детальне уявлення про реалізацію завдань кримінально-виконавчої політики з цих актуальних питань можна скласти на підставі матеріалу наступних розділів дослідження.

3.2. Закріплення Верховною Радою України концептуальних положень кримінально-виконавчої політики в законах держави

Усе, що діється нині у сфері кримінально-виконавчого законотворення, підпорядковується одній меті – реформуванню кримінально-виконавчої системи України, приведенню її у відповідність із сучасними потребами українського державотворення. З точки зору загальної теорії та історії держави і права актуальність названої проблеми зумовлена необхідністю виявлення у цьому процесі законності, правопорядку, державної дисципліни й ефективності правового регулювання суспільних відносин.

Особливо варто підкреслити, що принципи законності, зокрема засади забезпечення верховенства закону в системі правових актів, – це ті основні начала, керівні ідеї й основоположні вимоги, що розкривають її сутність (формування правової соціальної держави – демократичного суспільства), основу її змісту (за-

безпечення і захист прав і свобод громадян, їх правового статусу) як обов'язкового режиму державного і суспільного життя [301, с. 152].

За роки незалежності, незважаючи на численні перешкоди політичного, ідеологічного, соціально-економічного характеру, фахівці у сфері кримінально-виконавчого права спромоглися за порівняно короткий історичний термін створити в основному сприятливе для законотворення науково-теоретичне підґрунтя. Йдеться, зокрема, про наукові праці таких вітчизняних дослідників, як І.Г. Богатирьов, А.О. Галай, Т.А. Денисова, О.М. Джу́жа, О.Г. Колб, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, О.М. Костенко, О.Б. Пташинський, Г.О. Радов, А.Х. Степанюк, Є.Л. Стрельцов, В.М. Трубников, С.Я. Фаренюк, П.Л. Фріс та інших. Їх науковий доробок, а також послідовна законотворча робота з 1991 р. із внесення змін і доповнень до ВТК УРСР, а потім і до КК України відповідно до вимог міжнародно-правових актів про права людини і громадянина стали своєрідним підготовчим етапом до створення кримінально-виконавчої галузі законодавства України. З 1996 р. галузь законодавства, що регулює виконання кримінальних покарань в Україні, дістала нову назву – “кримінально-виконавче право”. Це значно розширило коло суб'єктів правового регулювання суспільних відносин, що виникають при виконанні покарань.

Засобами переважно формально-логічного аналізу науковцями визначено основні завдання, принципи та зміст політики держави у сфері виконання покарань, встановлено співвідношення понять “кримінально-виконавче право” та “кримінально-виконавче законодавство”, доведено важливість змісту нормативно-правових актів кримінально-виконавчого законодавства, який повинен бути демократичним, – захищати права і свободи людини, інакше законність як така може виявитися притаманною антидемократичним режимам [302, с. 68–69].

Саме демократизм змісту законів і утвердження суверенітету народу як єдиного джерела влади відображено в концепції зверхності парламенту. Тільки парламент як представницький орган, обраний народом, має право приймати закони й контролювати їх виконання, це також єдиний державний орган, що має право виступати й діяти від імені всього народу.

Попередницею сучасного українського парламенту – Верховної Ради України – була Верховна Рада УРСР, уперше сформована на основі Конституції УРСР 1937 р. Вона була найвищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом республіки, зокрема мала право змінювати Конституцію УРСР та приймати нову, видавати і затверджувати народногосподарський план та бюджет УРСР, контролювати та наглядати за станом і управлінням підприємствами союзного підпорядкування, формувати судові органи, надавати право громадянства УРСР тощо. Закони приймалися простою більшістю голосів депутатів.

За Конституцією 1978 р. дещо ширшим стало коло суб'єктів права законодавчої ініціативи. Це право належало Президії Верховної Ради УРСР, Раді Міністрів УРСР, постійним та іншим комісіям Верховної Ради, її депутатам, Верховному Суду і Прокурору УРСР. Цим же правом були наділені громадські організації в особі їхніх республіканських органів. За необхідності проект закону або необхід-

не питання могли передаватися для попереднього чи додаткового розгляду в одну або кілька постійних комісій. Однак адміністративно-командна система визначала в цілому формально-парадний стиль роботи Верховної Ради [303, с. 343–346].

Істотні зрушення почалися в кінці 80-х років ХХ ст., які були зумовлені розгортанням руху за незалежність України і поступовим ослабленням віджилої адміністративно-командної системи. З 1989 р. до Конституції УРСР неодноразово вносилися зміни та доповнення щодо нового правового статусу Верховної Ради. Перед підписанням Конституційного договору між Верховною Радою і Президентом України (8 червня 1995 р.) [304] Верховна Рада уже не очолювала систему органів державної влади, а стала єдиним органом законодавчої влади в Україні.

Згідно з концепцією розподілу влади Верховна Рада мала повноваження розглядати і вирішувати будь-яке питання, що не входило за Конституцією до компетенції органів державної виконавчої чи судової влади та не вирішувалося тільки всеукраїнським референдумом. Верховна Рада визначала основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики, приймала закони з корінних питань економічного і суспільно-політичного життя країни, затверджувала за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, здійснювала ряд інших повноважень.

За Конституційним договором функції Верховної Ради були уточнені і частково перерозподілені на користь Президента України. Зокрема з повноважень парламенту вилучено конституційне положення про те, що Верховна Рада визначає основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики. Договір надав Президентіві право призначати Прем'єр-міністра України і формувати новий склад Кабінету Міністрів України. Якщо за Конституцією Верховна Рада могла самостійно призначати Генерального прокурора України і голову правління Національного банку України, то за договором вона могла це робити лише за поданням Президента України. За чинною тоді Конституцією Верховна Рада могла самостійно обирати весь склад Конституційного Суду України. За договором же половину його суддів мала призначати Верховна Рада, а половину – Президент України.

Відтоді почалася активна наукова розробка усіх теоретично-правових питань законотворчості, насамперед пов'язаних з діяльністю в цьому напрямку українського парламенту і всіх інших суб'єктів нормотворення. Уже тоді законодавці переконалися, що створення законів, які нездатні прижитись у суспільстві і суперечать один одному та суспільній системі в цілому, послаблює авторитет державної влади, знижує ефективність виконання правовими нормами покладених на них суспільних функцій. А реалії суспільного життя окреслюють велике коло питань, не врегульованих правом, без яких неможливо реалізувати життєво важливі соціальні та економічні програми, в тому числі і ті, що є предметом нашого дослідження.

Водночас нагальність у прийнятті правових норм в умовах надзвичайно складних суспільних трансформацій впливає на якість закону, його системність, на стабільність правової системи, а отже, і на рівень правової захищеності громадян – усіх без винятку, зокрема і засуджених до позбавлення волі. На думку провідних фахівців з теорії законотворення (А. Автономов, С. Бобровкін, І. Гранкін, Н. Задирака, А. Заєць, Д. Керімов, В. Лазарев, О. Оніщенко, П. Опоненко, П. Фріс,

О. Ющик та ін.), дослідженню і науковій розробці підлягають майже усі теоретичні та практичні проблеми правотворчості, структури та повноважень сучасного українського парламенту.

Так, Н. Задирака вважає, що лише дослідивши законотворчість як державно-правове явище у державах романо-германської правової сім'ї (якою вважає себе й Україна) з однопалатним і двопалатним парламентами, безпосередній процес створення ефективного закону, порівнявши ці явища у федеральній та унітарній державі, можна зрозуміти і визначити ті ефективні шляхи подолання кризи, яка існує в українському суспільстві, виділити спільні та відмінні риси, основні причини невиконання законів, висловити пропозиції щодо вдосконалення самого закону та механізму його реалізації з точки зору забезпечення виконання закону [93, с. 1].

На думку П. Фріса, який розробив диференціацію кримінально-правової політики, виділивши її основні рівні (доктринальний, програмний, законодавчий, науковий, правовиконавчий, правозастосовчий) і суб'єктів (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Верховний Суд України), теоретичні розробки питання впливу кримінально-правової політики на злочинність і пов'язану з цим діяльність законодавчого органу щодо опрацювання та прийняття кримінально-правових актів дали змогу підтвердити вихідний постулат про те, що загальнозапобіжний потенціал кримінального закону полягає не у суворості покарання, а пов'язаний з існуванням загрози його застосування [2, с. 12].

Розробляючи теоретичні основи законодавчого процесу як феномена правового життя, О. Ющик розглядає як вихідне фундаментальне визначення законодавчого процесу зацікавленість у ньому верховної влади. Вона виявляється в різних особливих умовах і кожного разу підпорядкована особливій необхідності законодавчого процесу. Залежно від конкретних суспільних умов виникають як необхідність такого законодавчого процесу, в якому зацікавлена сама влада, так і необхідність у такому процесі, до якого змушують владу інші політичні сили. Усе залежить, зрештою, від характеру і стадії розвитку вихідного базисного протиріччя суспільства та зумовлених ним інших суспільних протиріч.

Водночас, як зазначає дослідник, на здійсненні законодавчого процесу суттєво відображаються суб'єктивні особливості законодавчої діяльності (її мета, рішучість верховної влади реалізувати цю мету, характер рішення останньої про вироблення певного законодавчого акта, ідея відповідного законодавчого процесу, рівень пізнання його необхідності та практика його реалізації). Кожен із цих моментів так чи інакше впливає на визначення конкретного законодавчого процесу, його хід і результат [36, с. 25].

Судячи з узагальнюючих висновків П. Онопенка, який досліджував правоохоронні функції Української держави, сьогодні вищий законодавчий орган має спрямувати увагу на таку основну функцію, яка має безпосереднє відношення і до предмета нашого дослідження, як забезпечення правопорядку, зокрема подолання злочинності й інших правопорушень. Дослідник цілком правомірно наголошує на важливості функції охорони прав і свобод особи та вираження її в

законодавчій роботі парламенту: а) попередження порушень і захист прав особи, відновлення порушених прав особи; б) запобігання правопорушенням, їх розслідування, притягнення до юридичної відповідальності правопорушників та їх перевиховання [97, с. 11]. (Нижче наведемо конкретні приклади законодавчої діяльності з цих питань, вираженої у законах та інших нормативно-правових актах – указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України, наказах ДДУПВП тощо.)

Сучасний дослідник історії і теорії права П. Рабінович наголошує на визначальній ролі закону в правовій (юридичній) системі держави, в діяльності всіх суб'єктів права, насамперед державних органів і посадових осіб. Цей принцип означає, що закон має вищу юридичну силу стосовно всіх інших нормативно-правових актів та джерел юридичного, тобто державою встановленого (“позитивного”) права. Ця специфічна властивість закону на українському ґрунті виявляється у низці ознак. По-перше, закони видаються єдиним органом державної законодавчої влади – Верховною Радою України. По-друге, закон не може бути змінений чи скасований будь-яким іншим державним органом, крім Верховної Ради України. По-третє, усі інші нормативно-правові акти, а також ненормативні юридичні документи мають відповідати законам як першоджерелу, не можуть йому суперечити, а тому їх називають підзаконними [305, с. 341].

З принципом верховенства закону пов'язані загальні підходи до прав, свобод та обов'язків громадян і критеріїв їх реального забезпечення, які повинні враховуватися законодавцями й усіма іншими суб'єктами нормотворення. Цей принцип тісно пов'язаний з принципом верховенства права – панування права у життєдіяльності громадянського суспільства і функціонуванні держави (у первісному вигляді – доктрина природного права людини – Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, Т. Джефферсон, І. Кант, Б. Констан) [306, с. 341–342]. У сучасних умовах принцип верховенства права відповідно до ст. 8 Конституції України означає підпорядкованість діяльності держави та її інститутів правам людини, визнання пріоритету права перед іншими соціальними нормами.

Однак у сучасній теорії права домінує думка про нетотожність цих визначальних принципів правової системи. Відмінність між ними пов'язують з розбіжністю у розумінні права і закону. Крім того, принцип верховенства закону є більш конкретним. Панування закону означає насамперед верховенство правового закону, бо не кожний закон є саме таким. Відповідність змісту закону праву є ще однією ознакою принципу верховенства права, який, на жаль, нерідко порушується у практиці законодавчої діяльності Верховної Ради України. Підтвердженням цьому є часта зміна законів або численні доповнення до уже прийнятих раніше законопроектів.

Найголовнішим результатом початкового етапу законотворчого процесу Верховної Ради України стало прийняття 28 червня 1996 р. Конституції – Основного Закону Української держави, який юридично закріпив суспільно-політичний і державний устрій, права, свободи та обов'язки громадян України. Відтоді в Україні відбувається процес розширення обсягу конституційно-правового регулювання усіх сфер суспільного життя, змінюється зміст норм та інститутів кон-

ституційного права, з'являються нові, що зумовлює утворення більш складної системи джерел цієї галузі права порівняно з такою в радянський період і перші роки незалежності, коли ще діяла Конституція УРСР 1978 р. (фактично була замінена Конституційним договором між Президентом України та Верховною Радою України, формально втратила чинність 28.06.1996 р. з прийняттям нової Конституції України [307, с. 307]).

Разом з тим з'явилася необхідність наукового обґрунтування й офіційного визначення багатьох нових понять, зокрема таких, як “конституційне право”, “конституційний статус”, “конституційні норми”, “конституційні права” (у контексті – конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина), “конституційність” тощо.

Оскільки якість будь-якої правової норми визначається як її змістом, так і формою, то важливо, на нашу думку, окрім виявлення відповідності того чи іншого закону загальним закономірностям функціонування й розвитку суспільних відносин, встановити максимальну точність викладення правових приписів, у тому числі й понятійного апарату, нормам певної галузі права. Наприклад (в контексті нашого дослідження), щоб кожний юридичний термін, як от: “громадянин”, “злочин”, “покарання”, “ресоціалізація” тощо відповідав у законі його смислового значенню. Як слушно зауважує з цього приводу Т. Подорожна, “утворення і відокремлення понять у самостійних приписах спрощує нормативні акти, звільняє їх від протиріч, робить їх лаконічними і водночас більш насиченими за змістом, полегшує практичне застосування права” [308, с. 69].

Для нашого дослідження важливо визначити, а отже й розкрити суттєві ознаки змісту конституційного права і його вираження в законодавчій діяльності Верховної Ради України при розробці і прийнятті нормативних актів кримінально-виконавчого спрямування, тобто розглянути його з точки зору одного із джерел кримінально-виконавчого права. При цьому з метою визначення специфіки Конституції України вважаємо за необхідне акцентувати увагу не стільки на характеристиці конституційного права як провідної галузі права, сукупності правових норм, якими регулюються відносини за змістом засад політичної організації суспільства, пов'язаних з організацією і функціонуванням державного механізму (загальне визначення конституційного права, усталене в сучасній теорії права [309, с. 276]), скільки на зв'язках кримінально-виконавчого права з Конституцією. Саме дослідивши характер і сутність цих зв'язків, можна виявити специфічні властивості Конституції, які роблять її основним джерелом кримінально-виконавчого права України.

Сучасні дослідники Конституції України як основного джерела національного права розуміють під такими зв'язками систему джерел конституційного права, що характеризуються багатоманітністю і видовим розмаїттям її елементів, обумовлених такими факторами, як зростання обсягу конституційного регулювання, велика кількість суб'єктів – творців конституційно-правових норм. Але така багатоманітність не є довільною.

З цього приводу, як ми вважаємо, має рацію О. Оніщенко, розглядаючи систему джерел конституційного права як органічну конструкцію, в якій всі її елементи

займають чітко визначене місце. На вершині ієрархії перебуває Конституція України, якій не повинен суперечити жоден нормативно-правовий акт у державі. Ієрархічна побудова системи джерел конституційного права є не тільки вираженням їх підпорядкованості, а й внутрішнього взаємозв'язку окремих видів джерел права. Тобто жоден нормативно-правовий акт не існує автономно, оскільки всі вони перебувають у тісній взаємодії один з одним і актами вищого рівня [310, с. 5].

Отже, Конституція України є особливим самостійним нормативно-правовим актом, який посідає найвище місце в ієрархії і має свою особливу специфіку, у тому числі й порівняно зі звичайними законами. Їй притаманні певні формально-юридичні властивості, за якими вона відрізняється від інших законів. До таких властивостей можна віднести такі: 1) за своєю суттю Конституція є Основним Законом, що виражає волю українського народу і політику держави; 2) за своїм змістом є вищою юридичною силою; 3) норми Конституції є нормами прямої дії; 4) Конституція приймається і набуває чинності згідно зі спеціальною процедурою Верховної Ради України; 5) чинне законодавство передбачає спеціальний механізм правового захисту Конституції [311, с. 11].

На нашу думку, перелік властивостей Конституції є значно ширшим і пов'язани вони передусім із тим, що вона:

- є політико-правовим документом установчого (засновницького) характеру, яким визначені найважливіші державно-правові інститути;
- встановлює принципи взаємовідносин суспільства і держави та держави й окремих соціальних груп;
- є загальнодержавним правовим актом, дія якого однаково поширюється на всю територію держави;
- закріплює правовий статус особи і цим визначає принципи взаємовідносин особи і держави;
- є законом, що встановлює принципи регулювання суспільних відносин, і юридичною базою для інших галузей права та основою правової системи в цілому;
- має перспективний характер, тобто поєднує закріплення наявних суспільних відносин з програмними положеннями, чим визначає перспективи розвитку суспільства і держави.

До речі, з огляду на такі особливості Конституції як правового акта основи теорії права трактують загальне поняття Конституції як Основний Закон держави, який закріплює державний і суспільний лад, особливості взаємовідносин особи і держави, організації та здійснення державної влади, визначає основні державно-правові інститути, порядок їх організації та їх компетенцію і таким чином встановлює принципи регулювання суспільних відносин [312, с. 64].

У зв'язку з цим звернемо увагу на визначення поняття “конституційний статус” (від лат. *status* – становище). Це статус суб'єкта права (у тому числі й кримінально-виконавчого), визначений і гарантований Конституцією України. Основні складові конституційного статусу: конституційні принципи, правосуб'єктність, компетенція, функції, повноваження, конституційні права, свободи та обов'язки, конституційні гарантії [313, с. 281]. Для нашого досліджен-

ня важливими є всі ці основні складові як з точки зору методології, так і в плані організаційно-правового забезпечення кримінально-виконавчого процесу.

Так, за конституційним статусом Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в Україні (ст. 75). Визначення і закріплення в Конституції України статусу Верховної Ради як Українського парламенту означає, що на неї покладаються повноваження щодо здійснення всіх загальновизнаних юридичною наукою, підтверджених практикою державного будівництва та встановлених у Конституції функцій сучасного парламенту, серед яких, на думку О. Майданик, провідними традиційно вважаються представницька, законодавча, установча (державотворча), контрольна [314, с. 18].

У зв'язку з цим В.Ф. Погорілко підкреслює, що множинність функцій парламенту, визначених конституційним статусом, не суперечить його природі як органу законодавчої влади, що це зумовлено величезним змістом його діяльності. Функції парламенту тісно пов'язані між собою і в сукупності становлять цілісну систему його діяльності [315, с. 17–20; 316, с. 421–422].

Реалізуючи свої законодавчі функції, визначені й закріплені Конституцією України, Верховна Рада домоглася значних позитивних зрушень і в створенні нової правової бази кримінально-виконавчої галузі. Важливим є те, що ці позитивні зміни сталися завдяки суспільній оцінці процесів, пов'язаних із кримінальними покараннями, і сприйняттю їх народними депутатами як реальної необхідності, вираженої у відповідних законодавчих актах. Приймаючи протягом останніх десяти років понад 20 важливих законів з різноманітних проблем становлення і функціонування кримінально-виконавчої системи, Парламент України таким чином вирішив нагальні питання організаційно-правового забезпечення кримінально-виконавчої політики на сучасному етапі державотворення. Нині на розгляді у Верховній Раді України перебуває близько 10 законопроектів, які безпосередньо стосуються системи виконання покарань.

Найважливішим нормативним актом щодо належного правового регулювання і функціонування кримінально-виконавчої системи став прийнятий 11 липня 2003 р. Верховною Радою України КВК України, що набув чинності 1 січня 2004 р. Структурно КВК України складається із Загальної та Основної частини і Прикінцевих положень. Кодекс містить 166 статей, які систематизовані у 26 глав і 5 розділів [135].

У Загальній частині Кодексу на законодавчому рівні реально і чітко сформульована мета та завдання кримінально-виконавчого законодавства, згідно з яким вперше на такому рівні визначаються його загальноправові та галузеві принципи, а саме: невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом тощо.

На відміну від ВТК України Кодекс більш чітко визначає порядок і умови виконання усіх без винятку видів кримінальних покарань, закріплених у КК України, встановлює для засуджених прогресивну систему відбування покарання,

поетапну зміну умов відбування покарань, застосування пільг, у тому числі поліпшення умов тримання, заміну невідбутої частини покарання більш м'яким, умовно-дострокове звільнення, а також принципово нову систему структурних дільниць колоній, яка має забезпечувати зміну умов відбування покарання засудженими до позбавлення волі.

На нашу думку, до основних новел чинного законодавства можна віднести такі його положення:

1) КВК України на відміну від ВТК України більш чітко визначає порядок і умови виконання усіх без винятку видів кримінальних покарань, закріплених у КК України;

2) вперше на законодавчому рівні (ст. 5) закріплена система принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань;

3) вперше на законодавчому рівні (ст. 6) визначено зміст таких базових понять кримінально-виконавчого права, як виправлення засудженого, ресоціалізація;

4) вперше на рівні закону закріплені основні права й обов'язки засуджених (ст. 8–10, 107);

5) у КВК України (ст. 11) передбачена принципово нова система УВП, закріплено більш ефективний інститут зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі у межах однієї колонії (ст. 94, 100, 101);

6) гуманізована система дисциплінарних стягнень, які можуть бути застосовані щодо засуджених до позбавлення волі, котрі порушують режим відбування покарання (ст. 110);

7) вперше на рівні закону зазначена вимога зведення до мінімуму різниці між умовами життя в колонії і на свободі, що, на думку законодавців, повинно сприяти підвищенню відповідальності засуджених за свою поведінку і усвідомленню людської гідності (ст. 102). Крім того, ставиться завдання створювати умови для застосування інших засобів виправлення і ресоціалізації засуджених (ч. 3 ст. 102);

8) у КВК України на відміну від ВТК більш чітко і значно ширше вписане і закріплене матеріально-побутове забезпечення засуджених до позбавлення волі (ст. 115), звернено увагу на поліпшення житлово-побутових умов і встановлення підвищених норм харчування вагітним і матерям-годувальницям (ч. 3 ст. 115);

9) дано нове визначення соціально-виховної роботи як цілеспрямованої діяльності органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених (ст. 123);

10) вперше на рівні закону закріплене моральне, правове, трудове, естетичне, санітарно-гігієнічне виховання засуджених, а також інші його види, що сприяють становленню їх життєвої позиції, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності (ст. 124);

11) ст. 126 КВК “Організація загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених до позбавлення волі” законодавцями сформульована відповідно до Законів України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про професійно-технічну освіту” в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів

України, таким чином, до мінімуму зводиться різниця між набуттям середньої і професійно-технічної освіти у місцях виконання покарань і на волі;

12) ст. 128 КВК “Богослужіння і релігійні обряди в колоніях” вперше на рівні закону закріплює свободу сповідувати у колоніях будь-яку релігію або виражати переконання, пов’язані зі ставленням до релігії (за винятком обмежень, необхідних для забезпечення ізоляції, громадської безпеки і встановлених цим Кодексом);

13) у ст. 132, 133 КВК України на відміну від ВТК більш чітко окреслені заходи стягнення щодо осіб, позбавлених волі, та сформульовані визначення “злісний порушник установленого порядку відбування покарання”;

14) глава 21 “Особливості відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими жінками і неповнолітніми” укладена з дотриманням сучасних вимог національного законодавства і міжнародних стандартів, зокрема в частині забезпечення умов, необхідних для нормальної життєдіяльності та розвитку дитини (ст. 141);

15) у ст. 156, 157 запроваджено чимало нових видів допомоги особам, звільненим від відбування покарання.

Крім названих, КВК України містить чимало інших новел, спрямованих на гуманізацію процесу відбування покарання засудженими.

Коментуючи статті КВК України на предмет їх відповідності Конституції України та іншим законодавчим актам, А.Х. Степанюк та І.С. Яковець вказують на те, що ст. 4 “Підстава виконання і відбування покарання” відображає зміст ст. 62 Конституції України та ст. 2 КК України, за якими особа вважається невинною у вчиненні злочину та не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведена у законному порядку та встановлена обвинувальним вироком суду [35, с. 16]. Крім того, у цій статті сформульована вимога найсуворішого дотримання законності при виконанні кримінальних покарань. Стаття закріплює також і встановлений Конституцією України (ст. 124) та іншими законодавчими актами (наприклад ст. 15 КПК України) принцип, згідно з яким правосуддя у нашій країні здійснюється тільки уповноваженим на те державним органом – судом, а кримінальне покарання може бути застосоване лише за вироком суду. Тільки за наявності вироку, що набув законної сили, до особи можуть бути застосовані відповідні примусові заходи та заходи виправного впливу, пов’язані з виконання обвинувальних вироків.

З точки зору теорії та історії держави і права ці та деякі інші новочасні положення КВК України дають можливість говорити про визначення принципових законодавчих заходів з формування громадянського суспільства в Україні, зокрема в частині забезпечення законності, прав і свобод громадян, соціального захисту населення. Підтвердженням тому є й ст. 5 “Принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань”, у якій згідно із п. 1 ст. 92 Конституції України визначені основні засади кримінально-виконавчого законодавства. А без їх врахування, як уже зазначалося вище, не можна успішно забезпечувати діяльність, спрямовану на досягнення мети покарання, – всебічну регламентацію порядку та умов відбування і виконання кримінальних покарань.

На думку вчених і практиків, до основних новел КВК України належить і юридичне оформлення понять “виправлення засуджених” та “ресоціалізація засуджених”, законодавчо закріплених у ст. 6. Так, під виправленням цілком обґрунтовано, як ми вважаємо, розуміється процес позитивних змін в особистості засудженого, які створюють у нього готовність до самокерованої правислухняної поведінки. Виправлення полягає у тому, щоб шляхом примусового впливу на засудженого внести корективи в його соціально-психологічні риси, нейтралізувати негативні установки, змусити дотримуватись положень закону про кримінальну відповідальність. Досягнення такого результату визнається юридичним виправленням.

Ресоціалізація – це процес відновлення особи як соціально повноправного члена суспільства, що здійснюється на основі застосування до неї комплексу правових, організаційних, психологічних, виховних та інших заходів впливу з метою повернення її до самостійного суспільно-нормального життя [35, с. 28–29]. Як бачимо, ресоціалізація – це складна соціально-правова категорія, яка охоплює різні сторони оновлення соціальних зв’язків як під час відбування покарання, так і після цього.

У зв’язку з цим доречно відзначити, що утвердження в Кодексі таких сучасних принципів, як виправлення і ресоціалізація раніше судимих, які в основному відповідають міжнародним стандартам, зокрема Європейським пенітенціарним правилам [128, с. 29], стало можливим завдяки послідовній діяльності Верховної Ради України у цьому напрямі.

Так, ще 1 грудня 1994 р. було прийнято Закон України № 264/94–ВР “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” [270, с. 651–654], який визначає умови і порядок встановлення та здійснення адміністративного нагляду за окремими категоріями раніше судимих осіб та їх обов’язки. Цей закон можна вважати першим суттєвим кроком на шляху нормативного упорядкування примусових профілактичних заходів спостереження і контролю за поведінкою окремих осіб, звільнених з місць позбавлення волі, з метою запобігання вчиненню нових злочинів і здійснення виховного впливу на них. Проте, визначаючи загальні положення (розділ 1), порядок встановлення, здійснення та припинення адміністративного нагляду (розділ 2), правила адміністративного нагляду за особами, щодо яких встановлено такий нагляд (розділ 3), відповідальність за порушення законодавства про адміністративний нагляд та контроль за його здійсненням (розділ 4), закон фактично не називає будь-яких конкретних заходів з ресоціалізації, надаючи перевагу тимчасовим профілактичним заходам адміністративного нагляду і акцентуючи увагу на відповідальності за порушення правил і законодавства про адміністративний нагляд посадовими особами.

Власне, шлях до ресоціалізації у такому вигляді, як це встановлено у ст. 6 КВК України, прокладено змінами і доповненнями, внесеними законами України від 15 лютого 1995 р. № 64/95-ВР, 21 червня 2001 р. № 2537-III і особливо Законом України від 10 липня 2003 р. № 1104-IV “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” [259, с. 656–658]. В останньому, на відміну від попередніх, більш чітко виписані

умови і порядок надання соціальної допомоги особам, які відбували покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі на певний строк, а також засади участі у їх соціальній адаптації органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян.

У законі, що коментується, вперше у законодавчій практиці кримінологічно-го змісту дано визначення основних понять із вказаного вище контексту, а саме:

- звільнені особи – особи, які відбули покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі на певний строк, а також звільнені від подальшого відбування зазначених видів покарань за хворобою на підставі Закону України “Про застосування амністії в Україні” [286, с. 654–656] чи акта про помилування, умовно-достроково звільнені від відбування покарання, яким замінена невідбута частина покарання більш м'яким, звільнені від відбування покарання вагітні і жінки, які мають дітей віком до 3 років;

- соціальна адаптація – комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, які здійснюються щодо звільнених осіб з метою пристосування до умов соціального середовища, захисту їхніх прав і законних інтересів;

- соціальний патронаж – комплекс заходів підтримки та допомоги звільненим особам з метою сприяння цим особам у працевлаштуванні, професійній переорієнтації та перепідготовці, створення належних житлово-побутових умов, запобігання впливу на них криміногенних факторів [270, с. 656].

У зв'язку із прагненням законодавців запровадити гуманістичний підхід і на правовому рівні закріпити соціально-виховні функції органів і установ ДКВС, міністерств і відомств, органів місцевого самоврядування, громадських організацій не можна обійти увагою Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” (назва закону зі змінами, внесеними згідно з законом № 609-V (609-16) від 07.02.2007 р. [317, с. 302–312]), в якому чітко визначено органи і служби у справах дітей, спеціальні установи та заклади, які здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень (ст. 1); основні принципи діяльності органів і служб у справах дітей, спеціальних установ і закладів соціального захисту для дітей (ст. 2).

Уперше в національному законодавстві дано визначення поняття “профілактика правопорушень серед дітей” (ст. 3) як діяльність органів і служб у справах дітей, спеціальних установ для дітей, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню дітьми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих дітей на території України, в її окремому регіоні, в сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання.

Однак, як свідчить аналіз, у ч. 3. ст. 156 глави 24 “Допомога особам, які звільнені від відбування покарання” КВК України більшість положень цього закону виписані лише окремим рядком: “Неповнолітні, які позбавлені батьківського піклування, у необхідних випадках направляються службами у справах дітей до шкіл-інтернатів або над ними встановлюється опіка чи піклування” [35, с. 528]. Відсутнє належне тлумачення власне профілактики правопорушення, як це зроблено, наприклад, для інших осіб, звільнених від відбування покарання.

Аналіз чинного законодавства дає підстави для висновку про вагомий внесок Верховної Ради України в удосконалення організаційних засад діяльності кримінально-виконавчої системи. Першим кроком на цьому шляху став Закон України від 20 грудня 1990 р. № 565-ХІІ “Про міліцію”, а постанова, згідно з якою набуває чинності, від 25 грудня 1990 р. № 583-12 із численними змінами і доповненнями [318, с. 273–292]. До переліку основних завдань міліції зазначений документ вводить і виконання кримінальних покарань, а сутність службової дисципліни при виконанні цих та інших завдань визначається Дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ, уперше затвердженим указом Президії Верховної Ради Української РСР від 29 липня 1991 р. № 1368—ХІІ [319, с. 599]. Після визнання його таким, що втратив чинність, Законом України від 22 лютого 2006 р. № 3460-IV “Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України” [320, с. 266–273] підтверджено, що службова дисципліна – це дотримання особами рядового і начальницького складу Конституції і законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України, наказів та інших нормативно-правових документів МВС України, підпорядкованих йому органів і підрозділів та Присяги працівника МВС України (ст. 1).

Законом України від 2 березня 2000 р. № 1526-III “Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України” (зі змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 6 лютого 2003 р. № 487-IV, 20 січня 2005 р. № 2377-IV, 14 квітня 2009 р. № 1254-VI) Верховна Рада України відповідно до п. 22 ст. 85 Конституції України затвердила загальну структуру кримінально-виконавчої системи України, що включає органи управління, УВП, СІЗО, лікувально-трудова профілакторії, кримінально-виконавчі інспекції, навчальні заклади, підприємства й організації забезпечення, а також загальну чисельність персоналу, який обслуговує діяльність установ, СІЗО і лікувально-трудова профілакторій, у розмірі 33% кількості осіб, які в них утримуються, персоналу кримінально-виконавчої інспекції – 5% осіб, які перебувають на обліку в цій інспекції [321, с. 264].

Логічним завершенням процесу законотворення з організаційно-правових питань кримінально-виконавчої системи України стало прийняття Закону України від 23 червня 2005 р. № 2713-IV “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” (зі змінами, внесеними законами від 3 листопада 2006 р. № 328-V (328-16), 28 грудня 2007 р. № 107-VI (107-17) – зміни діяли по 31 грудня 2008 р.), який визначає правові основи організації та діяльності ДКВС України, її завдання та повноваження [257, с. 254–264].

У цьому законі привертає увагу передусім новочасне визначення основних принципів діяльності ДКВС України (ст. 2), які цілком співвідносяться з міжнародними стандартами, а саме: законність, повага та дотримання прав і свобод людини та громадянина, гуманізм, позапартійність, єдиноначальність, колегіальність при розробці важливих рішень, взаємодія з органами державної влади й місцевого самоврядування, об’єднаннями громадян, благодійними і релігійними організаціями, відкритість для демократичного цивільного контролю. Зазначені принципи окреслюють правову основу діяльності (ст. 3) і власне саму діяльність ДКВС України та забезпечення прав і свобод людини та громадянина (ст. 4), від-

носини служби з органами державної влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, органами іноземних держав і міжнародними організаціями (ст. 5), а також права та обов'язки посадових осіб органів і установ виконання покарань (ст. 18).

За свідченням інформаційних джерел, правознавці, юристи-кримінологи, фахівці кримінально-виконавчої служби, громадяни України з порозумінням поставилися до законодавчої ініціативи Верховної Ради України щодо реформування ДКВС України, оскільки надалі це дасть можливість усім учасникам нормотворення у кримінально-виконавчій сфері на рівні Президента України, Кабінету Міністрів України, ДДУПВП, міністерств і відомств, місцевих органів влади і самоврядування визначати і скеровувати практичну діяльність ДКВС України, на яку вищим законодавчим органом України покладено відповідальні завдання щодо здійснення єдиної державної політики з виконання кримінальних покарань.

Слід також назвати закони України, що стосуються міжнародних договорів кримінально-виконавчого характеру, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Це положення закріплене ст. 2 КВК України. У даному випадку згідно з Законом України "Про міжнародні договори України" йдеться про будь-який міжнародний договір (міждержавний, міжурядовий, міжвідомчий), незалежно від форми й найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол), який має бути укладений і належним чином ратифікований. Ст. 9 закону проголошує, що ратифікації підлягають міжнародні договори, які стосуються прав, свобод та обов'язків людини й громадянина. З цього, безумовно, випливає, що всі міжнародні договори щодо поводження з засудженими повинні бути ратифіковані. На нашу думку, надзвичайно важливим є підсумкове положення ст. 19 закону, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовується у порядку, визначеному для норм національного законодавства.

Прийняття КВК України й названих вище законів свідчить про послідовне та цілеспрямоване виконання Українською державою своїх зобов'язань у сфері реформування кримінально-виконавчої системи з метою максимального наближення основних видів діяльності у цій сфері, зокрема умов тримання засуджених, до міжнародних стандартів і правил поводження із засудженими. Зазначене дасть змогу перебудувати кримінально-виконавчу систему у контексті єдиної державної правової політики й особливо у частині, що стосується забезпечення прав людини, формування напрямів розвитку кримінальної, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої політики.

Отже, є всі підстави стверджувати, що у кількісному відношенні Верховною Радою й іншими учасниками законо- й нормотворення уперше в історії України створено об'ємну національну законодавчу і нормативно-правову базу кримінально-виконавчої системи. За підрахунками В.М. Трубникова і Ю.В. Шинкарьова, станом на 1 березня 2008 р. вона містила 22 законодавчих і нормативно-правових акти, що стосуються організаційних засад кримінально-виконавчої системи України, 10 нормативно-правових документів, які регулюють порядок виконання і відбування усіх видів покарань, 8 нормативно-правових актів, які

регламентують порядок виконання та відбування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, 12 нормативно-правових документів з виконання та відбування покарання у вигляді позбавлення волі, 8 законодавчих і нормативно-правових актів, що встановлюють порядок звільнення від відбування покарання, а також організацію соціальної адаптації звільнених від відбування покарання. Крім того, існують 28 міжнародно-правових актів, ратифікованих Верховною Радою, що стосуються кримінально-виконавчої тематики [112, с. 562–563].

Отже, вираження змісту юридичних кримінально-виконавчих норм у нормативних положеннях різних нормативних актах, прийнятих Верховною Радою України, – складний і багатогранний процес творення кримінально-виконавчого права. Цілком ймовірно, що динаміка цього процесу збережеться і в близькій перспективі. Якщо враховувати, що злочинність щороку зростає на 3%, то стає зрозуміло, що подальше дослідження зазначеного питання із відповідним правовим закріпленням конче необхідне. Як слушно зауважує з цього приводу О.М. Джужа, йдеться про оптимізацію системи кримінально-правових норм, тобто приведення її в максимальну відповідність із реальними потребами суспільства в кримінально-правовому регулюванні. Щодо кримінально-виконавчого закону, то він є соціально обумовленим і продукується реальними потребами суспільства в кримінально-правовій забороні та більш-менш адекватно відображає її у кримінально-правовій нормі [33, с. 165].

Але загальна кількість кримінально-правових норм не завжди адекватна їх якості. На жаль, чимало законів і нормативно-правових актів недостатньо повно відображають потреби суспільства в кримінально-правовому регулюванні. Вони постійно переглядаються, видозмінюються і доповнюються на початковому етапі їх реалізації. Так, Закон України “Про міліцію” коректувався наступними законами України понад 30 разів, неодноразово вимагав офіційного тлумачення в рішеннях Конституційного Суду [149, с. 273–274].

Нині в умовах затяжної економічної й парламентської кризи все більше відчувається потреба реформування законодавства: його зміни, внесення уточнень, доповнень, розробки нових концепцій та моделей. Це стосується зокрема й кримінально-виконавчого законодавства, що регулює досить широке коло суспільних відносин. Водночас, як уже неодноразово підкреслювалося, – це наймолодша галузь національного законодавства, яка закономірно викликає посилений інтерес правознавців-теоретиків і практиків кримінально-виконавчого права.

На думку відомого експерта з пенітенціарних питань О. Беца, аналіз нормативного регулювання діяльності ДКВС України, як і загалом кримінально-виконавчої системи, закріпленого відповідним законом про службу, прийнятим у 2005 р., і КВК, прийнятим у 2003 р., засвідчує їх певну невідповідність чинному законодавству і міжнародним нормам. Підготовка цих законодавчих актів здійснювалася без відповідної наукової експертизи на предмет відповідності міжнародним стандартам поведіння із засудженими та прав людини, вони не були винесені на широке обговорення як керівників пенітенціарної галузі, так і юридичної громадськості. Науковці та правозахисні організації визнали, що закон

обмежує права засуджених і можливості громадського контролю за діяльністю системи [322].

Низька ефективність значної частини кримінально-виконавчих законодавчих актів, а також недоліки в практиці їх застосування (низька застосовність окремих норм, помилки в їх кваліфікації) викликали появу нової Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, ухваленої указом Президента України від 25 квітня 2008 р. № 401/2008 [5]. В її преамбулі заявлено, що функціонування кримінально-виконавчої служби має базуватися на додержанні положень Конституції (254к/96-ВР) і законів України, міжнародного права та європейської етики, принципів позапартійності, політичної незаангажованості, відкритості для взаємодії з національними і міжнародними громадськими організаціями та інституціями.

У зв'язку з цим до основних напрямів реформування кримінально-виконавчої служби включено положення про забезпечення виконання у повному обсязі відповідно до вимог Комітету міністрів Ради Європи, рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України, положень Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950), щодо заборони катування, розроблення нової моделі кримінально-виконавчої інспекції та відповідної законодавчої бази з урахуванням європейських норм організації діяльності служб пробації, приведення нормативної бази щодо діяльності органів і установ виконання покарань, СІЗО у відповідність із національним законодавством, практикою Європейського суду з прав людини та Європейськими пенітенціарними правилами. Реалізація цих положень має забезпечити створення сучасного кримінально-виконавчого законодавства, яке б відповідало європейським нормам, насамперед у сфері додержання прав людини.

Отже, на сучасному етапі перед законодавцями постає складне і відповідальне завдання – оптимізація діяльності держави у кримінально-виконавчій сфері через прийняття виважених, осмислених, легітимних та апробованих законів і підзаконних нормативно-правових актів з актуальних проблем кримінально-виконавчої політики.

3.3. Правові ініціативи інституту президентства України з удосконалення кримінально-виконавчої політики

Реалізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та реформування ДКВС України стала важливим компонентом українського державотворення. У цьому процесі важлива роль відводиться президентській нормативно-правовій ініціативі, оскільки Президент України на основі та на виконання Конституції (ст. 106) і законів України видає укази та розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України, та підписує закони, прийняті Верховною Радою України, в тому числі й ті, що є предметом нашого дослідження.

Щоправда, в історико-правознавчій науковій літературі з цього приводу висловлюється чимало полемічних суджень, зокрема щодо взаємовідносин між гілками вищої законодавчої, виконавчої та представницької влади і їх повноважень

зі створення законодавчої і нормативно-правової бази кримінально-виконавчої системи України. Так, наприклад, О.М. Литвак вважає, що затверджуючи 25 червня 1993 р. постанову “Про Державну програму боротьби із злочинністю” [282] з детальним розглядом організаційно-правових та технічних заходів на термін до 1995 р., Верховна Рада України, як це вже було неодноразово, взяла на себе функції Президента та Кабінету Міністрів України. Не випадково наступну Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996–2000 рр. затвердив згідно з Конституцією Президент України [155, с. 84].

Натомість в наукових працях провідних фахівців галузей права, що формують наукову основу законодавчої і нормативно-правової бази кримінально-виконавчої системи, обстоюється думка про єдність основних принципів правотворчості: ієрархічність нормативно-правових актів, їх узгодженість, деталізацію одних актів іншими, охорону присписів одних нормативних актів іншими [21, с. 30–33].

Цікаві думки з цього приводу висловлюють П.Г. Плахотнюк та В.І. Мельниченко у роботі “Інститут президентства в Україні: становлення та розвиток” [323], Ю.Н. Тодика в монографії “Президент України: конституційно-правовий статус” [324], В.А. Шатіло в дослідженні “Теоретичні проблеми інституту Президентства в Україні” [325], О.Т. Волощук у статті “Конституційно-правові аспекти становлення й розвитку інституту Президента в Україні” [326, с. 107–111], М. Цвік, Н. Жук у статті “Динаміка президентської влади в Україні” [327, с. 35–38], М. Зелінська – “Можливі моделі розвитку інституту президентства в Україні” [328, с. 69–77], Ю.П. Гарбуз – “Підзаконні нормативно-правові акти в системі сучасних джерел конституційного права України” [329, с. 120–124], Н. Заяць – “Теоретико-правові проблеми інституту президентства в механізмі реалізації державної влади в Україні” [330, с. 29–37], О. Дудник – “Трансформація інституту президентства в країнах СНД (2005–2006)” [331, с. 214–227], а також учасники експертного семінару “Інститут президентства в сучасній політичній системі України в контексті європейського досвіду. Порівняльний аналіз “Що таке сильний президент і чи потрібен він державі?” [332] тощо.

Дослідження поглядів провідних вчених дало нам змогу визначити, що заснування інституту президентства в Україні має певні специфічні особливості, пов’язані передусім з її багатовіковою історією, упродовж якої в силу внутрішніх і зовнішніх факторів формувалась політична влада у вигляді єдиновладдя на чолі з великим князем (Давньоруська держава, Галицько-Волинське князівство [333, с. 22–50; 334, с. 50–57]), гетьманом (українська козацька державність [335, с. 77–114]), президентом і гетьманами (українська революція 1917–1921 рр. [336, с. 184–244]). Подальший розвиток інституту Президента, як і української державності, пов’язаний з утворенням Української Радянської Республіки, а з 1922 р. – перебуванням Української Соціалістичної Радянської Республіки у складі СРСР до 24 серпня 1991 р.

Сучасна історико-правова наука для визначення політичної влади у вигляді єдиновладдя здебільшого використовує поняття “глава держави” – посадова особа або спеціальний державний орган, що здійснює верховне представництво держави у внутрішньополітичному житті країни та у відносинах з іншими держава-

ми. Глава держави символізує єдність народу (нації) і держави. Найпоширенішим у сучасному світі є одноосібний інститут глави держави: у країнах з монархічною формою правління (у тому числі у парламентських монархіях) це спадковий монарх, у республіках – обраний президент [337, с. 593–594].

Монархові посада глави держави належить здебільшого за правом народження, він її успадковує і, як правило, займає довічно (як у Великобританії, Японії, Іспанії, Бельгії тощо). Монарх може бути призначений Главою держави своєю родиною – правлячою династією (як, наприклад, у Саудівській Аравії). У федеративних державах монарх як глава федерації обирається на певний строк спадковими монархами суб'єктів федерації (Об'єднані Арабські Емірати, Малайзія). Один і той самий монарх може бути главою кількох держав (особиста унія). Так, 17 суверенних країн Співдружності націй, очолюваної Великобританією (Австралія, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Ямайка та ін.), визнавали главою своїх держав британського короля.

Главою держави у республіках, як правило, є президент, який обирається на певний строк. У президентських та змішаних (напівпрезидентських) республіках глава держави обирається безпосередньо народом (Франція, Україна, Польща, Російська Федерація, Австрія, Румунія, Бразилія, Мексика, Болгарія, Молдова тощо) або шляхом непрямих виборів (США). У парламентських республіках глава держави обирається парламентом (Чехія, Словаччина, Угорщина, Греція, Мальта, Ізраїль) або за участю парламенту представницькою колегією (ФРН, Індія, Італія).

За конституціями ряду країн (Україна, ФРН тощо) глава держави не входить до жодної з гілок влади і займає лише цю посаду. Є глави держав, які наділені законодавчою та виконавчою владою (Бельгія, Індія) або тільки виконавчою (США). Правовий статус глави держави визначається формою правління у тій чи іншій країні. У багатьох країнах глава держави є верховним головнокомандувачем Збройних сил і наділений правом вживати термінових заходів у разі загрози безпеці країни.

Аналізуючи в історичному аспекті еволюцію виникнення і становлення одноосібного глави держави в Україні, М. Томенко робить висновок, що “саме обрання президента прямим шляхом та легітимне правове закріплення його ролі має вважатися висновком української історичної традиції” [338, с. 34]. На нашу думку, такий висновок можна вважати абсолютним, бо він, крім історичних традицій державотворення, підтверджується наявністю в українській історико-правовій думці та суспільних настроях попереднього століття самої ідеї одноосібного глави держави, втілення її у конституційних актах, які, однак не були реалізовані на практиці з багатьох причин внутрішнього і зовнішнього характеру.

Як вважає О.Т. Волощук, з чим також можна цілковито погодитись, причини запровадження поста президента в Україні практично ті ж самі, що і при застосуванні цієї посади в СРСР і РРФСР. Це і демократизація процесів керівництва державою, і водночас посилення персональної відповідальності глави держави за стан справ у країні, і побудова органів влади за принципом розподілу влади, і складання принципу партійного плюралізму тощо [326, с. 109].

Однак при цьому не слід забувати, що в Україні становлення цього владного інституту мало свої особливості. По-перше, якщо в Російській Федерації статус глави держави закріплювався в Основному Законі, то в Україні ця проблема тривалий час розв'язувалася реформованою Конституцією 1978 р., що постійно викликало неясності і двозначності з тих чи інших складових президентського статусу. По-друге, на відміну від інших пострадянських країн, у правовій системі України впродовж 1 року (з 8 червня 1995 по 27 червня 1996 р.) діяв Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. По-третє, особливістю створення української моделі президентства є те, що запровадження цього інституту як на конституційному рівні, так і фактично від самого початку супроводжувалося відсутністю такого необхідного елементу поділу влади, яким є конституційний судовий контроль.

Проголошення в Декларації про державний суверенітет України [339] загально визнаних демократичних способів управління суспільним життям зумовило потребу заснування поста Президента. У зв'язку з цим Верховна Рада України Законом від 5 липня 1991 р. № 1297-12 “Про вибори Президента Української РСР” ухвалила заснувати пост Президента до прийняття нової Конституції [340, с. 448]. Тоді ж прийнято Закони Української РСР “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР” [341, с. 445], “Про Президента Української РСР” [342, с. 448].

З часу заснування інституту Президентства в Україні його статус визначався по-різному. Так, згідно із Законом “Про заснування поста Президента ...”, він оголошувався найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади. Саме таке формулювання внесено і до Конституції України (ст. 114). Відповідно до Закону України від 14 лютого 1992 р. № 2113-ХІІ “Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України” [343, с. 203–248], Верховна Рада України оголошувала Президента главою держави і главою державної виконавчої влади України. Тобто за новим статусом Президент репрезентує державу в цілому як усередині її, так і за кордоном, у той час як інші державні структури (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Верховний Суд України) виконують функції, поєднані із законодавством, управлінням та здійсненням правосуддя.

Такий екскурс, як, до речі, і заглиблення в історичну ретроспективу інституту українського президентства та порівняльний аналіз статусу президента в різних країнах, для нас важливі з точки зору виявлення участі (або неучасті) цієї гілки державної влади у процесі законотворення, що є одним із головних завдань нашого дослідження. У зв'язку з цим можна констатувати, що зростання ролі Президента як глави держави і його відповідальності за становище у ній водночас викликає проблему розмежування компетенції між законодавчою і виконавчою гілками влади, а також безпосередньої участі інституту Президента у процесі законотворення.

В умовах такої невизначеності на початковому етапі розбудови української державності Верховна Рада України прийняла закон про тимчасове припинення

повноважень Президента, передбачених п. 7-4 ст. 114 Конституції, і повноважень Верховної Ради України, викладених у п. 13 ст. 97 Конституції, делегувавши своїм законом від 19 грудня 1992 р. Кабінету Міністрів на визначений термін повноваження видати декрети у сфері законодавчого регулювання з окремих питань. А закон від 21 травня 1993 р. доповнив ст. 114-5 Конституції України новим правилом (п. 7-4 [344, с. 284]), за яким Президент України одержував можливість ухвалювати укази з питань економічної реформи, не врегульованих законами України, які діють до прийняття відповідних законів.

Не внесла більшої ясності у вирішення згаданих проблем і чинна Конституція України. Згідно зі ст. 102 “Президент України є главою держави і виступає від її імені”. Якщо враховувати, що відповідно до ст. 6 Конституції “державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову”, то до жодної з названих гілок влади Президент не належить. Цим підкреслюється, що він повинен виконувати *інтеграційну* функцію в процесі здійснення державної влади в цілому [345, с. 255].

З урахуванням цього, а також положень ст. 106 Конституції України, згідно з якою (поряд з багатьма іншими повноваженнями) Президент бере участь у законодавчому процесі та нормативному регулюванні суспільних відносин шляхом реалізації законодавчої ініціативи, сучасні дослідники характеризують нормотворчу діяльність Президента України двояко: самостійного і змішаного характеру [325, с. 10]. Самостійний характер цієї функції відображає видання Президентом указів і розпоряджень на основі та на виконання Конституції і законів України. Глава держави також підписує міжнародні договори. Президент видає свої акти самостійно, без повідомлення чи згоди Верховної Ради України (окрім двох видів рішень, що приймаються ним, – про введення в Україні або її окремих місцевостях надзвичайного стану та оголошення у разі необхідності окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації, які потребують наступного затвердження Верховною Радою України).

Змішаний характер нормотворчої діяльності Президента України представлено його участю в законодавчому процесі, що реалізується передусім через право законодавчої ініціативи, промультяційну прерогативу (у тому числі право підписувати закони) і право вето на прийняті парламентом закони.

У контексті теми цього підрозділу, очевидно, слід також дати деякі роз’яснення з приводу правомірності понять “інститут Президента” та “інститут президентства”. Перше визначення сучасне правознавство пов’язує із заснуванням поста Президента, який виконує свої функції з допомогою апарату Президента України, головне місце в якому посідає Секретаріат (адміністрація) Президента України. Його основними завданнями є організаційне, правове, консультативне, інформаційне та експертно-аналітичне забезпечення діяльності Президента. Зокрема, він здійснює експертизу законів України, готує Президентові пропозиції щодо їх підписання чи повернення для повторного розгляду, забезпечує підготовку проектів указів і розпоряджень Президента, а також проектів законів, що вносяться Президентом у порядку законодавчої ініціативи, забезпечує оприлюднення законів та указів і розпоряджень тощо.

Президент має також групу помічників, радників та наукових консультантів, у тому числі позаштатних [345, с. 258–259]. Очевидно, настав час законодавчо закріпити інститут нормотворчості при Президентові України, оскільки функції Секретаріату є досить широкими, а законотворча діяльність вимагає залучення не тільки адміністративного потенціалу, а й науковців, насамперед фахівців з різних галузей права, а також практичних працівників тощо.

Щодо визначення поняття “інституту президентства”, то воно вживається здебільшого у ширшому значенні, зокрема в науковій літературі, присвяченій дослідженню становлення й функціонування цієї владної структури не тільки в Україні, а й в інших країнах світу (порівняльний аналіз, зіставлення, історичний контекст тощо).

Особливістю президентського нормотворення, у тому числі й у сфері кримінально-виконавчого права, є переважання указів. Зазначимо, що в науковій літературі поки немає однозначного визначення указу Президента як правового акту. Це й зрозуміло, адже таке визначення може бути зроблено лише за умови цілковитої опосередкованості здійснення Президентом самостійного виду державної влади, яку умовно можна назвати президентською владою. На сучасному етапі для такого твердження є відповідні підстави, зокрема те, що Президент видає самостійні укази – розпорядження глави держави, які мають силу закону. Але в теорії права нормативні акти Президента України, як і акти нормотворчої діяльності компетентних органів держави (Конституційного Суду України, Верховного Суду України, вищих судів України, Генерального прокурора України, Кабінету Міністрів України, міністерств, державних комітетів, департаментів, державних адміністрацій у регіонах, відділів та управлінь відповідних центральних органів на місцях, керівників державних підприємств, установ, організацій на місцях тощо) віднесено до підзаконних нормативно-правових актів [96, с. 93].

Оскільки метою цього підрозділу є визначення законотворчої і нормотворчої ініціативи Президента України з актуальних питань виконання і відбування покарань, зосередимо головну увагу на узгодженості указів та розпоряджень Президента України з Основним Законом держави – Конституцією України, КВК України, іншими законодавчими актами, а також чинними міжнародними договорами, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, основними завданнями державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. Охарактеризуємо і тематичну спрямованість нормативно-правових актів, прийнятих Президентом України у цій галузі виконавчого права, їх актуальність та своєчасність, розкриємо зміст та структуру основних президентських указів, що стосуються:

- 1) організаційних засад діяльності кримінально-виконавчої системи України;
- 2) виконання і відбування усіх видів покарань;
- 3) виконання та відбування покарань, не пов’язаних із позбавленням волі;
- 4) виконання та відбування покарання у вигляді позбавлення волі;
- 5) звільнення від відбування покарання;
- 6) помилування;
- 7) соціальної адаптації звільнених від відбування покарання.

Як уже зазначалося, базою всього нашого законодавства, в тому числі й кримінально-виконавчого, є Конституція України. В ній закріплено основи суспільного ладу і політики країни, конституційні принципи державного управління, зокрема й повноваження Президента України. Серед них і здійснення помилування (ст. 106 Конституції України).

Президентська законотворча ініціатива суттєво вплинула на кодифікацію кримінально-виконавчого законодавства. Основним законом, що регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими, став КВК України, який набув чинності 1 січня 2004 р.

Згідно зі ст. 1 Кодексу, завданням кримінально-виконавчого законодавства України є визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків, порядку застосування до них засобів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки, системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності, нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі, а також регламентація порядку і умов виконання та відбування кримінальних покарань, звільнення від відбування покарання, допомоги особам, звільненим від покарання, контролю і нагляду за ними.

Коментуючи цю статтю, А.Х. Степанюк і І.С. Яковець наголошують на тому, що КВК України визначає не лише завдання кримінально-виконавчого законодавства, а й мету, розмежовуючи їх. На відмінну від чинного раніше виправно-трудового законодавства, яке впорядковувало сферу виконання лише тих покарань, які були поєднані із заходами виправно-трудового впливу (праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання), КВК України предметом свого регулювання має виконання всіх видів покарань, зазначених у ст. 51 КК України, – як поєднаних, так і не поєднаних із заходами виправного впливу.

Науковці звертають увагу й на те, що у ч. 1 ст. 1 КВК України вживається поняття “виконання покарання”, а не “виконання вироку”. Ці поняття не тотожні, оскільки виконання вироку – це стадія кримінального процесу. Для неї характерна діяльність суду щодо звернення вироку до виконання та судовий контроль за виконанням покарання. А виконання покарання – це діяльність уповноважених державою органів, що здійснюється відповідно до приписів вироку. Це правова діяльність органів та установ виконання покарань, які зобов'язані реалізувати увесь комплекс правообмежень, передбачених конкретним видом покарання, забезпечити здійснення наданих засудженим прав та виконання ними покладених обов'язків. Водночас термін “відбування покарання” стосується засуджених, які повинні на підставі вироку суду відповідно до приписів, встановлених кримінально-виконавчим законодавством, виконувати обов'язки, утримуватись

від заборонених дій, здійснювати права, передбачені для них Конституцією України [35, с. 6–8].

Підсумовуючи викладене стосовно мети кримінально-виконавчого законодавства, можна констатувати про прагнення держави встановити чітку регламентацію порядку й умов відбування і виконання кримінальних покарань, закріпивши законодавчо захист інтересів особи, суспільства та держави. У цьому контексті законні інтереси – це закріплені в правових нормах конкретної дії прагнення особи, суспільства та держави до володіння тими чи іншими благами.

Такі норми кримінально-виконавчого права містяться в указах та інших актах Президента України. Так, наприклад, на підставі указів Президента України від 22 квітня 1998 р. № 344/98, 12 березня 1999 р. № 248/99, 12 червня 2000 р. № 786/2000 створено ДДУПВП та визначено його спеціальний статус. З метою дальшого реформування системи виконання покарань відповідно до Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв’язку з утворенням Державного департаменту України з питань виконання покарань” [346] Президент України видав указ “Про виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування Міністерству внутрішніх справ України” від 12 березня 1999 р. № 248/99, яким постановив:

1. Вивести ДДУПВП з тимчасового підпорядкування МВС України.
2. Внести до указів Президента України такі зміни:

1) у ч. 1 ст. 1 указу Президента України від 22 квітня 1998 р. № 344 (344/98) “Про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань” слова “з тимчасовим підпорядкуванням його цьому Міністерству” виключити;

2) п. 1 Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань, затвердженого указом Президента України від 31 липня 1998 р. № 827 (827/98), викласти в такій редакції:

“Державний департамент України з питань виконання покарань є центральним органом виконавчої влади, який безпосередньо реалізує єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань” [133, с. 265–266].

Відповідно до ст. 7 Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” від 23 червня 2005 р. [257, с. 254–264] центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань – Департамент – утворюється, реорганізується та ліквідується Президентом України за поданням Прем’єр-міністра України. Визначаючи його повноваження з організації діяльності ДКВС України, Президент України водночас наділив цей орган статусом законо- і нормотворчої ініціативи: узагальнення практики застосування законодавства з питань, що стосуються завдань ДКВС, розробка пропозицій з його удосконалення і подання їх на розгляд відповідно Президенту України чи Кабінету Міністрів України [133, с. 254].

Згідно з Положенням про Державний департамент України з питань виконання покарань, затвердженим указом Президента України від 31 липня 1998 р. № 827/98, основним завданням Департаменту є також забезпечення додержання вимог законодавства в органах і установах виконання покарань, запобігання зло-

чинам, дисциплінарним проступкам з боку засуджених до позбавлення волі та щодо них, їх припинення та виявлення і розкриття злочинів, вчинених в органах і установах виконання покарань, проведення зізнання у справах про ці злочини, здійснення оперативно-розшукової діяльності [133, с. 108].

Таким чином, по вертикалі сформувалася зв'язана відносинами субординації ланка законодавчих і виконавчих органів державної влади (Верховна Рада України – Президент України – Кабінет Міністрів України – Департамент, галузеві міністерства і відомства), які у межах своїх повноважень приймають закони, укази, постанови, розпорядження й інші нормативні акти з питань виконання покарань, організують та контролюють їх виконання [347, с. 365].

Серед інших важливих президентських нормативно-правових актів слід назвати і прокоментувати указ Президента України “Про Положення про здійснення помилування” від 19 липня 2005 р. № 1118/2005 [141, с. 678–679], яке визначає порядок здійснення Президентом України помилування відповідно до п. 27 ч. 1 ст. 106 Конституції України. Вимоги щодо порядку прийняття актів амністії та інші положення, які стосуються цього інституту, закріплені в Законі України “Про застосування амністії в Україні” від 1 жовтня 1996 р. [286, с. 654–656].

На відміну від амністії, помилування здійснюється щодо індивідуально визначеної особи, тобто має персоніфікований характер. Відповідний указ про помилування не встановлює якихось умов для його застосування – сам акт про помилування є юридичною підставою для звільнення засудженого від покарання. Залежно від тяжкості вчиненого злочину, виду призначеного покарання і кількості (уперше чи повторно) клопотань про помилування положенням встановлені певні умови їх подання.

Згідно з п. 3 положення, право на клопотання про помилування має особа, засуджена:

- судом України і відбуває покарання або відбула основне покарання в межах нашої держави;
- судом іноземної держави і передана для відбування покарання в Україну без умови про незастосування помилування;
- в Україні і передана для відбування покарання іноземній державі, якщо ця держава погодилася визнати і виконати прийняте в Україні рішення про помилування [141, с. 678].

Загалом для помилування властиві такі основні ознаки: це виключно прерогатива Президента України; помилування здійснюється шляхом видання відповідного указу; воно стосується індивідуально визначеної особи (осіб), засудженої до будь-якого виду покарання за вчинення злочину будь-якої тяжкості; помилуваною може бути лише особа, щодо якої обвинувальний вирок набув законної сили; помилування здійснюється за відповідним клопотанням у вигляді повного або часткового звільнення від покарання; виконання актів про помилування залежно від видів покарання покладено на ДДУПВП, відповідні суди і Міністерство оборони України.

Таким чином, помилування – це спеціальний вид звільнення (повного або часткового) від покарання індивідуально визначеної особи, засудженої за вчи-

нення злочину, що здійснюється на підставі відповідного акта (указу про помилування), прийнятого Президентом України. Водночас акт про помилування (акт помилування) у вузькому значенні – це персоніфікований правовий документ (указ) Президента України, який не усуває караності діяння, але передбачає обов'язкове пом'якшення долі засудженого і є підставою для його повного або часткового звільнення від покарання [10, с. 28–29].

Актуальність цього питання і в законотворчому, і в практичному відношенні безсумнівна. З одного боку, є всі підстави стверджувати про становлення сучасного інституту амністії і помилування в Україні, який в основному відповідає міжнародним стандартам, з іншого – це ознака гуманізації виконання кримінальних покарань: як правило, щороку на підставі закону про амністію та президентських актів помилування від кримінальної відповідальності чи покарання звільняються тисячі людей.

Що стосується останніх нормативних актів з питань виконання кримінальних покарань, то серед них передусім слід назвати указ Президента України “Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України” від 25 квітня 2008 р. № 401/2008 [5]. Необхідність такої Концепції глава держави пов'язує із забезпеченням реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та детального реформування ДКВС, вимагаючи суттєвого перегляду її відповідно до нової соціально-політичної та економічної ситуації в країні, змін у практиці винесення вироків судами, до світового досвіду виконання кримінальних покарань. При цьому слід враховувати, що впровадження нових засобів виправлення і ресоціалізації засуджених має здійснюватись з додержанням прав і свобод людини і громадянина, недопущенням приниження честі і гідності особи, а ресоціалізація засуджених є головною кінцевою метою функціонування кримінально-виконавчої служби.

На відміну від попередніх нормативно-правових актів у цій сфері, концепція чітко спланована. Її реалізація відбуватиметься поетапно, протягом 10 років. Так, на першому етапі (2008–2012) здійснюватимуться заходи щодо:

- створення нормативно-правової бази, яка б відповідала міжнародним нормам та у повному обсязі забезпечувала виконання всіх функцій, покладених на кримінально-виконавчу службу;
- формування законодавчих та організаційних передумов для дальшого скорочення чисельності осіб, які тримаються в УВП та СІЗО;
- вивчення та впровадження позитивного досвіду європейських держав у сфері виконання кримінальних покарань (розроблення нових моделей УВП та умов для діяльності служби пробачій);
- створення профільних вищих навчальних закладів та науково-дослідних центрів підготовки кадрів, здатних виконувати свої обов'язки на цьому етапі розвитку кримінально-виконавчої служби;
- оптимізації системи управління діяльністю кримінально-виконавчої служби.

На другому етапі (2013–2017) вживатимуться основні заходи щодо:

- реорганізації органів і установ виконання покарань, СІЗО в установи сучасного типу, які б відповідали європейським стандартам;
- забезпечення сталого функціонування служби пробачії.

Поява концепції в українському політикумі й науковому середовищі була сприйнята неоднозначно. Щоправда, більшість, до якої належить і автор дослідження, вважають її своєчасною і необхідною з точки зору формування стратегічних цілей і нових підходів та засобів для вирішення найбільш проблемних питань кримінально-виконавчої системи. У той час як скептики [348] пов'язують проблеми української кримінально-виконавчої служби насамперед з абсолютним свавіллям служителів цієї системи, повною безкарністю посадових осіб в УВП. Відтак головним напрямом гуманізації кримінального покарання є запровадження повсюдного контролю за діяльністю представників кримінально-виконавчої системи.

Завершуючи розгляд проблем, пов'язаних з діяльністю інституту Президента з удосконалення кримінально-виконавчої системи, вважаємо за доцільне виділити такі ключові моменти.

1. Становлення інституту Президентства в Україні проходило в умовах затяжної політичної кризи, пов'язаної як з процесом безпосередньої підготовки і прийняття Конституції України 1996 р., так і в післяконституційний період, оскільки Основний Закон, закріпивши за Президентом статус глави держави, не відтворив нормативного визначення Президента як глави виконавчої влади, обмеживши таким чином і його законодавчу ініціативу. Відповідно, ця проблема є предметом постійних дискусій серед учених-правознавців.

2. У пошуках більш досконалої моделі статусу Президента політики і вчені схиляються до думки про необхідність чіткіше визначитися з конституційним закріпленням принципу поділу державної влади в його співвідношенні з принципом єдності влади та детального правового визначення такого стану у відповідному законі, можливо, навіть у Законі України “Про Президента України”.

3. Загалом президентська ініціатива зі створення організаційної і нормативно-правової бази кримінально-виконавчої політики була відчутною і помітною. Її позитивна сторона – забезпечення системної і єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, створення сучасної пенітенціарної служби, яка б відповідала кращим міжнародним стандартам.

4. Як різновид підзаконних нормативних актів укази Президента України мають більш високу юридичну силу, ніж постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, бо останній згідно з Конституцією України (ст. 116) у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, актами Президента України.

5. На ефективність президентської ініціативи у сфері нормативного регулювання кримінально-виконавчого процесу негативно впливали такі чинники, як внутрішньополітична й економічна нестабільність, нечіткість у розподілі виконавських повноважень між Президентом України і Кабінетом Міністрів України, у тому числі й у сфері виконання кримінальних покарань; переважання організаційної тематики над виконавською; епідоличність і дублювання багатьох нормативно-правових актів кримінально-виконавчого змісту; безкарність щодо порушників конституційних засад і законодавства з кримінальних покарань.

Таким чином, визначальним фактором удосконалення законодавчого процесу у сфері кримінально-виконавчих відносин, з точки зору розроблення та затвердження концептуальних засад кримінально-виконавчої політики і системи виконання покарань в рішеннях Президента України, має стати чітке розмежування суб'єктів законодавчих повноважень: Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України, створення на рівні закону механізму управління, що забезпечить узгоджену й ефективну роботу всіх учасників національного законодавчого процесу на основі системного і комплексного підходу до розв'язання назрілих проблем у цій сфері правовідносин.

3.4. Прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення курсу кримінально-виконавчої політики, Кабінетом Міністрів України та іншими органами державної влади

Механізм правового регулювання суспільних відносин забезпечується нормотворчою діяльністю компетентних суб'єктів, спрямованою на моделювання поведінки учасників цих відносин, їх впорядкування відповідно до досягнутого рівня суспільного розвитку. Така регламентація здійснюється на законодавчому та підзаконному рівнях правового регулювання і становить невід'ємну частину реалізації державної політики. Забезпечення її проведення у різноманітних сферах суспільного життя, в тому числі й під час виконання кримінальних покарань, покладається на Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади. Відповідні конституційні функції Кабінету Міністрів України здійснюються ним шляхом видання правових актів. Тож останні займають важливе значення в механізмі правового регулювання, чим і обумовлена потреба в їх науковому дослідженні.

Актуальність цієї теми підсилюється, з одного боку, необхідністю упровадження концептуальних засад реформування Кабінету Міністрів України як вищого органу в системі органів виконавчої влади в Україні, правового забезпечення реалізації його завдань і функцій у процесі реформування кримінально-виконавчої системи, з іншого – оновленням теоретичної бази галузевих правових наук (конституційного, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого права тощо), які в юридичній площині забезпечують функціонування кримінально-виконавчої системи.

Якою ж є роль вищого виконавчого органу й інших органів виконавчої влади в реалізації єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, налагодженні дієвого державного контролю за діяльністю персоналу установ і органів виконання покарань, зокрема в частині захисту прав і свобод засуджених, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України?

Щоб з'ясувати це, потрібно розв'язати певні завдання, зокрема:

– визначити місце і роль Кабінету Міністрів у механізмі творення і реалізації норм права взагалі і кримінально-виконавчого права зокрема;

- класифікувати акти Кабінету Міністрів України для формування цілісного уявлення про форми вираження завдань і функцій вищого виконавчого органу у сфері кримінально-виконавчих відносин;
- встановити рівень актів Кабінету Міністрів України в системі джерел кримінально-виконавчого права України і їх співвідношення з нормативно-правовими документами інших галузей права;
- проаналізувати чинну нормативно-правову базу Кабінету Міністрів України й органів державної влади, що визначають організаційні засади діяльності кримінально-виконавчої системи України, регулюють порядок виконання і відбування усіх видів покарань, у тому числі у вигляді позбавлення волі, порядок звільнення від відбування покарання та соціальної адаптації звільнених від відбування покарання;
- розкрити сутність реалізації актів Кабінету Міністрів України в кримінально-виконавчій практиці;
- визначити ефективність нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України як важливого засобу забезпечення результативності кримінально-виконавчої політики держави;
- дослідити ефективність програмно-цільових методів подальшого вдосконалення функціонування кримінально-виконавчої системи відповідно до вимог національного законодавства та європейських норм і стандартів, а також участі у їх творенні і впровадженні Кабінету Міністрів України.

Безсумнівна і наукова новизна нормотворчої діяльності Кабінету Міністрів України. На думку провідних вчених-юристів, на сучасному етапі державотворення ця діяльність визначається не стільки нарощуванням кількості нормативно-правових актів центрального органу виконавчої влади, скільки безумовним дотриманням суб'єктами й учасниками діяльності з виконання покарань Конституції України, інших законів, прийнятих на її основі, чинних нині відомчих нормативних актів, що регулюють порядок виконання й умови відбування покарання. Ініціатива за суворим дотриманням законності у цій сфері повинна передусім забезпечуватись Кабінетом Міністрів України.

Так, В.Б. Авер'янов в оглядовій статті “Кабінет Міністрів України” [349, с. 7–8], наголошує на важливості таких функцій вищого органу виконавчої влади, як розробка і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України, а також видання постанов і розпоряджень з різноманітних питань життя країни, що мають нормативно-правовий характер і є обов'язковими до виконання.

А.Х. Степанюк, характеризуючи засоби діяльності з виконання покарань, вказує на взаємозумовленість мети виконання покарання із сукупністю як правових, так і матеріальних чинників, здатних привести кримінально-виконавчу діяльність до бажаного результату. Ця мета має співвідноситися із засобами її досягнення, оскільки разом вони становлять діалектичну єдність, взаємозумовлюючи одне одного. Норми кримінально-виконавчого законодавства, що регулюватимуть кримінально-виконавчу діяльність адміністрації органів та установ виконання покарань і поведінку засуджених у межах режиму відбування пока-

рання, якраз і повинні бути правовими засобами, без яких мета виконання покарання нездійсненна. При цьому вона набуває об'єктивності й реальності лише за умови, якщо поєднується як з правовими, так і з матеріально-предметними засобами своєї реалізації [253, с. 15–16].

У науково-практичному Коментарі КВК України А.Х. Степанюк розкриває це положення на прикладі участі Кабінету Міністрів України і Міністерства освіти і науки України в організації професійно-технічного навчання засуджених відповідно до законів України “Про освіту” [350], “Про загальну середню освіту” [351], “Про професійно-технічну освіту” [352], п. 8 указу Президента України від 18 лютого 2002 р. № 143 “Про заходи щодо дальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян” [353]. Так, у Програмі подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 рр., затвердженій постановою від 15 лютого 2002 р. № 167 [294], Кабінет Міністрів України закріпив окремим положенням систему професійно-технічної освіти засуджених в УВП, яка повинна забезпечувати навчання засуджених з урахуванням не тільки інтересів власного виробництва, а й потреб ринку праці після їх звільнення з місць позбавлення волі [35, с. 32].

На нашу думку, цей приклад яскраво ілюструє визначену сукупність як правових, так і матеріальних чинників, що регулюють процес виконання покарань за участю вищого органу виконавчої влади та його виконавчих підрозділів на одному із важливих етапів кримінально-виконавчого процесу.

Розглядаючи це питання з точки зору теорії права, О.І. Ющик зазначає, що і законодавчі, і підзаконні нормативно-правові акти можуть набувати різноманітної сутності залежно від змісту тих юридичних норм, положення яких формулюються в цих актах. Відтак ускладнюється уявлення про межі законотворчості, що відрізняють її від підзаконної нормотворчості. Законотворчість становить, образно кажучи, матеріальне наповнення законодавчого процесу, тому нечітка визначеність її меж ускладнює уявлення про законодавчий процес. Особливо це стосується таких суміжних сфер нормотворчості, як звичайна (парламентська) законотворчість, делегована законотворчість уряду, що набула досить значного поширення у багатьох сучасних правових системах світу, та підзаконна нормотворчість, яку здійснюють уряд або глава держави.

Якщо вважати, що юридична норма – це атрибут права, який структурує правову матерію, надає праву формальної визначеності, то правова нормотворчість держави, на думку О.І. Ющика, здійснюється різними способами. Так, *законодавча функція* передбачає “законну” нормотворчість, *адміністративна функція* – підзаконну нормотворчість, а *правоохоронна функція* – судово-прецедентну нормотворчість (зокрема і в кримінальній та кримінально-виконавчих системах) [36, с. 17–18]. Таким чином, вироблення державним апаратом нормативно-правових актів за своїм змістом є правовою нормотворчістю, а за спрямованістю, призначенням цього процесу, підпорядкованості його формуванню власної правової субстанції – моментом правотворчого процесу.

Оскільки продуктом правової нормотворчості є закони держави, цю нормотворчість логічно розглядати як законотворчість, котра визначається залежно від

видів законодавчих актів (конституційних та ординарних законів або субститутних актів), відповідно, як конституційна законотворчість, ординарна (звичайна, головним чином парламентська) та субститутна (найперше – делегована) законотворчість. Нормотворчість, продукт якої становлять підзаконні нормативно-правові акти, є відтак підзаконною (виконавчою, адміністративною) нормотворчістю, формою адміністративної правотворчості [36, с. 18].

Для нашого дослідження такий висновок важливий з точки зору виявлення співвідношення законодавчих актів і підзаконних нормативно-правових документів у нормотворчій діяльності, яке постає як проблема розмежування законотворчості та підзаконної нормотворчості різних органів державної влади. Об'єктивну основу вказаного розмежування слід шукати в характері продуктів законотворчості та підзаконної нормотворчості, у суттєвих відмінностях між законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами, які (відмінності) обумовлюються не так формально-юридичними властивостями зазначених актів, як специфічними властивостями їх змісту.

Джерела та типи кримінально-правової, кримінально-виконавчої політики визначає у своїх працях, зокрема в монографії П.Л. Фріса “Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми” [354]. На його думку, яка є оригінальною з точки зору диференційованого підходу до характеристики джерел кримінально-правової (як і кримінально-виконавчої) політики, постанови Кабінету Міністрів України є такими джерелами у випадках, коли вищий виконавчий орган виступає із законодавчою ініціативою з питань кримінально-правового (кримінально-виконавчого) характеру, а також тоді, коли він затверджує проекти кримінально-правових норм, що надсилаються для прийняття до Верховної Ради України [36, с. 13].

З приводу визначення понять, ознак і класифікації актів Кабінету Міністрів України більш наближеною до теми нашого дослідження (в теоретичному відношенні) є робота О.О. Томкіної “Акти Кабінету Міністрів України: теоретичні засади видання та реалізації” [38] – єдине поки що в юридичній науці дослідження з цієї проблематики, виконане відповідно до вимог Закону України “Про Кабінет Міністрів України” [355], проекту Закону України “Про центральні органи виконавчої влади” [356], Постанови Верховної Ради України “Про нормативно-правові акти” [357], Закону України “Про процедури видання нормативно-правових актів органів виконавчої влади” [358].

Заслужують на увагу виділені дослідницею принципи процедури видання урядових актів: 1) верховенства права (забезпечує при встановленні юридичних норм пріоритет прав людини і громадянина над інтересами держави); 2) законності (означає видання актів відповідно до Конституції і законів України; невтручання у сферу законодавчого регулювання суспільних відносин та сферу повноважень інших державних органів; врахування вимог *acquis communautaire*; суворе дотримання суб'єктами процедури своєї компетенції тощо); 3) обґрунтованості (передбачає визначення підстав і мети розроблення проекту акта; аналіз причин необхідності його прийняття; відображення потрібних розрахунків тощо); 4) рівності учасників процедури перед законом (забезпечує формальну їх рів-

ність перед законом незалежно від правового чи фактичного статусу); 5) гласності (означає відкритість і прозорість процедури, залучення до її провадження громадян і створення для цього належних умов); 6) науковості (забезпечує більш ґрунтовне пізнання характеру регулювання суспільних відносин і прогнозування на цій основі реального впливу на них правових норм); 7) системності (характеризує узгодженість приписів урядових актів з іншими правовими документами, а також єдність у цілях, планах та діях усіх суб'єктів процедури); 8) планування (забезпечує поточну організацію, якість урядових актів, упорядкованість дій учасників процедури); 9) узгодження (сприяє врахуванню інтересів різних зацікавлених осіб і ухвалення взаємоприйняттого рішення); 10) колегіальності (забезпечує прийняття об'єктивного й обґрунтованого рішення, яке здатне ефективно здійснювати правовий вплив на суспільні відносини, сфера яких визначена актом); 11) відповідальності (сприяє утвердженню режиму законності процедури видання урядових актів та їх самих [38, с. 12]).

З точки зору конституційного принципу верховенства закону в державі розглядає засадничі організаційні основи Кабінету Міністрів України А.М. Колодій. Саме на цій основі ним чітко сформульовані дві основних функції цього виконавчого органу: виконавча – характеризується тим, що цей орган (як і інші органи державної влади) виконує нормативні приписи та інші акти законодавчої влади, і розпорядча – для виконання актів законодавчої влади органи виконавчої влади від свого імені видають управлінські акти, дають відповідні розпорядження.

У плані субординації Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. У своїй діяльності Кабінет Міністрів України керується Конституцією і законами України, актами Президента України. Персональний склад Кабінету Міністрів України призначає Президент України на подання Прем'єр-міністра України [359, с. 3–18].

У сфері виконання покарань повноваження Кабінету Міністрів України (згідно з визначеними Конституцією України напрямками його діяльності – ст. 113–120) полягають у забезпеченні виконання Конституції і законів України, актів Президента України з актуальних питань кримінально-виконавчої політики; вживанні заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, в тому числі і засуджених до позбавлення волі; проведенні фінансової політики, соціального захисту та інших заходів, що регулюють, координують і спрямовують діяльність кримінально-виконавчої системи.

Коментуючи визначені Конституцією України й усталені в сучасному правознавстві засадничі принципи діяльності Кабінету Міністрів України, В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко зауважують, що в умовах реалізації в Україні конституційно-правової реформи вищий орган виконавчої влади набуває якісно нового конституційного статусу і перетворюється в один із найбільш впливових вищих органів державної влади поряд з Верховною Радою України та Президентом України. По суті, Кабінет Міністрів України набуває значної політичної ваги і трансформується в центральний орган виконавчої влади, що формується коаліцією, а відтак – репрезентує функції коаліції депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу

Верховної Ради України. Тобто Кабінет Міністрів України перетворюється з технологічного органу державної влади в політичний [311, с. 166].

Хоч визначення “технологічний орган”, на нашу думку, є не зовсім вдалим, оскільки воно значно звужує широке коло функцій і повноважень Кабінету Міністрів, у решті суджень дослідники мають рацію, особливо щодо політизації цього державного органу. Додамо, що нині, як, до речі, і в минулому, спостерігається своєрідна змагальність Кабінету Міністрів України, Президента України і Верховної Ради України у прийнятті тих чи інших рішень, що стосуються, зокрема, і багатьох питань кримінально-виконавчої політики. Для прикладу: існують указ Президента України “Про Положення про дисциплінарний батальйон у Збройних Силах України” [360, с. 548–556] і постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Положення про особливості організації і несення вартової служби в дисциплінарному батальйоні (частині)” [361, с. 546–548]; постанова Кабінету Міністрів України “Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР” [1] і указ Президента України “Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України” [5] тощо.

Безперечно, таке дублювання позбавляє нормативні акти дієвості як з оперативних, так і організаційно-розпорядчих міркувань і ще раз підтверджує необхідність законодавчого закріплення регламенту адміністрації Президента України і Кабінету Міністрів України з питань нормотворення, так само як і оновлення застарілих, але ще чинних указів Президента України з цих питань (зокрема указ глави держави від 3 жовтня 1992 р. № 493 “Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади” [362]), що, в свою чергу, створить більш сприятливі умови для правотворчої діяльності.

Важливою ланкою у системі органів виконавчої влади є підвідомчі Кабінету Міністрів України центральні органи виконавчої влади, такі, як міністерства, державні комітети (державні служби, в тому числі і Державний департамент України з питань виконання кримінальних покарань), інші державні органи зі спеціальним статусом, які утворюють систему центральних органів виконавчої влади. Серед них першочергове значення мають міністерства – центральні органи виконавчої влади, покликані формувати та реалізувати державну політику у відповідних сферах суспільного життя, зокрема й у сфері кримінально-виконавчих відносин.

Відповідно до указу Президента України “Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади” від 15 грудня 1999 р. зі змінами і доповненнями [363] в Україні діє 16 міністерств, значна частина яких має відношення (пряме або непряме) до виконання покарань з правом творення відповідних нормативних актів (наказів, розпоряджень, інструкцій тощо) у межах повноважень, визначених Конституцією і законами України, а також відповідно до указів Президента України та актів Кабінету Міністрів України, зокрема МВС, Міністерство праці і соціальної політики, Міністерство юстиції, Міністерство освіти і науки, Міністерство фінансів, Міністерство охорони здоров'я, функціональні обов'язки яких визначаються указом Президента України “Про загальне положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади” від 12 березня 1996 р. [364], а

також ДКВС України, затверджена відповідним законом України [257, с. 254–264]. (Більш докладно про ДКВС України і ДДУПВП див. у підрозділі 3.4.)

Важливу роль у системі органів виконавчої влади відіграють місцеві державні адміністрації. Вони відповідно до ст. 118, 119 Конституції України та Закону України “Про місцеві державні адміністрації” [365] здійснюють функції виконавчої влади, забезпечують досягнення визначених Конституцією та законами України її завдань і цілей безпосередньо на місцях – в областях, районах і містах. З цього приводу В.Б. Авер’янов, А.М. Колодій, І.І. Котюк, В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко та інші наголошують на тому, що місцеві державні адміністрації діють за принципами, властивими всій системі органів виконавчої влади з урахуванням особливостей, умов і завдань їх функціонування. Основними засадами їх роботи є відповідальність перед людиною і державою за свою діяльність, верховенство права, законність, пріоритетність прав людини, гласність, поєднання державних і місцевих інтересів, відповідальність перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітність і підконтрольність органам виконавчої влади вищого рівня тощо [132, с. 171; 359, с. 3–18].

Згідно із Законом України “Про місцеві державні адміністрації”, місцеві державні адміністрації є єдиначальними органами виконавчої влади, мають статус юридичної особи. Владні повноваження цих державних органів реалізується одноосібно їх керівниками – головами місцевих державних адміністрацій, яких призначає на посаду і звільняє з посади Президент України за поданням Кабінету Міністрів України. У здійсненні своїх повноважень вони відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

У межах своїх повноважень, визначених у ст. 119 Конституції України, місцеві державні адміністрації здійснюють виконавчу владу на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а також реалізують повноваження, делеговані їм відповідними рангами.

Основними завданнями місцевих державних адміністрацій, виконання яких вони забезпечують у межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць, є:

- виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня;
- забезпечення законності і правопорядку на підвідомчій території, додержання прав і свобод громадян;
- виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях контактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку;
- підготовка й виконання відповідних бюджетів та програм, звіти про їх виконання;
- здійснення взаємодії з органами місцевого самоврядування;
- реалізація інших, наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень [132, с. 172].

У межах, установлених Конституцією і законами України, а також актами Президента, Кабінету Міністрів, інших органів виконавчої влади вищого рівня, місцеві державні адміністрації здійснюють управління у визначених цими актами галузях суспільного життя і несуть відповідальність за стан справ у цих галузях.

Щодо останнього положення, то згідно зі ст. 24 КВК України органи місцевого самоврядування здійснюють контроль виконання покарання на відповідній території самостійно або через свої органи (спостережні комісії та служби у справах неповнолітніх обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних рад). Під час відвідування УВП вказані посадові особи мають право ознайомлюватися зі звітністю, у тому числі й статистичною, проводити ревізії, робити запити, здійснювати інспектування, перевіряти виконання, узгоджувати, оскаржувати незаконні дії посадових осіб, проводити особистий прийом, ознайомлюватися з особовими справами засуджених, іншими документами тощо.

Таким чином, повноваження місцевих державних адміністрацій поширюється на всі основні сфери суспільного життя на місцях – політичну, економічну, соціальну, включаючи і сферу виконання кримінальних покарань, зокрема на підвідомчих територіях, де розташовані установи виконання/відбування кримінальних покарань.

Визначення принципової відповідальності Кабінету Міністрів за наслідки виконавської діяльності як по вертикалі, так і по горизонталі усього спектра органів виконавчої влади (міністерств, відомств та їх підрозділів, до переліку яких входять, зокрема, й органи виконання покарань ДКВС України) є необхідною умовою кваліфікованого аналізу та оцінки суті й змісту як цільових програм становлення, розвитку і реформування кримінально-виконавчої системи за участю органів виконавчої влади, так і нормативно-правової бази, створеної ними упродовж розбудови української державності. Під програмно-цільовим забезпеченням слід розуміти шляхи і способи реалізації попередньо розробленої сукупності дій і заходів у вигляді різного роду програм з окремих напрямів діяльності або комплексних цільових програм удосконалення кримінально-виконавчої системи у процесі її реформування [366, с. 247].

З точки зору теорії та історії права цей процес передбачає реалізацію норм кримінально-виконавчого права засобами програмно-цільового планування – втілення встановлених кримінально-правових норм у діяльність суб'єктів використання, виконання і дотримання кримінально-виконавчого права (державні органи й установи виконання покарань, СІЗО, посадові особи, громадські об'єднання тощо) через виконання юридичних обов'язків, використання суб'єктивних прав, дотримання заборон, застосування норм права тощо [367, с. 94–97].

Як бачимо, сучасна нормотворча діяльність все більше переконує в необхідності переходу від наявної в Україні практики здійснення законодавчого процесу, в тому числі й у кримінально-виконавчій сфері, до комплексного системного управління цим процесом. Так, наприклад, О.І. Ющик вважає програмно-цільовий підхід одним із актуальних і перспективних напрямів, що найбільш повно втілює об'єктивні вимоги комплексності та системності управління. При цьому

необхідно відрізнати результат управління законодавчим процесом, яким є нова якість процесу, від продукту самого законодавчого процесу як такого, яким є законодавчі акти в їх системному зв'язку. На його думку, використання програмно-цільового підходу дає можливість запропонувати орієнтовну модель комплексної системи управління законодавчим процесом як складової єдиної системи державного управління суспільством – своєрідного управлінського механізму, що забезпечує узгоджену та ефективну роботу всіх учасників національного законодавчого процесу для досягнення його цілей. Вказаний механізм включає: визначення цільових орієнтирів (побудову “дерева цілей” – визначення проблем, на розв'язання яких спрямована програма), функціональної структури, формування організаційної структури управління, застосування комплексу методів і технологій здійснення управлінської діяльності, забезпечуючи цілеспрямованість, системність та економічність управління, сприяючи підвищенню рівня наукової обґрунтованості управлінських рішень, втілюючи світовий досвід у сфері управління, раціонально поєднуючи рекомендаційні та обов'язкові вимоги, визначені законодавством [36, с. 38–39].

Отже, вирішенням проблеми переходу від наявної практики здійснення в Україні законодавчого процесу до комплексного системного управління цим процесом може стати реалізація спеціальної програми. При цьому запровадження комплексної системи управління законодавчим процесом вимагає формування відповідної правової політики та прийняття відповідних владних рішень верховною державною владою. Однак досі не відчутне чітке теоретичне уявлення про цей вид політики та практики формування програмно-цільових методів її забезпечення. Тому існує потреба у виробленні загальної концепції програмно-цільового забезпечення системи державного управління кримінально-виконавчим процесом як втілення специфічної методології та методики.

На необхідності коротко-, середньо- і довгострокових програм аналізу і прогнозування стану кримінологічної ситуації в УВП наголошує у своєму дослідженні О.Г. Колб “Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам” [40]. Аналізуючи причини головних недоліків у діяльності адміністрації УВП при плануванні заходів щодо протидії злочинності, які є детермінантами вчинення нових злочинів засудженими, він дійшов висновку, що при існуючих підходах, коли плани УВП не є складовими комплексних цільових програм профілактики злочинів як в окремо взятому населеному пункті (регіоні), так і в Україні загалом, створити форму запобігання злочинам в УВП, що ефективно протидіяла б злочинній системі, неможливо. Лише при програмно-цільовій та системно-структурній організації профілактики злочинів в окремо взятій колонії, як і в цілому по УВП в масштабах країни, держава зможе успішно управляти процесами протидії такій інтегральній системі, якою є злочинність.

Для цього, вважає О.Г. Колб, у комплексних цільових програмах профілактики, що затверджуються в Україні як середньострокові плани-прогнози (терміном на 5 років), слід ввести спеціальний розділ “Зв'язок планів запобігання злочинам в Державній кримінально-виконавчій службі України з іншими державними програмами”, у якому потрібно передбачити залучення органів місцевої державної влади

та місцевого самоврядування до складання регіональних програм з урахуванням тих проблем УВП, яка дислокується на підлеглий їй території [40, с. 21–23].

У контексті підвищення рівня індивідуальної профілактики злочинів слід внести зміни до ст. 95, 97 КВК України, а саме: передбачати складання спеціальних індивідуальних програм профілактики на всіх без винятку засуджених, які перебувають у різних структурних дільницях УВП. Водночас до цього процесу варто залучити виховні можливості всіх служб колоній, інших державних (насамперед правоохоронних) органів і громадських інституцій, які володіють інформацією про особу засудженого (загальноосвітні школи, професійно-технічні училища, служби у справах неповнолітніх, кримінально-виконавчі інспекції тощо).

Як свідчить вивчення цього питання, уже зараз плани профілактики злочинів є обов'язковою складовою програм соціального розвитку регіонів (областей, районів, міст). Ці плани передбачають не лише спеціально-кримінологічні заходи, а й виховні, культурно-освітні, економічні, а також і кримінально-правові. Як вважає О.М. Литвак, це цілком відповідає панівному в теорії кримінального й кримінально-виконавчого права широкому тлумаченню попередження [155, с. 68].

Склалася і відповідна методика підготовки таких програм і планів. Як правило, над ними працюють спеціально створені робочі групи представників прокуратури, органів внутрішніх справ, відділів юстиції, ДКВС і фахівців кримінального, кримінально-виконавчого та інших галузей права. І хоча планування можливе лише на базі кримінологічного прогнозування, воно здійснюється більш-менш кваліфіковано лише на загальнодержавному та обласному рівнях. Решта планів складають у кращому разі на основі лінійної інтерполяції, тобто перенесенні динаміки злочинності минулих років на майбутні. Це головним чином короткотермінові прогнози і плани, про що зазначає О.Г. Колб.

На початковому етапі незалежності України загальнодержавна кримінологічна програма на 1993–1996 рр. була ухвалена постановою Верховної Ради України “Про Державну програму боротьби із злочинністю” від 25 червня 1993 р. [282]. Розділ 6 цієї програми безпосередньо присвячений удосконаленню кримінально-виконавчої системи. Документ містив чимало важливих настанов, дотримання яких принесло відчутні результати у боротьбі зі злочинністю. Та все ж ефективність програми була досить низькою. Як слушно зауважив з цього приводу О.М. Литвак, головна вада програми полягала у тому, що вона була прийнята законодавчою, а не виконавчою владою. Тому значну частину її настанов, хоча й викладених у категоричній формі державного веління, не було виконано, бо головні виконавці належали до різних структур і не були зобов'язані дотримуватися парламентської постанови адміністративного характеру. Фактично Верховна Рада перебрала на себе функції Президента та Кабінету Міністрів України, більше того, не делегувала їм нагляд за виконанням постанови [155, с. 89].

У наступні роки програмно-цільовим забезпеченням розвитку і реформування кримінальної і кримінально-виконавчої систем стали займатися безпосередньо виконавчі органи державної влади – Президент України і Кабінет Міністрів України та відповідні структурні підрозділи, зокрема Міністерство юстиції, МВС, Генеральна прокуратура, ДКВС тощо. Так, у 1996–2001 рр. лише указами

Президента України затверджено близько десяти таких документів. Серед них Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 рр. [289], Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 рр. [368] та ін.

Історично склалося так, що саме Кабінет Міністрів України – вищий орган у системі органів виконавчої влади – започаткував реформування кримінально-виконавчої системи і кримінально-виконавчого законодавства [369, с. 599–606]. Так, постановою Кабінету Міністрів УРСР від 11 липня 1991 р. № 88 “Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР” [1] визначені та схвалені основні напрями реформування кримінально-виконавчої системи України. 5 серпня 1992 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 446 “Про поліпшення діяльності установ кримінально-виконавчої системи” [370]. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 січня 1994 р. № 31 затверджено Програму приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, які тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудових профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами [283].

Крім того, кілька програм, що стосуються безпосередньо удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи, розроблені і затверджені постановами Кабінету Міністрів України у наступні роки. Зокрема Державна програма соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, на 2004–2006 рр. [371], Державна програма покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 рр. [297, с. 324–326], а також Програма подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 рр. [294].

У Програмі подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 рр. йшлося передусім про соціальну переорієнтацію виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародного досвіду, принципів гуманізму, законності, демократизму, справедливості, диференційованого та індивідуального виховного впливу на засуджених за рахунок реорганізації системи виконання покарань. Програма складалася із 6 розділів: “Загальні положення”, “Вдосконалення законодавчої бази”, “Організаційні заходи”, “Поліпшення умов відбування покарань та медичного забезпечення осіб, які тримаються в місцях позбавлення волі”, “Сприяння діяльності підприємств кримінально-виконавчої системи”, “Удосконалення роботи з кадрами”. Ці розділи й визначили чотири основних напрямки реформування системи:

- поліпшення нормативно-правового регулювання діяльності кримінально-виконавчої системи;
- зміцнення матеріальної бази органів і установ виконання покарань;
- поліпшення умов утримання ув’язнених, запровадження нових форм і методів роботи із засудженими, посилення виховного впливу на них, забезпечення ефективної соціальної адаптації;
- поліпшення кадрового забезпечення органів і установ виконання покарань.

Програма передбачала докорінні зміни умов утримання ув’язнених, порядку виконання і відбування покарань, приведення умов утримання ув’язнених і за-

суджених у відповідність з міжнародними стандартами згідно з ратифікованими Україною конвенціями та чітке регулювання питань матеріально-побутового і медико-санітарного забезпечення, надання засудженим психологічної й педагогічної допомоги. Передбачалось також суттєво поліпшити роботу з добору, підготовки, виховання кадрів кримінально-виконавчої системи, їх соціальний і правовий захист, зміцнити матеріально-технічну базу власних навчальних закладів, розробити посадові кваліфікаційні вимоги до основних категорій працівників, на підставі яких здійснювати ретельний відбір кадрів для органів і установ виконання покарань.

Як бачимо, на відміну від законодавчих актів і нормативно-правових напрацювань щодо реформування й удосконалення кримінально-виконавчої системи за попередні роки (названі вище Закон України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”, постанова Верховної Ради України “Про Державну програму боротьби із злочинністю” від 30 червня 1993 р. та президентська Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 рр.), які загалом розширили рамки державної кримінальної політики України наприкінці ХХ ст., але в структурі яких удосконалення кримінально-виконавчої системи ще не виділялася як самостійна проблема, аналізовану вище постанову Кабінету Міністрів України можна вважати першою серйозною спробою конкретних реформ як самої системи, так і всієї кримінально-виконавчої політики та відповідної галузі права.

Тому цілком логічним результатом реалізації заходів, передбачених у розділі 2 цієї програми, стало прийняття 11 липня 2003 р. Верховною Радою України КВК України, який набув чинності з 1 січня 2004 р. Їх закріплення – практичне втілення в життя загально визнаних концептуальних положень про демократизацію, гуманізацію, диференціацію й індивідуалізацію виконання кримінальних покарань з урахуванням досягнень сучасної науки.

Крім того, реалізація організаційних заходів програми, викладених у її розділі 3, сприяла суттєвим позитивним змінам у структурі органів та установ виконання покарань, що знайшло правове закріплення у Законі України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” [257, с. 254–264]. Відповідно до ст. 7 цього закону центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань (яким нині є ДДУПВП), утворюється, реорганізується та ліквідується Президентом України за поданням Прем’єр-міністра України, що слід розглядати як законодавче закріплення законо- і нормотворчої ініціативи Кабінету Міністрів України у кримінально-виконавчій сфері. Це підтверджують і прикінцеві положення (розділ VII), п. 4 яких зобов’язує Кабінет Міністрів України у тримісячний строк після набуття чинності цього закону:

- подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законів України у відповідність із цим законом;
- привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим законом;
- відповідно до своєї концепції забезпечити прийняття нормативно-правових актів, передбачених цим законом;
- забезпечити приведення міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів у відповідність із цим законом [257, с. 264].

На виконання цих рішень Кабінет Міністрів України, Департамент, галузеві міністерства й відомства почали перегляд усієї чинної нормативно-правової бази кримінально-виконавчої служби на предмет її удосконалення: скасування і відміни значної частини актів, що дісталися у спадок від радянського законодавства, а також прийнятих на початку 90-х років, та творення нових у відповідності з вимогами Конституції України, законів України, міжнародно-правових документів для забезпечення виконання завдань ДКВС України.

Так, необхідність прийняття і затвердження Кабінетом Міністрів України Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 рр. [297, с. 324–326] викликана насамперед тим, що матеріально-технічна база УВП і СІЗО та умови тримання засуджених та осіб, взятих під варту, не повною мірою відповідають вимогам КВК України, Закону України “Про попереднє ув’язнення”, Загальної декларації прав людини, Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, Мінімальним стандартним правилам поводження з в’язнями та Європейським пенітенціарним правилам, про що неодноразово відзначали Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, представники Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, експерти Ради Європи, громадські правозахисні організації.

Як свідчить аналіз останніх років, діяльність УВП та СІЗО ДКВС України, в яких тримається майже 180 тисяч осіб, фінансується у розмірі не більше 40% мінімальної потреби. Необхідне вирішення проблеми розміщення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, кількість яких зростає щороку на 110–125 осіб. Більшість режимних корпусів СІЗО, які збудовано понад 50 років тому, перебувають у незадовільному технічному чи аварійному стані і малопридатні для подальшого тримання осіб, взятих під варту. Кількість осіб, що тримаються в СІЗО, у деяких регіонах на 4 тисячі перевищує кількість місць [369, с. 601], що суперечить вимогам Закону України “Про попереднє ув’язнення” та іншим нормативним актам.

Нагальною залишається проблема приведення у відповідність з вимогами санітарного та кримінально-виконавчого законодавства закладів охорони здоров’я ДКВС, у яких кількість хворих засуджених перевищує кількість місць на 2,5 тисячі. Внаслідок тривалої експлуатації у незадовільному стані знаходиться значна частина медичної техніки та виробів медичного призначення у закладах охорони здоров’я, стаціонарного обладнання їдалень та лазнево-пральних комбінатів, транспортних засобів, а також технологічного устаткування. Забезпечення загальноосвітнього та професійно-технічного навчання в УВП також потребує створення належної матеріально-технічної бази [372].

Аналізована нами програма якраз спрямовувалася на розв’язання зазначених та інших проблем. Основною її метою є приведення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, у відповідність з вимогами законодавства та європейськими нормами і стандартами, забезпечення безумовного дотримання прав людини і громадянина в місцях позбавлення волі, стабільного функціонування органів

та установ виконання покарань, СІЗО, підприємств, закладів охорони здоров'я і навчальних закладів ДКВС.

Основні завдання програми:

- удосконалення системи організаційно-правового забезпечення функціонування ДКВС;
- приведення умов тримання, медико-санітарного і побутового забезпечення засуджених та осіб, взятих під варту, у відповідність з вимогами законодавства;
- зміцнення матеріально-технічної бази навчальних закладів, сприяння діяльності підприємств ДКВС;
- оновлення й утримування в належному стані об'єктів інженерного забезпечення, інженерно-технічних засобів охорони та зв'язку.

Для виконання основних завдань програми Кабінет Міністрів України передбачив відповідне фінансування. Орієнтовний обсяг коштів Державного бюджету становить 2262471,8 тисяч гривень.

У заключній частині програми (Очікувані результати) Кабінет Міністрів України акцентує увагу на першочерговому приведенні умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, у відповідність з вимогами законодавства та виконання міжнародних зобов'язань України з дотримання прав людини і громадянина; забезпеченні стабільного функціонування органів, установ виконання покарань, СІЗО, підприємств, закладів охорони здоров'я та навчальних закладів ДКВС; поліпшенні медико-санітарного забезпечення засуджених та осіб, взятих під варту; забезпеченні реалізації прав засуджених на гуманне ставлення і повагу їх гідності, охорони здоров'я, особистої безпеки, освіти, праці [297, с. 324–326].

На перший погляд, структура основних програмних заходів багато в чому схожа з такою президентської Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996–2000 рр. Але якщо в Комплексній цільовій програмі питанням удосконалення кримінально-виконавчої системи відведено лише окремих розділ (розділ 8) з акцентом на кримінологічне попередження та заходи щодо його забезпечення, то в програмі Кабінету Міністрів України з метою надання державної підтримки кримінально-виконавчій системі в умовах її реформування переглянуто і визначено основні завдання за кожним із найбільш важливих напрямів діяльності ДКВС, починаючи з удосконалення системи її організаційно-правового забезпечення, і завершуючи визначенням орієнтовного обсягу фінансового забезпечення програми в процесі складання проекту Державного бюджету України на відповідний рік.

Оскільки Кабінет Міністрів координацію роботи і контроль за виконанням програми поклав на ДДУПВП, останній значно активізував роботу щодо перегляду старої і створення нової нормативно-правової бази кримінально-виконавчої служби. Видано 40 наказів (у тому числі 11, що стосуються удосконалення організаційних засад діяльності кримінально-виконавчої системи України), 10 наказів, якими затверджено нові нормативно-правові акти, що регулюють порядок виконання і відбування усіх видів покарань, 4 – які регулюють порядок виконання та відбування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, 11 – у виді позбавлення волі,

4 накази про порядок звільнення від відбування покарання й соціальну адаптацію звільнених від відбування покарання. Процес оновлення нормативно-правової бази продовжується. У ньому беруть участь також галузеві міністерства.

Таким чином, відбулося закріплення законодавчої і нормотворчої ініціативи за виконавчими органами державної влади – безпосередніми учасниками кримінально-виконавчого процесу.

Структура програмних документів (вступна, констатувальна, мотивувальна, резолютивна частини) багато в чому схожа і характеризується такими специфічними ознаками:

- передбачені у програмах види діяльності здійснюються компетентними органами, що наділені державно-владними повноваженнями;
- застосування права у них здійснюється в чітко визначених кримінальним і кримінально-виконавчим законодавством процесуальних формах;
- вони мають державно-владний характер – хоч організаційно-правові заходи є здебільшого рекомендаційними, рішення про них ухвалюється на підставі одностороннього волевиявлення компетентного органу; правові приписи, особливо в частині гарантування конституційного ладу, прав і свобод людини (див. розділ 2 Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996–2000 рр.), обов’язкові до виконання, а в разі необхідності забезпечуються примусовою силою держави;
- програмно-цільове забезпечення – це організаційна діяльність, оскільки створює відповідні умови для більш нової реалізації кримінально-виконавчих правових норм;
- програмні документи відображають елементи творчості, що означає неформальність рішення у кожному конкретному випадку;
- передбачений програмами зміст діяльності полягає у винесенні індивідуально-конкретних, зазвичай обов’язкових до виконання, рішень, які за сутністю відрізняються від правових приписів загального характеру (тобто нормативно-правових актів);
- у запропонованій діяльності правозастосовчі органи (у нашому випадку – ДКВС України та її установи) є суб’єктами управління; особи, відносно яких застосовується право (злочинці, засуджені), – об’єктами управління; винесені рішення у формі заходів рекомендаційного і обов’язкового для виконання характеру (правозастосовчі дії) – засобами управління.

У більшості аналізованих програм витримані також вимоги юридичної науки щодо їх змістової (резолютивної) частини, а саме: а) законність (формулювання програмних заходів із суворим дотриманням чинного законодавства); б) обґрунтованість (обґрунтування тих чи інших заходів з точки зору їх необхідності для розв’язання зазначеної у програмі проблеми); в) доцільність (урахування особливостей конкретної ситуації, за якої відбувається запропонована дія); г) справедливність (заплановані заходи ухвалюються на підставі норм права, але до уваги беруться й суспільні норми моралі).

Названі вище ознаки і вимоги можна вважати найбільш типовими для процесу розроблення, затвердження та виконання програм. Однак, як уже зазначалося,

цей процес є творчим. Тобто структура кожної програми має свої індивідуально-конкретні особливості, визначені, власне, важливістю, змістом, складністю та об'ємністю проблеми, яка є предметом програми, нагальністю її виконання (часовими рамками), метою програми, фінансово-матеріальними умовами, готовністю суб'єктів правовідносин до реалізації намічених заходів і завдань тощо.

У найзагальніших рисах особливістю програмно-цільового забезпечення реформування кримінально-виконавчої системи є здатність на всіх рівнях виконавчої влади засобами програмного планування більш ефективно, системно й комплексно формувати кримінально-виконавчі правовідносини, визначені національним законодавством та міжнародно-правовими актами.

Розроблені на основі та на виконання заходів, ухвалені указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України, комплексні цільові програми деталізують і розвивають положення, закріплені у законах, визначають процедуру їх реалізації, систематизують правові акти, націлюючи їх на виконання поставленої у програмі мети. Усе це сприяє підвищенню ефективності кримінально-виконавчого права, доступності та належному застосуванню правових норм і, як наслідок, зміцненню законності, створенню сприятливих умов для подальшого законо- і нормотворення.

Однак, як свідчить аналіз, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України займають поки що незначне місце в системі підзаконних джерел кримінально-виконавчого права. Проте в ході конституційної реформи, зокрема зміни функцій Кабінету Міністрів України, його підзвітності та підконтрольності, збільшення кола повноважень у сфері виконавчої влади дає підстави прогнозувати збільшення актів уряду, які будуть репрезентувати політичну волю цього важливого суб'єкта нормотворення у галузі саме кримінально-виконавчого права. Наразі воно конче потребує такої уваги, перебуваючи на стадії творення, і з огляду на свою "молодість".

Підзаконність відносно постанов Кабінету Міністрів України з питань кримінально-виконавчої політики набуває специфічних рис і означає таку їх властивість, яка характеризує видання цих актів не тільки на основі та на виконання Конституції і законів України, а й інших актів, що мають вищу над ними юридичну силу: постанов Верховної Ради України та актів Президента України.

Галузева спрямованість і масштаб застосування нормативно-правових документів Кабінету Міністрів України з питань виконання/відбування покарань обмежена законним повноваженням щодо реалізації тієї чи іншої функції цього органу.

Характерною особливістю підзаконних нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України є те, що відповідні нормативно-правові документи утворюють особливий блок юридичних актів. Він мало досліджений, але відіграє сьогодні суттєву роль у регулюванні складної і специфічної сфери суспільних відносин в ареалі дії кримінально-виконавчого права. Значна частина таких актів прямо стосується інших галузей права, зокрема конституційного, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального, а також загальних проблем організації державної влади і самоврядних організацій, прав, свобод та обов'язків громадян.

Таким чином, оновлення та розвиток вітчизняного законодавства як невід’ємна частина реформи кримінально-виконавчої системи неминує зумовлює інтерес до всіх форм виявлення правових норм, але насамперед до нормативних актів.

3.5. Видання Державним департаментом України з питань виконання покарань відомчих нормативних актів щодо реалізації положень кримінально-виконавчої політики, зазначених в законах та підзаконних актах вищих органів влади

Як відомо, нормотворення – це вид діяльності, пов’язаної з творенням нормативно-правових актів, які ухвалюються чи санкціонуються уповноваженими органами держави, їх посадовими особами, іншими суб’єктами правотворчості і є їхнім одностороннім волевиявленням. У нашому випадку мова йтиме про норми кримінально-виконавчого права як загальнообов’язкові правила поведінки, які відображаються у нормативно-правових актах, виданих ДДУПВП, і регулюють суспільні відносини у процесі виконання (відбування) кримінальних покарань. Їх творення здійснюється під патронатом (лат. *patronatus* – покровительство, опіка) кримінально-виконавчого законодавства України, завдання якого ми розглядали вище.

Розкриємо механізм та зміст правового регулювання Департаментом процесу виконання покарань на основі загальних керівних положень (Конституції України, законів України), ідей та принципів (справедливість, повага до прав людини, гуманізм, законність, невідворотність виконання покарання), імперативних вимог (указів Президента України, постанов і декретів Кабінету Міністрів України), які становлять підґрунтя єдиної державної кримінально-правової політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Для вияснення сутності нормотворення на рівні Департаменту з урахуванням специфіки і завдань кримінально-виконавчого права слід скористатися теоретичними узагальненнями провідних вчених-юристів щодо забезпечення загального концептуального характеру всіх норм КВК у контексті основного напрямку в діяльності органів та установ виконання покарань – реалізації кари.

Так, А.Х. Степанюк вважає, що принципи кримінально-виконавчого права мають відображатися у структурних елементах механізму правового регулювання діяльності органів та установ виконання покарань, а саме:

- нормах кримінально-виконавчого права, які моделюють і регламентують процес виконання/відбування покарання;
- кримінально-виконавчому законодавстві, що відображає зміст правових норм та оформляє їх у єдиний КВК;
- кримінально-виконавчих правовідносинах, які конкретизують права й обов’язки адміністрації органів та установ виконання покарань і засуджених;

- актах тлумачення змісту норм кримінально-виконавчого законодавства;
- ексекутивній діяльності органів та установ виконання покарань при здійсненні правообмежень, властивих покаранням [253, с. 17].

У цьому контексті А.М. Колодій акцентує увагу на важливості принципів регулятивного і охоронного права. На його думку, охоронні принципи права – це зумовлені соціальним призначенням найбільш загальні і головні нормативно-охоронні напрями правового впливу, спрямовані на охорону загальнозначущих, соціально важливих політичних, економічних, культурних, національних, особистих та інших відносин, їх недоторканість і, відповідно до цього, на витіснення явищ, що шкодять цим суспільним відносинам.

Таким чином, до принципів регулятивного права слід віднести принципи добровільності, рівності, загального визнання суб'єктом права, встановлення правового статусу, передбачення компетенції, загального опосередкування правових зв'язків, загальної дозвільності, заохочуваності. Найбільш чітко вираженими принципами охоронного права є загальна заборонність, примусовість, розрахованість на правопорушення, можливість практичного застосування юридичної відповідальності, регламентованість покарання, його подальша гуманізація тощо [359, с. 11].

Натомість О.І. Ющик вважає, що процес творення та реалізації права має складний, позбавлений видимих закономірностей характер, сприймається як результат відповідної діяльності державного апарату, де поряд із необхідним має місце також і суб'єктивне формулювання положень юридичних норм у різних джерелах права та їх застосування, за яким стоїть довільний характер втілення змісту юридичного закону в юридичних нормах. Цей випадковий характер втілення юридичного закону в нормах, а останніх – у нормативних положеннях законодавчих і підзаконних актів виступає передумовою виникнення чогось іншого, такого, що надає запровадженню закону необхідного характеру, а саме – характеру дійсно юридичної діяльності. Цим іншим стає юридична техніка як необхідний спосіб здійснення юридичної діяльності.

Юридична техніка розглядається дослідником як необхідний спосіб вироблення та реалізації юридичних норм в юридичній діяльності державного апарату, спосіб, що забезпечує перетворення юридичного закону в дійсний закон суспільних відносин. Юридична техніка визначається змістом зазначеної діяльності, а отже – характером суб'єкта, цілі, засобів, матеріалу, технології (функцій, методів, прийомів) та продукту цієї діяльності. Відтак, юридична техніка вироблення та реалізації юридичних норм буде різною для кожного з цих видів діяльності державного апарату, оскільки останні передбачають різні суб'єкти юридичної діяльності, її особливі завдання, засоби, продукти тощо. Отже, юридична техніка нормотворення суттєво відрізняється від юридичної техніки нормозастосування. Істотними відмінностями характеризуються законодавча, адміністративна та правоохоронна техніка, що, у свою чергу, набувають різних конкретних форм.

Досліджуючи теоретичні засади видання та реалізації актів органів виконавчої влади України, О.О. Томкіна визначає підзаконність як загальноновживаний в юридичній літературі термін, який вказує на верховенство законодавчого акту

щодо актів, які мають нижчу порівняно з ним юридичну силу. Вона набуває специфічного характеру відносно постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України і означає таку їх властивість, яка характеризує видання цих актів на основі та на виконання Конституції і законів України, а також чинних декретів Кабінету Міністрів України. Дослідниця зосереджує увагу на важливості аналізу юридичних формул підзаконності постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України – видання їх “на основі” та “на виконання” законодавчих актів [38, с. 9].

С.К. Гречанюк, досліджуючи взаємодію кримінально-виконавчих установ з правоохоронними органами під час припинення та профілактики злочинів, пов’язаних з ухиленням від відбування кримінальних покарань, наголошує на тому, що в певних ситуаціях існує необхідність залучення сил та засобів усіх правоохоронних формувань, взаємодія з якими приносила би більший ефект (мова йде про спільну діяльність персоналу кримінально-виконавчих установ з підрозділами державної прикордонної служби, зокрема у разі можливості руху засудженого в бік державного кордону); вчинення злочинів, пов’язаних з ухиленням від відбування кримінальних покарань засудженими за злочини, розслідування яких належить до компетенції підрозділів Служби безпеки (обмін інформацією, а також залучення відповідних фахівців для припинення цього злочину). С.К. Гречанюк констатує, що розвиток оперативно-розшукової взаємодії між органами, які здійснюють боротьбу зі злочинністю, потребує чіткого розподілу повноважень між усіма суб’єктами оперативно-розшукової діяльності, налагодження постійного внутрішнього і міжвідомчого інформаційного обміну. Для цього необхідно розробити відповідні нормативно-правові акти, які враховують всі аспекти організації взаємодії і розмежовують компетенцію суб’єктів взаємодії [41, с. 14].

Заслугують на увагу концептуальні положення щодо нормативно-правових актів із забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі, сформульовані В.А. Львовчкіним. Він визначив місце і роль ДДУПВП у соціально-правовому механізмі забезпечення таких прав. На думку дослідника, відправним моментом у цьому процесі має стати система еталонів поведінки, що базується на міжнародних стандартах з прав і свобод засуджених і характеризується таким.

По-перше, категорія правового статусу має узагальнений, універсальний характер. Вона немовби вбирає в себе правові статуси різних категорій осіб, засуджених до відбування покарань в колоніях з різних рівнем безпеки.

По-друге, ця категорія відображає індивідуальні особливості особи і її реальне положення в системі різноманітних суспільних відносин, у тому числі й тих, що виникають при виконанні покарання у вигляді позбавлення волі.

По-третє, права і свободи засуджених, які формують основу їх правового статусу, не можуть бути реалізовані без інших його компонентів: без кореспондуючих правам обов’язків, без юридичної відповідальності за їх порушення, без правових гарантій забезпечення прав і свобод.

По-четверте, категорія правового статусу дає змогу досліджувати права, свободи та обов’язки засуджених у цілісному, системному вигляді, дає можливість порівнювати статус засуджених, які відбувають покарання в колоніях закритого

типу з різним рівнем безпеки, відкриває шляхи до подальшого вдосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи.

Проаналізувавши різні теоретичні підходи до структурної побудови нормативних актів з правового статусу засуджених, автор дійшов висновку про необхідність включення до них ряду додаткових елементів, які дозволять більш повно та всебічно охарактеризувати статус засуджених і визначити шляхи поступового його наближення до міжнародного правового. Тому в дослідженні як структурні елементи правового статусу засуджених до позбавлення волі розглядаються такі компоненти: юридичні норми, правові принципи, права і свободи засуджених, юридичні обов'язки, гарантії прав, свобод і обов'язків засуджених, юридична відповідальність засуджених. Вказані структурні елементи мають перевірятися на предмет відповідності їх змісту міжнародним стандартам [57, с. 8–9].

Праці різних дослідників створюють сприятливе для законо- і нормотворення науково-теоретичне підґрунтя, що стосується зокрема норм та джерел кримінально-виконавчого законодавства, в тому числі й тих, які належать до компетенції ДКВС України та центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань – ДДУПВП [373, с. 92–110].

Так, і в теорії, і на практиці набули офіційного визначення такі важливі елементи процесу вироблення правил поведінки людей, як норма права, – формально визначене, сформульоване чи санкціоноване державою загальнообов'язкове правило поведінки загального характеру, реалізація якого забезпечується державним принципом, а також нормативно-правовий акт – офіційний письмовий документ компетентного державного органу, в якому закріплюються правила поведінки загального характеру, що забезпечуються державним принципом тощо [6, с. 715].

Згідно із Положенням про Державний департамент України з питань виконання покарань, затвердженим указом Президента України від 31 липня 1998 р. № 827/98 [292, с. 108–115], Департамент, крім виконання основних завдань, викладених у п. 3 і пов'язаних зі здійсненням єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, розроблення відповідних рекомендацій, забезпечення додержання вимог законодавства в органах і установах виконання покарань, керівництвом органами і установами виконання покарань, правовим і соціальним захистом працівників і службовців кримінально-виконавчої системи, відповідно до покладених до нього завдань (п. 4) бере участь у розробленні та реалізації державних комплексних програм боротьби із злочинністю (п. 2), аналізує результати діяльності органів і установ виконання покарань, складає довгостроковий та оперативний прогнози кримінальної обстановки і на їх основі вносить у встановленому порядку пропозиції щодо підвищення ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи (п. 5), укладає угоди з відповідними органами іноземних держав з питань, що належать до його компетенції (п. 25).

Власне нормотворчу діяльність Департаменту визначено п. 7 положення, згідно з яким останній у межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства видає накази, організовує і контролює їх виконання. При цьому нормативно-правові акти Департаменту підлягають державній реєстрації в уста-

новленому порядку і є обов'язковими для виконання центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями та громадянами. У разі потреби Департамент видає спільний акт разом з іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади.

Основним законодавчим джерелом повсякденної нормотворчої діяльності Департаменту, що містить конкретні норми кримінально-виконавчого законодавства і регулює порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань, є КВК України. До інших законів, які включають норми кримінально-виконавчого права, належать: Закон України від 30 червня 1993 р. “Про попереднє ув'язнення” [298]; від 1 грудня 1994 р. “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” [270]; від 1 жовтня 1996 р. “Про застосування амністії в Україні” [286]; від 2 березня 2000 р. “Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України” [321]; від 10 липня 2003 р. “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” [259]; від 7 лютого 2007 р. “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” тощо [317].

На основі цих законів Департамент більш детально регламентує порядок й умови виконання та відбування кримінальних покарань, інші питання діяльності кримінально-виконавчої системи у численних відомчих нормативно-правових актах, які залежно від характеру правила, що встановлюється тією чи іншою нормою (зобов'язальною, заборонною, уповноважувальною або заохочувальною), умовно можна розділити на п'ять груп:

1. Нормативно-правові акти Департаменту з організаційних засад діяльності кримінально-виконавчої системи України. До них передусім слід віднести Інструкцію про порядок здійснення заходів щодо забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, в установах кримінально-виконавчої системи, затверджену наказом Департаменту від 4 квітня 2005 р. № 61 (zareestrovana в Міністерстві юстиції України 23.05.2005 р. за № 553/10833 [374, с. 312–316]), відповідно до вимог Кримінально-виконавчого та Кримінально-процесуального кодексів України, Законів України “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві” [375], “Про оперативно-розшукову діяльність”, “Про попереднє ув'язнення”, Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Департаменту від 25 грудня 2003 р. № 275 та zareestrovaniх у Міністерстві юстиції України 31.12.2003 р. за № 1277/8598, інших нормативно-правових актів Департаменту. Інструкція визначає підстави і приводи для застосування заходів забезпечення безпеки, порядок, особливості здійснення цих заходів і їх скасування, відповідальність за невжиття заходів і контроль за забезпеченням безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

Згідно з КВК України, Законом України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, Положенням про Державний департамент України з питань виконання покарань, затвердженим указом Президента України від 31 липня 1998 року № 827/98 (зі змінами) з метою вдосконалення організаційно-

методичного забезпечення діяльності кримінально-виконавчої інспекції наказом Департаменту від 30 березня 2007 р. № 68 затверджено Положення про управління кримінально-виконавчої інспекції Державного департаменту України з питань виконання покарань [376, с. 316–320].

Основні завдання управління: забезпечення виконання кримінальних покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських і виправних робіт; організація контролю за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, а також звільнених від відбування покарання вагітних і жінок, які мають дітей віком до 3 років; забезпечення направлення засуджених до обмеження волі, які на час винесення вироку не перебували під вартою, до кримінально-виконавчих установ відкритого типу; організація взаємодії з державними та правоохоронними органами, органами місцевого самоврядування, власниками підприємств, установ, організацій або уповноваженими ними органами, громадськими організаціями з питань забезпечення виконання судових рішень стосовно осіб, які перебувають на обліку кримінально-виконавчої інспекції, проведення з ними виховної та індивідуально-профілактичної роботи; збір, узагальнення й аналіз інформації щодо діяльності кримінально-виконавчої інспекції; організація та здійснення перевірок службової діяльності підрозділів кримінально-виконавчої інспекції, надання їм практичної та методичної допомоги.

Відповідно до покладених на нього завдань управління бере участь у формуванні єдиної державної політики у сфері виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі; здійснює керівництво, організаційне та методичне забезпечення діяльності кримінально-виконавчої інспекції; розробляє відомчі нормативно-правові акти, які регламентують діяльність кримінально-виконавчої інспекції; вивчає, узагальнює та поширює передовий досвід виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, впроваджує у практичну діяльність досягнення науки у цій сфері; спільно з управлінням кадрів Департаменту організовує роботу з навчання, перепідготовки, підвищення кваліфікації персоналу кримінально-виконавчої інспекції; забезпечує додержання вимог законодавства у діяльності персоналу кримінально-виконавчої інспекції [373, с. 98]. Таким чином забезпечується поєднання колегіальності і єдиноначальності у вирішенні питань службової діяльності та встановлення особистої відповідальності за допущену ділянку роботи.

З метою упорядкування розгляду численних звернень громадян України з тих чи інших питань діяльності органів і установ виконання покарань та з урахуванням Закону України “Про звернення громадян” [377] і постанови Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. № 348 “Про затвердження Інструкції з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації” [378] наказом Департаменту від 4 травня 2002 р. № 111 затверджено Інструкцію про порядок розгляду звернень громадян, їх особистого прийому в органах і установах виконання покарань, у якій підтверджено право громадян звертатися до органів та установ

виконання покарань, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргую про їх порушення. При порушенні встановленого порядку винні особи несуть відповідальність згідно з чинним законодавством [379, с. 328–333].

У зв'язку з виданням указу Президента України від 12 березня 1999 р. № 248/99 “Про виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування Міністерству внутрішніх справ України” [134] Департамент своїм наказом від 17 квітня 1999 р. затвердив Інструкцію про роботу лікувально-трудова профілакторіїв Державного департаменту України з питань виконання покарань, розроблену відповідно до вимог чинного законодавства і нормативних актів Міністерства охорони здоров'я України. Вона містить основні положення утримання осіб, які страждають на розлади психіки та поведінки внаслідок синдрому залежності у лікувально-трудова профілакторіях і призначені для поповнення і розвитку в них професійних і трудових навиків, лікування і вироблення у цих осіб установок на тверезий спосіб життя [380, с. 347–358].

Аналіз інших нормативно-правових актів цієї групи свідчить про намагання Департаменту посилити увагу до питання медичного обслуговування, санітарно-епідеміологічного нагляду, харчування в УВП, а також організації шкіл професійної майстерності, навчальних центрів, закладів охорони здоров'я кримінально-виконавчої системи тощо.

2. Нормативно-правові акти, що регулюють порядок виконання і відбування усіх видів покарань.

Так, з метою врегулювання питань щодо порядку розслідування та обліку нещасних випадків невиробничого характеру, що сталися у вільний від роботи час з особами, які тримаються в УВП та СІЗО, наказом Департаменту від 5 квітня 2006 р. № 72 затверджено Положення про порядок розслідування та обліку нещасних випадків невиробничого характеру, що сталися у вільний від роботи час з особами, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах [381, с. 418–421].

Іншими наказами цієї групи (усього їх понад 20) Департамент затвердив Типові правила внутрішнього розпорядку для хворих, які перебувають у лікарні [382, с. 429–430], Положення про психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора [383, с. 410–413], Положення про державну санітарно-епідеміологічну службу Департаменту [384, с. 421–425], встановив порядок забезпечення конфіденційності інформації про ВІЛ-інфікованих [385, с. 425–427], а наказом Департаменту та Міністерства охорони здоров'я України від 15 листопада 2005 р. № 186/607 затвердив Інструкцію про організацію антиретровірусної терапії АРТ хворих на ВІЛ-інфекцію/СНІД осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах [386, с. 430–435].

Особливістю нормативних актів цієї групи є те, що у їх підготовці та реалізації, крім зацікавлених міністерств і відомств, беруть участь також громадські організації. Наприклад, залучаються представники неурядових організацій та Все-

української мережі людей, які живуть з ВІЛ/СНІДом, до соціально-психологічного супроводу АРТ хворих із ВІЛ-інфекцією/СНІДом, у тому числі за принципом “рівний – рівному” у групах самопомоги тощо.

3. Нормативно-правові акти, які регулюють порядок виконання та відбування покарань, не пов’язаних із позбавленням волі.

Актуальність дослідження нормативно-правових актів цієї групи обумовлена науковою новизною досліджуваного напрямку і практичною значимістю їх результатів для виправлення і ресоціалізації засуджених.

Так, наприклад, у зв’язку з прийняттям КВК України з метою врегулювання виконання покарань, не пов’язаних із позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань, Департамент спільно з МВС України видали наказ “Про затвердження Інструкції про порядок виконання покарань, не пов’язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань” від 19 грудня 2003 р. № 270/1560, визнавши такими, що втратили чинність аналогічні тимчасові інструкції, затверджені у попередні роки [387, с. 435–475].

У цій інструкції, що складається з 5 розділів, відповідно до ст. 13 КВК України визначаються порядок виконання покарань у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських і виправних робіт та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань, а також контролю за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних і жінок, які мають дітей віком до 3 років, організації роботи підрозділів кримінально-виконавчої інспекції щодо направлення осіб, засуджених до покарання у вигляді обмеження волі, до кримінально-виконавчих установ відкритого типу.

Відповідно до ст. 55 КК України, ст. 30–35 КВК України виконання цього покарання покладається на інспекцію, а проведення індивідуально-профілактичної роботи за місцем проживання засудженої особи з метою її виправлення та недопущення учинення нею нового злочину – на органи внутрішніх справ (ч. 1 ст. 30 КВК України).

Згідно зі ст. 56–70 КВК України з метою визначення порядку і умов виконання та відбування покарання у виді обмеження волі, подальшого поліпшення умов тримання засуджених, забезпечення належного правопорядку в кримінально-виконавчих установах відкритого типу Департамент розробив і затвердив Інструкцію з організації порядку і умов виконання покарання у виді обмеження волі від 16 лютого 2005 р. № 27 [388, с. 536–530], в якій визначив місця відбування покарання у виді обмеження волі, завдання виправних центрів, особливості їх обладнання та основи організації діяльності, порядок і особливості приймання засуджених до виправних центрів, права та обов’язки засуджених до обмеження волі, особливості режиму та умов відбування покарання у виправних центрах, порядок надання засудженим короточасних виїздів, особливості організації нагляду у виправних центрах.

На виконання положень КВК України, КЗпП України, Закону України “Про оплату праці” [389], інших нормативно-правових актів з питань оплати праці та

з метою визначення порядку й умов оплати праці засуджених до обмеження та позбавлення волі, Департамент затвердив Інструкцію з оплати праці засуджених до обмеження та позбавлення волі, скасувавши наказ ДДУПВП від 21 червня 2000 р. № 145 “ Про затвердження Інструкції з оплати праці засуджених до обмеження та позбавлення волі ” [390, с. 530–537]. Відповідно до п. 3 Інструкції праця осіб, засуджених до позбавлення волі, оплачується відповідно до її кількості і якості. Форми і системи оплати праці, норми праці та розцінки встановлюються нормативно-правовими актами Департаменту.

Як свідчить аналіз нормативно-правових актів цієї групи, правовий статус засуджених до обмеження волі, виражений в актах Департаменту й інших зацікавлених міністерств, є різновидом спеціального правового статусу, який визначається як закріплене нормами різних галузей права (конституційного, адміністративного, кримінального тощо) і виражене через сукупність прав, законних інтересів і обов’язків становище засуджених під час відбування кримінального покарання у вигляді обмеження волі. Їх правовий статус у цих актах встановлюється через призму загального підходу до визначення правового становища засуджених, основними елементами якого є орієнтація на правовий статус громадянина України, а також використання переважно загальнодозвольного принципу правового регулювання при закріпленні конкретних прав, законних інтересів і обов’язків засуджених.

4. Нормативно-правові акти з виконання та відбування покарань у виді позбавлення волі.

3-поміж інших ця група представлена чи не найбільшою кількістю нормативно-правових актів, що пояснюється насамперед необхідністю деталізувати, розвивати та більш чітко регламентувати згідно з вимогами чинного законодавства умови виконання кримінальних покарань в УВП з найбільшою кількістю засуджених у виді позбавлення волі. Серед них:

– Положення про Апеляційну комісію Державного Департаменту України з питань виконання покарань з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, затверджене наказом від 16 грудня 2003 р. № 261 [390, с. 565–568];

– Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджені наказом від 25 грудня 2003 р. № 275 [140, с. 2898];

– Положення про умови навчання та отримання базової та повної загальної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі, у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи, затверджене наказом Міністерства освіти і науки України, ДДУПВП від 1 березня 2002 р. № 154/55 [391, с. 596–599];

– Типове положення про батьківський комітет при виховній колонії, затверджене наказом від 28 січня 2004 р. № 20 [392, с. 682–683] та ін.

Так, ознайомлення з Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, які складаються із 18 розділів, дають можливість скласти уявлення фактично про весь спектр функціонування УВП, починаючи із загальних положень (розділ 1) – визначення завдань Правил внутрішнього розпорядку

установ виконання покарань, які конкретизують окремі питання виконання та відбування кримінального покарання у виді арешту, позбавлення та обмеження волі відповідно до вимог кримінально-виконавчого законодавства України, організації і ліквідації УВП, їх планового наповнення, інспектування та юридичного статусу; обладнання (розділ 2); особливостей тримання засуджених до арешту, включаючи їх правовий статус, місця, порядок і умови виконання та відбування покарання, особливості соціально-виховної роботи, організації праці, комунально-побутового та медичного обслуговування (розділ 3), особливості тримання засуджених до довічного позбавлення волі (розділ 4), – і завершуючи матеріально-побутовим і методичним обслуговуванням засуджених (розділ 18).

Порівняно з попередніми, у нових Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань відповідно до ст. 58 КВК України більш чітко обчислюється строк покарання у вигляді обмеження волі, зокрема визначено:

1. Строк покарання починає обчислюватись із моменту прибуття засудженого до виправного центру. У тому випадку коли засуджений не був прийнятий до виправного центру (наприклад, у зв'язку з відсутністю тих чи інших документів тощо), початком строку покарання вважається день, коли засуджений не просто прибув до виправного центру, а був поставлений на облік.

2. У строк покарання за правилами, встановленими ст. 72 КК України, зараховується час тримання засудженого під вартою та слідування під конвоєм, із розрахунку 1 день перебування під вартою за 2 дні обмеження волі.

3. До загального строку не включається час короткого виїзду після звільнення з виправної установи до прибуття у виправний центр та час самовільної відсутності засудженого на роботі чи за місцем проживання більше 1 доби.

Привертає увагу також багато в чому нове формулювання у зазначених правилах заходів заохочення і стягнення та порядку їх застосування у процесі відбування покарання у виді обмеження волі. Відповідно до ст. 67 КВК України правила встановлюють 6 видів заохочень для осіб, засуджених до обмеження волі, для застосування яких необхідна наявність 2 підстав: 1) сумлінна поведінка засудженого; 2) його сумлінне ставлення до праці. До речі, під сумлінною поведінкою у науковій літературі зазвичай розуміють свідоме і безперечне дотримання засудженим режиму відбування покарання та обов'язків, встановлених чинними нормативно-правовими актами з цих питань, виконання законних вимог адміністрації [35, с. 227].

За правилами Департаменту сумлінна поведінка передбачає не тільки наявність у засудженого заохочень, а й те, що такий засуджений подає позитивний приклад поведінки для інших засуджених, заходи заохочення загалом є важливою умовою закріплення позитивних змін в особистості засуджених. Однак не можна вважати сумлінною поведінкою лише формальний факт відсутності у засудженого не знятих або погашених у встановленому порядку заходів стягнення, оскільки дотримання вимог режиму відбування покарання є обов'язком засудженого.

Крім того, за трактуванням науки кримінально-виконавчого права (що відображено й у багатьох положеннях аналізованих правил), сумлінне ставлення до праці – чесне та повне виконання засудженим своїх трудових обов'язків, покра-

щання кількісних та якісних показників виконуваної роботи, підвищення робітничої кваліфікації, бережливе ставлення до обладнання та інструментів, суворе додержання правил техніки безпеки тощо. Можна також вважати новочасними й актуальними рекомендації Департаменту з приводу того, що сумлінне ставлення до праці передбачає прагнення засудженого до перевиконання встановлених норм виробітку або зразкового виконання робіт, а також відшкодування збитків, заподіяних злочином і надання матеріальної допомоги сім'ї або виплати аліментів.

Тобто, на відміну від радянської практики соціалістичного змагання за перевиконання взятих зобов'язань (з переважанням моральних стимулів заохочення: подяка, грамота, фото на дошці пошани передовиків виробництва) сучасна практика ставлення до праці базується переважно на принципах матеріального стимулювання і заохочення. До того ж, згідно з правилами, при оцінці ставлення до праці враховується також виконання засудженим робіт з благоустрою місць позбавлення волі без оплати праці тощо.

У загальному треба відзначити значні позитивні зрушення у напрямі демократизації, гуманізації, диференціації та індивідуалізації режиму виконання покарань засобами, визначеними у Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань. Та у подальшій роботі над удосконаленням правил слід подбати про підкріплення окремих положень, зокрема тих, що стосуються підтримання правопорядку в УВП і через невизначеність або нечіткість яких виникає чимало непорозумінь між працівниками УВП і засудженими (акти непокори, страйки, скарги тощо), конкретними юридичними документами, які регламентують такий правопорядок на всій протяжності його підтримання і для кожного конкретного випадку (посилання на кримінальний, кримінально-виконавчий, адміністративний кодекси тощо, особливо при застосуванні заходів фізичного впливу, сили, спеціальних засобів та ін.).

5. Нормативно-правові акти, які регламентують порядок звільнення від відбування покарання та соціальну адаптацію звільнених від відбування покарання. Серед них актуальними і своєчасними є наказ ДДУПВП, МВС України, Міністерства праці та соціальної політики України від 12 грудня 2003 р. № 250/1562/342 “Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації” [261, с. 668–671], наказ ДДУПВП “Про затвердження Інструкції про порядок подання до Секретаріату Президента України матеріалів з питань помилування та виконання указів Президента України про помилування” від 16 травня 2006 р. № 93 [393, с. 658–663] та деяких інших наказів і розпоряджень, що значно розширили нормативно-правову базу кримінально-виконавчої системи.

Упродовж 2005–2009 рр. активізували роботу в цьому напрямі й органи виконавчої державної влади на місцях, взаємодіючи з ДДУПВП та його структурними підрозділами. Так, наприклад, на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2006 р. № 1090 “Про затвердження Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 рр.” [297, с. 324–

326] розпорядженням голови Житомирської обласної державної адміністрації від 5 жовтня 2006 р. № 355 з метою дотримання вимог чинного законодавства в частині залучення програми соціально-економічного розвитку області затверджено Регіональну програму створення нових робочих місць для засуджених на 2006–2010 рр. Програма зобов'язує управління ДДУПВП, міськвиконкоми, райдержадміністрації, міжвідомчі комісії з розроблення номенклатури і визначення обсягів поставок продукції, що буде виготовлятися установами кримінально-виконавчої системи і закуповуватися для регіональних потреб за рахунок місцевих коштів, тендерні комітети галузевих управлінь облдержадміністрації, головне управління економіки та головне управління промисловості та розвитку інфраструктури облдержадміністрації забезпечити розробку та затвердження обсягів поставок продукції, виробленої на підприємствах УВП області, для регіональних потреб. У ній також рекомендовано підприємствам та організаціям різних форм власності регіону розміщувати замовлення на виготовлення продукції та надання послуг промислового характеру на підприємствах установ області, з метою працевлаштування спецконтингенту, сприяння його ресоціалізації та соціальній адаптації після звільнення з місць позбавлення волі – розширити перелік робочих професій, які можуть здобути засуджені в професійно-технічних навчальних закладах при УВП. З метою приведення умов тримання засуджених осіб, взятих під варту, у відповідність з чинним законодавством та європейськими нормами і стандартами, розглянуто можливість надання УВП гуманітарної допомоги в придбанні будівельних матеріалів, інвентаря, одягу, продуктів харчування, ліків тощо.

На виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1030-р “Про затвердження плану заходів щодо забезпечення соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі, на період до 2009 року” [394]. Здолбунівська районна державна адміністрація Рівненської області розпорядженням від 29 грудня 2007 р. № 646 з метою покращання соціальної адаптації цієї категорії осіб затвердила низку заходів. Ними передбачено створити умови для функціонування мережі центрів соціальної адаптації, спеціальних будинків-інтернатів, соціальних відділень при інтернатних установах і спеціальних гуртожитків з урахуванням фінансових можливостей та надання ними різноманітних послуг (психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, юридичних, інформаційних) громадянам, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі, на певний строк. Заплановано й здійснення комплексу заходів щодо сприяння у працевлаштуванні звільнених, підвищення їх кваліфікації чи перекваліфікації, професійно-технічного навчання, покращання рівня медичного обслуговування тощо [395].

Відповідні нормативні документи (розпорядження, програми, заходи тощо) розробляли і приймали фактично усі облдержадміністрації, міські та районні адміністрації, зокрема ті, на території яких діють установи кримінально-виконавчої служби. Тобто уся вертикаль державної виконавчої влади продемонструвала бажання і готовність навести лад у системі кримінально-виконавчої служби.

Однак головна вада виконавчої влади – зволікання у виконанні власних рішень – поки що не приносить відчутних результатів у сфері реформуван-

ня кримінально-виконавчої служби. Як засвідчило комплексне інспектування УВП, проведене за доручення Кабінету Міністрів України від 11 вересня 2007 р. № 38745/4/1-07 міжвідомчою комісією, і надалі мають місце суспільно резонансні випадки брутальних порушень прав засуджених, введення у виправні установи спеціальних підрозділів та застосування сили, некомпетентність багатьох посадовців Департаменту, зокрема з актуальних проблем безумовного забезпечення прав і свобод громадян, позбавлених волі, подальшої гуманізації умов відбування покарання, зміцнення законності та правопорядку в місцях позбавлення волі.

Про серйозні недоліки у цій сфері кримінально-виконавчої служби йшлося в неодноразово адресованих Уряду України зверненнях Гельсінської спілки, до складу якої входять майже 40 найважливіших громадських правозахисних організацій України. Останнє із таких звернень (грудень 2007 р.) на адресу Уряду, очолюваного Ю.В. Тимошенко, містило пропозицію щодо перетворення ДДУПВП у цивільне відомство та перепідпорядкування його Міністерству юстиції України [322].

Все це стало підставою для ухвалення указом Президента України від 25 квітня 2008 р. № 401/2008 Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України [5], яка окреслює основні напрями реформування кримінально-виконавчої служби, що має забезпечити в УВП та СІЗО визначені законодавством порядок і умови виконання та відбування покарання, запровадити європейські норми у цій сфері шляхом додержання вимог Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Європейських пенітенціарних правил.

У плані нормотворення, на нашу думку, для ДДУПВП це означає більш уважену, детальну регламентацію усієї діяльності органів і установ виконання покарань та приведення її у відповідність із кращими світовими зразками.

Загалом слід зазначити, що створення Державного департаменту України з питань виконання кримінальних покарань як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, що безпосередньо реалізує єдину державну політику у сфері виконання покарань, дало змогу за порівняно короткий період забезпечити цілеспрямований процес нормотворення безпосередньо на рівні виконання покарань. Поєднання у цьому процесі теоретичних і практичних начал творення підзаконних нормативних актів дозволяє у повному обсязі забезпечити нормальне функціонування кримінально-виконавчої системи.

Завершуючи аналіз діяльності уповноважених органів держави зі створення норм кримінально-виконавчого права, зазначимо, що забезпечення засобами законо- і нормотворення реальних можливостей для захисту інтересів особи, суспільства і держави, умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, попередження вчинення нових злочинів особами, які взяті під варту та відбувають покарання, а також запобігання катуванням і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню з громадянами, які тримаються в УВП, поступове наближення умов тримання осіб, які перебувають під вартою чи відбувають покарання, до європейських норм, поліпшення роботи з кадрами кримінально-виконавчої служби, вдосконалення їхньої професійної підготовки є основними пріоритетними напрямками державної, а отже, й урядової політики у цій сфері.

У цих умовах важливого значення набуває проблема парламентського законодавчого регламентування кримінально-виконавчого процесу, оскільки неякісне регламентне визначення у цій сфері виявляє водночас вади концептуального підходу до кримінально-виконавчої політики держави загалом. Вирішенню цієї проблеми мало б сприяти прийняття спеціального закону про закони і законодавчу діяльність з різноманітних проблем кримінально-виконавчої політики, вироблення раціональної структури законодавчого регулювання цього специфічного напрямку суспільних відносин – від конституційного до регламентного їх визначення. (Конкретні пропозиції з цих питань див. у додатках Б.3.2, Б.3.5 та ін.)

У системі джерел кримінально-виконавчого права України, представлених найбільш численною їх групою – нормативними актами, документи Кабінету Міністрів України займають дворівневе положення: декрети включаються до підсистеми законодавчих актів, нормативні постанови і розпорядження – до підсистеми підзаконних актів. Нормативні акти Кабінету Міністрів України включаються й до системи кримінально-виконавчого законодавства України, але в разі віднесення їх законодавцем до цієї системи.

Однак відсутність чітких меж між ординарною та делегованою законотворчістю і урядовою підзаконною нормотворчістю зумовлює появу конфліктів нормотворчих повноважень у діяльності державного апарату, колізії юридичних норм, а з ними – труднощі в сфері правозастосування. У зв'язку з цим виникає потреба усунення суперечностей, які тут виникають, позбавлення невизначеності у правовій нормотворчості взагалі і особливо у законотворчості. З метою ліквідування суперечностей у правотворчій діяльності державний апарат повинен здійснювати її у такий спосіб, щоб упорядкувати співвідношення законотворчості й підзаконної нормотворчості, забезпечуючи системність юридичних норм.

Відповідно до ст. 113 Конституції України Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Тому цілком логічно видається принципова відповідальність цього органу за наслідки нормотворчої діяльності як по вертикалі, так і по горизонталі усього спектра органів виконавчої влади – міністерств, відомств, у тому числі і їх підрозділів, до яких входять зокрема й органи виконання покарань ДКВС України. Така відповідальність закріплена у п. 9 ст. 116 Конституції України, яка зобов'язує Кабінет Міністрів України спрямовувати й координувати роботу міністерств, інших органів виконавчої влади.

У результаті проведеного аналізу нормативних актів ДДУПВП, його територіальних органів управління (регіональних управлінь та відділів), кримінально-виконавчої інспекції, окремих міністерств вдалося встановити їх відповідність як потребам правового, так і функціонального призначення. Разом з тим встановлено, що зміст окремих з цих документів не завжди відповідає передбаченій для них формі. Крім того, у значній частині актів, що регламентують важливі й відповідальні сфери кримінально-виконавчої діяльності, чітко не встановлені права й обов'язки суб'єктів такої діяльності (див. додатки Б.3.4, Б.4.3 та ін.).

Водночас вивчення норм інших галузей права (КК України, КПК України тощо), причетних до формування кримінально-правової та кримінально-процесуальної політики й відповідно – вдосконалення практики, свідчить, що

правовий статус суб'єктів цих правових відносин чітко визначений. У зв'язку з цим логічно було б закріпити у нормативно-правових актах, зокрема з питань запобігання вчиненню злочинів, правовий статус осіб, які беруться на профілактичний облік. У такому разі набуде свого змісту принцип гласності та забезпечуватиметься нормальне функціонування суб'єктів, що займаються цим видом кримінально-виконавчої діяльності.

Нині йде активний процес входження України до світового співтовариства, а це означає, що наша держава при розробці та прийнятті нових законодавчих актів керується не тільки змістом національних правових норм, а й міжнародними правовими актами, зокрема міжнародними стандартами з прав людини. Тому одним із пріоритетних напрямів правової реформи в Україні є створення такої правової системи, яка б сприяла можливості максимального розширення та захисту прав і свобод людини незалежно від умов, в яких вона перебуває. Розглядаючи пенітенціарну систему як складову національної правової системи, на нинішньому етапі одним із основних завдань у сфері законотворення слід вважати приведення змісту прав і свобод засуджених у відповідність з міжнародними стандартами.

Це означає, що закони і підзаконні акти мають враховувати прийняті на міжнародному рівні норми, принципи й рекомендації для діяльності органів та установ виконання покарань, які відображають тенденцію до лібералізації поводження із засудженими і поліпшення умов їх тримання. Забезпечення в нормативних юридичних документах усіх рівнів законо- та нормотворення прав людини в діяльності зазначених органів та установ при застосуванні державного примусу повинно гарантувати суб'єктові відбування покарання захист від приниження гідності і нелюдського ставлення, створювати засудженим безпечні умови тримання. (Рекомендації автора з цього питання викладені у пропозиціях до проекту Закону України "Про внесення змін до Кримінально-виконавчого та Кримінально-процесуального кодексів України з приводу прав і свобод людини та громадянина" – див. додаток Б.3.1).

Таким чином, відображення в нормативних актах принципу поваги до прав людини має надавати засудженим гарантовану можливість відстоювати свої права, звертаючись із пропозиціями та скаргами не тільки до адміністрації органів та установ виконання покарань, а й до суду, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, відповідних міжнародних організацій, визнаних Україною. У цьому полягає найголовніша сутність законодавчої і нормотворчої діяльності уповноважених інститутів, віддзеркалюючи логічне співвідношення діяння і відплати за нього як вираження об'єктивної закономірності виконання покарання.

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

4.1. Зміст, принципи та стан нормативно-правового забезпечення кримінально-виконавчої політики України

Формування правових засад сучасної кримінально-виконавчої політики України розпочалася з перших років незалежності. Як відомо, за радянської доби виконання покарань здійснювалося відповідно до законодавчих і нормативних вимог, встановлених КК та ВТК СРСР, юридична природа яких закладалася в умовах тоталітарного суспільства, без урахування національних особливостей суб'єктів радянської державності. Тому на рубежі 1989–1990 рр. назріла об'єктивна необхідність перегляду виправно-трудової політики, що проводилася, глибокого аналізу стану справ як в ситуації зі злочинністю, так і в системі виконання покарань.

Відтоді законодавча база кримінально-виконавчої системи зазнала кардинальних змін, поповнившись сучасними нормативними актами, що визначають загалом сутність державної політики у сфері виконання покарань. У юридичній науці виділилась самостійна галузь – кримінально-виконавче право, яке є засобом протидії злочинності на кінцевому етапі правозастосування й регулює виконання і відбування кримінальних покарань, визначає види органів та установ, які виконують покарання, порядок їх діяльності, а також регламентує інші правовідносини, що виникають у сфері виконання покарань. Відтак, необхідність узагальнення накопиченого досвіду розбудови кримінально-виконавчої системи, її головних органів і установ та законодавче забезпечення їх функціонування вказує на наукову новизну і актуальність дослідження.

Отже, визначимо основні законодавчі й нормативно-правові концептуальні положення діяльності органів і установ виконання покарань, на які Законом України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” покладається завдання щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань згідно з основними принципами діяльності, а саме: 1) законність; 2) повага та дотримання прав і свобод людини та громадянина; 3) гуманізм; 4) позапартійність; 5) єдиноначальність; 6) колегіальність при розробці важливих рішень; 7) взаємодія з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, благодійними і релігійними організаціями, відкритість для демократичного цивільного контролю [257, с. 254].

Джерельна база цього розділу дослідження – Конституція України, КВК України, закони України, зокрема “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, нормативно-правові акти з різноманітних питань діяльності органів та установ ДКВС України, а також фундаментальні праці вітчизняних і зарубіжних науковців, використані для обґрунтування отриманих теоретичних положень, висновків, введення у науковий обіг понятійного апарату теорії кримінально-виконавчого права. (Наприклад, і сам термін “виконання покарань”, який А.Х. Степанюк виділяє як субстанційну визначеність, що збігається з діяльністю органів та установ виконання покарань та відображає сутність цієї діяльності, її незмінну властивість, параметри всіх процесів виконання покарань незалежно від форм [253,])

У роботі використані також новочасні висновки провідних науковців щодо визначення принципів кримінально-виконавчої політики, кримінально-виконавчого права, кримінально-виконавчого законодавства, а також принципів діяльності органів і установ виконання покарань, встановлених ст. 2, 3 Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” як базова і правова основа діяльності ДКВС. Саме у такому “чотирикутнику” нині точаться дискусії з приводу тотожності чи нетотожності названих вище принципів, їх первинності і вторинності, співвідносності й відмінності тощо.

Так, наприклад, Ю.В. Шинкар'юв вважає, що принципи кримінально-виконавчого права є керівними, базовими ідеями, настановами, які визначають основні напрями розвитку цієї галузі права. Ці принципи трансформовані з засад кримінально-виконавчої політики (які є первинними щодо принципів кримінально-виконавчого права) і покликані забезпечити відповідність правового регулювання виконання та відбування кримінальних покарань основним напрямом кримінально-виконавчої політики. Він також вважає, що принципи кримінально-виконавчого права не тотожні принципам кримінально-виконавчого законодавства, які встановлюють не основні напрями розвитку галузі права (кримінально-виконавчого), а регламентують тільки особливості розвитку законодавства цієї галузі та основні загальні вимоги до виконання кримінальних покарань. До того ж, принципи кримінально-виконавчого права, на відміну від принципів законодавства, не мають нормативного вираження, а є лише теоретичним положеннями [396, с. 495–497].

На цій підставі Ю.В. Шинкар'юв не погоджується із А.Х. Степанюком, який вважає, що на відміну від сформульованих у ст. 5 КВК України принципів кримінально-виконавчого законодавства принципи кримінально-виконавчого права знаходять свій прояв у процесі виконання – відбування всіх без винятку покарань [136, с. 9].

У центрі дискусій і положення щодо реалізації принципу поєднання покарання з виправним впливом у діяльності органів та установ виконання покарань. Так, львівський науковець К.Б. Марисюк, посилаючись на сучасний досвід російських юристів з цього питання [397, с. 20], вважає, що оскільки метою покарання є не лише попередження злочинів, а й виправлення засуджених, то виконання покарання має супроводжуватись застосуванням засобів виправного впливу (праця,

навчання, виховна робота), створюючи таким чином карально-виховний процес [398, с. 469]. У цьому плані він не до кінця погоджується з думкою А.П. Геля та І.С. Яковець стосовно того, що зазначений вище принцип має передбачати застосування до засуджених різних заходів виховання [137, с. 24], оскільки при цьому упускаються інші засоби виправного впливу.

На нашу думку, важливим є не так розмежування чи ототожнення сутності зазначених принципів кримінально-виконавчої політики, законодавства та права цієї галузі (до речі, вони відображені в КВК України – головному законі України з кримінально-виконавчого права, який треба виконувати), як їх функціональне призначення, закріплене Законом України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”. У цьому контексті цілком логічно, що при виконанні/відбуванні покарання скоріше реалізуються принципи виконання і відбування покарання, сформовані на ґрунті чинного КВК України та названого закону, які побудовані на законодавчих засадах, а законодавство, у свою чергу, створене відповідно до принципів кримінально-виконавчої політики держави.

Тому при розгляді законодавчого й нормативно-правового регулювання діяльності органів і установ виконання покарань ми акцентуємо увагу на втіленні усіх без винятку принципів як ідеалізованих теоретичних положень, що виражають основні напрями та настанови щодо реалізації кримінально-правової кари в процесі виконання та відбування покарань. Тим більше, що своє бачення сутності основних засад кримінально-виконавчої політики і принципів відповідних галузей законодавства та права ми сформулювали у підрозділі 3.1 нашого дослідження.

Як свідчить ретроспективний аналіз, становлення та розвиток ДКВС, її правове обґрунтування і законодавча база перебувають у процесі послідовного і цілеспрямованого реформування. Воно започатковане постановою Кабінету Міністрів Української РСР від 11 липня 1991 р. № 88 “Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР” [1, с. 3–4], якою зокрема визначено місце органів і установ виконання покарань у системі державних органів. На думку І.Г. Богатирьова, – автора книги “Державна кримінально-виконавча служба України (історія та сучасність)” – цей документ розпочав серію змін у системі виконання і відбування покарань, пов’язаних з їх гуманізацією та демократизацією [399, с. 11].

У наступні роки законодавча база поповнилась важливими законодавчими актами як з організаційних питань діяльності УВП та структурних підрозділів, що їх обслуговують, так і нормативно-правовими документами, що регулюють порядок виконання і відбування покарань. Це, зокрема, Закони України “Про міліцію” [318, с. 273–292], “Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ Української РСР” [319; 320, с. 266–273], “Про оперативно-розшукову діяльність” [400, с. 292–302], “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” [270, с. 651–654] та ін. Хоч назви вказаних законів не містять кримінально-виконавчих визначень, однак у кожному з них цей напрям діяльності закріплений низкою нових положень, продиктованих потребами реформи пенітенціарної системи і формуванням нової кримінально-виконавчої політики держави.

Так, у Законі України “Про міліцію” головна мета кримінально-виконавчої дії закріплена уже в самому визначенні міліції в Україні як державного озброєного органу виконавчої влади, який захищає життя, здоров’я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань (ст. 1). До основних завдань міліції належать виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень (ст. 2). Безпосереднє відношення до діяльності, пов’язаної з виконанням кримінальних покарань, має ст. 3, що закріплює принципи діяльності міліції: законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями й населенням. Новим і важливим структурним елементом аналізованого Закону є деполітизація підрозділів міліції і визнання її діяльності гласною. Також уперше на законодавчому рівні заявлено, що правовою основою діяльності міліції, крім Конституції України, зазначеного Закону, інших законодавчих актів України, постанов Верховної Ради України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, нормативних актів МВС України, є Загальна декларація прав людини, міжнародні правові норми, ратифіковані у встановленому порядку (ст. 4 у редакції закону № 2484-ХІІ від 19.06.1992 р.).

Як підтверджує аналіз, Закон України “Про дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України” також започаткував нові, більш сучасні підходи до визначення сутності службової дисципліни, обов’язків осіб рядового і начальницького складу, що пізніше відобразилося у творенні статутних вимог посадових осіб органів і установ виконання покарань.

Закон України “Про оперативно-розшукову діяльність” у контексті нашого дослідження важливий з точки зору відтворення становлення кримінально-виконавчої служби як важливої складової такого процесу, завданням якого є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена КК України, розвідувально-підбивну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави (ст. 1 зі змінами, внесеними законами від 13.01.2000 р. № 1381-ХІV, від 18.01.2001 р. № 2246-ІІІ).

Ці та інші законодавчі акти заклали основу статутних вимог майбутнього ДДУПВП, а також КВК України, що постали після виведення ДКВС України з підпорядкування МВС України.

Відповідно до рішення Уряду України у 1996 р. експерти Ради Європи вивчали чинне законодавство та нормативно-правові акти, що регламентують порядок та умови виконання покарань, судову практику їх застосування в Україні. Ґрунтовно перевірено 22 установи ДКВС 8 областей. За результатами перевірки фахівцями Ради Європи підготовлена та оприлюднена доповідь “Оцінка в’язничної системи України” з рекомендаціями щодо приведення її у відповідність із загальноєвропейськими нормами [399, с. 19–20]. З урахуванням цих рекомендацій та за погодженням з відповідними міністерствами і відомствами Президент України своїм указом від 22 квітня 1998 р. № 344/98 постановив утворити на базі Головно-

го управління виконання покарань МВС України, що ліквідується, ДДУПВП як центральний орган виконавчої влади [133, с. 265].

Цим же указом Президент України зобов'язав Кабінет Міністрів України:

- подати у тримісячний строк пропозиції щодо реформування системи виконання покарань;
- внести до 1 липня 1998 р. на розгляд Верховної Ради України проекти законів та затвердити інші нормативно-правові акти, які регламентують діяльність органів системи виконання покарань;
- подати у двомісячний строк проект Положення про ДДУПВП;
- передбачити під час виконання щорічних проектів Державного бюджету України виділення ДДУПВП централізованих капітальних вкладів на розвиток системи виконання покарань, будівництва житла для осіб начальницького складу органів цього Департаменту;
- визначити Департамент державним замовником на поставку (закупівлю) продукції, виконання робіт, надання послуг для забезпечення потреб оборони і безпеки [133, с. 265].

15 лютого 2002 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову “Про затвердження Програми подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 роки” [294]. Цей своєчасний документ стосується усіх сфер багатогранної діяльності ДКВС України. У лютому 2003 р. внесено зміни до законів України “Про попереднє ув'язнення” [298, с. 556], “Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України” [321, с. 264] та КПК України, що пов'язані з перебудовою кримінально-виконавчої системи держави.

Логічним завершенням попереднього етапу реформування стало прийняття Верховною Радою України 11 липня 2003 р. КВК України – найважливішого нормативного акту щодо належного правового регулювання діяльності органів і установ виконання покарань.

Кодексом передбачено перебудову системи класифікації установ за ступенями безпеки, що прийнята у ЄС, введено прогресивну систему зміни умов тримання засуджених за рівнем їх виправлення, визначено гарантовані права в'язнів на побачення, отримання посилок, передач, продуктів харчування, відрахування і заробітної плати (глава 3). Законодавчо закріплені умови виконання покарання у вигляді громадських (глава 8), виправних (глава 9) робіт, у вигляді службових обмежень для військовослужбовців (глава 10), конфіскації майна (глава 11), арешту (глава 12), обмеження волі (глава 13), тримання військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні (глава 14).

У КВК України більш чітко у порівнянні з ВТК України виписані загальні положення виконання покарання у вигляді позбавлення волі (розділ III), довічного позбавлення волі (розділ IV), а також звільнення від відбування покарання та допомога особам, які звільнені від відбування покарання, контроль і нагляд за ними (розділ V).

Таким чином, прийняття Кодексу можна вважати новим етапом у реформуванні кримінально-виконавчої системи загалом і значним поліпшенням законо-

давчого та нормативно-правового забезпечення діяльності органів і установ виконання покарань зокрема.

Попереднє історико-правове визначення концептуальних положень нової кримінально-виконавчої політики України упродовж 90-х років ХХ – початку ХХІ ст., підкріплене конкретними діями законодавчих і виконавчих органів державної влади прийняттям окремих законів і підзаконних нормативно-правових актів, підготувало ґрунт для ухвалення спеціального закону про кримінально-виконавчу службу. 23 червня 2005 р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” [257, с. 254–264], у якому визначено завдання, основні принципи та правову основу діяльності ДКВС України, її відносини з органами державної влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, органами іноземних держав і міжнародними організаціями (розділ I). Відповідно до ст. 4 цього закону діяльність ДКВС України провадиться на основі дотримання прав і свобод людини та громадянина. Персонал ДКВС зобов’язаний поважати гідність людини, виявляти до неї гуманне ставлення. Непередбачене законодавством обмеження прав і свобод людини та громадянина неприпустиме і тягне за собою відповідальність згідно із законом.

Це коротке за текстом, але надзвичайно містке за змістом визначення є по суті стержнем правової основи діяльності усєї системи ДКВС, кожного її працівника, незалежно від посади або рангу. Однак втілення у законодавчих актах основоположних принципів Загальної декларації прав людини, положень Конституції України з цього питання не вичерпує проблему, і є на даному етапі скоріше формальною дією, а тому вимагає всебічного наукового обґрунтування і відповідного утвердження на цьому ґрунті в практичній діяльності органів і установ виконання покарань.

У сучасній юридичній науці вивчення правового статусу засуджених здійснюється як шляхом розгорнутих досліджень з визначення змісту основних складових цього специфічного соціально-правового явища, включаючи й новий понятійний апарат, так і наукового коментування норм галузей права, що регламентують такий статус.

Так, Ю.С. Шемшученко і Н.М. Пархоменко вважають, що правовий статус засуджених слід розглядати в контексті правового статусу фізичної особи – сукупності її прав і обов’язків. За характером правового регулювання вони виділяють загальний, галузевий і спеціальний правовий статус фізичної особи. Загальний правовий статус визначається нормами всіх галузей права, галузевий – конкретної його галузі, а спеціальний (або індивідуальний) – нормами спеціального законодавства [401, с. 44].

Більш конкретно щодо теми нашого дослідження розглядає правовий статус засуджених А.П. Гель, характеризуючи його як різновид галузевого правового статусу, що визначається нормами кримінально-виконавчого законодавства і у свою чергу поділяється на підвиди – правові статуси осіб, які відбувають різні види кримінальних покарань, призначених їм за вироком суду, що набув законної сили [402, с. 111].

Схоже характеризує правовий статус засуджених Т.А. Денисова. Вона вважає, що це сукупність юридично закріплених конституційних, громадських та інших прав, свобод, законних інтересів та обов'язків, які має засуджений у період відбування кримінального покарання [403, с. 47].

І.Г. Богатирьов акцентує увагу на тому, що виконання засудженими покладених на них обов'язків та реалізація прав і законних інтересів утворюють той правовий режим відбування покарання, який становить основу для досягнення поставлених перед покаранням цілей, передусім – виправлення засуджених. Ретельна регламентація правового статусу засуджених є важливим інструментом їхнього правового і морального виховання, прищеплення поваги до закладу, прав і законних інтересів інших осіб [21, с. 107].

А.Х. Степанюк особливістю правового статусу засуджених вважає те, що він базується на загальному правовому статусі громадянина України, оскільки засудження особи до кримінального покарання не тягне позбавлення громадянства України та відповідно загального правового статусу громадянина нашої країни. На думку вченого, у найбільш загальному вигляді правове положення (правовий статус) засуджених у науці кримінально-виконавчого права зазвичай визначають як засновану на загальному статусі громадян України і закріплену в нормативно-правових актах різних галузей права сукупність їх прав, законних інтересів і обов'язків. При цьому вказується, що зміст правового статусу як окремі елементи складають: 1) суб'єктивні права; 2) законні інтереси; 3) обов'язки засуджених [35, с. 34].

Вважаючи правовий статус юридично закріпленим становищем особи в державі й суспільстві або сукупністю прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб, О.В. Лисодед у правовій доктрині стосовно фізичних осіб виділяє декілька видів правового статусу: а) загальний, або конституційний; б) спеціальний, або родовий; в) індивідуальний; г) статус іноземців, осіб без громадянства або з подвійним громадянством; ґ) галузевий тощо. Правовий статус засуджених є різновидом спеціального, який, у свою чергу, поділяється на правові статуси осіб, котрі відбувають різні види кримінальних покарань (засуджених до громадських робіт, арешту, обмеження чи позбавлення волі тощо [404, с. 31]).

Наведені вище, як і інші аналогічні визначення правового статусу засуджених, у той чи інший спосіб розкривають і науково закріплюють основи правового статусу засуджених, викладені у ст. 7 КВК України, а саме:

1. Держава поважає й охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку.

2. Засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України та КВК і встановлених вироком суду.

3. Правовий статус засуджених іноземців і осіб без громадянства визначається законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

4. Правовий статус засуджених встановлюється законами України, а також КВК, виходячи із порядку й умов виконання та відбування конкретного виду покарання [135, с. 5].

Зрозуміло, що наведені вище визначення зроблені з точки зору кримінально-виконавчого права. Можна говорити про їх цілковиту ідентичність з КВК України в частині правової доктрини, що встановлює статус засуджених при виконанні/відбуванні покарань, за винятком хіба що питань ресоціалізації, соціальної і правової захищеності та особистої безпеки засуджених. Вони чомусь залишилися поза увагою більшості науковців, тоді як законодавець відводить їм чільне місце серед елементів правового статусу (п. 1 ст. 7).

Але ні в КВК України (принаймні у главі 2 “Правовий статус засуджених”), ні в науковій літературі кримінально-виконавчого змісту з цієї проблеми, як, до речі, і в теорії держави і права, статус засуджених не розглядається (або розглядається лише частково) з позицій правосуб’єктності. Тим часом зміст правового статусу за теорією права становлять суб’єктивні права, законні інтереси та обов’язки [405, с. 327–329]. Оскільки з незрозумілих причин основи кримінально-виконавчого права не представлені в сучасному правознавстві як самостійна галузь права, а в загальній характеристиці суб’єктів правовідносин традиційно вважається, що особливістю правового статусу суб’єктів правовідносин є наявність у них правосуб’єктності, яка включає їхню правоздатність та дієздатність, при притягненні особи до юридичної відповідальності – деліктоздатність та осудність, то визначення правового статусу засуджених у теорії права слід виводити фактично на рівні цивільного та кримінального права [31, с. 100–105].

Хоч загалом поняття “правосуб’єктність осіб” як передбачена нормами права здатність бути учасниками правовідносин (у тому числі і тих, які складаються при виконанні покарань. – М.Я.), “правоздатність” – як здатність особи мати права і обов’язки, “дієздатність” – як здатність особи своїми діями реалізовувати свої права та обов’язки – категорії сучасної теорії права, вони при відповідній науковій інтерпретації можуть підсилити теоретичне обґрунтування правового статусу засуджених.

Так само можна трактувати й деліктоздатність, виявити її відношення до правового статусу засуджених із позицій взаємовідносин суспільства та особи, оскільки предметом деліктології є дослідження правопорушення як соціально-правового явища та пов’язаних з ним правовідносин [406, с. 55–56].

Таким чином, використовуючи сучасні досягнення юридичної науки з визначення правового статусу засуджених, доцільно було б ввести у відповідні розділи теорії права такі загальні теоретичні положення:

1. Суб’єктивне право засудженого – це закріплена законом і гарантована державою можливість певної поведінки засудженого або користування ним соціальними благами, що забезпечується юридичним обов’язком посадових осіб органів виконання покарання, інших суб’єктів правовідносин, які виникають при цьому.
2. Законні інтереси засудженого – це закріплені в правових нормах конкретні дії і прагнення засудженого до володіння тими чи іншими благами, які задовольняються, як правило, за результатом оцінки адміністрацією УВП, прокуратурою, судом поведінки засудженого під час відбування покарання.
3. Обов’язок засудженого – це передбачена чинним законодавством міра і вид необхідної поведінки засудженого під час відбування кримінального покарання, що забезпечує досягнення мети покарання, підтримання правопорядку,

забезпечення прав і законних інтересів як самого засудженого, так і інших осіб [19, с. 99; 22, с. 47–48; 35, с. 38–39 та ін.].

Спеціальні права та обов'язки регламентуються кримінально-виконавчим законодавством та притаманні лише засудженим. Згідно зі ст. 8 КВК України,

1. Засуджені мають право:

- на отримання інформації про свої права і обов'язки, порядок і умови виконання та відбування призначеного судом покарання;

- на гуманне ставлення до себе і на повагу гідності, властивої людській особистості;

- звертатися відповідно до законодавства з пропозиціями, заявами і скаргами до адміністрації органів і установ виконання покарань, їх вищих органів, а також до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб таких міжнародних організацій, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (абзац четвертий ч. 1 ст. 8 зі змінами, внесеними згідно із законом від 01.12.2005 р. № 3166-IV);

- давати пояснення і вести листування, а також звертатися з пропозиціями, заявами і скаргами рідною мовою. Відповіді засудженим даються мовою звернення. У разі відсутності можливості дати відповідь мовою звернення вона дається українською мовою з перекладом відповіді на мову звернення, який забезпечується органом або установою виконання покарань;

- на охорону здоров'я. Охорона здоров'я включає систему медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів, а також поєднання безоплатних і платних форм медичної допомоги. Засуджені, які мають розлади психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших одурманюючих засобів, можуть за їх письмовою згодою пройти курс лікування від вказаних захворювань;

- на соціальне забезпечення, у тому числі й на отримання пенсій, відповідно до законів України.

2. Засудженому гарантується право на правову допомогу. Для одержання правової допомоги засуджені можуть користуватися послугами адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи.

3. Засуджені іноземці мають право підтримувати зв'язок з дипломатичними представництвами і консульськими установами своїх держав, особи без громадянства, а також громадяни держав, що не мають дипломатичних представництв або консульських установ в Україні, – з дипломатичними представництвами держави, яка взяла на себе охорону їхніх інтересів, або міжнародними органами чи організаціями, які здійснюють їх захист.

Як бачимо, у цій статті визначені основні суб'єктивні права, які мають всі засуджені, незалежно від виду покарання. Зміст цих прав включає:

- можливість засудженого вільно користуватися соціальними благами у встановлених правом межах;

- можливість вимагати виконання кореспондуючих цьому праву обов'язків адміністрацією органів і установ виконання покарань, іншими суб'єктами кримінально-правових та інших правовідносин;

- можливість захистити своє суб'єктивне право.

Хоч законні інтереси засуджених у законі прямо не вказані, зі змісту статті також можна визначити основні елементи таких інтересів, а саме – можливість:

- отримати передбачене законом матеріальне чи духовне соціальне благо за умови позитивної оцінки поведінки засудженого суб'єктами кримінально-виконавчих відносин;

- клопотати у визначених законом інстанціях про відповідні дії щодо реалізації законних інтересів;

- звертатися до компетентних органів за захистом законних інтересів.

Слід відзначити, що правовий статус засуджених визначається й багатьма іншими важливими джерелами права. Так, ст. 63 Конституції України встановлює, що засуджені користуються всіма правами людини і громадянина за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду. Тобто на них поширюється більшість прав і свобод, передбачених розділом II Основного Закону України. Крім того, багато складових правового статусу засуджених забезпечується відповідними нормами трудового, цивільного, житлового, сімейного, фінансового права, а також правовими основами соціального захисту в Україні.

Остання позиція є найбільш актуальною для засуджених до позбавлення волі, які тривалий час не отримували пенсій та інших видів соціального забезпечення. Сьогодні згідно із Законом України від 5 листопада 1991 р. № 1788-ХІІ “Про пенсійне забезпечення” [407] засуджені до позбавлення волі мають право на загальних підставах на державне пенсійне забезпечення за віком, інвалідністю, у зв'язку з втратою годувальника та в інших випадках, передбачених законом. Новим є також положення названого закону про те, що особи, яким до відбування покарання призначена пенсія, підлягають державному пенсійному забезпеченню на загальних підставах. Призначена пенсія перераховується органами Пенсійного фонду України за місцем відбування покарання пенсіонера і з неї відшкодовуються витрати на його утримання у виправній колонії (харчування, речове майно, комунально-побутові послуги тощо), при цьому не менше 25% пенсії зараховується на особовий рахунок засудженого.

Час роботи засуджених у період відбування ними покарання у виді позбавлення волі зараховується у стаж роботи для призначення трудової пенсії після звільнення за умови сплати ними страхових внесків до Пенсійного фонду України в порядку і розмірах, передбачених законодавством (п. “а” ч. 3 ст. 56 Закону України “Про пенсійне забезпечення”).

Ст. 59 Конституції України встановлює можливість надання засудженим правової допомоги через адвокатів, діяльність яких регулюється Законом України від 19 грудня 1992 р. № 2887-ХІІ “Про адвокатуру” [408]. Відповідно до ст. 2 цього закону адвокати можуть надавати засудженим консультації та роз'яснення з юридичних питань, усні та письмові довідки щодо різних питань законодавства, складати заяви, скарги та інші документи правового характеру, посвідчувати ко-

пії документів у справах, які вони ведуть, здійснювати представництво в суді, інших державних органах, перед громадянами та юридичними особами, виконувати свої обов'язки відповідно до кримінально-процесуального законодавства у процесі дізнання та попереднього слідства, здійснювати й інші види юридичної допомоги, передбачені законодавством.

Ці та інші факти засвідчують, що засуджені мають право на гуманне ставлення до себе і на повагу гідності. Закріплення цього права у КВК України, Законі України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, інших законодавчих і нормативно-правових актах є прикладом втілення міжнародних стандартів поведіння із засудженими у національному законодавстві. Те, що заходи примусу можуть застосовуватися до засуджених лише у крайньому випадку і тільки на законних підставах, є суттєвим досягненням гуманізації прав засуджених.

Отже, засуджені в період відбування кримінального покарання користуються усіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які пов'язані з фактом їх засудження. Права інших категорій засуджених у КВК не вказуються, вони втілені у нормах, які регламентують порядок та умови відбування того чи іншого виду покарання.

Поряд з конституційними правами, якими користуються засуджені як громадяни України, на них покладаються певні обов'язки. З точки зору теорії права, обов'язки громадян, у тому числі й засуджених до позбавлення волі, закріплені законом. Згідно з характером впливу права на свідомість і поведінку суб'єктів суспільних відносин (у нашому випадку – у сфері виконання покарань) вони виконують кілька функцій, зокрема:

- нормативно-регулювальну – регламентування поведінки суб'єктів кримінально-виконавчих відносин шляхом визначення їхніх прав і обов'язків, виявлення юридичних фактів, що зумовлюють виникнення, зміну чи припинення правовідносин;
- інформаційну – доведення до відома суб'єктів суспільних відносин змісту державної волі, втіленої у правових нормах;
- комунікативну – сприяння організації правовідносин між різними їх учасниками;
- орієнтаційну – визначення ціннісних критеріїв поведінки (що добре, а що погано, що можна, а що заборонено тощо);
- виховну – вплив на формування світогляду і правосвідомості суб'єктів суспільних відносин;
- захисну – охорона соціальних цінностей від посягань на них шляхом визначення як цих цінностей, так і заходів примусового впливу, що можуть бути застосовані за такі посягання [254, с. 55].

Таким чином, обов'язки засуджених, установлені в Конституції України, у ст. 9, 37, 41, 51, 59, 107 КВК України, інших законодавчих актах, слід вважати юридичними обов'язками, під якими у кримінально-виконавчому праві згідно з визначеними вище загальнотеоретичними критеріями права щодо обов'язків, розуміють встановлену в зобов'язувальних і заборонних нормах права міру необхідної поведінки засудженого під час відбування покарання, що забезпечує досягнення

покарання, підтримання правопорядку під час його відбування, дотримання прав і законних інтересів як самого засудженого, так і інших осіб.

Основні обов'язки засуджених викладені у ст. 9 КВК України:

1. Засуджені зобов'язані:

- виконувати встановлені законодавством обов'язки громадян України, неухильно додержуватися правил поведінки, передбачених для засуджених, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших осіб;
- виконувати законні вимоги адміністрації органів і установ виконання покарань;
- ввічливо ставитися до персоналу, інших осіб, які відвідують УВП, а також до інших засуджених;
- з'являтися за викликом адміністрації органів і установ виконання покарань.

2. Невиконання засудженими своїх обов'язків і законних вимог адміністрації органів і установ виконання покарань тягне за собою встановлену законом відповідальність.

Таким чином, юридичними обов'язками слід визнавати не тільки позитивно зобов'язувальні норми, а й негативно зобов'язувальні. Тобто заборони для засуджених повинні розглядатися як різновид обов'язків, а саме – як обов'язок утримуватися від вказаних у законі дій.

Соціально-правове значення обов'язків виявляється в тому, що вони є засобом формування моральної і правової свідомості засуджених, зміцнення законності і правопорядку, дисципліни й організованості під час відбування покарання. Тобто, сутність юридичних обов'язків засуджених полягає у вимозі необхідної з точки зору держави, влади і закону, поведінки.

Перелік спеціальних обов'язків, встановлених у КВК України, не є вичерпним. Додаткові обов'язки засуджених закріплені у п. 18, 23, 30 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [140, с. 2898] та інших нормативно-правових актах, зокрема в Типових правилах внутрішнього розпорядку для хворих, які перебувають в лікарні [382, с. 429–430], Правилах тримання осіб, узятих під варту, і засуджених у слідчих ізоляторах Державного департаменту України з питань виконання покарань [409, с. 571–586], Правилах поведінки в слідчих ізоляторах осіб, узятих під варту, і засуджених [410, с. 586–591].

Окремо слід прокоментувати право засуджених на особисту безпеку. Актуальність цього питання викликана значною кількістю звернень, які надходять до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, та фактами, оприлюдненими у засобах масової інформації щодо насильства, приниження людської гідності, поборів, порушення прав і свобод людини. Все це дозволяє зробити висновок, що рівень забезпечення гарантій безпеки як засуджених, так і персоналу в ДКВС потребує суттєвого контролю з боку державних і недержавних інституцій (див. додаток П.4.2).

“Забезпечення соціально-правового захисту співробітників пенітенціарної системи – гарантія дотримання прав засуджених” – саме так визначають сьогодні цю проблему органи ДКВС і УВП. Хоч історія цього питання уже досить тривала.

Згідно з Основними напрямками реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 р. № 88, в системі виконання покарань утворено служби організації охорони, а також нагляду і безпеки, до складу яких входило понад 20 тисяч осіб рядового і начальницького складу. Відповідно до Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” для виконання завдань щодо “забезпечення правопорядку, додержання вимог режиму, правил внутрішнього розпорядку в установах виконання покарань; забезпечення безпеки засуджених, персоналу і громадян, які перебувають на території установ виконання покарань; забезпечення охорони, ізоляції та нагляду за засудженими, здійснення заходів щодо розшуку осіб, які вчинили втечу з установ виконання покарань; участі у боротьбі з тероризмом у межах своїх повноважень”, у складі ДДУПВП функціонує управління охорони, нагляду і безпеки, яке організовує, координує і контролює службову діяльність підпорядкованих підрозділів, утворених для виконання вищевизначених завдань. До управління охорони, нагляду і безпеки входять відділ організації охорони, відділ інженерно-технічних засобів охорони, озброєння і спеціальних засобів, відділ організації нагляду і безпеки, відділення організації нагляду і безпеки у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, служба пожежної безпеки і чергова частина [412].

Крім організаційного забезпечення, законодавці, працівники ДКВС, науковці, правозахисники протягом усього цього часу вели інтенсивний пошук оптимальної правової моделі особистої безпеки засуджених. Нині у кримінально-виконавчому законодавстві України права на особисту безпеку визначається шляхом:

- встановлення нормативного визначення правового статусу засуджених;
- регламентації прав, законних інтересів і обов’язків засуджених;
- закріплення права засуджених на особисту безпеку.

Відповідно до ст. 10 КВК України засуджені мають право на особисту безпеку, суть якого полягає в тому, що у разі виникнення небезпеки життю і здоров’ю засуджених, які відбувають покарання, вони можуть звернутися із заявою до будь-якої посадової особи органу чи установи виконання покарань із проханням про забезпечення особистої безпеки. У цьому разі посадова особа зобов’язана вжити невідкладних заходів щодо забезпечення особистої безпеки засудженого. Крім того, адміністрація УВП зобов’язана вжити заходів до проведення засудженого в безпечне місце, а також вирішити питання про місце подальшого відбування ним покарання.

Одним із засобів забезпечення особистої безпеки засуджених в УВП є диференціація та індивідуалізація виконання покарань, раціональне застосування примусових заходів, засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, стимулювання законослухняної поведінки, поєднання покарання з профілактично-виховним впливом. Важливу роль у забезпеченні особистої безпеки засуджених відіграють оперативні підрозділи УВП, завданням яких є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну поведінку окремих осіб та груп з метою вивчення причин і умов протиправної поведінки, запобігання вчиненню ними правопорушень.

Особливо слід наголосити на забезпеченні безпеки засуджених в період введення в УВП режиму особливих умов. Відповідно до ст. 105 КВК України режим

особливих умов запроваджують у випадках стихійного лиха, епідемії, аварій на важливих для життєзабезпечення об'єктах, масових заворушень тощо.

Варто зазначити, що кримінально-виконавче законодавство України в частині забезпечення особистої безпеки засуджених потребує певного удосконалення, уточнення та конкретизації, зокрема з питань удосконалення механізму реалізації визначених нормативно-правовими актами відповідних завдань. Але сучасне кримінально-виконавче законодавство має у своєму розпорядженні досить широкий спектр норм, які закріплюють конкретні права і обов'язки засуджених. Однак з точки зору реалізації правових норм (під якою в теорії права вважається запровадження цих норм у поведінку суб'єктів права шляхом їх виконання, використання і дотримання) належить ще багато зробити як законодавцям, так і безпосереднім виконавцям кримінальних покарань.

Важливим кроком у напрямі позитивного вирішення порушених вище питань має стати усвідомлення того, що способи впливу, котрі закріплюються в правових нормах, є активною стороною правового регулювання, а способи реалізації – результативною стороною. Цей висновок може бути основою подальшого вивчення як загальних, так і суто специфічних питань правового статусу засуджених до кримінальних покарань.

У зв'язку з прийняттям Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” виконавчими органами держави забезпечено приведення у відповідність до цього закону актів Президента України (указ Президента України від 19 квітня 2006 р. № 316 “Про внесення змін до деяких указів Президента України” [413]), а також Кабінету Міністрів України (постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2006 р. № 1074 “Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України з питань діяльності органів і установ виконання покарань” [414]). Доопрацьовується проект закону України “Про внесення змін до Кримінально-виконавчого та Кримінально-процесуального кодексів України” (щодо гуманізації кримінально-виконавчого законодавства), поданий Міністерством юстиції до Секретаріату Кабінету Міністрів України (з пропозиціями ДДУПВП [415, с. 11]).

За результатами проведення 26 лютого 2007 р. засідання Урядового комітету з питань правової політики, оборони, міжнародного співробітництва та європейської інтеграції прийнято рішення про створення комісії для підготовки висновків щодо остаточного визначення статусу ДДУПВП та перевірки стану його діяльності. Враховуючи важливість цього питання для України не лише на державному, а й на міжнародному рівні, до цієї перевірки залучено незалежних експертів з різних міністерств і відомств, що дасть змогу об'єктивно оцінити результати діяльності ДКВС України [416, с. 18]. див новий список літератури Перевірку ще не закінчено? Посилання на веб-ресурс не працює.

Не менш важливим є той факт, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, експерти Ради Європи та вітчизняні фахівці у галузі кримінально-виконавчого права, схвалюючи досягнення головної мети – демілітаризації кримінально-виконавчої системи та виведення її з підпорядкування силовому ві-

домству, – вказують водночас на необхідність поступового комплексного підходу до її реформування.

Демократизація суспільних відносин, конституційна реформа, активізація процесів євроінтеграції і глобалізація відносин у світовому масштабі у напрямі посилення захищеності прав і свобод людини і громадянина обумовлюють необхідність більш чіткого визначення теоретичної сутності правового статусу органів та установ виконання покарань, функціональних обов'язків усіх суб'єктів кримінально-виконавчого процесу, творче використання правового інструментарію, юридичної техніки, наукових і практичних рекомендацій у повсякденній діяльності з виконання покарань. Важливе розуміння соціально-правової значущості і цінності прав, свобод людини, права і закону, розвиток професійного правового мислення, що формується на основі систематичного підтримання професійної форми шляхом атестації, підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації, формування та виховання працівниками органів і установ виконання покарань в собі поважливого ставлення до права і чинного законодавства, розвиток правової активності, звички і внутрішньо усвідомленої потреби дотримання правомірної поведінки, постійне сприяння формуванню соціальної стабільності, суспільному компромісу інтересів шляхом поширення серед засуджених і навколишнього оточення правових та правоохоронних знань, правових засад та ідей [417, с. 53; 418, с. 157–158 та ін.].

Якщо проаналізувати зміст складових наведеної моделі з точки зору нормативно-правових актів, які регулюють діяльність органів і установ виконання покарань, можна дійти висновку про недосконалість багатьох форм роботи через слабкість зворотного зв'язку, відсутність критеріїв оцінки ефективності тих чи інших вжитих заходів. Крім того, законодавці, як і інші суб'єкти нормотворення, не завжди враховують такі особливості діяльності органів і установ виконання покарань та їх персоналу, як багатовекторність, притаманність для такої діяльності різних цілей та завдань, які в окремих випадках важко поєднати. Не завжди береться до уваги складність такої діяльності, що зумовлена необхідністю використовувати великий обсяг прийомів, умов і засобів виконання роботи, екстремальність умов праці, що обґрунтовує потребу формування особливої системи соціально-правового захисту персоналу, надзвичайна важливість результатів діяльності, що відображається на рівні злочинності в українському суспільстві, прийняття відповідальних рішень, які впливають на долі людей, тощо.

Тому органи державної законодавчої і виконавчої влади та суспільство в цілому повинні змінити своє ставлення до створення та забезпечення гарантій ефективного функціонування органів і установ виконання покарань та їх персоналу. При цьому організаційно-управлінські засоби досягнення цілей їх функціонування повинні скласти реальну і життєздатну сферу правового забезпечення такої діяльності і водночас демократичного цивільного контролю за нею (див. додаток М.4.3).

Саме такий підхід закладено в Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби, ухвалену указом Президента України від 25 квітня 2008 р. № 401/2008 [5, с. 1]. Концепція окреслює напрями реформування

кримінально-виконавчої служби, що має забезпечити в УВП та СІЗО визначені законодавством порядок і умови виконання покарань, запровадити європейські норми у цій сфері шляхом додержання вимог Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950) та виконання рекомендацій Європейського комітету з питань запобігання катуванням або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Метою реформування ДКВС має стати організація діяльності кримінально-виконавчої інспекції на засадах пробації, даліше вдосконалення УВП шляхом створення умов для виправлення та ресоціалізації засуджених, здобуття ними освіти та набуття професії, їх соціальної адаптації в суспільстві, приведення умов тримання осіб, узятих під варту, та які відбувають покарання, у відповідність із вимогами Європейських пенітенціарних правил.

Таким чином, оздоровлення українського суспільства неможливе без вирішення проблеми перебудови ДКВС, на утриманні якої сьогодні лише в місцях позбавлення волі перебуває близько 200 тисяч осіб. Тому реалізація державного примусу в його найбільш гострій формі, якою є кримінальне покарання, вимагає постійного контролю держави за дотриманням покладених на засуджених каральних обмежень. З цією метою виконання кримінальних покарань визначається виключно функцією держави, для здійснення якої і створюються спеціальні установи й органи.

Інтенсивні зміни, що відбуваються в нашій країні в цілому і в кримінально-виконавчій службі зокрема змушують усіх причетних до налагодження її діяльності по-новому дивитися як на організаційно-правове забезпечення функціонування цієї державної служби, так і на своєчасність його удосконалення.

Нове законодавство, активні соціальні перетворення, розширення міжнародних зв'язків, спрямованих на зміцнення демократії, утвердження в національній системі законодавства принципу верховенства права, розвиток ринкової економіки, посилення ролі громадськості і громадського контролю за діяльністю державних інституцій – початкові умови належного налагодження діяльності органів і установ виконання покарань.

Отже, реформування кримінально-виконавчої служби, яке відбуватиметься поетапно протягом 2008–2017 рр., потребує суттєвого перегляду державної законодавчої політики у сфері виконання кримінальних покарань відповідно до соціально-політичної та економічної ситуації в державі, змін у практиці винесення вироків судами, до світового досвіду виконання покарань. Воно повинно здійснюватись неухильно та узгоджено, в поєднанні з реформуванням інших державних та соціальних інститутів.

4.2. Ретроспективний аналіз структурних підрозділів

Державної кримінально-виконавчої служби України з позицій кримінально-виконавчої політики

Як свідчить історико-правовий аналіз, статус та компетенції сучасних органів і структурних підрозділів системи виконання покарань пройшли тривалий істо-

ричний розвиток, втілюючи в'язничні вимоги, правила, функції, пов'язані з особливостями і потребами того чи іншого політичного режиму держави. Суб'єктом такої діяльності є покарання – історично сформований захід примусу, що застосовується державою до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, яка має бути піддана за це фізичній ізоляції від суспільства в спеціально призначеній для цього установі – тюрмі, в'язниці, буцегарні – особливих видах кари позбавлення волі, у конкретному розумінні – установи або приміщення, устаткованого з цією метою.

Ще з княжої доби маємо відомості, що місцем ув'язнення для вищих верств населення був так званий поруб, до якого поміщали князевих супротивників з числа інших князів, змовників-бояр тощо. В окремих монастирських приміщеннях ув'язнювали “церковних людей” і злочинців проти релігії. За всілякі інші провини тримали в різних місцях під вартою. Пізніше місцем ув'язнення звичайно були ратуші, а в них – спеціальні “турми” (нім. *der Turm* – вежа). У джерелах згадуються також і замкові “турми” [419].

Як подано в “Енциклопедії українознавства” [420], ув'язнених називали також колодниками, бо їх часто тримали в колодках (кайданах). Церковні суди тримали винних у “куні”, тобто заковували в залізну скобу з замками, прикріплену до зовнішньої стіни дзвіниці або церкви. У селах винних тримали під вартою в коморах, хлівах або в приміщеннях, спеціально на це призначених. За Гетьманщини були тюрми в полкових містах, у яких в'язні перебували, переважно, під слідством. Головними формами покарання були грошові й тілесні кари та страта. На підставі судового рішення також забивали в колодки, приковували до гармати, іноді віддавали на відробітки до монастиря. Ув'язнення застосовувалося рідко (за переховування злодіїв, перелюбство, відмову повернути вкрадене, а також за неправдиву апеляцію). Строк ув'язнення, залежно від провини, тривав від 12 тижнів до 2 років.

У Російській імперії до середини XVII ст. в'язнів тримали лише під слідством у підземеллях, льохах і так званих застінках. З 1649 р. тюрму почали застосовувати як додатковий засіб покарання. У царських тюрмах аж до реформи середини XIX ст. панували жахливі умови. Ще у XVIII ст. уряд не давав жодних засобів на утримання в'язнів, часом їх випускали на жebри, і мали місце випадки голодної смерті. Загальне число тюрем – каторжних, кріпосних, монастирських – досягло 20 тисяч.

У XIX ст. позбавлення волі стає головною мірою покарання. На українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, при кожному суді були тюрми, в яких тримали також в'язнів під слідством. Ця система поволі прищепилася і в Росії, хоч тут широко практикувалося заслання й каторжні роботи. Як уже згадувалося вище, у другій половині XIX ст. тут розпочато реформи. 1879 р. ухвалено закон про тюремне управління й реорганізацію тюрем за різними категоріями. Тоді ж розпочато плану розбудову тюремних приміщень. 1890 р. прийнято закон про перебування під вартою, а 1909 р. – про “виховнопоправні” заклади для неповнолітніх [47, с. 310].

У XIX–XX ст. кожне місто в Росії мало тюремний будинок, часто не один. Вони називалися по-різному: тюрма, острог, тюремний замок. У Києві була вели-

ка Лук'янівська тюрма і менша на Бібіковському бульварі, у Харкові – тюрма на Холодній горі. Політичних в'язнів утримували в льохах Києво-Печерської лаври, а пізніше – у Київській фортеці (зокрема в так званому “Косому Капонірі” [420]).

На українських землях, що перебували під владою Австро-Угорщини, тюремні справи регулював закон 1873 р. про кримінальне злочинство, а також різні правила. На українських землях, що входили до складу Польщі, були збережені російська й австрійська системи, доповнені окремими законодавчими актами. Ці закони регулювали питання відбуття кари позбавлення волі, тюремної адміністрації, праці в'язнів тощо. Спеціальних тюрем для політв'язнів у Польщі не було, так що українці, засуджені за антидержавну діяльність, відбували ув'язнення у тюрмах “корінної” Польщі (Віснич, Вронки, Равіч, Серадз, Св. Кжиж). Найбільша тюрма загального типу під назвою Бригідки функціонувала у Львові. Через неї пройшли тисячі українських політичних в'язнів [419].

Пенітенціарні системи РРФСР та УРСР на першому етапі діяльності користувалися в основному УВП, залишеними у спадок від попередніх режимів. Відповідно до Тимчасової інструкції “Про позбавлення волі як міру покарання та порядок відбування такого”, затвердженої Наркоматом юстиції РРФСР 23 липня 1918 р., усі місця позбавлення волі поділялися на такі види:

- 1) загальні місця ув'язнення (тюрми);
- 2) реформаторії та сільськогосподарські колонії як виправно-каральні заклади, особливо для злочинців молодого віку;
- 3) іспитові установи для осіб, стосовно яких були підстави для послаблення режиму або для дострокового звільнення;
- 4) карально-лікувальні установи для ув'язнених з психічними вадами;
- 5) тюремні лікарні.

Крім цих установ, передбачалося створення арештантських приміщень для тимчасового тримання осіб, затриманих міліцією, та осіб, які значилися за місцевими судами, а також арештантів, котрі підлягали пересиланню. Декретом Всеросійського центрального виконавчого комітету РРФСР від 21 березня 1919 р. та постановою цього ж органу від 17 травня 1919 р. створені концентраційні табори і табори примусових робіт, які не входили до загальної системи місць позбавлення волі [20, с. 62–63].

Наступним етапом творення радянських каральних інститутів стало позбавлення волі у виправно-трудових таборах, відомих під назвою “ГУЛАГ”, закріплене постановою Ради народних комісарів СРСР від 7 квітня 1930 р. 17 липня 1943 р. була прийнята Тимчасова інструкція, що визначала порядок обліку й етапування ув'язнених, засуджених до каторжних робіт, у спеціально організованих за наказом Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР відділеннях у Воркутабі, Норильтабі, Дальбуді та Карагандинському виправно-трудовому таборі. Серед інших нормативних актів того часу треба виділити затверджене 23 вересня 1948 р. Положення про трудові колонії для неповнолітніх, а також Інструкцію про режим тримання ув'язнених в строкових тюрмах, оприлюднену наказом МВС СРСР від 11 вересня 1950 р. та Положення про виправно-трудові табори і колонії МВС СРСР, затверджене наказом МВС СРСР від 17 липня 1954 р. Режим названих УВП

регулювали Основи виправно-трудового законодавства СРСР (1969) і ВТК УРСР (1971) [19, с. 68–70].

Зазначені документи передбачали інститут зміни умов тримання засуджених шляхом переведення до інших ВТУ. Зокрема передбачалося, що засуджені до позбавлення волі, які твердо стали на шлях виправлення після відбуття певної частини строку покарання, можуть бути переведені:

- з тюрми до виправно-трудової колонії;
- з виправно-трудової колонії особливого режиму до виправно-трудової колонії суворого режиму;
- з виправно-трудової колонії загального, посиленого та суворого режимів до колонії – поселення для осіб, що твердо стали на шлях виправлення.

Засуджені, які злісно порушували режим тримання, могли бути представлені до переведення:

- з колонії-поселення до виправної колонії того виду режиму, який раніше їм був визначений судом;
- особи, засуджені за злочини, вчинені з необережності, з направленням до колонії – поселення для осіб, які вчинили необережні злочини, та особи, засуджені за умисні злочини, з направленням до колоній – поселень для осіб, які вчинили умисні злочини, – до колоній загального режиму;
- засуджені, переведені з колонії особливого режиму до колонії суворого режиму, – до колонії особливого режиму;
- з виправно-трудової колонії – до тюрми на строк не більше 3 років з відбуванням строку покарання, що залишається, у колонії;
- з виховно-трудової колонії загального режиму – до виховно-трудової колонії посиленого режиму.

Цими документами регулювався також порядок і умови виконання виправних робіт без позбавлення волі, які поділялися на два види: 1) за місцем роботи засудженого; 2) в інших місцях, визначених органами, що виконують покарання, але в районі проживання засудженого.

З розпадом Радянського Союзу новостворені урядові структури незалежних держав, у тому числі і в Україні, розпочали об'єктивне переосмислення статусу та компетенції керівних органів і структурних підрозділів системи виконання кримінальних покарань, оскільки попередні консервативні інституції цієї системи себе вичерпали. Ще у 1989–1990 рр. почала активно обговорюватися тема створення Республіканського департаменту з кримінально-виконавчих справ як самостійного відомства.

5 серпня 1992 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 446 “Про поліпшення діяльності установ кримінально-виконавчої системи” [370]. 26 січня 1994 р. постановою Кабінету Міністрів України від № 31 затверджено Програму приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, що тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудових профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами [283].

У зв'язку з внесенням змін у систему покарань Законом України від 6 березня 1992 р. з ВТК України виключені розділи IV та V, які регулювали порядок і умови

виконання покарань у вигляді заслання та висилки. Оскільки постановою Верховної Ради України від 16 травня 1992 р. зупинено застосування ст. 25 та ст. 52 КК України до прийняття нового КК, фактично було зупинено й дію норм розділу III-A ВТК України, який визначав порядок і умови виконання умовного засудження та умовного звільнення з обов'язковим залученням засуджених до праці, а спецкомендатури як органи, котрі здійснювали нагляд за цією категорією засуджених, були ліквідовані МВС України.

Законом від 27 липня 1994 р. ВТК України доповнено розділом IX “Персонал установ і органів виконання покарань”, який складався з чотирьох статей (127–130) та містив норми, що закріплювали вимоги до персоналу, встановлювали відповідальність персоналу за жорстоке ставлення до засуджених або вчинення стосовно них дій, що принижують людську гідність, а також визначали правове становище і компетенції персоналу та основні засади його соціального захисту [20, с. 84].

У попередніх розділах дослідження ми називали й інші важливі події – утворення ДДУПВП, виведення його з підпорядкування МВС України і підпорядкування безпосередньо Кабінету Міністрів України, прийняття нових КК і КВК України, ухвалення Верховною Радою України Закону “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” тощо. Вони свідчать про те, що за роки незалежності України її державно-політичній владі вдалося сформувати якісно нову систему виконання покарань, законодавчо закріпивши провідні принципи виконання і відбування покарання, основи правового статусу засуджених, їх головні права та обов'язки, визначивши види органів і установ виконання покарань, їх статус та компетенції, види та зміст контролю і нагляду за діяльністю органів та установ кримінально-виконавчої системи, засади участі громадськості у виправленні й ресоціалізації засуджених.

Таким чином, логічним результатом усього попереднього історичного розвитку тюремної системи – від примітивного устрою земляних тюрем доби “Руської правди” до нових основ всієї сучасної тюремної справи¹ – стало позбавлення суспільства від ганебних і жорстоких умов тримання та створення системи органів і установ виконання покарань (див. додаток I.1.3), у яких обставини тримання і моральна атмосфера забезпечують виконання визнаних поки що найгуманнішими у світі Європейських тюремних правил, цілі яких полягають у наступному:

а) установити єдині мінімальні вимоги стосовно тих аспектів керування пенітенціарними установами, які особливо важливі для забезпечення гуманних умов утримання під вартою, і такого поводження з особами, позбавленими волі, яке мало б на них виправний вплив у рамках сучасної і прогресивної системи;

б) спонукати адміністрації пенітенціарних установ до проведення політики, управління і практичної діяльності, що ґрунтуються на ефективних і сучасних принципах досягнення кінцевої мети й забезпечення справедливості;

в) заохочувати серед працівників пенітенціарних установ професійне ставлення до справи, що відповідає соціально-моральній значущості їхньої праці, і

¹ Сучасна пенітенціарна політика покликала до життя нову галузь суспільних наук – тюрмознавство.

створювати умови для того, щоб вони могли працювати з повною віддачею на благо як суспільства в цілому, так і ув'язнених, які перебувають у їхньому віданні, і відчувати професійне задоволення;

г) визначити основні і реалістичні критерії, що дають змогу адміністраціям місць позбавлення волі і службам інспекції робити правильні висновки про досягнуті результати й можливості їхнього поліпшення [147, с. 66].

Підкреслимо, що у цих правилах робиться особливий наголос на понятті людської гідності, – прагненні адміністрації місць позбавлення волі діяти гуманно й ефективно, значущості ролі, яку відіграє персонал цих установ, і впровадженні сучасних методів управління.

Розглянемо статус² та компетенцію³ керівних органів і структурних підрозділів ДКВС на предмет їх відповідності головним критеріям кримінально-виконавчої політики та відповідно закладеним у неї міжнародним стандартам. Для цього слід зосередити головну увагу на визначенні: а) правового становища органів і установ виконання покарань; б) кола їх основних повноважень і обов'язків; в) місця і ролі у соціальній системі.

Організаційно-правові основи структури та діяльності ДКВС України, її завдання та повноваження визначає Закон України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”. Ст. 1 закону передбачає, що на ДКВС України покладається завдання щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. У ст. 2 закону вказано, що діяльність ДКВС України відбувається на основі дотримання прав і свобод людини та громадянина, а персонал ДКВС зобов'язаний поважати гідність людини, виявляти до неї гуманне ставлення. Тобто уже дві перші статті закону спрямовують головну пенітенціарну службу країни на забезпечення гуманістичних засад діяльності, як це прийнято в сучасному цивілізованому суспільстві.

У ст. 16 закону окремо сформульовані вимоги до персоналу ДКВС України і його відповідальність. Зокрема передбачено, що працівники зобов'язані неухильно виконувати закони України, додержуватися норм професійної етики, гуманно ставитися до засуджених і осіб, взятих під варту, а жорстокі, нелюдські або такі, що принижують людську гідність, дії, є несумісними зі службою та роботою в органах і установах виконання покарань. Особи з числа персоналу, які виявили жорстоке ставлення до засуджених і осіб, взятих під варту, або вчинили дії, що принижують їх людську гідність, притягуються до відповідальності згідно з законом.

Персонал ДКВС України складається з осіб рядового і начальницького складу, фахівців, які не мають спеціальних звань, та інших працівників, котрі працюють за трудовими договорами. Під час роботи у ДКВС політична діяльність персоналу обмежується, оскільки особи рядового і начальницького складу та працівни-

² **Статус** (лат. *status* – становище) у юридичному значенні – правове становище осіб або організацій, установ тощо; з соціальної – становище індивіда або групи осіб щодо інших індивідів або груп у соціальній системі.

³ **Компетенція** (лат. *competentia*, від *competo* – взаємно прагну; відповідаю, підходжу) – коло повноважень якої-небудь організації, установи або особи; коло питань, в яких ця установа, особа має певні повноваження, знання, досвід.

ки кримінально-виконавчої служби не можуть бути членами політичних партій. Персоналу ДКВС України гарантується правовий та соціальний захист відповідно до ст. 22, 23 закону.

При провадженні своєї діяльності ДКВС України співпрацює з органами державної влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями. Для налагодження міжнародного співробітництва у сфері виконання кримінальних покарань ДКВС взаємодіє з відповідними органами іноземних держав і міжнародними організаціями на основі міжнародних договорів.

Структура ДКВС визначена у ст. 6 Закону “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”: “Державна кримінально-виконавча служба України відповідно до Закону здійснює правозастосовні та правоохоронні функції і складається з центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань зі спеціальним статусом, його територіальних органів управління, кримінально-виконавчої інспекції, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, воєнізованих формувань, навчальних закладів, закладів охорони здоров’я, підприємств установ виконання покарань, інших підприємств, установ і організацій, створених для забезпечення виконання завдань Державної кримінально-виконавчої служби України” [257, с. 255].

Отже, Законом фактично визначено три рівні ДКВС: 1) центральний – центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань зі спеціальним статусом; 2) регіональний – територіальні органи управління; 3) місцевий – УВП, СІЗО.

Центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань реалізує єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, спрямовує, координує та контролює діяльність ДКВС, у межах своїх повноважень видає накази, організовує та контролює їх виконання. Для забезпечення реалізації завдань ДКВС центральним органом утворюються територіальні органи управління – управління (відділи) в Автономній Республіці Крим, областях, місті Києві та Київській області, місті Севастополі. Територіальні органи управління провадять керівництво оперативно-службовою та фінансово-господарською діяльністю підпорядкованих їм органів і установ та виконують функції, передбачені положеннями про територіальні органи управління.

ДДУПВП як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, що безпосередньо реалізує єдину державну політику у сфері виконання покарань, створено указом Президента України № 344/98 від 22 квітня 1998 р. [133, с. 265]. Його діяльність нині спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра юстиції України, регламентується ст. 7 Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, Положенням про Державний департамент України з питань виконання покарань, затвердженим указом Президента України № 827/98 від 31 липня 1998 р. [292], та деякими іншими нормативними актами.

У межах своїх повноважень Департамент організовує виконання актів законодавства, здійснює систематичний контроль за їх реалізацією, узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетен-

ції, розробляє пропозиції щодо удосконалення цього законодавства і в установленому порядку вносить їх на розгляд Президенту України та Кабінету Міністрів України. (Наприклад, указ Президента України “Про Положення про здійснення помилування” [141, с. 678–679], Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Положення про особливості організації і несення вартової служби в дисциплінарному батальйоні (частині)” [361, с. 546–548] тощо.)

Департамент має право:

- залучати спеціалістів центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій (за погодженням з їх керівниками) для розгляду питань, що належать до його компетенції;
- одержувати безоплатно в установленому законодавством порядку від міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органів виконавчої влади інформацію, документи і матеріали, необхідні для виконання покладених на нього завдань;
- скликати в установленому порядку наради, конференції, симпозиуми з питань, що належать до його компетенції [20, с. 102].

У процесі виконання покладених на нього завдань ДДУПВП взаємодіє з іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади, Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, а також з відповідними органами іноземних держав. У межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства Департамент видає накази, організовує і контролює їх виконання. Нормативно-правові акти ДДУПВП підлягають державній реєстрації в установленому порядку.

Рішення Департаменту, прийняті в межах його компетенції, є обов’язковими для виконання центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями та громадянами. У разі потреби Департамент видає разом з іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади спільні акти. Для прикладу: наказ ДДУПВП, Міністерства праці та соціальної політики України, МВС України “Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації” [261, с. 668–671], наказ Міністерства освіти і науки України, ДДУПВП “Про затвердження Положення про умови навчання та отримання базової та повної загальної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі, у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи” [391, с. 596–599] тощо.

Очолює Департамент голова, якого призначає на посаду Президент України за поданням Прем’єр-міністра України. Голова Департаменту є одночасно й керівником ДКВС України і несе персональну відповідальність за виконання завдань ДКВС. Голова Департаменту має чотирьох заступників (у тому числі одного першого заступника) і розподіляє між ними обов’язки.

Для погодженого вирішення питань у межах своїх повноважень, обговорення найважливіших напрямів діяльності у ДДУПВП утворюється колегія у складі го-

лови, заступників голови за посадою, а також керівників структурних підрозділів Департаменту. До складу колегії можуть входити керівники інших центральних органів виконавчої влади, а також керівники органів і установ виконання покарань та підприємств, що належать до сфери управління Департаменту. Членів колегії затверджує та звільняє від виконання обов'язків Кабінет Міністрів України. Рішення колегії проводяться в життя наказами Департаменту.

До структури центрального апарату входять такі основні підрозділи та служби:

*Управління організаційно-аналітичної роботи*⁴: поточне та перспективне планування роботи Департаменту; збір, узагальнення та аналіз інформації щодо діяльності органів і установ виконання покарань, СІЗО; підготовка пропозицій та проектів управлінських рішень щодо поліпшення роботи органів і установ виконання покарань, СІЗО; здійснення контролю за виконанням у структурних підрозділах Департаменту, органах і установах виконання покарань законодавчих і нормативно-правових актів, планових заходів, комплексних програм та інших документів, контроль за виконанням яких покладено на управління; організація та проведення інспекторських та контрольних перевірок діяльності усіх структурних підрозділів Департаменту, органів і установ виконання покарань та ін.

Управління справами: ведення діловодства за всіма документами, що надійшли до Департаменту від Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів влади, прокуратури, суду, інших організацій, народних депутатів України, забезпечення своєчасної доповіді про них керівництву Департаменту та доведення до виконавців тощо.

Управління кадрів: забезпечення організації діяльності служб Департаменту, його органів, установ і навчальних закладів з реалізації вимог державної кадрової політики; втілення в життя відповідно до законодавства вимог щодо добору, комплектування, розстановки, професійної підготовки та виховання особового складу, зміцнення дисципліни і законності, а також вдосконалення організаційно-штатної структури кримінально-виконавчої системи та ін.

Управління охорони, нагляду і безпеки: здійснення охорони виправних колоній, нагляд за особами, засудженими до позбавлення та обмеження волі, шляхом цілодобового і постійного контролю за поведінкою засуджених у місцях їх проживання та праці, попередження та припинення з їх боку протиправних дій, забезпечення вимог ізоляції засуджених та безпеки персоналу.

Управління організації оперативної роботи: організаційно-методичне обслуговування оперативних підрозділів органів і установ виконання покарань з питань планування, аналітичної роботи, контролю за станом та результатами їх діяльності; вдосконалення нормативно-правової та організаційно-методичної бази оперативних підрозділів органів і установ виконання покарань; вивчення, узагальнення та поширення передового досвіду організації оперативно-розшукової роботи, впровадження у практику сучасних досягнень у цій галузі тощо.

Управління соціально-виховної та психологічної роботи: налагодження діяльності соціально-психологічної служби органів і установ виконання покарань

⁴ Головні завдання цього та інших управлінь Департаменту подано у стислому викладі.

щодо досягнення завдань виправлення засуджених, забезпечення оптимальних умов відбування ними кримінального покарання у вигляді позбавлення волі; організація у взаємодії з Міністерством освіти і науки України та місцевими органами управління освітою загальноосвітнього навчання засуджених; вирішення за участю відповідних державних органів та громадських структур питань щодо надання допомоги особам, звільненим з місць позбавлення волі, в їх трудовому і побутовому влаштуванні.

Управління відповідно до покладених на нього завдань: здійснює керівництво, організаційне і методичне забезпечення діяльності соціально-психологічної служби органів і установ виконання покарань, а також службової діяльності виховних колоній.

Відділ організації соціально-виховної роботи відповідно до покладених на нього завдань: забезпечує проведення із засудженими морального, правового, трудового, естетичного, фізичного, санітарно-гігієнічного виховання в індивідуальних, групових і масових формах на основі психолого-педагогічних принципів і методів; вживає заходів щодо захисту законних прав та інтересів засуджених, втіленню міжнародних стандартів поведінки з особами, які відбувають покарання; організовує роботу щодо підготовки засуджених до звільнення, попереднього вирішення питань їх трудового та побутового влаштування після відбуття покарання, забезпечує взаємодію з цих питань з відповідними службами МВС, Міністерства праці та соціальної політики, Державним центром соціальних служб для молоді та іншими державними і громадськими організаціями тощо (див. додаток Л.4.2).

Відділ організації психологічної роботи відповідно до покладених на нього завдань: здійснює керівництво діяльністю психологів УВП та надання їм практичної і методичної допомоги; забезпечує проведення психопрофілактичної та корекційної роботи з різними класифікаційними групами засуджених, надання їм психологічної допомоги тощо.

Відділ організації діяльності виховних колоній відповідно до покладених на нього завдань: налагоджує службову діяльність виховних колоній із забезпечення виконання вироків судів, що винесені стосовно осіб, які вчинили злочини у неповнолітньому віці; здійснює організацію у виховних колоніях заходів, спрямованих на реалізацію державної молодіжної політики, фізичний, морально-естетичний, культурний та духовний розвиток неповнолітніх засуджених, їх національно-патріотичне виховання, формування позитивних соціальних навичок та особистісних якостей; впорядковує трудове виховання засуджених; проводить інспектування та перевірки діяльності виховних колоній тощо.

Управління інженерного забезпечення: стежить за дотриманням вимог законодавства з питань сертифікації, стандартизації та метрології, у сфері енергетики, транспорту та водокористування; здійснення професійно-технічного навчання засуджених та ін.

Управління організації виробничої діяльності: забезпечення виконання вимог чинного законодавства щодо залучення засуджених до суспільно-корисної праці на підприємствах УВП; налагодження виробничо-господарської діяльності підприємств УВП; здійснення контролю за виконанням виробничих програм; аналіз

ефективності роботи підприємств УВП і розробка заходів щодо її підвищення тощо.

Фінансове управління: організація і розробка планів забезпечення фінансування УВП та інших установ кримінально-виконавчої системи; створення нормативних документів, які регулюють фінансову діяльність системи та ін.

Управління економіки та оплати праці: організаційне і методичне забезпечення діяльності економічних служб органів і установ кримінально-виконавчої системи; підготовка проектів нормативно-правових актів, що регламентують економічну діяльність органів і установ виконання покарань та соціально-трудова відносини, порядок грошового забезпечення й оплати праці працівників кримінально-виконавчої системи тощо.

Управління ресурсного, побутового та комунально-експлуатаційного забезпечення: вивчення потреб і постачання установ та підприємств ДКВС України продуктами харчування, посудом, інвентарем продовольчої служби, вугіллям, речовим майном, мийними засобами, меблями, обладнанням служби інтендантського та комунально-побутового забезпечення; створення належних умов тримання засуджених і осіб, взятих під варту, а також надання їм комунальних послуг та ін.

Відділ внутрішньої безпеки та розслідувань: проведення профілактичної роботи серед персоналу ДКВС України щодо попередження вчинення порушень службової дисципліни, чинного законодавства, розголошення державної таємниці, фактів втрати та навмисного пошкодження носіїв секретної інформації, спеціальної техніки, зброї, боєприпасів тощо.

Відділ правового забезпечення та претензійної роботи: організація правової роботи, спрямованої на правильне застосування, неухильне додержання та запобігання невиконанню вимог актів законодавства, інших нормативних актів Департаментом, його територіальними органами управління, кримінально-виконавчою інспекцією, УВП, СІЗО, воєнізованими формуваннями, навчальними закладами й іншими структурними підрозділами, створеними для забезпечення виконання завдань ДКВС, а також їх керівниками та персоналом під час виконання покладених на них завдань і функціональних обов'язків та ін.

Юридична служба: сприяння реалізації державної правової політики у сфері виконання кримінальних покарань, захист законних інтересів Департаменту; забезпечення правильного застосування законодавства у Департаменті та органах і установах виконання покарань; узагальнення практики застосування законодавства у сфері виконання кримінальних покарань тощо.

Управління з керівництва діяльністю слідчих ізоляторів: контроль за виконанням у СІЗО Закону України "Про попереднє ув'язнення" з метою запобігання можливому ухиленню осіб, взятих під варту, від слідства і суду, перешкоджанню встановленню істини в кримінальних справах або заняттю злочинною діяльністю, а також забезпечення виконання вироків та ін.

Управління по контролю за виконанням судових рішень: організація роботи апеляційної та регіональних комісій Департаменту з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі тощо.

Управління кримінально-виконавчої інспекції: налагоджує та координує діяльність підрозділів кримінально-виконавчої інспекції щодо виконання кримінальних покарань у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських, виправних робіт; здійснення контролю за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, а також звільнених від відбування покарання вагітних і жінок, які мають дітей віком до 3 років; здійснює контроль за виконанням підрозділами кримінально-виконавчої інспекції актів про амністію та помилування та ін.

Управління бухгалтерського обліку та звітності: забезпечує методологічне керівництво веденням бухгалтерського обліку в підпорядкованих підрозділах [421] тощо.

Ст. 9 Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” визначає територіальні органи управління (відділи) Департаменту та їх статус і компетенції. Вони створені в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі з метою забезпечення виконання завдань ДКВС України. Структура і штати регіональних управлінь (відділів) затверджуються Департаментом. Типова структура управління Департаменту в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі розроблена на підставі структури Департаменту і затверджена наказом ДДУПВП № 173 від 8 вересня 2004 р. [20, с. 104].

Штати і штатні нормативи органів і установ виконання покарань затверджені Законом України “Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України” від 2 березня 2000 р. № 1526-III. Відповідно до п. 22 ст. 85 Конституції України закон визначив і затвердив структуру кримінально-виконавчої системи України, яка включає: УВП, СІЗО, лікувально-трудова профілакторії, кримінально-виконавчі інспекції, навчальні заклади, підприємства та організації забезпечення. Встановлено, що загальна чисельність персоналу, який забезпечує діяльність цих структурних підрозділів, визначається в розмірі 33% кількості осіб, які в них утримуються, персоналу кримінально-виконавчої інспекції – 5% кількості осіб, які перебувають на обліку в цій інспекції (ст. 2 зі змінами, внесеними згідно із законами України від 06.02.2003 р. № 487-IV, від 20.01.2005 р. № 2377-IV [321, с. 264]). Станом на середину 2009 р. ДКВС України складалася із центрального апарату, його 25 територіальних органів управління, 183 установ, 703 підрозділів кримінально-виконавчої інспекції, навчальних закладів [422, с. 1–2].

Територіальні органи управління здійснюють керівництво оперативно-службовою та фінансово-господарською діяльністю підпорядкованих їм органів і установ та виконують функції, які передбачені положеннями про територіальні органи управління, затвердженими Департаментом.

Відповідно до чинного законодавства покарання, не пов’язані з позбавленням волі, виконуються кримінально-виконавчою інспекцією ДКВС України. Внаслідок гуманізації кримінальної політики держави та змін у законодавстві поступово трансформується судова практика в бік надання переваги саме цим видам покарання. За інформацією, одержаною у прес-центрі кримінально-виконавчої інспекції, кількість покарань, не пов’язаних із позбавленням волі, за останні роки

зросла більше як на 80% порівняно з 1995 р. Станом на 1 грудня 2008 р. на обліку інспекції перебувало 137 тисяч осіб, з яких майже 5 тисяч – неповнолітні (для порівняння: в УВП – 120 тисяч; СІЗО – 32 тисячі) [423, с. 1].

Кримінально-виконавча інспекція, штатна чисельність якої налічує 2,2 тисячі працівників (майже 50% персоналу – жінки), виконує покарання у вигляді позбавлення прав обіймати певні посади або займатися певними видами діяльності (7,8 тисячі); виправних робіт (4,6 тисячі); громадських робіт (1,7 тисячі). Крім того, важливим напрямом реформування ДКВС є створення на базі кримінально-виконавчої інспекції служби пробації, яка існує у більшості країн Європи. Рекомендації щодо створення такої служби надано експертами ЄС у листопаді 2006 р. в оціночній доповіді “Визначення пріоритетів та оцінка потреб широкомасштабного проекту реформування Кримінально-виконавчої системи України”. З цього приводу у висновках Комісара Ради Європи з прав людини Томаса Хаммерберга за результатами його офіційного візиту в Україну у грудні 2006 р. також наголошувалося на необхідності більш широкого застосування альтернативних видів покарань.

Пробація (англ. *probation* – випробування) – випробування умовним засудженням, своєрідна форма соціально-правового контролю щодо правопорушників. Отже, пробація – система контролю, обов’язків та обмежень, покладених на правопорушника судом, поєднана з соціально-психологічною роботою та широким залученням державних, громадських інституцій і окремих громадян (волонтерів).

Заходи ДДУПВП, спрямовані на впровадження системи пробації, здійснюються за такими напрямами:

- формування громадської думки щодо соціально-економічних переваг альтернативних видів покарань;
- вивчення міжнародного досвіду та міжнародна співпраця;
- навчання кадрів;
- розробка законодавчої бази.

Курс на реорганізацію кримінально-виконавчої інспекції у службу пробації намічено у проекті Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, а також у плані законотворчої роботи на 2009–2010 рр., затвердженому міністром юстиції 19 вересня 2008 р.

Взаємодія у рамках спільної українсько-шведської угоди про співпрацю надала можливість керівній ланці територіальних органів управління Департаменту, працівникам кримінально-виконавчої інспекції 14 областей, представникам державних органів та суддівського корпусу протягом останніх років безпосередньо ознайомитися з діяльністю Служби тюрем та пробації Королівства Швеції. Цю європейську країну відвідало 55 посадових осіб у складі 8 українських делегацій. Крім того, шведські колеги 10 разів приїздили в Україну з метою передачі досвіду роботи та проведення занять з персоналом кримінально-виконавчої інспекції. У заняттях брали участь понад 500 працівників з 9 областей та 700 курсантів і студентів вищих навчальних закладів.

Досягнуто домовленості з Канадською агенцією міжнародного розвитку щодо реалізації з 2008 р. спільного п’ятирічного проекту стосовно впроваджен-

ня в Україні системи ювенальної юстиції (правосуддя стосовно неповнолітніх). У проєкті передбачається компонент пробації.

Протягом 2008 р. працівники кримінально-виконавчої інспекції взяли участь у 15 конференціях, семінарах з питань удосконалення діяльності інспекції та перспективи впровадження в Україні системи пробації. Під час зазначених заходів відстоювалася принципова позиція Департаменту, що служба пробації повинна входити виключно до структури ДКВС (за прикладом Швеції, Данії, інших держав, де існують єдині державні служби тюрем та пробації).

Як вважають керівники і спеціалісти Департаменту, у зв'язку з обраним курсом на створення служби пробації у діяльності кримінально-виконавчої інспекції все більшу роль буде відігравати компонент соціальної роботи, індивідуального підходу до правопорушника, корекція його поведінки психолого-педагогічними методами [423, с. 2–3].

Арештні дома відповідно до ст. 15 КВК України наділені повноваженнями з виконання покарання у виді арешту. В арештних домах тримаються повнолітні особи, а також неповнолітні, яким на момент винесення вироку виповнилося 16 років і котрі засуджені за злочини невеликої тяжкості. Тимчасово, до створення арештних домів, особи, засуджені до арешту, відбувають покарання у СІЗО Департаменту за місцем засудження.

Останнім часом на усіх рівнях державної кримінально-виконавчої політики вживаються заходи з удосконалення діяльності СІЗО, більш чіткого визначення їх повноважень з виконання попереднього ув'язнення. Ці установи функціонують з 1 січня 1964 р. після реорганізації тюрем. Така реорганізація проведена з метою дотримання законності стосовно осіб, взятих під варту, і забезпечення ізоляції, режиму, виправлення осіб, засуджених до позбавлення волі у вигляді тюремного ув'язнення. Однак і надалі для СІЗО залишилися визначальними характерні ознаки радянської кримінально-виконавчої системи, а саме: мілітаризація, автономність і закритість від суспільства.

У сучасних умовах відповідно до ст. 4 Закону України “Про попереднє ув'язнення” та Положення про слідчий ізолятор територіального органу управління Державного департаменту України з питань виконання покарань, затвердженого наказом Департаменту від 11 жовтня 2006 р. № 192, СІЗО є установою для тримання обвинувачених, підсудних, підозрюваних у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, та засуджених, вироків щодо яких не набули законної сили і щодо яких, відповідно до КПК України, обрано запобіжний захід тримання під вартою.

У загальній структурі ДКВС України функціонують 32 СІЗО, у тому числі Вінницька та Житомирська УВП, які виконують функції СІЗО, 1 СІЗО перебуває на реконструкції після перепрофілювання лікувально-трудового профілакторію [412, с. 18].

Основними завданнями СІЗО є:

- виконання Закону України “Про попереднє ув'язнення” з метою створення умов, що запобігають можливому ухиленню осіб, узятих під варту, від слідства і суду, перешкоджанню встановлення істини у кримінальних справах або злочинній діяльності, а також забезпечення виконання вироків;

– здійснення кримінальних покарань у вигляді позбавлення волі на певний строк щодо засуджених, залишених у СІЗО, а також засуджених до арешту (до створення арештних домів як окремих установ);

– дотримання прав і законних інтересів осіб, які тримаються у СІЗО; профілактика злочинності, запобігання вчиненню нових злочинів як особами, які тримаються у СІЗО, так і іншими громадянами;

– забезпечення в СІЗО правопорядку і законності, дотримання вимог законодавства та нормативно-правових актів щодо охорони, режиму, умов тримання осіб, узятих під варту, і засуджених, а також безпеки їх, персоналу, посадових осіб та громадян, які перебувають на території цієї установи;

– здійснення безперервного контролю за станом оперативної обстановки у СІЗО, виявлення умов та причин, що сприяють її ускладненню, а також усунення наслідків надзвичайних подій;

– проведення оперативно-розшукової діяльності відповідно до Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” та нормативно-правових актів Департаменту; здійснення взаємодії з правоохоронними органами та громадськими організаціями у питаннях боротьби зі злочинністю; провадження діяльності щодо розвитку та зміцнення матеріально-технічної бази та соціальної сфери СІЗО; правовий і соціальний захист персоналу СІЗО та членів його сімей; робота з кадрами, їх професійна підготовка.

У СІЗО тримаються:

- особи, взяті під варту на підставі вмотивованої постанови судді чи ухвали суду, винесеної відповідно до КК та КПК України;

- особи, взяті під варту, які відповідно до законодавства підлягають передачі в інші держави, а також прийняті з них в Україну для притягнення до кримінальної відповідальності чи виконання вироку суду;

- тимчасово передані в Україну для проведення за їх участю слідчих дій у кримінальних справах;

- особи, взяті під варту, і засуджені, які у випадках, передбачених законодавством, перевозяться на території України транзитом; засуджені до позбавлення волі на певний строк;

- які приймаються чи передаються до іншої держави для відбування покарання;

- тимчасово залишені в СІЗО або переведені до нього з УВП чи дисциплінарного батальйону у зв’язку з провадженням слідчих дій у справах про злочини, за які вони не були засуджені або вчинені іншими особами чи у зв’язку з розглядом справи в суді;

- переведені з УВП у зв’язку з притягненням до кримінальної відповідальності за іншою справою, як запобіжний захід щодо яких обрано взяття під варту;

- засуджені до позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі, вироки щодо яких не набули законної сили, а також які підлягають направленню до місця відбування покарання;

- засуджені до обмеження волі, направлені судом до місця відбування покарання у порядку, встановленому для осіб, засуджених до позбавлення волі;

- засуджені до відбування покарання в дисциплінарному батальйоні – до направлення їх у дисциплінарний батальйон; особи, які відповідно до ст. 96 КК України за постановою суду підлягають направленню на примусове лікування в психіатричну лікарню (відділення) з посиленням або суворим наглядом.

Згідно з кримінально-виконавчим законодавством у СІЗО можуть бути за-лишені: особи, вперше засуджені до позбавлення волі за злочини невеликої або середньої тяжкості чи тяжкі злочини для роботи з господарського обслуговування за їх письмовою згодою; засуджені до довічного позбавлення волі, у тому числі вироки щодо яких не набули законної сили, – до моменту направлення їх для подальшого відбування покарання, а засуджені до арешту – для відбування покарання до створення арештних домів.

Роботу щодо забезпечення охорони, нагляду, ізоляції, підтримання режиму, створення належних комунально-побутових умов тримання та медичного обслуговування осіб, взятих під варту, і засуджених у СІЗО забезпечують 7389 осіб рядового і начальницького складу та 1429 працівників, які не мають спеціальних звань рядового і начальницького складу.

На території СІЗО розміщено 92 режимні корпуси. Переважна більшість із них збудовані понад 100 років тому, перебувають у незадовільному технічному або аварійному стані і малопридатні для подальшого тримання осіб, взятих під варту. Наприклад, побудовано:

- більше 200 років тому – 4 корпуси (Львівський та Херсонський СІЗО);
- від 100 до 200 років тому – 25 корпусів (Сімферопольський, Київський, Полтавський, Івано-Франківський, Луганський, Миколаївський, Одеський, Ізмаїльський, Рівненський, Харківський, Чернігівський, Новгород-Сіверський та Чернівецький СІЗО);
- від 50 до 100 років тому – 23 корпуси (Вінницька та Житомирська УВП, Луцький, Артемівський, Дніпропетровський, Кіровоградський, Ужгородський, Запорізький, Миколаївський, Чортківський, Черкаський, Херсонський, Хмельницький СІЗО).

За ініціативою ДДУПВП Кабінет Міністрів України прийняв постанову від 3 серпня 2006 р. № 1090 “Про затвердження Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 роки”. За умови належного фінансування реалізація зазначеної програми дасть можливість привести умови тримання засуджених та осіб, взятих під варту, у відповідність з вимогами законодавства, поліпшити їх медико-санітарне забезпечення та виконати міжнародні зобов’язання України з дотримання прав людини і громадянина [297, с. 324–326].

Виправні центри є кримінально-виконавчими установами відкритого типу, які згідно зі ст. 16 КВК України призначені для виконання покарання у вигляді обмеження волі стосовно осіб, засуджених за злочини невеликої та середньої тяжкості, а також засуджених, яким такий вид покарання призначено відповідно до ст. 82, 389 КК України.

Виправні колонії – кримінально-виконавчі установи закритого типу, що створюються для виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк та

довічного позбавлення волі. Відповідно до ч. 2 ст. 18 КВК України засуджені до позбавлення волі відбувають покарання у виправних колоніях:

- мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання – вперше засуджені до позбавлення волі за злочини, вчинені з необережності, злочини невеликої та середньої тяжкості, а також особи, переведені з колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і колоній середнього рівня безпеки в порядку, передбаченому КВК України;

- мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання – чоловіки, вперше засуджені до позбавлення волі за злочини невеликої та середньої тяжкості; жінки, засуджені за злочини невеликої та середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі злочини. До компетенцій виправних колоній належить також відбування покарання засудженими, переведеними з виховних колоній у порядку, встановленому ст. 147 КВК України;

- середнього рівня безпеки, наділені повноваженнями виконувати покарання жінкам, засудженим до покарання у виді довічного позбавлення волі; жінкам, яким покарання у вигляді смертної кари або довічного позбавлення волі замінено позбавленням волі на певний строк у порядку помилування або амністії; чоловікам, вперше засудженим до позбавлення волі за тяжкі та особливо тяжкі злочини; чоловікам, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі; чоловікам, засудженим за вчинення умисного злочину середньої тяжкості у період відбування покарання у виді позбавлення волі; засудженим, переведеним з колоній максимального рівня безпеки в порядку, передбаченому КВК України;

- максимального рівня безпеки – чоловіки, засуджені до покарання у виді довічного позбавлення волі; чоловіки, яким покарання у виді смертної кари замінено довічним позбавленням волі; чоловіки, яким покарання у виді смертної кари або довічного позбавлення волі замінено позбавленням волі на певний строк у порядку помилування або амністії; чоловіки, засуджені за умисні особливо тяжкі злочини; чоловіки, засуджені за вчинення умисного тяжкого або особливо тяжкого злочину в період відбування покарання у виді позбавлення волі; чоловіки, переведені з колоній середнього рівня безпеки в порядку, передбаченому КВК України.

Виховні колонії (або спеціальні виховні установи) згідно зі ст. 19 КВК України виконують покарання засуджених неповнолітніх у виді позбавлення волі на певний строк і на види за рівнями безпеки не поділяються.

Відповідно до ст. 4 Закону України “Про боротьбу з тероризмом” ДДУПВП входить до складу основних суб’єктів, які здійснюють боротьбу з тероризмом на території нашої держави. На Департамент безпосередньо покладено повноваження з виконання заходів щодо запобігання та припинення злочинів терористичної спрямованості на об’єктах ДКВС України. З метою попередження і припинення дій, що дезорганізують роботу УВП і СІЗО, забезпечення безпеки засуджених і осіб, узятих під варту, персоналу і громадян, які перебувають на території УВП та СІЗО, відповідно до КВК України, Законів України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” і “Про боротьбу з тероризмом” у складі 6 територіальних органів управління ДДУПВП утворені і функціонують підрозділи спеціального призначення.

Підрозділи спеціального призначення кримінально-виконавчої служби – це воєнізовані формування, на які покладено такі основні завдання та функції:

- запобігання та припинення злочинів терористичної спрямованості на об'єктах ДКВС;
- попередження і припинення дій, що дезорганізують роботу УВП і СІЗО;
- участь у заходах щодо запобігання та припинення злочинів терористичної спрямованості (зокрема насильницьких діянь, пов'язаних із захопленням заручників, вчиненням підпалів, убивств, тортур, залякування засуджених, персоналу ДКВС України та громадян, які перебувають в УВП, СІЗО та на прилеглих до них територіях) у рамках антитерористичної операції;
- участь у затриманні озброєних злочинців в УВП і СІЗО, відбитті нападів на об'єкти кримінально-виконавчої служби;
- розшук та затримання засуджених і осіб, узятих під варту, які вчинили втечу;
- забезпечення підтримання правопорядку при введенні режиму особливих умов в УВП та СІЗО у випадках стихійного лиха, епідемій, аварій важливих для життєзабезпечення систем, масових заворушень, проявів групової непокори засуджених та осіб, узятих під варту, або в разі виникнення реальної загрози збройного нападу на об'єкти кримінально-виконавчої служби, припинення групових протиправних дій засуджених і осіб, узятих під варту, та ліквідації їх наслідків;
- проведення оглядів і обшуків засуджених та осіб, узятих під варту, їх речей, оглядів інших осіб та їх речей, транспортних засобів, які розташовуються на територіях установ, підприємств УВП і на прилеглих до них територіях, а також вилучення заборонених речей і документів;
- забезпечення безпеки засуджених і осіб, узятих під варту, персоналу і громадян, які перебувають на території УВП та СІЗО;
- взаємодія зі спеціальними підрозділами інших правоохоронних органів у сфері боротьби з тероризмом;
- участь у забезпеченні правопорядку, додержання вимог режиму, правил внутрішнього розпорядку в УВП, СІЗО і на прилеглих до них територіях.

Загальна чисельність особового складу підрозділів спеціального призначення становить 165 осіб. Місця дислокації підрозділів спеціального призначення обрані з урахуванням кількості виправних установ, що розташовані на певній території. Сьогодні вони базуються в містах Дніпропетровську, Донецьку, Житомирі, Запоріжжі, Києві та Луганську [412, с. 18].

Як уже зазначалося, законом визначена загальна чисельність персоналу, що потрібен для нормального забезпечення діяльності УВП, СІЗО та лікувально-трудових профілакторіїв, у розмірі 33% від загальної кількості осіб, які утримуються в установах відомства. Працівники кримінально-виконавчих інспекцій мають становити 5% від числа осіб, які перебувають на обліку. Таким чином, штатна чисельність персоналу, який утримується за рахунок бюджетних коштів, мала б становити 61 735 осіб. Реально штатна чисельність працівників – тобто осіб, які можуть на даний момент бути прийняті на роботу та яким забезпечена заробітна плата, – є меншою та складає 72–75% від потреби. Фактично число пра-

цівників (укомплектованість), зазвичай, ще менше, ніж штатна чисельність, на 5–8% [422, с. 3].

Як свідчить аналіз чинного законодавства і нормативно-правових актів, що визначають статус і компетенції персоналу УВП, його повноваження значно відрізняються від повноважень державних службовців інших сфер. Ця відмінність склалася історично. Адже традиційно вважалось, що робота працівників тюрем та виправних закладів пов'язана виключно з процесом виконання покарань – особливим видом суспільних відносин, які складаються лише в режимних установах. Але діяльність працівників УВП не зводиться лише до управління, організації, керівництва закладом чи процесом виконання покарання. Це передусім багатовекторна творча нестереотипна праця, яку неможливо обмежувати виключно управлінською сферою. Тому, на думку дослідників цього напряму пенітенціарної діяльності (Галай А.О. та ін.), доцільно вживати термін “персонал” для охоплення як усього складу установи, так і окремих груп працівників. Як наслідок такого підходу сформульована дефініція персоналу УВП – це постійний кадровий склад працівників УВП, що включає різні категорії, які виконують конкретно поставлені завдання, спрямовані на реалізацію цілей виконання покарання, та користується у зв'язку з цим державними гарантіями забезпечення ефективної діяльності [424, с. 7].

Творчий характер, складність, різноспрямованість діяльності і внаслідок цього – слабкі можливості її чіткої функціональної регламентації неодмінно вимагають належної організації функціонування персоналу УВП. Вона пов'язана передусім з понаднормовим навантаженням персоналу, зумовленим загальним зростанням рівня злочинності, переповненням УВП, змінами кримінального законодавства, відміною смертної кари, скороченням кількості працівників, недостатнім впровадженням науково-обґрунтованих засад організації персоналу УВП та пов'язаними з цим недоліками в структурі виправних закладів, кризою та трансформаціями у сфері економіки в Україні, що зумовили неналежні матеріально-технічне забезпечення та гарантії ефективної діяльності кримінально-виконавчої системи України (див. додаток Н.4.2).

Виконання кримінальних покарань у межах повноважень, визначених КВК України, здійснюють також Державна виконавча служба, військові частини, гауптвахти і дисциплінарний батальйон. Статус і компетенції Державної виконавчої служби з виконання покарань у вигляді штрафу і конфіскації майна у випадках та в порядку, передбаченому КВК України, визначені законами України “Про державну виконавчу службу” [425, с. 519–526], “Про виконавче провадження” [426, с. 476–519].

КВК України, законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, а також відомчими нормативно-правовими актами Міністерства оборони України визначені статус і повноваження військових частин, гауптвахт щодо виконання покарань у виді службового обмеження для військовослужбовців, засуджених за злочини невеликої тяжкості, арешту з утриманням засуджених на гауптвахтах, а також здійснення контролю за поведінкою засуджених військовослужбовців, звільнених від відбування покарання з випробуванням.

Так, дисциплінарний батальйон виконує покарання у виді тримання засуджених військовослужбовців строкової служби в порядку, передбаченому ст. 17 КВК України, Положенням про дисциплінарний батальйон у Збройних Силах України, затвердженим указом Президента України від 5 квітня 1994 р. № 139/94 [360, с. 548–556] та відомчими нормативно-правовими актами Міністерства оборони України.

Трудові відносини працівників кримінально-виконавчої служби визначаються і регулюються законодавством про працю, державну службу та укладеними трудовими договорами (контрактами). На спеціалістів ДКВС України, які не мають спеціальних звань, поширюється дія Закону України “Про державну службу”, а віднесення посад цих спеціалістів до відповідних категорій посад державних службовців з визначення їх компетенцій і повноважень проводить Кабінет Міністрів України.

Специфічні й різнопланові особливості службової діяльності працівників керівних органів і установ виконання покарань висувають загалом досить високі вимоги до співробітника ДКВС України, закріплені відповідними нормативно-правовими актами і посадовими інструкціями, наприклад, Положенням про управління кримінально-виконавчої інспекції Державного департаменту України з питань виконання покарань, затвердженим наказом ДДУПВП від 30 березня 2007 р. № 68 [376, с. 316–320], Положенням про психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора, затвердженим наказом Держдепартаменту від 5 червня 2007 р. № 145 [383, с. 410–413] та ін.

Розглянуті організаційно-правові й управлінські засоби, визначені законами України й підзаконними нормативно-правовими актами для досягнення цілей функціонування ДКВС України, Державного департаменту України з питань виконання кримінальних покарань ДДУПВП?, органів і установ виконання покарань та діяльності їх персоналу, можна вважати суттєвим кроком на шляху удосконалення цієї важливої складової сучасної кримінально-виконавчої політики держави.

Доречно відзначити і те, що при визначенні статусу та компетенцій основних суб’єктів виконання покарань законодавці враховували як історичний досвід, так і думку сучасних вітчизняних і зарубіжних науковців щодо перспективи розвитку системи, закладали такі сучасні підходи до вирішення питань службової діяльності, як поєднання колегіальності та єдиноначальності. Це стосується конкретно і визначення шляхів налагодження діяльності, персоналу УВП: окреслення напрямів розвитку закладу; визначення його цілей і завдань; розробка кола повноважень і відповідальності щодо кожної цілі та завдання діяльності установи; формування механізму мотивації кадрів; розробка варіантів оптимального поєднання централізації та децентралізації; створення альтернативних варіантів організаційної структури, їх оцінка та вибір оптимального [424, с. 12; 427, с. 13–22].

Пріоритетними, на наш погляд, є також нормативне закріплення та системна регламентація завдань і повноважень органів і установ виконання покарань та їх персоналу, забезпечення гарантій його ефективної праці шляхом створення належних умов професійної діяльності, поліпшення соціально-правового захисту та матеріального забезпечення.

Підводячи підсумки з розгляду проблем, порушених у цьому підрозділі, слід зазначити, що чинна законодавча база України не спроможна належним чином забезпечити ефективне функціонування УВП із попередження скоєння засудженими повторних злочинів. Подальше накопичення підзаконних нормативних актів у цій галузі не тільки не здатне гарантувати складні специфічні суспільні відносини, а й обумовлює погіршення кримінальної обстановки та зростання злочинності серед засуджених до позбавлення волі. Саме тому головним у змісті кримінально-виконавчих відносин має стати правовий статус УВП як гарантія забезпечення нормальної життєдіяльності засуджених, їх особистої безпеки та запобігання вчиненню останніми нових злочинів. У зв'язку з цим потребує кардинальної реформи і практика діяльності УВП, яка в сучасних умовах не здатна повною мірою досягти такої мети кримінального покарання, як запобігання вчиненню засудженими нових (повторних) злочинів.

Отже, основними недоліками державної політики щодо визначення статусу і компетенції кримінально-виконавчої служби є:

– відсутність чіткої системи службової підпорядкованості між Державною виконавчою службою України та вищими органами законодавчої (Верховна Рада України) і виконавчої (Президент України, Кабінет Міністрів України) влади, а також між ДКВС і підпорядкованими їй територіальними органами управління і кримінально-виконавчою інспекцією, а звідси – відсутність чіткого визначення місця ДКВС в органах державної влади.

З метою вдосконалення державного управління у сфері виконання покарань, а також приведення його у відповідність з міжнародними нормами і стандартами вважаємо за доцільне підтримати громадську ініціативу щодо створення на базі ДДУПВП адміністрації ДКВС України. Вона стане правонаступницею Департаменту і має забезпечити в УВП та СІЗО визначені законодавством порядок і умови тримання засуджених та осіб, узятих під варту, запровадити завдяки вирішенню цього завдання європейські стандарти у даній сфері й дотримання рекомендацій Європейського комітету по запобіганню тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню щодо повного переходу України до побудови цивільної, а не правоохоронної служби, якою нині ця служба є.

4.3. Наукове обґрунтування цілей, завдань та функцій

Державної кримінально-виконавчої служби України у сфері кримінально-виконавчої політики

Розбудова демократичної, соціальної, правової держави та прагнення України увійти повноправним членом у міжнародне співтовариство обумовлюють перегляд окремих напрямів державної політики, у тому числі у сфері виконання кримінальних покарань. Пріоритетами цієї діяльності є докорінна зміна наявних кримінально-виконавчих правовідносин та їх урегулювання відповідно до вимог Конституції України і міжнародно-правових актів.

За таких умов серед багатьох теоретичних і практичних завдань, які потребують розв'язання, своєю актуальністю і новизною виділяється розробка правових і організаційних засад органів і установ виконання кримінальних покарань, зокрема науково-теоретичне обґрунтування цілей, завдань та функцій ДКВС України у сфері кримінально-виконавчої політики.

Необхідність дослідження зазначеної проблеми обумовлюється низкою обставин. З одного боку, це пов'язано з відсутністю в юридичній науці чіткого уявлення щодо правової природи сучасних кримінально-виконавчих установ різних типів. З іншого – існує потреба глибокого теоретичного аналізу основних положень чинного законодавства щодо їх функціонування, а також розробки науково обґрунтованих рекомендацій з удосконалення їх діяльності. Актуальність теми, що вивчається, обумовлена також новизною досліджуваного напрямку і практичною значущістю результатів роботи цих установ для вирішення основних проблем політики держави у сфері виконання покарань – виправлення і ресоціалізації засуджених.

Отже, на основі комплексного вивчення законодавства України і практики його застосування розкриємо цілі, завдання та основні напрями діяльності ДКВС України в контексті реалізації державного примусу в його найбільш гострій формі, якою є кримінальне покарання. Виконання кримінальних покарань є виключно функцією держави, для здійснення якої створюються спеціальні органи й установи. Водночас кримінально-виконавча система – це цілісне явище, створене на принципах управління, до якого входять не тільки органи виконання покарань, а й інші органи влади і управління, а також інститути суспільства. Саме така теоретична побудова кримінально-виконавчої системи викликає потребу комплексно подолати соціальних проблем, пов'язаних з виконанням покарань.

У цьому значенні Закон України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, закріплюючи правові основи організації та діяльності ДКВС, її завдання та повноваження, вказує на необхідність забезпечення колегіальності при ухваленні важливих рішень (п. 6 ст. 2) та взаємодії з органами державної влади, місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, благодійними і релігійними організаціями (п. 7 ст. 2).

На цій підставі сучасні вітчизняні дослідники державного управління кримінально-виконавчою системою визначають її (систему) “як сукупність органів державної влади і громадських інституцій, що об'єднані на інтегрально-функціональних засадах навколо центрального органу пенітенціарного управління, на який покладена реалізація єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. У цій системі органи і інституції взаємодіють у напрямку забезпечення соціальної безпеки шляхом ресоціалізації осіб, які відбувають і відбули кримінальні покарання” [428, с. 9].

Однак законом визначено єдиний державний орган – ДКВС України, – на який згідно зі ст. 1 “Завдання Державної кримінально-виконавчої служби України” покладається завдання щодо здійснення цілісної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. Абстрагуючись від основних завдань кримінально-виконавчої політики (визначення основних напрямів ефективного

виконання кримінальних покарань за умов суворого дотримання вимог законності; розроблення основних напрямів функціонування органів держави і громадськості для досягнення виправлення та ресоціалізації засуджених; формування основних напрямів діяльності, пов'язаної з профілактикою вчинення злочинів і правопорушень засудженими як під час відбування покарання, так і після звільнення; визначення напрямів роботи державних органів і громадськості для забезпечення соціальної адаптації осіб, звільнених з кримінально-виконавчих установ), у різних статтях КВК України (зокрема у ст. 1, 5, 11, 22, 25, 93, 102 тощо) конкретизовано функції кримінально-виконавчої системи, серед яких можна виділити:

- охоронну – забезпечує захист суспільства від злочинних посягань шляхом реалізації соціальних заходів у процесі і після виконання покарань;
- запобіжну – полягає у превентивному впливі як на засуджених, так і на інших осіб з метою недопущення скоєння ними злочинів;
- правоохоронну – забезпечує охорону прав та законних інтересів осіб, які відбувають чи відбули кримінальні покарання, та осіб, які працюють в інституціях кримінально-виконавчої системи;
- соціальну – полягає у реалізації заходів соціальної допомоги засудженим як у процесі відбування покарання, так і після його завершення;
- нейтралізаційну – сприяє нейтралізації негативних наслідків діяльності УВП та недопущенню соціального виключення засуджених шляхом проведення комплексу соціально спрямованих заходів;
- виправну – забезпечує мобілізацію внутрішніх сил особистості злочинця для його повернення до суспільства шляхом створення відповідних для цього соціальних, правових та організаційних умов;
- регулятивну (організаційну) – полягає в тому, що всі суб'єкти кримінально-виконавчої системи в процесі реалізації функції держави з виконання кримінальних покарань виступають як єдина цілісна система;
- координаційну – означає відведення ДКВС України головного місця при реалізації пенітенціарної функції держави і забезпечення цим відомством взаємодії всіх інших суб'єктів кримінально-виконавчої системи;
- інформаційну – полягає у створенні прозорого інформаційного простору навколо діяльності всіх суб'єктів кримінально-виконавчої системи [22, с. 18; 172, с. 12].

Так, охоронна функція кримінально-виконавчої системи забезпечується діяльністю спеціальних державних органів і установ виконання покарань. Загалом законодавчо усталена державна структура включає 182 установи⁵, в яких утримується майже 200 тисяч осіб, у тому числі в 33 діючих ізоляторах – 38,7 тисячі, в арештних домах – 357 осіб, у 134 кримінально-виконавчих установах закритого і відкритого типів – майже 149,6 тисячі засуджених (із них 9,3 тисячі жінок), в

⁵ Для порівняння: у 1900 р. в царській Росії було 895 тюремних закладів, серед них 132 так звані в'язниці Привіслянського краю // Історичний розвиток пенітенціарної системи України: сайт Державного департаменту України з питань виконання покарань. – Режим доступу: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=45... Не відкривається!
<http://www.kmu.gov.ua/punish/control>

11 виховних колоніях – майже 3,2 тисячі неповнолітніх засуджених, у 20 виправних центрах – 3,6 тисячі осіб, засуджених до обмеження волі, та у 2 лікувально-трудовах профілакторіях – 478 осіб, 1245 осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. По-над норму житлової площі в установах тримається 39,9 тисячі засуджених (26,6%). Найбільше переповнені лікарні – 4 тисячі осіб (37,1%), виправні колонії середнього рівня безпеки, в яких тримаються вперше засуджені особи, – 15,1 тисячі (27,7%), виправні колонії середнього рівня безпеки, в яких тримаються неодноразово засуджені особи, – 15 тисяч (26,4%), виправні колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання (для осіб жіночої статі) – 2,9 тисячі осіб (35,8%), виправні колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання (для осіб чоловічої статі) – 1052 особи (17,8%) та СІЗО – 4,5 тисячі (11,7%). Крім цього, у системі органів та установ виконання покарань провадять діяльність 703 підрозділи кримінально-виконавчої інспекції, на які покладено функцію організації виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. На обліку зазначених інспекцій перебуває 156,3 тисячі засуджених [429; 430, с. 3].

Науково-практичний інтерес до вказаного напрямку кримінально-виконавчої політики України спонукав до його розгляду багатьох вітчизняних дослідників. Так, О.М. Джужа виділяє як один із напрямів соціальної політики України правоохоронну політику, спрямовану на профілактику, відвернення та припинення злочинів, виконання покарання засудженими. При цьому він визначає основи кримінальної політики як заснованого на об'єктивних законах розвитку суспільства напрямку діяльності з охорони інтересів народу від злочинних посягань, виконання заходів державного примусу [33, с. 166].

На наш погляд, дослідницький інтерес визначення в межах кримінально-виконавчої політики держави правоохоронної функції, що трансформується через органи й установи ДКВС як один із їх основних структурних елементів у вигляді охоронної функції – забезпеченні захисту суспільства від злочинних посягань шляхом реалізації соціальних заходів у процесі і після виконання покарань, – сьогодні є досить актуальним. Це стосується як кожної зі складових частин глобальної кримінальної політики держави – кримінально-правової та кримінально-процесуальної, які конкретно регламентують порядок застосування компетентними органами держави запобіжного примусу і без визначення яких не може йти мови про виконання кримінальних покарань, так і кримінально-виконавчої, яка встановлює порядок регулювання умов тримання, правовий статус ув'язнених і засуджених, забезпечує режим та охорону тощо, а також виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

Таким чином, під доктринальним визначенням поняття “правоохоронна політика держави” і відповідно – правозастосовчою “охоронною функцією кримінально-виконавчої системи” слід розуміти особливий вид соціальної діяльності, що забезпечує охорону цінностей правової держави (безпеку особи, суспільства і держави, права і свободи людини і громадянина, законність, гуманізм і справедливість).

Як уже зазначалося, ДДУПВП формує єдину державну політику, реалізує цільові програми розвитку кримінально-виконавчої системи та визначає основні напрями діяльності органів і установ виконання покарань, а саме:

- контролює виконання актів законодавства з питань, що належать до його компетенції, вироків, постанов і ухвал судів, забезпечує розподіл на тримання засуджених до позбавлення волі й осіб, взятих під варту;

- аналізує результати діяльності органів і установ виконання покарань, складає довгостроковий та оперативний прогнози криміногенної обстановки і на їх основі вносить у встановленому порядку пропозиції щодо підвищення ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи, забезпечення правопорядку та безпеки, посилення боротьби зі злочинністю, інформує населення з цих питань через засоби масової інформації;

- упорядковує і контролює оперативно-розшукову діяльність;
- організовує виконання актів амністії та помилування;
- забезпечує виховну роботу з особами, які утримуються в УВП;
- гарантує, згідно із законодавством, правовий і соціальний захист осіб рядового та начальницького складу, працівників кримінально-виконавчої системи та членів їх сімей;

- налагоджує за дорученням Кабінету Міністрів України зв'язки з міжнародними організаціями, укладає угоди з відповідними органами іноземних держав про співробітництво у сфері виконання кримінальних покарань, боротьби зі злочинністю та з інших питань, що належать до його компетенції [292] тощо.

Крім того, останні нормативно-правові положення визначають такі завдання ДДУПВП:

- розроблення рекомендацій щодо організації тримання осіб, взятих під варту, забезпечення виконання вироків суду і застосування передбачених законом засобів виправлення і перевиховання засуджених;

- здійснення контролю за виконанням вироків суду за окремими видами додаткових покарань;

- забезпечення примусового лікування засуджених, хворих на алкоголізм та наркоманію;

- створення умов для додержання вимог законодавства в органах і установах виконання покарань, запобігання злочинам, дисциплінарним проступкам з боку засуджених до позбавлення волі, розкриття злочинів, вчинених в органах і установах виконання покарань, проведення дізнання у справах про ці злочини, провадження оперативно-розшукової діяльності;

- керівництво органами й установами виконання покарань, організація виробничо-господарської діяльності з наданням засудженим роботи, забезпечення їх професійної підготовки та загальноосвітнього навчання;

- правовий і соціальний захист осіб рядового і начальницького складу, працівників кримінально-виконавчої системи та членів їх сімей;

- удосконалення роботи з кадрами, їх професійної підготовки.

Нагляд за дотриманням законності в органах і установах виконання покарань здійснюється в порядку, визначеному Конституцією та Законами України, актами Президента України і Кабінету Міністрів України.

Відповідно до Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань, ДДУПВП виконує такі функції: реалізує цільові програми

розвитку кримінально-виконавчої системи; визначає основні напрями діяльності органів і установ виконання покарань; бере участь у розробленні та реалізації державних комплексних програм боротьби зі злочинністю; забезпечує організацію виховної роботи з особами, яких тримають в установах ДКВС. Крім того, виконує ряд важливих функціональних обов'язків, пов'язаних з наданням допомоги особам, звільненим з місць позбавлення волі, в їх трудовому і побутовому влаштуванні; затвердженням структури, штатного розпису органів і установ виконання покарань; організацією роботи з добору, розстановки та підвищення кваліфікації осіб рядового і начальницького складу та працівників кримінально-виконавчої системи, їх соціальним захистом [292] тощо.

З метою надання державної підтримки кримінально-виконавчій системі в умовах її реформування Кабінет Міністрів України постановою "Про заходи щодо забезпечення діяльності Державного департаменту України з питань виконання покарань" від 22 квітня 1999 р. № 653 затвердив тимчасові нормативи штатної чисельності персоналу кримінально-виконавчої системи та граничної чисельності управлінського персоналу, який утримується за рахунок Державного бюджету, а також вирішив деякі питання, пов'язані з проходженням служби, медичної допомоги, пенсійного забезпечення осіб рядового і начальницького складу та членів їх сімей, установив основні джерела фінансування Департаменту і УВП [293, с. 326–328].

Зокрема п. 7 постанови встановлено, що джерелами фінансування кримінально-виконавчої системи є бюджетні асигнування та доходи від працевикористання спецконтингенту. Такі доходи складаються з нарахувань на заробітну плату засуджених та осіб, які тримаються у лікувально-трудових профілакторіях, у розмірі 50% і відносяться на собівартість продукції (робіт, послуг). Крім того, згідно з п. 8 постанови, ДДУПВП дозволено утворювати фонд фінансової допомоги та розвитку у розмірі 30% прибутку, що залишається в розпорядженні підприємств установ кримінально-виконавчої системи, а також спеціальний фонд допомоги особам, звільненим з місць позбавлення волі, у розмірі до 5% отриманих доходів від працевикористання засуджених.

Вочевидь, такі рішення слід розглядати не тільки як засіб поліпшення матеріального та фінансового становища УВП, а й прагнення до комплексного подолання соціальних проблем, пов'язаних із виконанням покарань, через підсилення соціальної функції пенітенціарної системи – вирішення проблем матеріального й організаційного змісту, що знижують мотивацію праці.

Створення ДДУПВП, який згідно із зазначеними вище законодавчими і нормативно-правовими актами уособлює всі функції управління ДКВС України, підпорядковується безпосередньо Кабінету Міністрів України, дає підстави стверджувати про поліфункціональність цього органу: з одного боку, серед його функцій чітко виділяються види діяльності, які характеризують Департамент тільки як орган виконання покарань, з іншого, він здійснює значно ширше коло функцій, притаманних сучасній кримінально-виконавчій службі: пов'язаних з дотриманням правового статусу засуджених, порядком застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки, удоско-

наленням системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності (нормотворчий процес), звільнення від відбування покарань, ресоціалізацією та ін.

Так, з метою приведення умов тримання засуджених і ув'язнених до міжнародних стандартів за ініціатииви Департаменту прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2006 р. № 1090 “Про затвердження Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, у відповідність до вимог законодавства, на 2006–2010 роки”, на виконання якої планувалося залучити 2,3 млрд грн. Зокрема цією програмою передбачено будівництво нових СІЗО в Автономній Республіці Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Київській та Полтавській областях, що дасть змогу ввести в дію 4900 місць [427, с. 5].

У ст. 16 Закону “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” окремо сформульовані вимоги до персоналу ДКВС України і його відповідальність. Зокрема наголошено на необхідності реалізації працівниками УВП такого елементу мети і завдання кримінально-виконавчого законодавства України (зазначений у ч. 1 ст. 1 КВК України), як запобігання вчиненню нових злочинів і засудженими, й іншими особами, а також попередження тортур та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження із засудженими.

Актуальність цієї проблеми викликана передусім тим, що в загальній структурі злочинів так звана рецидивна злочинність становить 17–18%. Значну частину серед цієї категорії осіб займають засуджені, які були звільнені з УВП і до зняття або погашення судимості вчинили нові злочини (від 15 до 20%) [431, с. 111].

Таке становище склалось через низку обставин, що негативно впливають на зміст, рівень та динаміку протидії рецидивній злочинності силами, методами і засобами ДКВС України і громадських формувань, зокрема через недостатнє нормативно-правове забезпечення, а також стан висвітлення цієї теми в сучасній юридичній науці. УВП та її персонал як суб'єкт запобігання злочинам досі комплексно не вивчали ні науковці, ні законодавці. Однак Концепція реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, ухвалена указом Президента України від 25 квітня 2008 р. № 401/2008 [5], передбачає створення уже на першому етапі (2008–2012) нових моделей УВП, здатних у повному обсязі виконувати всі функції, покладені на кримінально-виконавчу службу, на основі нормативно-правової бази, яка відповідає міжнародним нормам (п. 3).

Як засвідчує аналіз, тактичні завдання профілактики злочинів з боку засуджених досить різноманітні. Їх конкретний зміст може змінюватись залежно від суб'єктивних і об'єктивних обставин, які й визначають тактику дій персоналу УВП.

На разі для досягнення стратегічної мети профілактичної діяльності із запобігання злочинам і наука, і практика виробили відповідний набір технічних вимог і механізмів їх реалізації в конкретно взятій УВП. До них варто віднести такі:

1. Недопустимість волюнтаризму і створення умов, сприятливих для досягнення позитивного профілактичного результату. Цілком слушним у такому випадку є вироблення конкретних рекомендацій щодо тактики запобіжної діяльності, пов'язаної, наприклад, з усуненням окремих негативних явищ у середовищі

засуджених, викликаних безробіттям в УВП, або ж з нейтралізацією впливу на них з боку осіб негативної спрямованості (так званих авторитетів, злодіїв у законі тощо).

2. Постійне удосконалення та видозмінення видів і засобів профілактики злочинів, дотримання відповідного співвідношення між ними й усунення протиріч. Як правило, настання очікуваного тактично виправданого позитивного результату щодо запобігання злочинам можливе лише за умови раціонального використання виділених для цього фінансових і матеріальних ресурсів, а також людських зусиль.

3. Готовність об'єктів запобіжного впливу в УВП до профілактики злочинів. Це стосується однаковою мірою як заходів загальної, так і індивідуальної профілактики злочинів. Так, якщо в процесі індивідуальної профілактики засуджений продовжує вчиняти дисциплінарні проступки, включаючи злісні їх прояви (ст. 133 КВК України), а суб'єкт запобігання злочинам не змінює (чи не доповнює) своїх методів регулювання або не вживає попереджувальних заходів на ті чи інші протиправні дії з боку засудженого, то це закінчується вчиненням злочинів: як свідчить статистика, понад 30% злочинів в УВП вчиняють особи, які перебували на профілактичному обліку, та майже 70% – порушники режиму тримання в колонії [432, с. 13].

4. Наукове забезпечення тактики профілактичної діяльності, що включає:

- систематичний глибокий науковий аналіз явищ злочинності;
- визначення правового статусу засуджених, гарантії захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків і особистої безпеки (ст. 7–10 КВК України), особливо в частині застосування до них заходів профілактичного впливу;
- коригування змісту виконання покарання і тактики запобігання злочинам в УВП шляхом введення у структурних дільницях колоній рівнів безпеки, гласності використання технічних засобів нагляду і контролю за поведінкою засуджених (ст. 94–100, 103, 138–140, КВК України) тощо.

5. Систематична і наполеглива робота з удосконалення нормативно-правових актів, зокрема в частині:

- закріплення порядку виконання примусового лікування засуджених, що дозволить не тільки забезпечити дотримання законних прав останніх, а й створить умови для запобігання злочинам в УВП (ст. 117 КВК України);
- встановлення на законодавчому рівні пенсійного забезпечення (ст. 122 КВК України);
- введення богослужіння і створення умов для здійснення релігійних обрядів в УВП засудженими різних віросповідань (ст. 128 КВК України);
- закріплення (нормативне) особливостей відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими жінками і неповнолітніми (ст. 141–149 КВК України).

6. Врахування важливості різноманітних соціальних процесів в УВП, зокрема тих, які детермінують злочинність у колоніях і вимагають тактичного співвідношення кількісних та якісних показників об'єктів профілактичного впливу, а також сил і засобів, задіяних для виконання кримінального покарання чи інших профілактичних дій.

Дотримання названих вимог профілактики злочинів у місцях позбавлення волі позитивно впливає на вибір і встановлення відповідних тактичних завдань з виявлення та усунення причин і умов злочинності в УВП, визначення засобів впливу на детермінанти злочинності та об'єкти профілактичного впливу, а також форм діяльності (гласних і негласних) суб'єктів профілактики злочинів, спрямованих на досягнення стратегічної мети покарання і запобігання вчиненню злочинів.

Сучасні дослідження з профілактики злочинів значну увагу приділяють також методам загальної профілактики (на рівні мікросередовища), акцентуючи увагу на методах виявлення та методах усунення причин, що породжують або сприяють виникненню злочинності в УВП [276, с. 322].

До методів виявлення зовнішніх умов злочинності в колоніях належать:

1) перевірка діяльності різних служб УВП керівниками і контрольно-наглядовими органами (оперативними, соціально-виховними тощо), а також нагляд з боку прокуратури, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, спостережних комісій та ін.;

2) кримінальне дослідження та виявлення криміногенних зон в УВП, де найбільш часто і в певні проміжки часу вчиняються злочини та злісні дисциплінарні проступки засуджених;

3) комплексне обстеження (рейди по всій території УВП) об'єктів охорони і нагляду начальником колонії, його заступником, а також відповідальними працівниками.

Методи усунення, нейтралізації чи компенсації зовнішніх умов злочинності включають:

1) конструктивно-технологічну розробку принципово нових засобів комп'ютерного збору, обробки та використання інформації про конкретні колонії за напрямками їх діяльності, засоби охорони й нагляду за засудженими, ефективне використання цілодобового спостереження за засудженими, технічних засобів перевірки посилок, передач, листів, огляду автотранспорту, обшуків засуджених та їх речей тощо;

2) комплексні профілактичні операції в колонії, пов'язані з мобілізацією усіх сил і засобів УВП, а при необхідності – залучення можливостей сусідніх колоній, у тому числі інших областей і регіонів;

3) організацію оперативного обміну інформацією між різними службами УВП про криміногенні ситуації, угруповання антисуспільної спрямованості серед засуджених та їх вірогідні акції тощо;

4) недопущення перевищення фактичної кількості засуджених над лімітами, встановленими компетентними органами, за рахунок перерозподілу засуджених між колоніями згідно з правилами (ст. 93 КВК України), а також розширення наявних і будівництва нових, більш сучасних УВП;

5) підвищення дисциплінованості персоналу УВП, організацію правильної дисциплінарної практики, коли крайні заходи реагування до порушників дисципліни з боку адміністрації колонії застосовуються після використання інших, більш м'яких стягнень, передбачених дисциплінарним статутом;

б) встановлення співробітникам і працівникам УВП максимально-мінімальних меж заробітної плати, просування по службі, заохочень і стягнень з урахуванням складного характеру роботи.

У системі тактичних заходів з усунення причин злочинності особливо актуальною є групова профілактика суспільно небезпечних діянь з участю засуджених. Необхідність цього виду запобігання злочинам обумовлена таким:

- УВП є місцем концентрації значної кількості небезпечних злочинців, що саме по собі детермінує криміногенні ситуації у місцях позбавлення волі;
- у колоніях нерідко виникають й інші специфічні ситуації, що детермінують насильницьку злочинну поведінку, ухилення від відбування покарання та ін.;
- у багатьох УВП можлива управлінська криміногенна ситуація, що обумовлює корисливі суспільно небезпечні діяння та злочини з необережності;
- в УВП має місце віктимологічна криміногенна ситуація.

Останнє явище – віктимологічна криміногенна ситуація – в юридичній науці досліджене поки недостатньо. Власне віктимологія як вчення про жертву взагалі і жертву правопорушень (кримінальних, адміністративних, цивільних, трудових тощо) зокрема і похідне від неї – віктимність – підвищена вірогідність за тих чи інших обставин стати жертвою правопорушення [433, с. 472–473], має пряме відношення до предмета нашого дослідження. Специфічним предметом цієї науки є, по-перше, жертви правопорушень як відповідна категорія осіб і процес їх перетворення на жертв протиправних посягань; по-друге, індивідуальна здатність тих чи інших осіб стати жертвами чи нездатність уникати протиправного посягання, протидіяти йому там, де об'єктивно це можливо.

Отже, групова профілактика злочинів – це цілеспрямований вплив на свідомість особи у спеціально чи стихійно створених групах людей з метою управління розвитком криміногенної ситуації. Як свідчить практика, організація в УВП такого виду запобігання злочинності вкрай необхідна.

На думку науковців-криміналістів, однією з умов ефективності організації та здійснення виправного впливу є рівномірний творчий розподіл функцій УВП між її співробітниками. Як слушно зауважує з цього приводу А.О. Галай, правильно організована УВП є своєрідною частиною суспільства, тому в ній мають працювати категорії персоналу, що відрізняються між собою за статусом, оплатою та іншими показниками більше, ніж це регламентовано у сучасних нормативно-правових актах [424, с. 12]. При цьому персонал, який працює безпосередньо із контингентом засуджених, має особливу правову регламентацію дій.

Однак, на думку А.Х. Степанюка, саме адміністрація органів та установ виконання покарань є суб'єктом кримінально-виконавчої діяльності, саме вона на основі загальної стратегії визначає конкретні тактичні засоби запобігання злочинам в УВП. Проводячи розмежування між суб'єктом діяльності з виконання покарань і учасниками кримінально-виконавчої діяльності, які надають допомогу адміністрації органів та установ виконання покарань у її доцільній діяльності щодо реалізації властивих покаранням правообмежень, А.Х. Степанюк наголошує на тому, що “адміністрація є не тільки обов'язковим, але й основним, найбільш важливим, головним речником кримінально-виконавчої діяльності, який в

однобічному порядку визначає роль персоналу, а також відповідає за організацію учасниками соціально-педагогічних, трудових та інших процесів” [253, с. 16].

Щодо останнього, то цю проблему ускладнює, по-перше, її новизна, по-друге, відсутність у структурі соціально-психологічної служби УВП посад працівників, які б координували діяльність з цих питань. Не передбачені вказані посади і в інших керівних органах ДКВС України. Покладання ж таких функцій на підрозділи, що займаються налагодженням зв'язків з громадськістю з метою вироблення спільної стратегії і тактики дій щодо запобігання злочинам, не можна поки що визнати результативним через загальність і безособовість відносин між адміністрацією УВП та різноманітними громадськими інституціями. Цей напрям і надалі залишається пріоритетним з точки зору його науково-теоретичного і законодавчого обґрунтування.

В УВП тактичними елементами профілактики вчинення злочинів засудженими, крім названих вище, є також різноманітні методи виявлення осіб, з боку яких можна очікувати вчинення злочинів й інших протиправних дій. Відповідно визначаються й тактичні завдання різних служб колонії. Методи виявлення засуджених, які мають відхилення від встановлених в УВП норм поведінки, поділяють на: а) оперативні (силами і засобами оперативно-розшукової діяльності); б) вивчення оточення; в) кримінально-психологічні дослідження та ін.

Основний тактичний зміст застосування цих методів полягає в тому, щоб виявити, поставити на облік і проконтролювати поведінку об'єктів профілактичного впливу. Оскільки в структурі осіб, які були суб'єктами злочинів в УВП, значна кількість (майже третина) – це ті, які не перебували на профілактичному обліку, нагальним тактичним завданням адміністрації колонії є удосконалення та більш ефективне використання методів індивідуального запобігання злочинам.

Враховуючи, що більше 60% злочинів вчиняють порушники встановленого порядку відбування покарання [276, с. 333], таку категорію засуджених слід брати на оперативно-профілактичний облік та планувати тактичні заходи щодо запобігання вчиненню ними злочинів протягом термінів, передбачених ч. 14 ст. 134 КВК України (6 місяців з дня відбуття стягнення), тобто до моменту погашення стягнення. Такий тактичний хід дозволить адміністрації не тільки досягти мети індивідуальної профілактики злочинів, а й реалізувати завдання загальної превенції, а саме: обмеження прав і свобод, що будуть вводитися для об'єкта превентивного впливу, мають стримувати від вчинення дисциплінарних проступків і злочинів інших засуджених, які відбувають покарання в УВП.

Для створення реальних механізмів реалізації вимог ст. 104 КВК України щодо вивчення причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів та інших правопорушень – найголовнішої складової тактики запобігання злочинам – у кожній УВП до такого виду профілактичної діяльності необхідно залучати не лише оперативні підрозділи, а й інші служби УВП. Результати комплексного аналізу причин злочинності мають поміщатися у спеціальну літерну справу, форму та зміст якої затверджує ДДУПВП.

За даними статистики в останнє десятиріччя (1999–2009) засудженими щороку вчиняється близько 400 злочинів (з відхиленням у межах 30 злочинів:

1999 р. – 429; 2006 р. – 419 тощо). Якісний показник злочинів, наприклад за ст. 391 КК України “Злісна непокора вимогам адміністрації виправної установи”, становить 50–53% [434, с. 19].

З огляду на предмет дослідження важливими є оперативно-розшукові та кримінально-правові характеристики злочинності в місцях позбавлення волі. Так, за даними ДДУПВП, до 4% злочинів в УВП і СІЗО на момент вчинення суспільно небезпечних діянь стосувалися категорії негласних співробітників. Від 70 до 80% суб’єктів злочинів у тих же установах – це особи, які не перебували на оперативно-профілактичному обліку та не належали до категорії так званих злісних порушників установленого порядку відбування покарань. На обліку в оперативних апаратах наразі перебувають 142 лідери злочинних угруповань та “авторитети” злочинного середовища, які намагаються активно протидіяти адміністрації установ (саме за їх ініціативи мали місце резонансні події в УВП Харківської, Львівської, Рівненської та Хмельницької областей) [435, с. 223].

На наше переконання, це є результатом стереотипності поведінки адміністрації УВП та СІЗО, передусім їх оперативного апарату, який акцентує свою увагу лише на видимих об’єктах та компонентах профілактичного впливу, а також ігнорує закономірності та соціальну природу поведінки засудженого в умовах його ізоляції від суспільства (неформальні правила поведінки засуджених; здатність пристосовуватися до персоналу УВП; особистісне самоствердження тощо).

Субкультура злочинного світу відрізняється від звичайної асоціальним і кримінальним змістом, яскраво вираженими тоталітарними способами впливу на поведінку людини. Вона посідає відповідне місце в системі цінностей засудженого до позбавлення волі, тому її необхідно вивчати, знати та використовувати в діяльності працівників апарату СІЗО й УВП. Це дасть змогу, на нашу думку, зрозуміти внутрішні закони, за якими живе злочинне середовище, правильно та своєчасно оцінити зміни, що відбуваються в ньому, включаючи стереотипи мислення оперативних працівників у частині запобігання вчиненню засудженими повторних злочинів.

За статистичними даними Департаменту щороку в УВП порушується понад 60% кримінальних справ за ст. 391 КК України (за злісну непокору засуджених адміністрації у зв’язку з проведенням профілактичних дій із запобігання більш тяжким злочинам [434, с. 19]). Проте їх аналіз свідчить, що зазначена кримінально-правова норма застосовується неефективно, а також всупереч меті правової регламентації цього суспільно небезпечного діяння. Як справедливо зауважує з цього приводу А.П. Закалюк, “можна констатувати, що три чверті злочинів в УВП є результатом не лише об’єктивного факту їх вчинення, скажімо, як умисного вбивства, тяжкого тілесного ушкодження, втечі тощо, а й певною мірою суб’єктивного ставлення адміністрації до доцільності заведення кримінальної справи за ознаками тієї ж ст. 391 КК України проти того чи іншого засудженого” [436, с. 397].

У наукових джерелах наводяться й інші характеристики злочинності у місцях позбавлення волі, які мають теоретично-практичне значення для розробки ефективних засобів боротьби з рецидивною злочинністю та підвищення рівня оперативно-розшукової діяльності. У цілому більшість дослідників сходяться на

тому, що особистості ув'язнених, які вчинили злочини в установах позбавлення волі, притаманні багато з рис і властивостей, що мають місце серед злочинців-рецидивістів. Але у перших вони виявляються більш помітно, нерідко навіть гостро, особливо в ситуації вчинення злочину. Серед них можна виокремити складність процесу адаптації до умов УВП, особливо для неповнолітніх і молоді, а також осіб, які мають молоду сім'ю, малолітніх дітей. Вони частіше й швидше втягуються у конфлікт, що нерідко завершується вчиненням злочину.

Як зазначено у п. 57 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, з метою підтримання належного правопорядку в УВП, попередження злочинів та правопорушень серед засуджених здійснюється комплекс спеціальних профілактичних заходів щодо виявлення, встановлення на облік та організації нагляду за особами, схильними до вчинення правопорушень. Крім цього, відповідно до ст. 104 КВК України в колоніях провадиться оперативно-розшукова діяльність, основним завданням якої є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп з метою:

- забезпечення безпеки засуджених, персоналу колоній та інших осіб;
- виявлення, попередження і розкриття злочинів, вчинених у колоніях, а також порушень встановленого порядку відбування покарання;
- вивчення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів та інших правопорушень;
- надання правоохоронним органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, допомоги в розкритті, припиненні та попередженні злочинів [35, с. 350–351].

Завдяки цій роботі більшість злочинів, а також значна частка інших правопорушень запобігається на стадіях готування та замаху, перекриваються канали надходження до засуджених заборонених предметів, вилучається значна їх частина.

Згідно з ч. 2 ст. 104 КВК України оперативно-розшукова діяльність включає різноманітні заходи: опитування громадян, наведення довідок, збір зразків для порівняльного дослідження, перевірка закупівля, дослідження предметів та документів, спостереження, ототожнення особи, огляд та обстеження предметів, будівель, споруд, ділянок місцевості та транспортних засобів, контроль поштових відправлень, телеграфних та інших повідомлень, прослуховування телефонних переговорів, зняття інформації з технічних каналів зв'язку, контрольна поставка, оперативний експеримент тощо.

Правовий статус засуджених у разі вчинення ними масових заворушень, проявів групової непокори або в разі виникнення реальної загрози збройного нападу на колонію та інших надзвичайних ситуацій (стихийне лихо, епідемії, воєнний стан тощо) регламентує ст. 105 КВК України "Режим особливих умов у колоніях" [35, с. 352–353]. У ч. 1 цієї статті наведено вичерпний перелік підстав для введення режиму особливих умов, оскільки це тягне за собою суттєве обмеження прав і свобод не лише засуджених, а й певною мірою громадян, які перебувають на об'єктах УВП та прилеглих до них територіях.

У період дії режиму особливих умов в УВП може бути призупинено здійснення деяких прав засуджених, введено посилений варіант охорони та нагляду,

особливий порядок допуску на об'єкти, змінено розпорядок дня, обмежено діяльність виробничих, комунально-побутових, культурно-просвітницьких, медико-санітарних та інших служб. Оскільки особливого порядку прийняття рішення про посилення охорони, нагляду за засудженими, здійснення інших додаткових режимних заходів у КВК України не встановлено, тому воно зазвичай повинно прийматися начальником УВП за погодженням з керівництвом територіального управління ДДУПВП.

Особливу увагу в забезпеченні правопорядку в місцях позбавлення волі КВК України приділив застосуванню фізичної сили, спеціальних засобів та зброї. Так, у ч. 1 ст. 106 зазначено, що до осіб, позбавлених волі, якщо вони чинять фізичний опір персоналу колонії, злісно не виконують його законні вимоги, проявляють буйство, беруть участь у масових заворушеннях, захопленні заручників або чинять інші насильницькі дії, а також у разі втечі з-під варти з метою припинення вказаних протиправних дій та запобіганню заподіяння цими особами шкоди оточенню або самим собі застосовується фізична сила, спеціальні засоби, гамівна сорочка та зброя.

Коментуючи цю статтю, А.Х. Степанюк та І.С. Яковець цілком слушно наголошують на тому, що неправомірне застосування працівниками УВП фізичної сили, спеціальних засобів та зброї тягне за собою встановлену законодавством відповідальність, і що фізична сила застосовується працівниками установи для затримання засуджених, запобігання злочинам та адміністративним правопорушенням, що вчиняються засудженими або іншими особами, якщо ненасильницьким способом не забезпечується виконання законних вимог [35, с. 556].

Однак існує поки що великий розрив між концептуальним окресленням цілей і завдань держави у сфері виконання кримінального покарання і їх реалізацією органами й установами ДКВС як специфічного аспекту державно-владної компетенції із застосуванням визначених законами і підзаконними актами засобів примусу. Оскільки предметом нашого дослідження є практичне втілення кримінально-виконавчої політики органами й установами виконання покарань, розглянемо це питання більш докладно.

На основі аналізу статистичних даних, повідомлень правозахисних організацій, перевірок та зауважень Європейського комітету по запобіганню тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Головного контрольного ревізійного управління, Тендерної палати, Урядової міжвідомчої комісії та інших державних контролювальних структур, а вивчення нами громадської думки про роботу ДКВС України шляхом відкритого й анонімного (анкетного) опитування (див. додатки Н.4.2, С.4.1) можна зробити висновок, що в діяльності ДКВС України мають місце істотні недоліки. Основні з них тезисно викладені в преамбулі Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, затвердженої указом Президента України № 401/2008 від 25 квітня 2008 р., а саме:

– наявні в Україні органи й установи виконання покарань та СІЗО не відповідають сучасним вимогам забезпечення прав і свобод людини і громадянина та не повною мірою виконують покладені на них завдання;

– приміщення, в яких тримають засуджених, – казарменого типу, в кожному з них перебуває по кілька десятків людей. Не кращі й приміщення у СІЗО. Більшість будівель і споруд, інженерних мереж УВП та СІЗО побудовано та введено в експлуатацію понад 50 років тому і потребує негайної реконструкції або капітального ремонту. Немає можливості залучати до праці всіх засуджених, а необхідне обладнання у професійно-технічних навчальних закладах при УВП, на підприємствах зазначених установ або відсутнє, або застаріле;

– нагальним є питання розроблення нових моделей УВП для засуджених жінок і неповнолітніх;

– в УВП значна кількість засуджених має низький освітній рівень та є педагогічно занедбаною. Сучасні підходи до організації виробничої діяльності в ринкових умовах обумовлюють необхідність зміни організаційно-правових форм і принципів діяльності підприємств УВП щодо залучення засуджених до суспільно корисної праці, надання пріоритету їх професійно-технічному навчання, формуванню та закріпленню у засуджених трудових навичок як невід'ємної складової процесу їх ресоціалізації;

– попри значну кількість засуджених із соматичними та психічними захворюваннями, поширення серед них інфекційних захворювань, передусім туберкульозу та ВІЛ/СНІДу, залишаються проблеми із забезпеченням таких осіб адекватною медичною допомогою;

– не викорінено практику неналежного поведіння персоналу кримінально-виконавчої служби з особами, взятими під варту, та які відбувають покарання в УВП, розслідування скарг на таке поведіння є недостатньо ефективним;

– потребує вдосконалення робота кримінально-виконавчої інспекції, на обліку в якій нині перебуває майже половина всіх засуджених і роль якої зростатиме у зв'язку з розширенням видів покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Таке вдосконалення має відбуватися за зразком служб пробації, створених у багатьох європейських державах [5].

За дорученням Верховної Ради України і Президента України Уповноважений Верховної Ради України з прав людини протягом останніх років провів моніторинг у пенітенціарних закладах Донецької, Львівської, Тернопільської, Харківської, Київської областей та Автономної Республіки Крим. За його наслідками Главі держави передана ґрунтовна інформація з конкретними пропозиціями щодо вжиття невідкладних заходів із забезпечення дотримання конституційних прав осіб, які тримаються у місцях позбавлення волі.

Результати зазначеного моніторингу свідчать, що проблеми, пов'язані з порушенням прав засуджених до позбавлення волі, на яких неодноразово наголошувалось у попередніх щорічних доповідях, продовжують мати місце. Не вирішена одна із найболючіших проблем, пов'язана з переповненням виправних установ та СІЗО ДКВС України. Умовно-дострокове звільнення у 2005 р. 22,9 тисячі засуджених від відбування покарання та звільнення 6,4 тисячі таких осіб за амністією істотно не вплинули на розв'язання проблеми переповнення виправних колоній і СІЗО.

На кінець 2005 р. у всіх установах ДКВС було лише 160,7 тисячі наявних місць, а розміщалися 170,9 тисячі засуджених і заарештованих. Тобто, понад мак-

симальну кількість у пенітенціарних установах трималось 10 тисяч ув'язнених. Наприклад, в установах управління ДДУПВП у Миколаївській області понад встановлену законодавством житлову норму трималося 1186 засуджених, або 16,7% їх загальної кількості. Найгостріше стоїть ця проблема в Арбузинській та Снігурівській виправних колоніях і Новобузькому виправному центрі, де понад наявну кількість індивідуальних місць тримається відповідно 42,8, 33,1 і 50% засуджених. Така ситуація спостерігається зараз і в багатьох інших виправних колоніях.

Для осіб, які тримаються в УВП, чинне законодавство встановило норму житлової площі не менше 3 м², у виправних колоніях для тримання жінок – не менше 4 м², у лікувальних закладах при виправних колоніях – не менше 5 м². Проте внаслідок переповнення виправних колоній на одного в'язня припадало лише 2,6 м² житлової площі. Найскладніша ситуація з переповненням залишається у лікарнях, виправних колоніях середнього рівня безпеки, в яких тримаються вперше засуджені особи, а також виправних колоніях середнього рівня безпеки, в яких тримаються неодноразово засуджені особи.

Досить гострою є ситуація у СІЗО, де в середньому на одного заарештованого припадає лише 2,2 м² житлової площі за встановленої Законом України “Про попереднє ув'язнення” норми 2,5 м². У Сімферопольському, Одеському, Донецькому, Луганському, Харківському, Херсонському, Запорізькому та Полтавському СІЗО цей показник ще гірший – від 2 до 1,7 м² на одного ув'язненого.

Важке становище вітчизняної системи виконання покарань, пов'язане з переповненням виправних установ і СІЗО, значною мірою зумовлене рудиментарними стереотипами практичних працівників органів внутрішніх справ, прокуратури та суду щодо того, що жорстокість покарання є стримувальним фактором зростання злочинності. На жаль, такий підхід до обрання засобів боротьби зі злочинністю часто призводить до невиправданого засудження людей до позбавлення волі. Унаслідок цього у виправних установах упродовж останніх років утримується понад 25 тисяч ув'язнених, до яких судами застосовано покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 3 років. Кожного п'ятого ув'язненого засуджено за вчинення злочину, який не становить значної суспільної небезпеки.

З огляду на це Уповноважений Верховної Ради України з прав людини наголошує, що суди, як і раніше, ще недостатньо застосовують такі альтернативні позбавленню волі міри покарання, як штраф, виправні або громадські роботи, обмеження волі, арешт, умовне покарання.

Ще однією проблемою, що призводить до переповнення УВП, особливо СІЗО, є недоліки у застосуванні судами ст. 155 КПК України, якою встановлюється можливість обрання громадянам запобіжного заходу у вигляді взяття під варту у справах про злочини, за котрі законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад 3 роки, і лише у виняткових випадках – на строк не більше 3 років.

Як свідчить статистика, внаслідок викривленої судової практики обрання громадянам запобіжного заходу у вигляді взяття під варту упродовж останніх років у СІЗО утримувалось понад 21,5 тисячі ув'язнених, яких потім було звіль-

нено у зв'язку з заміною запобіжного заходу, припиненням кримінальної справи під час досудового та судового слідства, а також виправдальним вироком, тобто арешт до них практично застосовано безпідставно. З цього приводу слід вважати невиконанням Україною рекомендацій та зауважень Європейського комітету по запобіганню тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, оскільки головним пріоритетом відповідно до принципів, викладених у Рекомендаціях К(80)11 Комітету Міністрів Ради Європи, має бути застосування досудового ув'язнення тільки у виключних випадках і на скорочений до мінімуму термін, сумісний з інтересами правосуддя.

На черзі й питання щодо ліквідації інституту додаткового розслідування, наявність якого створює умови для порушення судами прав ув'язнених на справедливий розгляд кримінальних справ протягом розумних строків та призводить до зростання кількості в'язнів у СІЗО. Через це негативне явище у кримінально-процесуальному законодавстві України у СІЗО утримувалось 6,6 тисячі ув'язнених, стосовно яких суди розглядали кримінальні справи від 2 місяців до 1,5 року, стосовно 987 осіб – від 1,5 до 5 років, стосовно 37 осіб – понад 5 років. Ці громадяни практично безпідставно трималися у переповнених камерах в антисанітарних умовах, без належного харчування та медичного забезпечення з надією на справедливий судовий розгляд кримінальної справи у реальні терміни.

У зв'язку з цим виникає нагальна потреба внесення до КПК України змін, які б передбачали конкретні строки розгляду кримінальних справ судами першої інстанції. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним конституційним обов'язком держави, у тому числі судових органів. Нерозуміння цього в подальшому призводитиме до систематичного порушення прав людини та викликатиме зростання скарг громадян України до Європейського суду з прав людини. Це стосується також і зміни державної політики у сфері призначення та виконання кримінальних покарань. Вона має ефективно сприяти зменшенню кількості ув'язнених в установах пенітенціарної системи та обсягів витрат з Державного бюджету, що спрямовуються на її утримання. Адже стан матеріального забезпечення та фінансування пенітенціарної системи продовжує залишатися надто складним. За всі роки незалежності України видатки загального фонду Державного бюджету, що спрямовувалися на її утримання, жодного разу не відповідали навіть мінімальним нормативним потребам. За останні 5 років вони становили в середньому близько 42%.

Унаслідок недостатнього фінансування органів і установ виконання покарань не дотримуються встановлені норми харчування, медичного та комунально-побутового забезпечення засуджених та осіб, узятих під варту, що призводить до порушення прав людини. Недостатність коштів також спричиняє неможливість виконання Бюджетного кодексу України в частині забезпечення установами виконання покарань своїх фінансових зобов'язань і як наслідок – зростання кредиторської заборгованості постачальникам.

Протягом останніх 15 років матеріально-технічна база медичних підрозділів виправних установ і СІЗО не оновлюється. Понад 80% медичного обладнання морально і фізично застаріло, тому ситуація з організацією лікування ув'язнених

стає вкрай небезпечною. Будівництво нових об'єктів комунально-побутового призначення виправних установ та реконструкція гуртожитків казарменого типу під блочне розташування ув'язнених здійснюється надто повільно, а тому “перенаселення” у виправних установах та СІЗО ще тривалий час зберігатиметься і перевищуватиме кількість наявних у них місць.

З метою ефективного забезпечення виконання національних програм боротьби із захворюванням на туберкульоз та лікування ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2004–2008 рр. з березня 2004 р. в Україні розпочате впровадження проекту Світового банку “Контроль за туберкульозом та ВІЛ/СНІДом в Україні”, в якому пенітенціарна система бере участь у реалізації його складової – “В'язниці”. Завдяки реалізації зазначених програм, а також здійсненню заходів з обмеження прийому до СІЗО осіб, хворих на туберкульоз, вдалося дещо знизити показники щодо цього захворювання.

Водночас епідемічна ситуація в установах пенітенціарної системи має, як і раніше, загрозливий характер. Більше того, вона значно погіршується через наявність інших захворювань, насамперед ВІЛ-інфекції. Зростання кількості ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД призводить до концентрації цієї категорії осіб в УВП та спричиняє виникнення серед ув'язнених вторинної епідемії – туберкульозу. Незважаючи на залучення додаткових ресурсів для реалізації заходів протидії туберкульозу та ВІЛ/СНІДу за рахунок виконання проекту “Контроль за туберкульозом та ВІЛ/СНІДом в Україні”, який фінансує Міжнародний банк реконструкції та розвитку і Глобальний фонд боротьби зі СНІДом, туберкульозом та малярією, коштів для проведення серед ув'язнених протиепідемічних заходів щороку не вистачає.

Через незадовільне виконання рішення Ради національної безпеки та оборони України від 24 березня 2004 р. № 480/11171-01 та доручення Президента України від 11 квітня 2005 р. № 1-1/218 [430, с. 15] щодо створення окремих палат або відділень у комунальних протитуберкульозних закладах для осіб, хворих на туберкульоз, які повинні направлятися на лікування з ізоляторів тимчасового тримання органів міліції до моменту набуття чинності вироком суду, до СІЗО продовжують надходити ув'язнені з тяжкими формами туберкульозу. Зазначене призводить до поширення інфекції як серед осіб, позбавлених волі, так і серед персоналу СІЗО, адвокатів, слідчих та інших громадян. Нині у СІЗО показники захворюваності осіб, узятих під варту, в 2,1 разу перевищують показники захворюваності засуджених у виправних установах.

Останнім часом відбулося істотне оновлення кадрів установ кримінально-виконавчої системи. З різних об'єктивних та суб'єктивних причин з органів та установ кримінально-виконавчої системи звільнилася значна частина кваліфікованих спеціалістів. Спостерігається тенденція до збільшення кількості випадків правопорушень і надзвичайних подій серед особового складу. Попри неодноразові зауваження експертів Ради Європи та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо недопущення тортур під час проведення в установах заходів за участю бійців підрозділів особливого призначення, подібні негативні випадки продовжують виникати.

Пріоритетними напрямками розвитку кадрового потенціалу органів та установ пенітенціарної системи залишаються зміцнення дисципліни і законності, вдосконалення індивідуально-виховної роботи та запровадження безперервного циклу навчання особового складу, поліпшення навчально-матеріальної бази наявних навчальних закладів. Потребує суттєвого поліпшення правовий та соціальний захист персоналу ДКВС, адже через його низький рівень служба в органах і установах виконання покарань стає непривабливою. Залишається низьким грошове забезпечення і заробітна плата персоналу, що не компенсує службового переважання працівників. Унаслідок цього зростає плинність кадрів та збільшується кількість вакантних посад.

Не відповідає вимогам чинного законодавства і міжнародним нормам також рівень професійної підготовки персоналу пенітенціарних закладів. Серед загальної кількості працівників органів та установ виконання покарань вищу юридичну освіту мають лише 5,2%, педагогічну – 3,7%. У системі ДДУПВП не було жодного вищого навчального закладу для підготовки спеціалістів пенітенціарної системи. Через це в систему навчальних закладів органів внутрішніх справ передано Київський інститут внутрішніх справ (згодом перейменований на Київський юридичний інститут) – єдиний заклад вищої освіти, який спеціалізується на підготовці фахівців для кримінально-виконавчої системи.

Як свідчить досвід європейських країн, підготовка фахівців для роботи в пенітенціарній системі має здійснюватися за спеціальними програмами, які спрямовують до 75% навчального часу на ґрунтовне вивчення міжнародних і вітчизняних нормативно-правових актів з дотримання прав людини і громадянина. Особи, які відбувають кримінальні покарання, переважно морально спустошені люди, перебувають під негативним впливом кримінальної субкультури. Це педагогічно занедбаний контингент, який потребує комплексного соціально-виховного впливу підготовлених спеціалістів, котрих нині не готує жоден навчальний заклад України [430, с. 6–12].

Аналогічні недоліки відзначають у своєму зверненні на адресу Президента, Прем'єр-міністра і Голови Верховної Ради України Є. Захаров (Українська гельсинська спілка з прав людини, Харківська правозахисна група), О. Букалов (Правозахисна організація “Донецький Меморіал”, Пенітенціарне товариство України), О. Беца (незалежний експерт з пенітенціарних питань). Вони наголошують зокрема на тому, що кримінально-виконавча служба в останні роки стала ще більш закритою для громадського контролю та засобів масової інформації. Реальний стан з дотриманням прав людини в УВП приховується керівниками відомства, а суспільству нерідко подається неправдива інформація. Є вже чимало прикладів судових рішень щодо неправомірного приховування інформації: розгляд резонансних скарг засуджених, які відбувають покарання, є непрозорим та непублічним. Адвокати та правозахисники часто не допускаються до засуджених, що призводить до упереджених висновків, обґрунтованих сумнівів у законності дій працівників відомства. Відсутність достовірної інформації про діяльність установ ДКВС унеможливує об'єктивну та неупереджену оцінку стану дотримання у них прав людини.

На думку правозахисників, протягом останніх 3 років відбувся занепад кримінально-виконавчої служби. Брутальні порушення прав людини у виправних установах стали поширеним явищем. Засуджені фактично не мають можливості легально оскаржити незаконні дії адміністрації, прокуратура найчастіше є бездіяльною, парламентський контроль відсутній, а будь-які скарги викликають незаконні насильницькі дії з боку адміністрації. Засуджені втрачають віру в справедливе вирішення їхніх проблем і скарг. Брутальні порушення спонукали засуджених цілого ряду УВП звернутись до правозахисних організацій та центральних засобів масової інформації з приводу нелюдських умов тримання, катувань та жорстокого поводження, а також вдатись до акцій протесту у вигляді голодування та заподіяння собі каліцтва.

Численним порушенням прав людини сприяє недосконалий КВК та підзаконні акти. Кримінально-виконавче законодавство потребує суттєвої переробки – як на концептуальному рівні, так і в деталях. За чинним законодавством засуджений повністю знаходиться під нічим не обмеженою владою адміністрації, на дії якої він навіть поскаржитись не може. Внутрішні нормативні документи ДДУПВП не проходять належної експертизи та обговорення – ні з фахівцями, ні з громадськістю – і часто суперечать чинному законодавству та міжнародним нормам і стандартам з прав людини. Одним з таких актів Департаменту є наказ № 167 від 10 жовтня 2005 р., за яким у складі ДДУПВП діє спеціальний підрозділ із боротьби з тероризмом, що використовується також для обшуків засуджених і приміщень УВП та СІЗО, а фактично – для залякування позбавлених волі.

Проведені ревізії фінансово-господарської діяльності Департаменту виявили низку грубих порушень, зловживань, нецільового використання бюджетних коштів у великих розмірах. Так, Головне контрольно-ревізійне управління виявило лише у II кварталі 2007 р. фінансові порушення, що призвели до втрат на суму 7,9 млн грн. (серед них – видатки із порушенням законодавства, нецільові витрати). Порушень порядку закупівель виявлено на загальну суму 21,1 млн грн., а Тендерна палата України встановила грубі порушення вимог чинного законодавства на загальну суму 217,98 млн грн.

Як вважають правозахисники, ці та інші факти свідчать, що ДКВС як самостійний орган влади “неспроможна компетентно, відповідально та ефективно виконувати покладені на неї функції та завдання” [437].

На наш погляд, з цього приводу цілком доречно науково обґрунтоване застереження провідних фахівців про те, що такий напрям державної політики повинен мати більш чітко виражену державну доктрину щодо протидії злочинам у цій сфері суспільних (у тому числі правових) відносин. Необхідні удосконалення законодавчої і підзаконної нормативної бази, концептуально визначений особливий вид соціальної діяльності, спрямованої на активну протидію злочинам та іншим правопорушенням безпосередньо в кримінально-виконавчих установах, наукова теорія і відповідний дослідницький інструментарій щодо вивчення і подолання проблем у сфері виконання покарань. А зміст цього напрямку кримінальної політики має включати:

- 1) розробку і реалізацію цілей і завдань держави у сфері застосування та безпосереднього виконання кримінального покарання;

2) визначення дієвих засобів, форм і методів діяльності державних органів і підрозділів кримінально-виконавчої системи відповідно до Конституції України, чинного законодавства та підзаконних актів;

3) забезпечення організаційно-управлінської функції, виконання стратегічних і тактичних завдань цього напрямку [33, с. 170].

Крім того, відповідно до міжнародних стандартів слід добиватися, щоб в самостійному незалежному відомстві, яким нині є ДКВС і ДДУПВП, процес виконання покарань у вигляді позбавлення волі організовувався на більш гуманістичних началах і з меншою кількістю порушень законності. Це дасть змогу поступово наблизити права і свободи засуджених до міжнародних норм та практики виконання покарань у розвинених країнах.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що закріплення концептуальних положень кримінально-виконавчої політики в системі ДКВС України проводиться в основному через вивчення феномену злочинності, її причин та умов і на цьому ґрунті – через визначення цілей, завдань та функцій ДКВС, ДДУПВП, статусу та компетенції їх керівних органів і структурних підрозділів.

У такій умовній схемі головним важелем має стати право, що регулює цінності правової держави: безпеку особи, суспільства і держави, права і свободи людини і громадянина, законність, гуманізм і справедливість – основні компоненти стратегії і тактики кримінально-виконавчої політики, що відображають її концептуальний, законодавчий та правозастосовчий рівні. Ігнорування будь-якого з них у діяльності органів і установ виконання покарань призводить, як вже говорилося вище, до грубих порушень прав засуджених та персоналу УВП, застосування незаконного насильства відносно позбавлених волі, до численних службових зловживань.

У зв'язку з цим слід ще раз чітко визначити кількість суб'єктів, які безпосередньо і на усіх визначених вище рівнях реалізують напрями кримінально-виконавчої політики, наділивши їх правовими повноваженнями щодо організації та керівництва провадженням правозастосовчого та запобіжного процесу, керівництва практикою в системі виконання покарань, її підрозділами та забезпечення належного й ефективного застосування сил, засобів, форм і методів впливу для досягнення головної мети кримінального покарання.

4.4. Правовий та соціальний захист осіб, звільнених з місць позбавлення волі, як важлива складова кримінально-виконавчої політики

Загальновизнано, що праву належить визначальна роль у регулюванні суспільних відносин, які складаються зокрема і в процесі реалізації права на соціальний захист. З точки зору теорії держави і права саме соціальні норми здійснюють нормативне регулювання поведінки суб'єктів шляхом встановлення діянь дозволених чи недозволених, визначають умови, за яких передбачуване діяння дозволяється або забороняється, визначають суб'єктів, на яких за певних умов поширюється правило поведінки, закріплене тією чи іншою нормою [23, с. 145].

В умовах демократизації та гуманізації суспільства кримінально-виконавча політика України має бути орієнтована на забезпечення прав і свобод людини, а законодавство нашої держави – приведено до міжнародних норм і стандартів, спрямоване на диференціацію виконання покарань, індивідуальний підхід як до засуджених, так і до осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі.

Прийняття КК та КВК України потребує розробки нових підходів до соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, і підтримки їх ресоціалізації державними органами місцевої влади та самоврядування, громадськими, суспільними, релігійними, благодійними організаціями та комерційними структурами. За даними ДДУПВП щороку з УВП звільняється в середньому від 60 до 80 тисяч осіб, яких необхідно працевлаштувати. Більшість із них потребує житла, медичної, психологічної та соціальної допомоги [394, с. 1].

У зв'язку з економічною нестабільністю, низьким рівнем життя та безробіттям постає гостра необхідність у розв'язанні проблеми забезпечення соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Тому потрібне теоретичне визначення та практичне обґрунтування соціальних і трудових проблем реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, які виникли через соціально-економічні та політичні зміни, що сталися в Україні за роки незалежності. Необхідне й вивчення соціально-демографічної, кримінологічної, кримінально-правової та постпенітенціарної характеристики звільнених та розробка на цій основі ефективних заходів попередження нових злочинів серед звільнених, особливо серед молоді та неповнолітніх. Існує нагальна потреба удосконалення чинного законодавства, яке регулює соціальну та трудову реабілітацію звільнених, щодо вирішення питань з їх працевлаштування, надання соціальної, медичної та психологічної допомоги.

Зазначені проблеми підпадають переважно під регулювання соціальних норм. Призначення соціальних норм полягає в упорядкуванні поведінки суб'єктів, що забезпечує системність і певне передбачення розвитку суспільних відносин. На основі цього учасники цих відносин можуть прогнозувати свою поведінку та поведінку інших суб'єктів у ситуаціях, передбачених конкретними соціальними нормами. Тобто, соціальні норми регламентують поведінку, що має соціальний характер, пов'язану із взаємовідносинами між людьми, їх об'єднаннями, суспільними групами.

Кримінально-виконавча політика держави з питань соціального захисту осіб, звільнених з місць позбавлення волі, формується, в першу чергу, на законодавчому рівні. У цьому контексті ключовим є визнання Конституцією України права громадян на соціальний захист (ст. 46). За роки незалежності України прийнято значну кількість законів, указів Президента, постанов Кабінету Міністрів та інших нормативно-правових актів з питань соціального захисту населення України. Сьогодні правовий простір у цій сфері регулюють більше 200 нормативно-правових документів [439, с. 64]. Розглянемо ті законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, що утворюють правові основи соціального захисту осіб, звільнених з місць позбавлення волі.

Проблеми соціальної адаптації, ресоціалізації та трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі висвітлено в працях багатьох вітчизняних та зарубіжних

вчених. При цьому досліджують цю проблему представники фактично всіх галузей права – конституційного, адміністративного, кримінального, кримінально-виконавчого, трудового, житлового тощо, а також провідні фахівці загальної теорії держави і права, політичних і правових вчень, дослідники правових основ соціального захисту в Україні.

Разом з тим, незважаючи на значний внесок науковців у розробку проблеми, можна стверджувати, що питання забезпечення заходів правової соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, досі недостатньо досліджені, через що і визначається актуальність цієї теми, необхідність більш аргументованого розроблення та обґрунтування нових наукових і правових засад кримінально-виконавчої політики із забезпечення соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі.

Оскільки в юридичній науці правова категорія “соціальний захист” поки що чітко не визначена, зазначимо, що стосовно осіб, звільнених з місць позбавлення волі, термін “соціальний захист” означає турботу держави про матеріальне забезпечення тих громадян, які в силу певних обставин потребують спеціальної (додаткової) допомоги держави, основною частиною якої є соціальне забезпечення. Крім того, для цієї категорії громадян у суспільстві формуються певні правила поведінки – соціальні норми, що здійснюють нормативне регулювання їх поведінки шляхом встановлення дозволів і заборон, визначають умови, за яких передбачуване діяння дозволяється або забороняється. При цьому, як зазначає А.М. Колодій, у соціальній нормі закріплюється той варіант поведінки, що гарантує найкращий результат або завдає найменшої шкоди. Отже, соціальна норма – це своєрідний результат пізнання і переробки у свідомості людей відповідного досвіду поведінки, через який визначається той її варіант, що найшвидше веде до бажаних успіхів [23, с. 146].

Деякі дослідники розглядають сутність соціальних норм значно ширше, в контексті соціально-економічних прав людини, що становить головну мету діяльності соціальної держави. Так, Д.О. Єрмоленко вважає, що соціально-економічні права людини – це передбачені правовими нормами і гарантовані державою можливості поведінки конкретних суб’єктів у сфері виробництва і розподілу матеріальних благ, покликані забезпечити задоволення економічних і тісно пов’язаних з ними духовних потреб та інтересів людини. Ключовим принципом соціально-економічних прав у соціальній державі, навколо якого шикується вся їх система, є принцип відповідальності соціальної держави за забезпечення прожиткового мінімуму. На думку дослідника, найважливішою державно-правовою гарантією соціально-економічних прав і свобод є існування соціальної держави. Це означає, що кожна держава, закріплюючи в конституції соціальну орієнтацію, має на увазі проведення заходів, спрямованих на підтримання соціально-економічних прав і свобод, гідного життя і вільного розвитку людини [440, с. 12–13].

Розглядаючи механізм ресоціалізації засуджених з точки зору державного управління пенітенціарною системою України, Д.В. Ягунов наголошує на необхідності докорінного оновлення концепції ресоціалізації засуджених як комплексного напрямку державної соціальної політики. У ній концепція виступає як

науково-теоретична база діяльності інституцій пенітенціарної системи в процесі виконання покарань як різновиду соціальної діяльності. Також потрібне визначення теоретичної моделі організаційно-функціональної структури управління пенітенціарною системою України з адекватними механізмами ресоціалізації засуджених.

Ресоціалізацію визначено дослідником як напрям державної соціальної політики, спрямований на надання комплексу соціальних послуг засудженим, які відбули чи відбувають покарання, та особам, для яких ув'язнення обрано як запобіжний захід, з метою їх повернення до суспільства і включення як здорових і повноцінних його членів. Реалізація цього напрямку соціальної політики відбувається через створення відповідних управлінських механізмів взаємодії між установами пенітенціарної системи, спеціалізованими державними агенціями, на які покладений обов'язок надання засудженим та ув'язненим соціальних послуг як у пенітенціарних установах, так і в умовах вільного суспільства, та громадськими інституціями.

Зазначено, що процес зміни особистості у процесі і після виконання покарань – це результат комплексної взаємодії багатьох факторів (імпортатії, соціалізації, депортації і культурної еволюції). Тому цей феномен занадто складний, щоб аналізувати його лише в термінах адаптації чи реабілітації. Саме термін “ресоціалізація” найбільш повно відображає процеси, які відбуваються з засудженим у в'язниці і після звільнення з неї. Завдання, яке стоїть перед державою щодо засудженого, полягає не тільки в тому, щоб “довести” людську особистість до певного рівня, а й забезпечити можливість включення її в такому вигляді в систему нормальних соціальних відносин. Використання тільки цього терміна дає можливість аналізувати проблему повернення засуджених до суспільства найбільш детально та робити певні практичні кроки у сфері побудови відповідних управлінських механізмів [428, с. 4, 11].

Кримінолог В.С. Наливайко вважає, що поняття “ресоціалізація осіб, звільнених від покарань” є складним багатомірним процесом, який поєднує змістовий, психологічний та соціальний аспекти. Під змістовим він розуміє сукупність заходів, спрямованих на перевиховання особи, її розвиток і удосконалення. Психологічний – обов'язкове врахування психологічних особливостей особи засудженого. Соціальний аспект розглядається дослідником у контексті суспільних зв'язків індивіда.

Заслужують на увагу визначені В.С. Наливайком форми і методи діяльності у сфері ресоціалізації засуджених до позбавлення волі та звільнення після відбування цього покарання, а саме:

1. Профілактична діяльність, яка ґрунтується на виявленні та усуненні несприятливих психобіологічних, психолого-педагогічних, юридичних та інших факторів, що зумовлюють відхилення у психічному й соціальному розвитку особи, її поведінці і конкретних діях. Зміст цієї профілактики становлять роз'яснення необхідності дотримання правових норм і правил поведінки, створення умов для нормального розвитку особи, її освіти та вибору професії, організація заходів щодо забезпечення програми позитивної життєдіяльності осіб, які скоїли злочини і відбули покарання, соціальний захист раніше засуджених.

2. Психологічна корекція особи злочинця, основним завданням якої є усунення негативних явищ соціального мікросередовища, труднощів у спілкуванні та міжгрупових взаєминах, формування активної життєвої позиції.

3. Соціально-правова терапія.

У загальному вигляді у цій діяльності реалізуються такі цілі: корекція відхилень у поведінці на основі індивідуально-диференційованого підходу, визначення типу особистості, її особливостей, що характеризують ступінь соціальної дезадаптації, надання кваліфікованої допомоги у формуванні взаємин, що сприяють нормальній соціалізації.

4. Соціальна реабілітація, тобто діяльність, спрямована на здійснення системи організаційних, правових, культурних, освітніх, лікувальних, оздоровчих та інших соціальних заходів щодо відновлення фізичного і морального стану тих, хто цього потребує. Без соціальної реабілітації неможливе повернення засуджених до повноцінного життя у суспільстві [441, с. 9–10].

Натомість О.М. Неживець, розглядаючи ресоціалізацію і соціальну адаптацію як одне явище, яке охоплює кілька видів адаптації (адаптація в УВП, адаптація після звільнення від відбування покарання тощо), вводить у науковий обіг визначення поняття “реабілітація осіб, звільнених з місць позбавлення волі” – процес надання постпенітенціарної допомоги, яка реалізується у вигляді соціально-правових, психологічних, медичних заходів, спрямованих на пристосування до умов життя у суспільстві [438, с. 7].

Не заперечуючи відповідності наведених визначень понять “ресоціалізація” і “реабілітація” осіб, звільнених із місць позбавлення волі, сучасним вимогам національної правознавчої науки та міжнародним, зокрема європейським, нормам, зазначимо, що в основних законодавчих актах з цього питання остаточно утвердилось визначення поняття “соціальна адаптація звільнених від відбування покарання” [149, с. 651]. Воно вимагає правового регулювання усіх етапів цього багатоманітного процесу, зокрема:

- визначення підстав звільнення від відбування покарання, правового статусу осіб, які відбули покарання (ст. 152, 155 КВК України);
- припинення відбування покарання і порядок звільнення (ст. 153);
- порядок дострокового звільнення від відбування покарання (ст. 154);
- допомога особам, звільненим від відбування покарання (ст. 156, 157);
- встановлення адміністративного нагляду за звільненими з місць позбавлення волі (ст. 158, 159);
- громадський контроль за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання (ст. 160–162);
- контроль за поведінкою звільнених від відбування покарання з випробуванням (ст. 163–165);
- відповідальність осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням (ст. 166).

Так, згідно зі ст. 155 КВК України особи, які відбули покарання, мають обов’язки і користуються правами, встановленими для громадян України, з обмеженнями, що передбачені для осіб, які мають судимість. Такі обмеження можуть бути передбачені тільки законом.

Ст. 156 КВК України проголошує, що підготовка до облаштування життя за межами колонії розпочинається ще до звільнення засудженого. З цього приводу в п. 1 цієї статті констатовано, що не пізніше, ніж за 3 місяці до закінчення строку покарання адміністрація УВП через територіальні органи внутрішніх справ і центри зайнятості населення вживає заходів щодо трудового і побутового влаштування засудженого за обраним ним місцем проживання. В УВП організовуються курси підготовки засуджених до звільнення (п. 2).

Інваліди I та II груп, а також чоловіки віком понад 60 років і жінки – понад 55 років, у разі потреби, за їхньою згодою направляються у будинки інвалідів і престарілих. Неповнолітні, позбавлені батьківського піклування, у необхідних випадках направляються службами у справах дітей до шкіл-інтернатів або над ними встановлюється опіка чи піклування (п. 3).

Ст. 157 КВК України конкретно визначає дії відповідних органів і посадових осіб з надання допомоги звільненим з місць відбування покарання:

1. Особи, звільнені від відбування покарання, забезпечуються безкоштовним проїздом до місця проживання або роботи в межах України.

2. У разі відсутності необхідного за сезоном одягу, взуття і коштів на їх придбання особи, звільнені від відбування покарання, забезпечуються одягом і взуттям безоплатно. Їм може бути видана одноразова грошова допомога за рахунок коштів Державного бюджету України, передбачених на утримання кримінально-виконавчої системи. Умови і порядок надання допомоги визначаються нормативно-правовими актами ДДУПВП.

3. Особи, які звільнені від відбування покарання і потребують за станом здоров'я постійного догляду, а також неповнолітні направляються до місця проживання в супроводі родичів або працівника колонії.

Упродовж усіх цих етапів на звільнених з місць позбавлення волі поширюються норми соціального захисту, встановлені Законом України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” від 10 липня 2003 р. № 1104-IV [259, с. 656–658]. У законодавчій практиці Верховної Ради України це перша і, до речі, досить вдала спроба на державному рівні визначити умови і порядок надання соціальної допомоги звільненим з місць позбавлення волі, а також засади участі в їх соціальній адаптації органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій і об'єднань громадян.

На відміну від попередніх законодавчих актів (зокрема таких, як Закони України “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” від 1 грудня 1994 р. № 264/94-ВР [270, с. 651–654] та “Про застосування амністії в Україні” від 1 жовтня 1996 р. № 392/96-ВР [286, с. 654–656]), у законі, що коментується, уперше дано офіційне визначення понять соціального захисту і соціальної адаптації, що вживаються в такому значенні:

- звільнені особи – особи, які відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також звільнені від подальшого відбування зазначених видів покарань за хворобою, на підставі Закону України про амністію чи акта про помилування, умовно-достроково звіль-

нені від відбування покарання, яким замінені невідбута частина покарання більш м'яким; звільнені від відбування покарання вагітні і жінки, які мають дітей віком до 3 років;

- соціальна адаптація – комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, які здійснюються щодо звільнених осіб з метою пристосування до умов соціального середовища, захисту їхніх прав і законних інтересів;
- соціальний патронаж – комплекс заходів державної підтримки та допомоги звільненим особам, які здійснюються з метою сприяння цим особам у працевлаштуванні, професійній переорієнтації та перепідготовці, створення належних житлово-побутових умов, запобігання впливу на них криміногенних факторів (ст. 1).

Згідно із законом, заходи соціального захисту, адаптації і патронажу застосовуються до громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які постійно проживають на території України і звернулися до спостережних комісій або інших органів, установ та організацій, уповноважених здійснювати зазначені дії, протягом 6 місяців після звільнення з УВП. Особам, які звільняються з УВП після відбуття покарання та на інших передбачених законом підставах, працівники УВП роз'яснюють їхні права, що випливають із цього закону та інших законодавчих актів України (ст. 2).

Важливо і те, що в Законі України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” чітко визначені суб'єкти здійснення заходів соціального захисту та патронажу, а саме: місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, центри соціальної адаптації, соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служби у справах неповнолітніх, спостережні комісії, органи соціального захисту населення, охорони здоров'я, внутрішніх справ, центри зайнятості населення, будинки-інтернати, кризові центри, служби психологічної допомоги, притулки, в тому числі для неповнолітніх, установи соціального патронажу, будинки нічного або тимчасового перебування звільнених осіб, громадські організації й інші уповноважені на це органи, організації та установи (ч. 1 ст. 3 зі змінами, внесеними згідно з законом від 18.01.2005 р. № 2353-IV). Зазначені у ч. 1 цієї статті органи, організації та установи в разі звернення до них звільнених осіб зобов'язані невідкладно розпочати здійснення щодо них заходів соціального патронажу.

Ст. 4–10 закону на основі конституційного, адміністративного, цивільного, трудового, фінансового й кримінального права визначають порядок створення житлово-побутових умов для звільнених осіб, передбачених Житловим кодексом України (5464-10), надання медичної допомоги за місцем проживання або реєстрації у порядку, встановленому чинним законодавством, різних форм соціальної допомоги, визначених у ст. 3, органами і службами соціального захисту населення, участі об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій і окремих громадян у наданні соціальної допомоги звільненим особам, матеріально-технічного забезпечення й фінансування центрів соціальної адаптації та інших установ, що здійснюють заходи соціального патронажу, надання можливості

звільненим особам в оволодінні соціально необхідними професіями з урахуванням потреб національної економіки.

Крім цього, ст. 10 “Гарантії реалізації прав звільнених осіб” закріплює реалізацію їх прав у повному обсязі і без обмежень, крім випадків обмеження дієздатності чи визнання їх недієздатними на підставах і в порядку, передбачених законодавчими актами.

Закон, який набув чинності через 6 місяців з дня його опублікування (10.01.2004), забезпечив перегляд і скасування органами виконавчої влади прийнятих раніше нормативно-правових актів, що суперечать цьому закону, а також започаткував прийняття нових нормативно-правових документів, необхідних для реалізації усього комплексу заходів соціального захисту і соціальної адаптації звільнених осіб.

Так, у Державній програмі соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, на 2004–2006 рр., затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2004 р. № 1133, зазначається, що надання допомоги особам, звільненим з місць позбавлення волі, які втратили соціальні зв’язки, є важливим суспільним завданням. На вирішення цього завдання прийнята й Комплексна програма профілактики злочинності на 2006–2011 рр. Проте, як свідчить аналіз, заходи, що здійснені і здійснюються, поки що мало ефективні і не вирішують багатьох проблем соціального захисту [442, с. 548].

Тим часом для колишніх засуджених “вихід на свободу” є гострою кризовою ситуацією, оскільки за час відбування покарання вони втрачають навички до вільного життя, починають боятися його. Звикаючи під час відбування покарання бути на повному державному утриманні, такі особи не можуть самореалізуватися та проявити активність, властиву відповідному віку та набутій раніше професії, а формально звільняючись, не звільняються внутрішньо (морально, психологічно), звикнувши залежати від керівної адміністративної сили або навіть і зверхності сильніших над слабшими, постійно відчуваючи на собі тавро стигматизації (результат нав’язування державою особі, яка вчинила суспільно небезпечні діяння, статусу злочинця). Адже сучасне кримінально-виконавче законодавство закріпило, що при відбуванні покарання у виді позбавлення волі матеріально-побутові потреби забезпечуються продуктами і речами, житловою площею, витратою коштів на придбання продуктів харчування та предметів першої необхідності тощо за встановленими нормами, які у своїй сукупності визначають більш низький рівень матеріально-побутового забезпечення у виправній установі, ніж в умовах життя поза нею.

Окрім внутрішніх психологічних факторів адаптації, колишнім засудженим перешкоджає байдуже навколишнє середовище, а в деяких випадках і відверте неприйняття як найближчого оточення, так і суспільства в цілому. Звільнені з місць позбавлення волі опиняються наодинці з масою проблем: пошук житла, роботи, інших засобів до існування. Не в змозі вирішити їх законним шляхом, досить часто вони стають на шлях скоєння нових злочинів. Тому наказом МВС України, ДДУПВП від 4 листопада 2003 р. № 1303/203 “Про затвердження Інструкції про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими

з місць позбавлення волі” визначено порядок такої роботи з метою запобігання вчиненню злочинів окремими особами, звільненими з місць позбавлення волі, та справляння на них виховного впливу [443, с. 671–678].

При здійсненні адміністративного нагляду органи внутрішніх справ проводять щодо таких осіб тимчасові примусові профілактичні та оперативно-розшукові заходи відповідно до чинного законодавства України. Порядок таких дій визначається Законом України “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” [270, с. 651–654], Інструкцією про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, а також нормативно-правовими актами МВС України та ДДУПВП.

Так, відповідно до п. “б”–“г” ст. 3 Закону “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” адміністративний нагляд установлюється щодо повнолітніх осіб, засуджених до позбавлення волі:

1) за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засуджених два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо під час відбування покарання їх поведінка свідчила, що вони вперто не бажають стати на шлях виправлення і залишаються небезпечними для суспільства;

2) за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засуджених два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо вони після відбування покарання або умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, незважаючи на попередження органів внутрішніх справ, систематично порушують громадський порядок і права інших громадян, учиняють інші правопорушення;

3) за один зі злочинів, пов’язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Підставами для встановлення адміністративного нагляду є:

1. Вирок суду, що набув законної сили, – щодо осіб, зазначених у п. “г” ст. 3 закону.

2. Матеріали УВП – щодо осіб, зазначених у п. “б” ст. 3 закону.

3. Матеріали органів внутрішніх справ – щодо осіб, зазначених у п. “в” ст. 3 закону [443, с. 671–672].

Більш детально профілактичні заходи адміністративного нагляду вписані у главі 25 КВК України “Нагляд за особами, звільненими від відбування покарання”. У цьому процесі увагу акцентовано на двох ключових моментах: а) встановлення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі (ст. 158); б) виконання постанови судді про встановлення та припинення адміністративного нагляду (ст. 159).

У наказі ДДУПВП, МВС України, Міністерства праці та соціальної політики України від 12 грудня 2003 р. № 250/1562/342 “Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації” [261, с. 668–671] чітко вписаний увесь комплекс дій зазначених суб’єктів щодо надання особам, звільненим з місць позбавлення волі, допомоги у працевлаштуванні, налагодженні родинних зв’язків, вирішенні житлових проблем тощо з урахуван-

ням індивідуальних особливостей підопічних: віку, стану здоров'я, освітнього рівня, морально-психологічних якостей, схильності до вживання наркотиків, алкоголю тощо. Згідно з цим наказом адміністрація УВП повинна не пізніше ніж за 3 місяці до закінчення призначеного строку покарання провести бесіду із засудженим для визначення його намірів щодо місця проживання та працевлаштування після звільнення і надання необхідної допомоги у вирішенні цих питань. За підсумками бесіди від засудженого приймається заява відповідного змісту за формою згідно з додатком 1 до цього наказу, яка після звільнення долучається до його особової справи.

Для перевірки можливості проживання засудженого до обмеження або позбавлення волі на певний строк після звільнення за обраним ним місцем проживання за 3 місяці до закінчення терміну покарання адміністрація???? надсилає повідомлення-запит за формою згідно з додатком 2 до зазначеного наказу до відповідного районного (міського) відділу (управління) внутрішніх справ. Повідомлення-запит надсилається, як правило, до територіального органу внутрішніх справ тієї місцевості, де засуджений проживав до взяття під варту (засудження) і де в нього збереглися родинні зв'язки.

Стосовно засуджених з числа інвалідів I та II груп, а також чоловіків і жінок, які досягли пенсійного віку у разі потреби та за їхньою згодою вирішується питання про їх направлення до спеціального будинку-інтернату. Для цього разом з повідомленням-запитом до органу внутрішніх справ адміністрація УВП надсилає відповідно до Міністерства праці та соціального захисту Автономної Республіки Крим, Головного управління праці та соціального захисту населення обласної державної адміністрації, Головного управління соціального захисту населення Київської міської держадміністрації, Управління праці та соціального захисту населення Севастопольської міської держадміністрації за місцем розташування відповідного спеціального будинку-інтернату для громадян похилого віку та інвалідів особисту заяву засудженого, медичну довідку про стан здоров'я з висновком про необхідність стороннього догляду, довідку про розмір призначеної пенсії (за наявності), а також довідки медико-соціальної експертної комісії про групу інвалідності (за наявності групи інвалідності).

Цим же нормативним документом передбачені й інші види взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення з працевлаштування і побутового облаштування осіб, звільнених від відбування покарання. Наприклад, стосовно засуджених, які на день звільнення не досягли 18-річного віку, за 30 днів до звільнення додатково надсилається повідомлення до відповідної служби в справах неповнолітніх органу місцевої виконавчої влади.

У повідомленнях щодо звільнених від покарання на підставі акта про помилування, а також осіб, яким у період відбування покарання скорочено його строк на підставі акта про помилування, обов'язково вказується номер та дата указу Президента України та в якому вигляді здійснено помилування. Протягом 1 місяця після встановлення на облік осіб, які на підставі акта про помилування були звільнені від покарання з випробуванням, стосовно кожної з них направляється

повідомлення через територіальний орган управління ДДУПВП до Управління з питань помилування Адміністрації Президента України.

Як бачимо, процес соціальної адаптації звільнених не відбувається стихійно, а скеровується уповноваженими на це органами, службами та організаціями, коло яких чітко встановлено в законодавчих і нормативно-правових актах. Їх аналіз дає змогу дійти висновку, що правові основи соціального захисту звільнених, які протягом останнього десятиліття набули суттєвого законодавчого обґрунтування, за умови їх безумовного дотримання могли б значно наблизитися до міжнародного рівня.

Однак у зв'язку з економічною і політичною нестабільністю, низьким рівнем життя та безробіттям, проявами корупції і безвідповідальності на всіх щаблях виконавчої і судової гілок влади розв'язання нагальних проблем забезпечення соціального захисту та соціальної адаптації звільнених у багатьох випадках зводиться нанівець, не контролюється відповідальними за це органами й установами, набуває стихійного характеру і, у підсумку, піддається гострому громадському осуду.

Проведене нами дослідження дає підстави стверджувати, що головними проблемами, які доводиться вирішувати звільненим з місць позбавлення волі, є працевлаштування, житло, медичне забезпечення, сімейні стосунки, взаємовідносини з близькими і родичами, побутове облаштування, взаємовідносини в колективі та в суспільстві. Встановлено, наприклад, що система працевлаштування через центри зайнятості населення не розв'язує всіх нагальних проблем з низки причин: небажання громадян, які звільнилися з місць позбавлення волі, звертатися за допомогою до центрів зайнятості через упереджене ставлення до них працівників цих установ, відсутність впевненості в одержанні роботи через центри зайнятості і небажання керівників підприємств, установ та організацій приймати на роботу осіб з кримінальним минулим.

У значній кількості звільнених з місць позбавлення волі, які не мають повної загальної, середньої і професійної освіти, сформоване негативне ставлення до навчання, що у свою чергу ускладнює роботу з їх перекваліфікації через центри професійно-технічного навчання з метою набуття нової спеціальності, на яку є попит у даній місцевості.

Правові основи свого соціального захисту звільнений повинен відчутти особливо на початковому етапі життя поза зоною, оскільки за час відбування покарання він втратив навички до вільного життя, починає боятися його. Тому байдуже навколишнє середовище, а в деяких випадках і відверте неприйняття звільнених з боку окремих посадових осіб уже з перших днів вільного життя, наприклад, при отриманні паспортів, реєстрації (прописки) за колишнім або новим місцем проживання, наданні одноразової допомоги тощо, відображається на всьому подальшому житті, психології та вчинках людини.

У зв'язку з цим, як вважають науковці і юристи-практики, які займаються проблемами соціального захисту й адаптації звільнених з місць позбавлення волі до нових умов життя, слід було б суттєво переглянути участь у цьому процесі УВП. Як відомо, за законом адміністрація УВП формально не є безпосереднім суб'єктом сприяння соціальній адаптації звільнених, однак запроваджувані

нею під час виконання покарання роз'яснювальні заходи про законні права та обов'язки засуджених після їх звільнення та правові основи їх соціального захисту в суспільстві могли б створити достатні умови для моральної, психологічної та організаційної підготовки названих осіб до життя на свободі. Інакше кажучи, належне виконання покарання та підготовка засудженого до звільнення створюють підґрунтя до ефективного проведення подальших заходів.

На те, що сприяння благополуччю засуджених та соціальний захист звільнених має першочергове значення, звертається увага й у міжнародних документах. Так, Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями констатують, що про майбутнє, яке чекає засудженого після звільнення, необхідно дбати з самого початку відбування покарання. Тому адміністрація УВП повинна допомагати засудженому підтримувати та зміцнювати зв'язки з особами та установами поза межами колонії, що здатні захищати інтереси сім'ї засудженого чи сприяти його включенню у життя суспільства після звільнення. Державні або інші органи й установи, що допомагають звільненим обирати своє місце в суспільстві, повинні там, де це можливо й потрібно, піклуватися, щоб ці люди отримали необхідні документи та посвідчення особи, знаходили житло і роботу, мали відповідні клімату й порі року одяг та кошти, достатні для переїзду до місця призначення та життя протягом періоду, що безпосередньо триває за звільненням [130, с. 18–36].

У новій редакції Європейських пенітенціарних правил (Рекомендація NR(87)3) пріоритетне значення надається 4 головним принципам, які втілюють у собі поняття – гуманності, поваги до людської гідності, соціальної орієнтованості й ефективності управління, що є визначальними для чіткого і ефективного функціонування сучасних пенітенціарних систем. Вони надають цим системам всі необхідні атрибути етичної соціальної організації, здатної виконувати всі соціальні функції, в тому числі ресоціалізаційні – повернення засуджених до нормального життя в суспільстві після звільнення та всебічне забезпечення їх соціального захисту, як це передбачено правилом 3 [128, с. 17–20].

Як свідчить порівняльний аналіз, українським законодавцям належить ще чимало попрацювати для приведення у відповідність з цими міжнародними стандартами політику держави з питань соціального захисту взагалі і для окремих категорій громадян, в тому числі звільнених від відбування покарання (диференційований підхід), зокрема. Крім того, недосконалість вітчизняного законодавчого забезпечення права на соціальний захист полягає у невідповідності багатьох законів реальній дійсності. До того ж, чимало законів та підзаконних нормативно-правових актів з цих питань вступають у суперечність один з одним.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо: у контексті соціального законодавства правові основи соціального захисту осіб, звільнених з місць позбавлення волі, визначені поки що без достатнього підключення комплексного нормативного масиву і галузей законодавства, які охоплюють норми, правові інститути кількох галузей права (адміністративного, фінансового, трудового та ін.). Певним чином цього вимагає специфіка самої системи соціального захисту, яка має доволі складну структуру і не менш складний об'єкт правового регулювання та різно-

манітність соціальних проблем, що породжують певні труднощі у використанні правових норм для цієї категорії громадян нашої держави.

4.5. Визначення та вирішення завдань кримінально-виконавчої політики через взаємодію органів і установ виконання покарань з іншими державними органами і громадськими організаціями

Проблема правового регулювання взаємовідносин органів і установ виконання покарань з державними органами та недержавними організаціями актуальна як для юридичної науки, так і для соціальної практики. Тим часом чинне законодавство України поки що не дає вичерпного переліку форм і напрямів такої співпраці у процесі виправлення й ресоціалізації засуджених, хоча правова система держави уже накопичила певний обсяг нормативно-правових актів, предметом регулювання яких певною мірою є зазначена галузь діяльності.

Така співпраця важлива і з точки зору історії держави і права, оскільки участь недержавних організацій і громадськості у становленні вітчизняної кримінально-виконавчої системи, зокрема в напрямку її гуманізації, демократизації, простежується на всіх етапах українського державотворення. Склалися національні традиції, форми і методи роботи, які бажано відродити і закріпити.

Комплекс проблем у цій сфері певною мірою обумовлений також недостатньою їх науковою розробкою. Адже це наймолодша галузь науки кримінально-виконавчого права, яка з кожним роком привертає до себе все більше уваги вітчизняних дослідників. Так, С.К. Гречанюк, розглядаючи це явище з точки зору сучасної теорії управління, визначає поняття взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями як організований у відповідності з вимогами чинного законодавства, відомчих та міжвідомчих нормативних актів процес ділового співробітництва (погоджених або спільних дій), спрямованих на досягнення виправлення та ресоціалізації засуджених, спеціального та загального попередження, а також вирішення комплексу завдань, що стоять перед означеними суб'єктами [41, с. 9–10].

С.В. Злишко, спираючись на філософське визначення поняття “взаємодія”, що відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного, їхню взаємну обумовленість, зміну стану, акцентує увагу на інтеграційному факторі об'єднання органів, установ ДКВС України та державних і недержавних структур у деяку “цілісну систему, що в процесі функціонування змінюється у порівнянні з первинним станом. Така система існує, коли взаємодіє” [444, с. 104–105].

На основі цих та інших теоретичних напрацювань з досліджуваної проблеми спробуємо розкрити основні форми реалізації завдань кримінально-виконавчої політики органами й установами виконання покарань у правовідносинах з державними органами та недержавними (громадськими) організаціями. Відразу зазначимо, що ці правовідносини характеризуються такими основними ознаками:

а) вони виникають на основі норм права (у нашому випадку – Конституції України, Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, КВК України тощо);

б) характеризуються наявністю сторін, які мають взаємні суб’єктивні права та юридичні обов’язки (з одного боку, органи й установи виконання покарань, з іншого – державні органи та недержавні організації);

в) є видом суспільних відносин організацій та спільнот (громадських організацій), у тому числі фізичних та юридичних осіб (посадових осіб органів і установ виконання покарань, наділених особливими правами і повноваженнями);

г) здійснення суб’єктивних прав чи додержання юридичних обов’язків у правовідносинах контролюється і забезпечується державою (глава 4 КВК України “Нагляд і контроль за виконанням кримінальних покарань. Участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених”).

Таким чином, аналізовані правовідносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких є носіями взаємних суб’єктивних прав і юридичних обов’язків, що забезпечуються державою [445, с. 105]. З точки зору правознавства їх можна умовно згрупувати за такими критеріями: залежно від кількості суб’єктів – складні; за предметом правового регулювання – конституційне, кримінально-виконавче, адміністративне та інші галузі права; за дією в часі – довготривалі; за методом правового регулювання – керівні; за змістом поведінки зобов’язаної сторони – активні; залежно від функціонального призначення – охоронні та регулятивні.

Загалом є всі підстави говорити про своєрідну систему правової взаємодії органів і установ виконання покарань з державними органами і недержавними організаціями, у якій кожний із взаємозалежних елементів виконує свої функції, що сприяють досягненню загальної мети – захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, попередження вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими, як цього вимагає ст. 1 КВК України.

Така система правовідносин має складну будову й охоплює суб’єктів, об’єкти та зміст правовідносин. Сутність взаємодії у ній – це взаємозв’язок суб’єктів. Отже, взаємодія передбачає динамічність суб’єктів, що взаємодіють, і системи в цілому. Об’єкти правовідносин – це результат діяльності (дії) суб’єктів у вигляді конкретних соціальних напрацювань відповідно до поставленої мети і завдань. При цьому з точки зору теорії управління означені суб’єкти взаємодії є підсистемами більш загальної системи [444, с. 105]. Так, органи та установи ДКВС України у такій правовій взаємодії є складовою частиною (підсистемою) конкретного відомства – ДДУПВП. Якщо ж суб’єкти взаємодії представляють різні відомства та недержавні формування, то вони входять у єдину систему органів, організацій, які безпосередньо або опосередковано (згідно зі своїм правовим статусом) здійснюють боротьбу зі злочинністю чи займаються профілактикою, попередженням вчинення злочинів, тобто утворюють її підсистему.

Що ж до змісту взаємодії, то він в основному характеризується синтезом фактичного і юридичного. Наприклад, юридичний зміст у взаємовідносинах між Департаментом і УВП визначається можливостями певних дій уповноваженого суб'єкта, яким у цьому випадку виступає Департамент, і необхідністю відповідних дій зобов'язаних суб'єктів, тобто УВП. Сама поведінка суб'єктів у цьому процесі, їхня конкретна діяльність, в якій реалізуються суб'єктивні права та юридичні обов'язки сторін, утворюють фактичний зміст таких правовідносин.

Законами і нормативно-правовими актами визначені також основні види і форми правовідносин між суб'єктами кримінально-виконавчої системи та державних структур і недержавних інституцій. З позицій підпорядкованості і субординації вони характеризуються як регламентаційні (спрямувальні, координаційні), співпраця і співробітництво, контроль та нагляд.

Так, Закон України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” у ст. 5 “Відносини Державної кримінально-виконавчої служби України з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, органами іноземних держав і міжнародними організаціями” констатує:

1. Державна кримінально-виконавча служба України взаємодіє з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями відповідно до законодавства.

2. Для організації міжнародного співробітництва у сфері виконання кримінальних покарань Державна кримінально-виконавча служба України взаємодіє з відповідними органами іноземних держав і міжнародними організаціями на основі міжнародних договорів [257, с. 255].

Крім того, у законі взаємодія з органами державної влади, місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, благодійними і релігійними організаціями включена до переліку основних принципів діяльності ДКВС (п. 7, ст. 2). Правовою основою такої взаємодії є Конституція України, Закон “Про державну кримінально-виконавчу службу України” та інші закони, акти Президента України, Кабінету Міністрів України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані відповідно до них нормативно-правові акти центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань.

Діяльність ДДУПВП нині спрямовує і координує Кабінет Міністрів України та регламентує ст. 7 Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань, затверджений указом Президента України від 31 липня 1998 р. № 827 [147, с. 222–229]. Так, відповідно до зазначеного положення основними завданнями ДДУПВП у сфері взаємовідносин з іншими державними і недержавними структурами є:

– налагодження взаємодії з відповідними підрозділами державних органів, які проводять оперативно-розшукову діяльність, використання банку даних оперативно-довідкової, розшукової, статистичної та іншої інформації, здійснення довідково-інформаційного обслуговування органів і установ виконання покарань, зацікавлених державних органів;

– залучення до проведення виховної роботи з особами, яких тримають в установах кримінально-виконавчої системи, представників творчих спілок, громадських і релігійних організацій, трудових колективів; у взаємодії з Міністерством освіти і науки України – організація професійної підготовки засуджених та їх загальноосвітнього навчання;

– вирішення за участю міських і районних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України питання щодо надання допомоги особам, звільненим з місць позбавлення волі, в їх трудовому і побутовому влаштуванні;

– організація наукових досліджень, дослідно-конструкторських і проектно-технологічних робіт, забезпечення використання досягнень науки, техніки і наукового досвіду; координація роботи підприємств кримінально-виконавчої системи, пов'язаної із сертифікацією, стандартизацією, метрологією, винахідництвом і раціоналізацією;

– налагодження за дорученням Кабінету Міністрів України зв'язків з міжнародними організаціями, укладання угод з відповідними органами іноземних держав про співробітництво у сфері виконання кримінальних покарань, боротьби зі злочинністю та з інших питань, що належать до його компетенції [147, с. 223–226].

Отже, чинна законодавча і нормативно-правова база в основному забезпечує сучасні регламентаційні критерії підпорядкованості у взаєминах між уповноваженими і зобов'язаними суб'єктами. Проте на фоні позитиву нормативного регулювання спостерігається значно гірша ситуація щодо можливості реалізації означених положень. На практиці робота працівників УВП не зводиться лише до управління, організації, керівництва закладом чи процесом виконання покарання, це передусім багатовекторна творча нестереотипна діяльність, яку неможливо обмежити виключно регламентаційною чи управлінською сферою.

Підтвердженням сказаного є тісна взаємодія (співпраця, співробітництво) органів і установ виконання покарань з органами дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду. Основні аспекти такої взаємодії можна систематизувати у такій формі: обмін інформацією, сприяння (з боку УВП) у розкритті раніше не розкритих злочинів, спільна діяльність під час надзвичайних обставин, технічна співпраця та ін.

Як слушно зауважує з цього приводу С. Гречанюк, взаємодія УВП з правоохоронними органами обумовлена кількома факторами. По-перше, система виконання покарань належить до системи правоохоронних органів, відповідно, кримінально-виконавчі установи – складові компоненти системи правоохоронних органів. По-друге, у практиці діяльності правоохоронних органів виникають спільні специфічні завдання, від виконання яких залежить спокій суспільства та громадський порядок. По-третє, тільки правоохоронним органам належить виключна можливість застосування примусу. По-четверте, діяльність загальних органів повинна будуватися відповідно до чинного законодавства та в порядку, встановленому відповідними нормативно-правовими актами [41, с. 14].

У системі зазначених взаємовідносин окремо слід виділити проблему контролю за діяльністю органів та установ виконання покарань з боку міжнародних

організацій, органів державної влади і місцевого самоврядування. Головний його зміст – дотримання Конституції України, законів України, загальноприйнятих принципів і норм міжнародного права при виконанні покарань і пов'язаних з обмеженням прав і свобод особи, яка посягнула на суспільні відносини, що охороняються законом. Тобто, така проблема контролю є комплексною і реалізується в певних формах:

1) міжнародний контроль: аналіз міжнародними організаціями з прав людини і комітетами ООН державних доповідей з питань дотримання прав людини (в тому числі з питань виконання покарань); правовий захист населення, що включає і перевірку реагування держави на допущені порушення прав людини і громадянина; охорона праці особи тощо. Особливе місце тут займають Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями, які містять загальні стандарти з питань розміщення засуджених, їх харчування, дотримання норм гігієни, медичного забезпечення тощо і повинні повністю реалізуватись Україною в процесі виконання/відбування кримінальних покарань;

2) контроль державної влади й органів місцевого самоврядування, що виражається в аналізі встановленої звітності органів та установ виконання покарань; у доборі та навчанні кадрів, які призначені виконувати покарання; в усуненні порушень в організації виконання покарань, а також дотриманні законності в діяльності органів та установ виконання покарань, в їх планових та цільових перевірках;

3) судовий контроль здійснюється при зверненні вироку до виконання, вирішенні питань умовно-дострокового звільнення та заміні покарання більш м'яким, ніж передбачено законом, при звільненні засудженого у зв'язку з тяжкою хворобою тощо;

4) прокурорський нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні законів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;

5) відомчий контроль, що покладається на посадових осіб кримінально-виконавчої служби [446, с. 84–85].

Особливо актуальна сьогодні проблема правового регулювання інститутів громадянського суспільства в діяльності органів і установ виконання покарань. Взаємодіючим правовим компонентом у таких зв'язках є положення ст. 1 Конституції України про активну діяльність своїх громадян в усіх сферах суспільного життя, в тому числі й у сфері виконання покарань. Таким чином забезпечується доступ усім громадянам до участі в державних справах та обґрунтовується правосуб'єктність інститутів громадянського суспільства. Про це свідчить і прийняття в нашій країні нових політичних документів з концептуальних питань розвитку демократії, захисту прав людини, реформування кримінально-виконавчої і судово-правової систем відповідно до міжнародних стандартів.

Участь громадськості в діяльності УВП може здійснюватись в таких напрямках: вплив на формування політики держави у сфері виконання покарання; робота з ресоціалізації засуджених; здійснення громадського контролю. Відповідно до ч. 1 ст. 25 КВК України участь у виправленні і ресоціалізації засуджених та

проведенні соціально-виховної роботи з ними можуть брати: об'єднання громадян; релігійні, благодійні організації; окремі особи. Але вичерпного переліку форм участі громадськості у цьому процесі КВК не встановлює. В окремих його нормах конкретизовані лише питання участі релігійних організацій (ст. 128) та закріплені основні форми роботи громадськості у виправленні й ресоціалізації неповнолітніх засуджених [137, с. 84].

Проблема правового регулювання участі інститутів громадянського суспільства в діяльності УВП є актуальною як для юридичної науки, так і для практики. Проте чинне законодавство України не дає вичерпного переліку форм і напрямів роботи спостережних комісій з виправлення й ресоціалізації засуджених. Хоча в цілому кримінально-виконавча система України накопичила чималий досвід їх участі у цьому складному і багатогранному процесі, який необхідно узагальнити, переосмислити і подати у вигляді наукових публікацій, пропозицій до використання в законо- і нормотворчому процесі, а також конкретних заходів діяльності тих самих спостережних комісій та інших громадських організацій.

Останнім часом науковці зробили цілком вдалу спробу узагальнити такий досвід. Йдеться, зокрема, про підготовку та видання Науково-практичного коментаря – роз'яснення вимог Положення про спостережні комісії, підготовленого викладачами юридичного факультету ВНУ ім. Л. Українки (за заг. редакцією Н.Г. Калашник – заступника голови Державного департаменту України з питань виконання покарань, доктора педагогічних наук, професора та О.Г. Колба – доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри кримінального права і процесу ВНУ ім. Л. Українки [447]), у ньому дається доктринальне тлумачення норм законодавства з цього питання, а також висвітлюється ряд проблем, які виникають у ході його застосування.

Наскільки важлива й актуальна ця тема свідчить і те, що вона представлена практично в усіх нових навчальних посібниках з правознавства [31, с. 803–807], кримінально-виконавчого права [20, с. 147–158; 22, с. 88–99; 137, с. 83–91], наукових дослідженнях [258, с. 175–179 та ін.].

Тому виявлення чинних положень про спостережні комісії та інших нормативно-правових актів з цього питання і визначення їхньої відповідності конституційним принципам участі громадськості в управлінні державними справами як прояву народовладдя і представницької демократії (у нашому випадку – в процесі виправлення і ресоціалізації засуджених та проведенні соціально-виховної роботи з ними) є цілком нагальною потребою.

З метою всебічного обґрунтування важливості спостережних комісій як одного із суб'єктів громадського контролю за дотриманням законності і правопорядку у взаємовідносинах між органами й установами виконання покарань і засудженими, важливо передусім з'ясувати їх правову (юридичну) природу як системного елемента загального правового механізму, який забезпечує участь громадськості у виправно-ресоціалізаційному процесі засуджених.

Згідно з Конституцією України найбільш узагальненим і системотворчим щодо інших політичних прав і свобод є право на свободу об'єднання у громадські організації (ст. 36) для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення по-

літичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, що визначені в ст. 37 Конституції України та чинному законодавстві України. Таким чином закріплюється гарантована Конституцією можливість для громадян України брати участь у здійсненні безпосереднього народовладдя, державної влади та місцевого самоврядування.

На цій підставі Положення про спостережні комісії, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 р. № 429 [299], визначає завдання, функції та повноваження спостережних комісій, що утворюються виконавчими комітетами міських (за винятком міст районного значення) рад, місцевими держадміністраціями. А основний зміст їх діяльності випливає із самої природи місцевого самоврядування (сформульований у ст. 2 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”): гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об’єднання в сільську громаду декількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. Саме це і становить зміст роботи такого органа місцевого самоврядування, як спостережна комісія. У ній безпосередньо виявляються різноманітні форми народовладдя та представницької демократії через здатність громадян самостійно вирішувати назрілі суспільно-економічні проблеми, в тому числі і в кримінально-виконавчому процесі.

Більш докладно участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених та контролю нею дотримання прав засуджених під час виконання кримінальних покарань виписані у ст. 25 КВК України:

1. Об’єднання громадян, релігійні і благодійні організації та окремі особи можуть брати участь у виправленні і ресоціалізації засуджених та проведенні соціально-виховної роботи з ними, надавати допомогу органам і установам виконання покарань у порядку, встановленому КВК та іншими законами України.
2. Для забезпечення громадського контролю за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань створюються спостережні комісії, які діють на підставі КВК та Положення про спостережні комісії, яке затверджується Кабінетом Міністрів України [137, с. 83].

До складу спостережних комісій входять представники громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та громадяни. Представники громадських організацій становлять, як правило, не менше половини складу комісії. Не можуть входити до спостережних комісій судді, представники органів прокуратури, юстиції, органів внутрішніх справ, служби безпеки, кримінально-виконавчої системи, адвокати, а також особи, які мають не погашену чи не зняту в установленому порядку судимість.

До основних завдань спостережних комісій належать: 1) організація громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених та осіб, звільнених від відбування покарання; 2) сприяння органам і установам виконання покарань у виправленні та ресоціалізації засуджених і створенні належних умов для їх тримання, залучення до цієї діяльності громадських організацій, ор-

ганів виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та громадян; 3) налагодження виховної роботи з особами, умовно-дostroково звільненими від відбування покарання, та громадського контролю за їх поведінкою протягом невідбутої частини покарання; 4) надання допомоги у соціальній адаптації особам, звільненим від відбування покарання.

Крім цього, спостережні комісії розробляють та здійснюють заходи щодо сприяння органам і установам виконання покарань у виправленні і ресоціалізації засуджених, надання допомоги у соціальній адаптації особам, звільненим від відбування покарання. З метою забезпечення законності у діяльності органів і установ виконання покарань спостережні комісії можуть відстежувати виконання службовими особами органів та УВП, СІЗО покладених на них обов'язків, визначених ст. 18 Закону “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, зокрема таких:

- виконувати покарання відповідно до вимог кримінально-виконавчого законодавства України;
- забезпечувати дотримання прав людини і громадянина, реалізацію законних прав й інтересів засуджених і осіб, взятих під варту, вимог законодавства щодо виконання та відбування кримінальних покарань;
- забезпечувати правопорядок, додержання вимог режиму, правил внутрішнього розпорядку в УВП, СІЗО і на прилеглих до них територіях та вимагати від засуджених і осіб, взятих під варту, інших осіб виконання ними обов'язків, установлених законом;
- забезпечувати безпеку засуджених і осіб, взятих під варту, персоналу та громадян, які перебувають на території УВП і СІЗО;
- припиняти адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений законодавством порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань;
- запобігати вчиненню злочинів та дисциплінарних проступків в органах і установах виконання покарань, приймати і реєструвати заяви та повідомлення про злочини і події, своєчасно приймати рішення;
- виявляти, припиняти, розкривати злочини, вчинені в УВП і СІЗО;
- створювати належні умови для тримання засуджених і осіб, взятих під варту, їх комунально-побутового та медико-санітарного забезпечення [257, с. 259].

У плані організаційно-правової ініціативи спостережні комісії мають також право:

- брати участь у судових засіданнях під час розгляду спільних з органами й установами виконання покарань подань щодо умовно-дostroкового звільнення засуджених від відбування покарання, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, звільнення від відбування покарання вагітних і жінок, які мають дітей віком до 2 років;
- подавати клопотання про помилування засуджених та висловлювати свою думку по суті клопотання про помилування, яке подається засудженим через орган або установу виконання покарань;

- одержувати від громадських організацій, органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, органів і установ виконання покарань, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності інформацію і документи, необхідні для виконання покладених на спостережні комісії завдань;
- проводити особистий прийом засуджених, розглядати їх звернення та приймати відповідні рішення;
- заслуховувати на своїх засіданнях питання, що належать до їх компетенції, інформацію посадових осіб органів і установ виконання покарань, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності, які беруть участь у виправленні (ресоціалізації) засуджених;
- вносити пропозиції щодо вдосконалення діяльності органів і установ виконання покарань з питань дотримання прав і законних інтересів засуджених;
- доручати представникам громадських організацій і трудових колективів (за їх згодою) проводити виховну роботу та здійснювати контроль за поведінкою осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання, протягом невідбутої частини покарання, координувати проведення цієї роботи;
- заслуховувати на своїх засіданнях інформацію представників громадських організацій і трудових колективів, які здійснюють громадський контроль за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання, про їх роботу (навчання) та поведінку в побуті, у разі потреби запрошувати та заслуховувати інформацію про цих осіб (з відповідним реагуванням);
- виносити на розгляд органів виконавчої влади та місцевого самоврядування пропозиції щодо удосконалення роботи органів і установ виконання покарань з питань дотримання прав і законних інтересів засуджених; поліпшення на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форми власності індивідуально-профілактичної та виховної роботи із засудженими до громадських або виправних робіт та особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання; організації трудового та побутового влаштування осіб, звільнених від відбування покарання, сприяння їх соціальній адаптації; забезпечення правового і соціального захисту персоналу органів і установ виконання покарань [446, с. 90–91].

Наведені вище обов'язки і права спостережних комісій свідчать, що цей громадський орган покликаний одночасно виконувати двоєдине завдання: забезпечувати громадський контроль за діяльністю органів і установ виконання покарань та сприяти процесу виправлення і ресоціалізації засуджених, у тому числі й шляхом залучення до цієї діяльності інших громадських організацій.

Таким чином, спостережні комісії апробують повсякденною практикою основні принципи (ознаки) правової держави в частині:

1) народного контролю за діяльністю державної влади і державних органів у формах безпосередньої і представницької демократії з метою недопущення зловживання владою і порушення принципу законності;

- 2) фактичного забезпечення юридично закріплених основних прав і свобод людини, громадянина (у нашому дослідженні – засуджених);
- 3) правової захищеності усіх суб'єктів соціального забезпечення від будь-яких свавільних рішень;
- 4) єдності прав і обов'язків держави і громадян;
- 5) взаємної відповідальності держави й особи;
- 6) народовладдя;
- 7) рівності і рівноправності всіх громадян перед законом і державною владою або державою;
- 8) поваги до суб'єктивних прав і свобод громадян, юридичних осіб, держави і суспільства; додержання законів; високого рівня правової, моральної і політичної культури;
- 9) управління суспільством і державою за допомогою демократичних форм і методів, збереження громадянського миру, забезпечення (гарантування) права законності і правопорядку;
- 10) моральності, мистецтва добра і справедливості тощо [405, с. 38–40].

Як відомо, вітчизняне правознавство класифікує основні функції держави (залежно від поділу влади) за такими критеріями: законодавчі, виконавчо-розпорядчі, судові і контрольно-наглядові. У цьому переліку спостережним комісіям відводяться спостережні, наглядові, контрольні і координаційні функції, згідно з якими вони здійснюють (за умовною класифікацією А.П. Геля, Г.С. Семакова, А.Х. Степанюка, І.С. Яковець) 5 основних завдань:

1. Погоджують постанови і подання, які приймаються та вносяться УВП, щодо:
  - а) зміни умов тримання засуджених у межах однієї виправної колонії або у зв'язку з переведенням їх до виправної колонії іншого рівня безпеки;
  - б) надання дозволу на проживання за межами виправної колонії засудженим жінкам на час звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю і пологами, а також до досягнення дитиною трирічного віку та скасування цього дозволу.
2. Разом з органами і установами виконання покарань вносять до суду за місцем відбування покарання засудженими подання щодо:
  - а) умовно-дострокового звільнення від відбування покарання або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким;
  - б) звільнення від відбування покарання вагітних і жінок, які мають дітей віком до 3 років.
3. Сприяють адміністрації УВП:
  - а) у проведенні соціально-виховної роботи із засудженими, організації їх загальноосвітнього та професійно-технічного навчання;
  - б) у залученні громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та громадян до надання допомоги у створенні належних умов для тримання засуджених, їх матеріально-побутовому і медико-санітарному забезпеченні, здійсненні оздоровчо-профілактичних заходів;
  - в) у створенні додаткових робочих місць для залучення засуджених до суспільно-корисної праці.

4. На підставі інформації органів і установ виконання покарань ведуть облік осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання, організують громадський контроль за поведінкою цих осіб та проведення виховних заходів за місцем їх роботи (навчання), проживання протягом невідбутої частини покарання.

5. Здійснюють заходи соціального патронажу щодо осіб, звільнених від відбування покарання, сприяють розвитку мережі центрів соціальної адаптації та інших установ і організацій, діяльність яких спрямована на надання цим особам допомоги у соціальній адаптації [448, с. 149–150].

Таким чином, у своїй діяльності спостережні комісії при реалізації визначених положенням завдань дотримуються певних правил, які в теорії права визначаються як соціальні норми – регламентація поведінки людей взаємовигідними умовами спілкування, спрямування їхньої діяльності у спільних інтересах [449, с. 51]. Для спостережних комісій притаманні, зокрема, морально-етичні норми (як критерії визначення адекватності у ставленні людей один до одного і до суспільства) та правові норми (для врегулювання найважливіших аспектів суспільних відносин, що забезпечуються примусовою силою держави).

З точки зору правової держави спостережні комісії як структурний елемент громадянського суспільства виконують функцію соціального компромісу: з одного боку, реалізують на практиці конституційні положення про соціальні права і свободи людини та громадянина в Україні (ст. 42–50), з іншого – розробляють і впроваджують такі рішення, які визначають міру можливої поведінки засуджених, що передбачає задоволення законних інтересів і потреб у сфері трудової діяльності, соціального захисту та охорони здоров'я.

Наприклад, згідно зі ст. 118 КВК України у ході відбування покарання у вигляді позбавлення волі засуджені залучаються до праці. За своїми характеристиками праця засуджених є різновидом соціальної праці взагалі, а основні відмінності полягають у підпорядкуванні праці засуджених меті кримінально-виконавчого законодавства, наявністю специфіки деяких правовідносин та організації праці осіб, позбавлених волі. Тобто держава бере на себе обов'язки створювати умови для повного здійснення засудженими права на працю, гарантувати рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовувати програми професійно-технічного навчання, перекваліфікації, а також забезпечувати безпечні і здорові умови праці та гарантувати право на заробітну плату.

Визнано, що суспільно корисна праця в силу винятково великих виховних можливостей впливу на особистість є найважливішим засобом виправлення засуджених (ст. 6 КВК України). Свого часу праця у відповідних законах держави визнавалась основою всього процесу виправлення та перевиховання засуджених. Нині в соціальній політиці, що закладається у кримінально-виконавче законодавство, акцент з трудового аспекту зміщений на кримінально-виконавчий. Однак праця продовжує відігравати важливу роль при виконанні більшості видів покарань, а для деяких категорій засуджених вона залишається обов'язковою. Так, ст. 42 КВК України визначає, що засудженим до виправних робіт забороняється звільнитись за власним бажанням протягом строку відбування покарання.

У ст. 59 КВК України вказано, що засуджені до обмеження волі зобов'язані сумлінно працювати у місці, визначеному адміністрацією виправного центру. Тобто залучення до праці спрямоване, насамперед, на привчання засуджених ставитися до праці як до позитивної та необхідної складової їх життя, у тому числі й подальшого життя на волі.

Виконуючи свої спостережні, контрольні та координаційні функції у цьому напрямі дотримання соціальних прав і гарантій засуджених, спостережні комісії, як цього вимагає і положення, мають послідовно закладати і серед персоналу органів та установ виконання покарань, і серед засуджених ідею про те, що праця в умовах позбавлення волі не є елементом кари, нелюдського або такого, яке принижує гідність, поводження із засудженими та не має на меті завдати засудженому фізичних страждань. До речі, така ідея є визначальною до організації праці в місцях позбавлення волі в Європейських пенітенціарних правилах, а саме:

1. Праця в місцях позбавлення волі розглядається як позитивний елемент виправного впливу, професійної підготовки й адміністративного управління.

2. Засуджених можна зобов'язати працювати, якщо за висновком лікаря їхнє фізичне й психічне здоров'я це дозволяє.

3. Ув'язненим надається достатній обсяг соціально корисної роботи чи (наскільки це доцільно) іншої цілеспрямованої діяльності для того, щоб вони були зайняті нею протягом нормального робочого дня.

4. За змогою надана робота повинна бути такою, щоб підтримувати чи поліпшувати здатність ув'язненого нормально заробляти собі на життя після звільнення.

5. Ув'язненим, яким це може стати в пригоді в подальшому, і особливо молоді, надається професійно-технічне навчання корисним спеціальностям.

6. У межах розумного професійного добору, вимог адміністрації й дисципліни ув'язненим надається можливість вибрати рід занять відповідно до своїх бажань.

7. Організація і методи праці в місцях позбавлення волі повинні бути за змоги такими ж, як і застосовувані до аналогічної роботи в суспільстві, для того щоб підготувати ув'язнених до нормальних умов вільної праці. Ця робота повинна, таким чином, відповідати чинним нормам і технічним вимогам та здійснюватися в межах сучасних методів управління і виробничих процесів [128, с. 28–29].

Для спостережних комісій та інших громадських організацій наведений перелік має стати орієнтиром у діяльності щодо запровадження європейських норм у цій сфері. Як зазначено в доповідях Уряду України за наслідками візиту до нашої держави представників Європейського комітету по запобіганню тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню у 1998–2000 рр. з метою вивчення стану поводження з особами, позбавленими волі, в УВП і СІЗО України, в багатьох виправних установах ув'язнені не мають роботи, не налагоджена їхня професійна підготовка та перекваліфікація, а ув'язнені в СІЗО взагалі не мають діяльності поза камерою. На думку перевіряючих, за такого стану практично не можна досягти мети (виправлення) відповідно до чинного законодавства, основними засобами для якого визначені праця, загальна освіта

та професійна підготовка. Європейський комітет по запобіганню тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню вважає, що забезпечення засуджених різноманітною корисною діяльністю (праця, переважно з професійною орієнтацією) є основною частиною процесу соціальної реабілітації. Більше того, як уже підкреслювалося комітетом у попередніх доповідях, заарештованих також необхідно якомога швидше забезпечити роботою, а також іншою діяльністю. Навіть у часи економічних негараздів налагодження праці засуджених не повинно бути продиктовано виключно ринковими відносинами. Тому необхідно впровадити активну державну політику щодо спонукання в разі необхідності до розміщення замовлень на тюремне виробництво. Європейський комітет по запобіганню тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню нагадує свої рекомендації за 1998–1999 рр. щодо впровадження спеціальних заходів для забезпечення роботою як засуджених, так і заарештованих осіб. Комітет радить докласти зусиль для розвитку програм професійної підготовки в усіх установах [450, с. 26].

Чимало переконливих доказів зловживань в організаційно-виробничій діяльності ДДУПВП з надання засудженим роботи, забезпечення їх професійної підготовки, взятих з актів урядових перевірок ДДУПВП, наведено у згадуваній раніше статті О. Беца “Куди скочується в’язнична система України?” [322]. Автор констатує невиконання Положення про Державний департамент України з виконання покарань, затверджене указом Президента України від 31 липня 1998 р. № 827/98, а також Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 рр., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України № 1090 від 3 серпня 2006 р. [297, с. 324], зокрема і в частині забезпечення засуджених роботою, як цього вимагають власні рішення та міжнародні стандарти, визнані українським законодавством. О. Беца закликає суспільство, громадські організації вимагати від Президента та Уряду України рішучих дій щодо наведення порядку у ДДУПВП, утвердження законності у його діяльності, прозорості у прийнятті рішень, відкритості для громадського контролю.

Цінні пропозиції з коментованого питання містяться в роботі І.С. Яковець “Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань”, представленій на здобуття премії Президента України для молодих вчених [451], яка знайшла підтримку та схвалення як з боку науковців і практиків, так і спостережних комісій при облдержадміністраціях Волинської, Харківської та інших областей України. Дійсно, для досягнення цілей покарання і кримінально-виконавчої діяльності, підвищення ролі покарання як засобу протидії злочинним проявам необхідна система, яка забезпечувала б реальну можливість застосування до засуджених різних категорій каральних елементів і заходів виховного впливу на них у відповідному обсягу. Але для практичної реалізації такого підходу насамперед необхідно поділити всіх засуджених до позбавлення волі на невеликі групи, тобто здійснити їх класифікацію залежно від визначальних, найбільш важливих ознак, які їх характеризують (у тому числі і виробничих, професійних), домагаючись створення у кожному з видів УВП більш-менш однорідного середовища, в умовах якого можна з певною повнотою

й ефективністю використовувати специфічні для кожного виду колонії засоби й можливості карально-виховного впливу.

Як відомо, із 1960 р. й до прийняття у 2001 р. нового КК України первинну класифікацію засуджених до позбавлення волі за видами ВТУ здійснював виключно суд. Тепер цю функцію передано ДДУПВП. Однак вказана переорієнтація діяльності поки що проводиться без попередньої наукової розробки дієвої класифікаційної системи, у якій належне місце має бути відведене спостережним комісіям, що доповнять цей процес важливими елементами народовладдя і представницької демократії.

Слід відзначити, що умови праці засуджених в Україні регулюються у своїй основі законодавством про працю. Та у вирішенні цього питання на законодавчому і нормативно-правовому рівні є ряд проблем і протиріч. Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 43 Конституції України не вважається примусовою робота, яка виконується особою за вироком суду. Проте, як це витікає з вимог ст. 7–9 КВК України, засуджені не зобов'язані працювати. Більше того, згідно з ч. 1 ст. 107 КВК України брати участь у трудовій діяльності – право засуджених. У ст. 13 Закону України від 23 червня 2005 р. “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” закріплене положення про те, що на підприємствах УВП не ставиться мета отримувати прибутки від господарської діяльності за участю засуджених.

Водночас вся практика виконання покарань та застосування різних форм звільнення від кримінальної відповідальності зорієнтовані на залучення засудженого до примусової праці. По-перше, до винесення обвинувального вироку винною особою відшкодовується менше 50% (від 33,3 до 49,1%) суми завданих збитків, а тому під час виконання покарання це завдання є обов'язком для засудженого. По-друге, необґрунтована відмова засудженого від роботи не тільки визнається порушенням режиму, а й згідно зі ст. 133 КВК України може стати підставою для визнання його злісним порушником установленого порядку відбування покарання. По-третє, відношення до праці є одним із критеріїв виправлення засудженого: застосування до нього таких форм звільнення від покарання та його відбування, як умовно-дострокове звільнення (ст. 81 КК України), заміна покарання більш м'яким (ст. 82 КК України), помилування (ст. 87 КК України) та ін. І, нарешті, по-четверте, сумлінне ставлення до праці є однією з підстав дострокового зняття судимості [447, с. 38].

Таким чином, залучення засуджених до праці та створення додаткових робочих місць є ефективним засобом впливу на особу з метою досягнення основної мети покарання (ст. 50 КК України). Особливо актуальним це завдання є для УВП, де щорічно відбувають покарання понад 30% усіх засуджених в Україні. Як це витікає зі змісту ст. 118 КВК України, засуджені до позбавлення волі повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії. Засуджені залучаються до суспільно корисної праці з урахуванням наявних виробничих потужностей, зважаючи при цьому на стать, вік, працездатність, стан здоров'я і спеціальність.

Вказані особливості щодо засуджених та умов їх праці мають надзвичайно пильно контролюватися членами спостережних комісій, бо саме тут виникає чи

не найбільше порушень з боку органів та установ виконання покарань, які в силу різних причин, зокрема й фінансових, відступають від встановлених законодавством вимог.

Особливо складно працювати спостережним комісіям (як, до речі, і наглядовим комісіям та громадським радам) зі звільненими особами, які мають проблеми зі здоров'ям. Шанси знайти житло і роботу, яку здатні виконувати інваліди, хворі на туберкульоз і ВІЛ-інфіковані, і при цьому одержати згоду працедавця, нікчемно малі. Показово, що комісії вимушені відмовляти близько 30% засуджених у наданні умовно-дострокового звільнення через відсутність гарантуванням їм місця проживання і роботи [447, с. 40].

Саме ці напрями роботи комісій можна виділити в як особливо суспільно значущі і соціально необхідні. А тому розвивати й підвищувати ефективність роботи в цьому напрямі – нагальне завдання органів виконавчої влади на місцях. Результати досліджень підтвердили той факт, що жодних самостійних засобів для ефективного вирішення всіх згаданих та інших найзлободенніших проблем спостережні комісії не мають.

Вирішуючи завдання підвищення ефективності діяльності спостережних комісій на основі оптимального варіанта розв'язання проблеми удосконалення форми взаємодії органів і установ виконання покарань, СІЗО із громадськими організаціями та державними інституціями з метою додержання принципу відкритості для демократичного цивільного контролю над правоохоронними органами держави, визначені Концепцією реформування Державної кримінально-виконавчої служби України [5], та враховуючи уже напрацьовані активістами спостережних комісій, науковцями, керівником програми PR1, органами місцевого самоврядування позитивні методики, можна запропонувати таке:

1. Підвищити ефективність системи управління кримінально-виконавчою службою, її функціонування на всіх рівнях на принципах підзвітності, прозорості, передбачуваності і взаємодії центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і громадськості.

2. Усіма можливими засобами, в тому числі і спостережних комісій, формувати у громадськості належне розуміння важливості діяльності кримінально-виконавчої служби.

3. Забезпечити відкритість функціонування кримінально-виконавчої служби для демократичного цивільного контролю шляхом підтримання діалогових відносин з громадськістю та вдосконалення співпраці з нею, підвищення мотивації громадян до участі в роботі спостережних, наглядових комісій, громадських рад, заохочення участі суспільних активістів, формування традицій, престижу і культури суспільного контролю, розширення та зміцнення зв'язків із засобами масової інформації щодо всебічного висвітлення діяльності кримінально-виконавчої служби з метою формування об'єктивної громадської думки про державну політику у сфері виконання покарань.

4. Заохочувати розвиток і роботу суспільних організацій в суспільному контролі і соціальному патронажі; відпрацьовувати форми і методи залучення

волонтерських та інших громадських організацій до участі у процесі соціального супроводу осіб, які відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі.

5. Залучити спостережні комісії й інші громадські організації до участі у створенні захищеної єдиної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи ДКВС України відповідно до ратифікованих міжнародних документів щодо захисту персональних даних.

6. Розробити процедуру, що гарантує включення в комісії представників суспільних організацій, які спеціалізуються у суспільному контролі і ресоціалізації.

Розв'язання цих та інших завдань забезпечить комплексний підхід до вирішення проблеми демократизації усього кримінально-виконавчого процесу.

Аналіз норм, закріплених у ст. 147, 148 КВК України, дає підстави вважати, що громадський контроль за діяльністю органів і установ виконання покарань може здійснюватися також іншими інституціями – службами у справах неповнолітніх, піклувальними радами при виховних колоніях, представниками засобів масової інформації, а також окремими громадянами, в тому числі й представниками прavoзахисних організацій.

Новими структурами, покликаними здійснювати громадський контроль та забезпечувати участь громадськості у роботі органів та установ виконання покарань стали Громадська рада при ДДУПВП та Громадські ради при територіальних органах управління Департаменту, створенні наказом ДДУПВП від 12 грудня 2004 р. № 238 “Про утворення громадських рад при Державному департаменті України з питань виконання покарань та при його територіальних органах управління” на виконання Указу Президента України від 31 липня 2004 р. № 854/2004 “Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” [452] та постанови Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. “Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” [453] (згодом Громадська рада при ДДУПВП була перейменована на Громадську колегію при Департаменті).

Підводячи підсумок, слід зазначити, що взаємодія органів та установ ДКВС України з державними органами та недержавними організаціями – необхідна умова забезпечення ефективної життєдіяльності цих установ. Кінцевим результатом такої взаємодії є досягнення цілей покарання взагалі і пенітенціарної системи зокрема, тобто виправлення і ресоціалізація засуджених, загальне та соціальне запобігання вчиненню злочинів.

Така взаємодія, що здійснюється відповідно до вимог чинного законодавства, а також відомчих і міжвідомчих нормативних актів, які регламентують правовідносини органів і установ виконання покарань, державних органів і недержавних організацій, є важливою складовою частиною державної кримінально-виконавчої політики.

Становлення України як демократичної правової соціальної держави обумовлює необхідність удосконалення державної політики у сфері діяльності органів і установ кримінально-виконавчої системи. За роки незалежності, акумулюючи досвід міжнародного і європейського законодавства, Україна значно просулулася вперед у створенні більш сучасної національної системи виконання по-

карань. Однак доцільним та назрілим є питання впровадження та дії положень кримінально-виконавчої політики в системі ДКВС України, ефективної реалізації на практиці законодавчих і нормативно-правових актів, нормального функціонування усіх без винятку кримінально-виконавчих установ на основі безумовного дотримання вимог законів і підзаконних актів.

Особливістю сучасного стану функціонування органів і установ виконання покарань в Україні є недосконалість закріплення концептуальних положень кримінально-виконавчої політики в нормативних актах, зокрема в Законі України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”. Чітко не визначена організаційними установками цілеспрямованість і збалансованість дій структурних підрозділів колоній та різновекторність їх функцій, що закладені у природі виконання покарання в УВП (забезпечення режиму, соціально-виховна робота, працевлаштування засуджених тощо). Тим часом для створення належних умов функціонування системи в місцях позбавлення волі варто не лише вживати організаційних заходів за запропонованою вище схемою, а й змінити оцінки ефективності діяльності УВП. Головним показником роботи окремо взятої колонії має стати правовий, а не просто діяльний (виробничий, економічний, господарський) підхід до виконання покарання. При цьому функціонування кримінально-виконавчої служби має базуватися на додержанні положень Конституції і законів України, засад міжнародного права та європейської етики, принципів позапартійності, політичної незаангажованості, відкритості для взаємодії з національними і міжнародними громадськими організаціями й інституціями.

Потрібна відповідна комплексна програма дій, яка має створювати необхідні умови для об'єднання і координації зусиль усіх суб'єктів запобігання злочинам в УВП. Для цього у комплексних цільових програмах профілактики, що розробляються і затверджуються в нашій країні як середньострокові плани-прогнози (на термін до 5 років), необхідно закріпити спеціальний розділ “Зв'язок планів із запобігання злочинам в ДКВС України з іншими державними програмами”. У ньому передбачити та зобов'язати органи місцевої державної влади й місцевого самоврядування при складанні регіональних програм враховувати проблеми кожної окремо взятої колонії, яка дислокується на певній адміністративно-територіальній одиниці. Так, у повсякденній спільній діяльності УВП, місцевих держадміністрацій і органів місцевого самоврядування досить позитивно як антикриміногенний чинник зарекомендували себе регіональні програми працевлаштування засуджених у місцях позбавлення волі, що можуть стати основою для розроблення комплексних програм профілактики злочинів.

У контексті підвищення рівня індивідуальної профілактики злочинів слід внести зміни до ст. 95, 97 КВК України, а саме: передбачити складання спеціальних індивідуальних програм на всіх без винятку засуджених, які перебувають у різних структурних дільницях УВП. Водночас до цього процесу варто залучити можливості всіх служб колоній, інших державних, насамперед правоохоронних, органів і громадських інституцій, які володіють інформацією про особу засудженого (загальноосвітні школи, професійно-технічні училища, служби у справах неповнолітніх, кримінально-виконавчі інспекції та ін.).

Розглядаючи покарання як кару, тобто відплату за вчинений злочин, законодавець має вирішувати й інше завдання – відновлення соціальної справедливості, яка є основною організацією запобігання злочинам в УВП. У зв'язку з цим, пропонуємо ст. 50 КК України доповнити ч. 4 такого змісту: “Покарання застосовується з метою відновлення соціальної справедливості, що була порушена суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю) винної особи”. При цьому під соціальною справедливістю ми розуміємо таку діяльність держави та засудженого (ст. 5 КВК України), що забезпечує в повному обсязі відновлення порушених законних прав та інтересів потерпілих від злочину осіб або створює реальні умови для досягнення вказаної мети.

У кримінальному праві слід розрізняти зрівняльний та розподільний аспекти справедливості, де перший має бути виражений у рівності громадян перед законом, єдиних підставах і межах відповідальності, а розподільний – в індивідуалізації призначення і виконання покарання.

Враховуючи положення Конституції України про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, і те, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду, необхідно змінити зміст деяких кримінально-виконавчих правових джерел, а саме: Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань та інші нормативно-правові акти, що є об'єктом цих правовідносин, слід затвердити на рівні постанови Кабінету Міністрів України. Лише при такому підході суб'єкти правовідносин (персонал УВП та засуджені) зможуть бути рівноцінними носіями прав і обов'язків, коли права однієї сторони виступають як обов'язок для іншої і навпаки. Водночас зменшиться кількість конфліктів засуджених і представників адміністрації УВП, а отже, стане нижчим рівень злочинності у місцях позбавлення волі.

До типових недоліків на цій стадії кримінально-виконавчого процесу слід віднести такі:

- досі в Україні не розроблена власна концепція (доктрина, програма тощо) виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі та не розширені можливості альтернативних до нього покарань. Її основу мають скласти такі засоби впливу на особу засудженого, які б унеможливили вчинення ним злочинів як в умовах УВП, так і після звільнення з неї;
- закріпивши у чинному КК (ст. 50) та КВК України (ст. 1) завдання із запобігання вчиненню нових злочинів засудженими, законодавець не створив правових умов його реалізації: досі не прийнято закон України “Про профілактику злочинів”; у КВК України відсутні як окремі норми, так і глави чи розділи, які б регулювали суспільні відносини з цих питань;
- наукові дослідження із проблем боротьби з рецидивною злочинністю більшою мірою спрямовані на вивчення механізмів злочинної поведінки на стадії дізнання, досудового та судового слідства, і меншою – на з'ясування специфіки злочинних проявів в УВП.

З огляду на це, вироблення та обґрунтування нових організаційно-тактичних засад попередження злочинів в УВП є першочерговим завданням як законодавців та науковців, так і працівників ДКВС України.

Для забезпечення реальним змістом принципів справедливості та законності, підвищення рівня захисту віктимно вразливих об'єктів діяльності УВП пропонуємо нову редакцію ст. 391 КК України “Злісна непокора адміністрації виправної установи”: “Злісна непокора законним вимогам адміністрації виправної установи або інша протидія адміністрації у законному здійсненні її функцій засудженим, тобто умисна відкрита відмова засудженого від виконання конкретних вимог представника адміністрації, який мав право висунути таку вимогу, якщо така відмова була неодноразовою або була виражена в демонстративній чи зухвалій формі, вчинена з метою посягання на правосуддя, – карається позбавленням волі на строк до трьох років”, а також інші конкретні пропозиції з виявлення причин вчинення злочинів засудженими у місцях позбавлення волі, удосконалення роботи ДКВС України в цьому напрямку тощо, вміщені в додатках Б.4.1, Б.4.2, П.4.1 та ін.

Дослідження дало змогу виявити, що неоднозначність наукових і практичних підходів до визначення явищ злочинності в УВП призводить до їх неправильної кваліфікації та однобічного аналізу реального становища правопорядку в ДКВС. А це, у свою чергу, впливає на якість роботи щодо запобігання злочинам в УВП. Тому пропонуємо в Інструкції про організацію обліку злочинів і пригод у ДКВС дати визначення поняття “злочинність у місцях позбавлення волі”, що не тільки вирішить зазначені проблеми, а й створить умови для зниження рівня так званої латентної злочинності.

Відзначаючи загалом певні досягнення законодавців, науковців і практиків у встановленні сучасної регламентації порядку та умов відбування і виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених у місцях позбавлення волі (повторні злочини), слід разом з тим працювати над удосконаленням окремих законодавчих положень і нормативно-правових актів. Щоб не бути голослівними, пропонуємо такі конкретні заходи.

1. Доповнити п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 березня 1993 р. № 2 “Про судову практику в справах про злочини, пов’язані з порушеннями режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі” частиною другою такого змісту: “Роз’яснити судам, що при вирішенні питання про злісність проступку засудженого вони мають керуватись положеннями ст. 133 КВК України, у якій подано поняття злісного порушника установленого порядку відбування покарання”.

Така видозміна зазначеної постанови пленуму обумовлена тим, що в доктринальних джерелах (коментарях до КК України, підручниках, навчальних посібниках тощо) це явище тлумачиться дещо по-іншому, що в результаті відображається на стані правозастосовчої практики, коли за ст. 391 КК України притягують до відповідальності засуджених, які не вчинили злісної непокори представникам адміністрації УВП.

2. Третє речення ч. 2 п. 19 постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 9 “Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя” краще викласти у такій редакції: “Докази повинні визнаватись такими, що одержані незаконним шляхом, наприклад тоді, коли їх збирання й

закріплення здійснено або з порушенням гарантованих Конституцією та іншими законами України прав людини і громадянина, встановленого кримінально-процесуальним та іншим законодавством порядку, або уповноваженою особою чи органом, або за допомогою дій, не передбачених процесуальними та іншими нормами права” [454, с. 14].

Нова редакція зазначеного пункту постанови пленуму дасть можливість більш ефективно боротися з проявами рецидивної злочинності в УВП та з незаконним притягненням засуджених до кримінальної відповідальності за ст. 391 КК України, про які йдеться в п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 березня 1993 р. № 2 “Про судову практику в справах про злочини, пов’язані з порушеннями режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі” [455, с. 103].

3. Внести зміни у ч. 4 п. 57 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, виклавши її у такій редакції:

“Виявлення та встановлення на профілактичний облік засуджених, які вчинили злочини або правопорушення чи мають намір їх вчинити, здійснюється оперативними працівниками у взаємодії та спільно з іншими правоохоронними органами й службами установ виконання покарань...” – і далі за текстом цього пункту правил.

Така видозміна обумовлена вимогами ст. 104 КВК України, у якій визначені основні завдання оперативно-розшукової діяльності у колоніях. Одним із них є надання правоохоронним органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність в УВП, допомоги в розкритті, припиненні та попередженні злочинів, де профілактичні обліки засуджених, зокрема хворих з психічними відхиленнями, ведуть психологи, медичні частини та інші підрозділи колонії.

Дослідження нормативного забезпечення взаємодії кримінально-виконавчих установ з відповідними інституціями щодо постпенітенціарної допомоги звільненим дає змогу відзначити достатню врегульованість цієї сфери. Проте на фоні позитиву нормативного регулювання спостерігається значно гірша ситуація щодо можливості реалізації означених положень.

Для того, щоб змінити ситуацію на краще, необхідно: відмовитися від формального ставлення до процесу підготовки до звільнення засуджених, що може бути реально досягнуто після зміни стереотипів діяльності персоналу кримінально-виконавчих установ; посилити контроль за реалізацією законодавства у сфері надання соціальної допомоги звільненим; постійно проводити спільні координаційні наради керівництва кримінально-виконавчих установ, відповідних керівників територіальних управлінь кримінально-виконавчої системи, представників відповідних підрозділів органів внутрішніх справ та працівників служб зайнятості; регулярно обмінюватися інформацією про реальний стан роботи зі звільненими; розмежувати повноваження різних інституцій щодо проведення певних заходів зі звільненими; розглянути можливість запровадження делегування певних функцій ДКВС визначеним інституціям за допомогою відповідних нормативно-правових актів або угод.

Питання організації спільної діяльності, зокрема в частині своєчасної поінформованості з метою ефективного контролю та нагляду за звільненням, розкриває проблему фактичної занедбаності такого інституту, як спостережні комісії.

Для упорядкування чинного законодавства з правового регулювання соціальної та трудової реабілітації звільнених пропонуємо: в Законі України “Про зайнятість населення” передбачити надання пільг для соціально незахищених верств населення і, насамперед, щодо працевлаштування громадян, звільнених від відбування покарання. Для цього цей закон слід доповнити положенням про те, що “особи, звільнені з місць позбавлення волі, повинні бути першочергово влаштовані на робочі місця за їхньою спеціальністю. Якщо особи, звільнені з місць позбавлення волі, не можуть бути працевлаштовані за направленням центрів зайнятості населення, то їх необхідно направляти на навчання для здобуття нової професії”. Закон України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” пропонуємо доповнити положенням, що кошти на соціальну та трудову реабілітацію осіб, звільнених з місць позбавлення волі, необхідно виділити з Державного та місцевого бюджетів. (Більш докладна інформація про дотримання цього закону – у довідці-меморандумі, див. додаток Р.4.4.)

Розв’язання правовим і організаційним шляхами розглянутих проблем можливе за умови врахування й активного використання таких об’єктивних чинників, як правова нормативізація, консенсуальність, історико-прецедентний і кумулятивний (посилений, направлений) фактори. Однак доцільним та назрілим є питання ефективної реалізації на практиці уже розроблених законодавчих і нормативно-правових актів.

РОЗДІЛ 5

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ СУЧАСНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

5.1. Теоретичне визначення перспективних напрямів політики держави у сфері виконання кримінальних покарань щодо реорганізації та розвитку кримінально- виконавчої системи України

Головними критеріями оцінки цілей і завдань кримінально-виконавчої політики, що забезпечує функціонування відповідної системи, є ідентичність їх змісту природі людини, нормам права й моралі цивілізованого суспільства, досягнення збалансованого задоволення законних прав та інтересів громадян, суспільства і держави, справедливе вираження всього комплексу основних складових каральної функції держави у практиці виконання покарань, максимальне й ефективне використання у справі ресоціалізації засуджених національного потенціалу і світового досвіду.

Названі норми і принципи водночас становлять концептуальні засади реорганізації кримінально-виконавчої системи, яка почалася майже одночасно зі здобуттям Україною суверенітету та незалежності. Реформування кримінально-виконавчої системи супроводжувалось такими діями, що відповідають часові, цілям і завданням науково-теоретичного забезпечення. А це, у свою чергу, зумовило становлення науки кримінально-виконавчого права як галузі знань, що вивчає головні закономірності процесу виконання та відбування кримінальних покарань і основні властивості правового регулювання суспільних відносин у цій сфері. Цей процес знайшов відображення у наукових працях сучасних українських дослідників. Позитивні ініціативи, які висловлювали фахівці з кримінального та інших галузей кримінально-виконавчого права, сприяли визначенню шляхів реформування як системи виконання покарань, так і суспільства в цілому, а тому заслуговують всебічного схвалення й використання у процесі творення правової держави.

У цьому підрозділі проведемо об'єктивний аналіз стану теоретичного визначення перспективних напрямів державної політики з виконання кримінальних покарань щодо реорганізації та розвитку вітчизняної кримінально-виконавчої системи. Новизна цього ракурсу дослідження та його актуальність полягає у виявленні ефективності та дієвості наявної законодавчої і нормативно-правової бази, що стосувалася або стосується нині розробки Концепції реформування кримінально-виконавчої системи та її супроводження у вигляді регуляторно-правової діяльності із визначення шляхів та напрямів реформування системи Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України,

Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, інших органів та установ, що виконують кримінальне покарання або мають відношення до цього процесу (суд, прокуратура, МВС України, Міністерство юстиції тощо). При цьому концептуальне забезпечення представлено нами як необхідна умова цілеспрямованої діяльності, що гарантує досягнення ефективного результату, тим більше у перехідний період реформування системи.

Так, у сучасному правознавстві теоретичні та концептуальні засади реформування визначаються як необхідне положення цілеспрямованої діяльності, що гарантує досягнення ефективного результату у розбудові правової та соціальної держави, кінцевою метою якої є:

- 1) досягнення соціальної демократії, яка полягає в реалізації народовладдя і забезпеченні людині та громадянину всієї прав, свобод і законних інтересів та виконання всіма суб'єктами права їхніх обов'язків;
- 2) ліквідація всіх форм гноблення, дискримінації, расизму, експлуатації людини людиною;
- 3) гарантування всім людям рівних умов вільного розвитку і розвитку кожної окремої особистості;
- 4) досягнення цих та інших цілей у мирний спосіб, політичними методами;
- 5) модернізація виробництва і поступовий перехід до ринкових відносин [456, с. 52].

У зв'язку з цим постає необхідність дослідження практичних аспектів політико-правових підстав становлення та розбудови як соціальної держави в Україні, так і системи соціального права, що є сукупністю соціальних прав громадян і за допомогою якого реалізується соціальна функція держави, в тому числі й у сфері виконання кримінальних покарань.

У нинішніх наукових дослідженнях соціальна держава постає як сучасний тип демократичної держави, що формується і розвивається в умовах відносно стабільної і демократичної політичної системи та проголошує пріоритетом одну з важливих функцій держави – соціальну, тобто активно впливає на соціальну сферу життєдіяльності суспільства, здатна здійснювати ефективну соціальну політику в інтересах найширших верств населення. Соціальна держава, як кожна цивілізована держава, здійснює політику, спрямовану на створення системи соціального забезпечення та охорони здоров'я, працевлаштування населення, підтримку малозабезпечених верств громадян, недопущення соціальних конфліктів і потрясінь у суспільстві [457, с. 8].

Як бачимо, соціальне в такій державі характеризується концентрованим вираженням тих суспільних відносин, які відображають взаємозв'язок людини і зовнішнього світу. Така держава забезпечує людині гідне життя в царині матеріальних статків і захисту в цілому, гарантує особисту свободу, культивує і забезпечує у суспільстві цивілізованими засобами соціальну злагоду, мирне вирішення протиріч, які виникають чи можуть виникнути.

Разом з тим соціальна держава:

- зобов'язує індивіда брати участь у вирішенні загальних завдань;
- є регулятором суспільного життя;

- здійснює контроль за діяльністю приватного власника та приватного капіталу;
- досягає дедалі більших успіхів у сфері соціального забезпечення свого народу;
- стверджує та розширює діяльність вільних профспілок і промислової демократії;
- здійснює чимало інших демократичних перетворень [456, с. 52].

Відповідність (невідповідність) вироблених юридичною наукою ключових елементів юридичного спрямування соціальної функції держави на потреби організації сучасного суспільного життя, в тому числі й у сфері виконання покарань, можна вважати водночас і важливим принципом реформування кримінально-виконавчої системи. Вибір Україною демократичного вектора розвитку, орієнтація на гуманістичні цінності були вирішальними для конституювання її як соціальної держави. Водночас постає необхідність у процесі реформи вирішити політико-правові проблемні питання, пов'язані з активізацією функції соціальних послуг (матеріальна допомога, поліпшення умов праці, підвищення пенсій, покращання житлових умов, охорони здоров'я, освіти тощо), процесу відмирання репресивно-каральної функції держави, перетворення її з класово-антагоністичної на сучасну демократичну державу.

Ще одна визначальна умова успішного реформування кримінально-виконавчої системи, яку обстоює юридична наука, – створення правової держави в Україні та забезпечення на цій основі цивілізованого функціонування і розвитку громадянського суспільства. В умовах реформи концепція правової держави означає реальне формування нових соціально-правових інститутів, котрі змінили б існування закритої авторитарної системи виконання покарань відкритою демократичною системою на зразок кращих сучасних європейських пенітенціарних систем, у яких виключно юридичними засобами забезпечується верховенство права, реальне здійснення, охорона, захист і поновлення порушених прав громадян, взаємна відповідальність держави й особи, контроль і нагляд за утворенням і застосуванням юридичних законів.

З таким визначенням цілком співвідноситься зауваження О.М. Джужи про те, що центральним напрямом кримінально-правової політики держави є обґрунтування соціальної обумовленості проєктованих і чинних кримінально-правових норм. На думку вченого, в умовах реформ йдеться передусім про оптимізацію системи кримінально-правових норм, тобто приведення її у максимальну відповідність із реальними потребами суспільства в кримінально-правовому регулюванні. Кримінальний закон завжди є соціально обумовленим. Він продукується реальними потребами суспільства в кримінально-правовій забороні і більш-менш адекватно відображає їх у кримінально-правовій нормі. Серед прийнятих кримінально-правових норм окремі недостатньо повно відтворюють потреби суспільства в кримінально-правовому регулюванні. Дефекти норм можуть полягати у відсутності чіткості та визначеності правових приписів. Звідси їх низька ефективність навіть в умовах бездоганної роботи правозастосовчих органів. Це побічно підтверджується певною нестабільністю сучасного чи кримінального, в тому числі кримінально-виконавчого? законодавства [33, с. 165].

У контексті нашого дослідження правова держава може розглядатись як політико-юридична форма організації суспільного життя, що належить до таких фундаментальних соціальних цінностей, як права людини і громадянина, конституціоналізм, демократія, гуманізм, справедливість тощо. Можна повністю погодитися з А.Ю. Олійником, який підкреслює важливість змісту законів на предмет їх відповідності демократичним принципам, тобто захисту прав і свобод людини, оскільки інакше законність як така може виявитися притаманною антидемократичним режимам [302??? 69].

Звідси одна із концептуальних вимог до реформаторів, які мають враховувати: а) зверхність і панування правового закону; б) забезпечення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, виконання ними своїх обов'язків перед іншими людьми, державою і громадянським суспільством; в) врегулювання взаємовідносин між особою та державою на засадах дозволеності особі робити все, що прямо не заборонено законом, а державним органам – тільки те, що прямо дозволено законом; г) взаємну відповідальність між особою та державою, відповідальність держави перед особою і громадянським суспільством за свою діяльність; д) ефективну організацію контролю й нагляду за здійсненням законів і режиму законності.

Отже, неухильне дотримання прав людини при виконанні кримінальних покарань є одним із найважливіших завдань кримінально-виконавчої політики. По-перше, засуджені особи є частиною українського суспільства, а Конституція України визнає найвищою соціальною цінністю людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку. Згідно з Основним Законом права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і гарантування прав і свобод людини є головним обов'язком держави. По-друге, кримінально-виконавча система повинна забезпечити виконання свого основного завдання – перевиховання правопорушника та його наступну ресоціалізацію. Дотримання прав людини у діяльності кримінально-виконавчої системи є суттєвим фактором, що полегшує розв'язання поставлених перед нею завдань [458, с. 40].

Таким чином, з наукової точки зору непорушність прав і свобод людини (засудженого), їх вільна реалізація у межах, не заборонених законом, виступають на перший план у визначенні передумов реформування кримінально-виконавчої системи. Загальнотеоретичні та конституційно-правові уявлення про права громадян України висловлені у працях таких учених, як Л.В. Авраменко, О.І. Екімов, О.Г. Кушніренко, М.І. Матузов, О.В. Петришин, Т.М. Слінько, Л.С. Явич, а ідеї – з позицій суто кримінально-виконавчого права, де вони конкретизуються стосовно прав громадян, які відбувають покарання, – у роботах О.А. Беляєва, О.М. Джужи, О.І. Осауленка, В.І. Селіверстова, А.Х. Степанюка, М.О. Стручкова та ін.

У визначенні поняття та співвідношення прав і свобод людини (особи, яка відбуває покарання) можна виділити кілька підходів, які заслуговують на цілковиту підтримку і використання в ході реформування пенітенціарної системи. Так, В.І. Селіверстов припускає, що сутність прав засудженого полягає у наданні уповноваженій особі можливості певної поведінки чи користування соціальними благами, зміст яких визначається суб'єктивним правом [120, с. 113-114].. цьому)

Інша пропонувана дефініція звучить так: права і свободи громадян – це матеріально обумовлені, юридично закріплені та гарантовані можливості індивіда володіти й користуватися конкретними соціально-економічними, політичними, духовними й особистими благами. При цьому принципи відмінності у соціальному та юридичному значенні між правами і свободами нівелюються, свободи особистості одночасно подаються як її права (право на свободу слова, друку, виступів, демонстрацій, право на свободу совісті [459]) та ін.

М.І. Матгузов розуміє право в суб'єктивному сенсі як конкретні можливості, права, вимоги, домагання, що виникають на основі та в межах законодавства в учасників юридичних відносин [460, с. 283].

За О.І. Осауленком, суб'єктивні права засудженого – це вид і міра можливої його поведінки під час відбування кримінального покарання, можливість користуватись певними соціальними благами для задоволення особистих потреб, які закріплені в нормах Конституції України та в інших нормативно-правових актах [461, с. 13].

Відповідно до визначення О.В. Петришина, “права і свободи людини і громадянина – це правові можливості (надбання), необхідні для існування і розвитку особи, які визнаються невід’ємними, мають бути загальними і рівними для кожного, забезпечуватись і захищатись державою в обсязі міжнародних стандартів” [462, с. 134]. Як зазначений автор, так і Л.В. Авраменко розрізняють категорії “права” та “свободи”. Так, Л.В. Авраменко відзначає, що термін “свобода” характеризує ширші можливості індивідуального вибору, не підкреслюючи його результату, в той час як поняття “право” визначає конкретні дії людини, це чіткіша категорія, варіанти використання якої зафіксовані в юридичних аспектах. Тим не менш, чітке розмежування між “правами” і “свободами” провести важко, а відмінності в термінології є швидше традиційними [463, с. 115].

О.В. Петришин дещо виразніше окреслює таку різницю на основі ступеня визначеності можливої поведінки і механізму державного гарантування. На доповнення до висловленого Л.В. Авраменком він слушно зазначає, що правові можливості людини визначаються через свободу тоді, коли йдеться про реалізацію творчих здібностей, що залежать передусім від потенціалу та рис особистості. Але гарантування свободи на відміну від забезпечення права не передбачає якогось певного державного механізму, основною гарантією свободи є невтручання у сферу реалізації з боку держави та інших суб'єктів. Через право визначається можливість конкретної поведінки, що гарантується певними юридичними засобами та формами, в тому числі – через “право на свободу” (на особисту свободу, на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань тощо). В останньому випадку свободу слід розуміти як соціологічну категорію, а право – як категорію юриспруденції [462, с. 141–142].

На думку К. Оробця, права громадян України, які відбувають покарання, можна найбільш повно розтлумачити як юридично гарантовані можливості цих осіб діяти на власний розсуд і під особисту відповідальність у юридично значущих ситуаціях. Через ці можливості проявляється конкретно-історична форма людської сутності у системі взаємозв'язків із державною владою в особі адміні-

страції відповідного органу чи установи виконання покарань. Тоді правова свобода – це юридично захищена від втручання адміністрації відповідного органу чи установи виконання покарань сфера діяльності громадянина України, який відбуває покарання [459, с. 8].

Різноманіття прав і свобод громадян України, які відбувають покарання, зумовлює потребу розмежування цих понять. Залежно від того, який критерій покладено в основу класифікації, можна виділити різні види прав і свобод. Більшість дослідників, беручи за основу царину соціальної дійсності, виділяють такі: 1) особисті, або громадянські, права та свободи (вони забезпечують відносно вільне та незалежне від суспільства і держави існування особи шляхом встановлення меж втручання у сферу особистого життя людей); 2) політичні (дають можливість безпосереднього впливу особи на діяльність держави); 3) економічні (покликані забезпечувати ефективний економічний розвиток українського суспільства); 4) соціальні (забезпечують мінімальну можливість нормального фізичного існування людини у суспільстві); 5) культурні (покликані задовольнити людину в її духовних потребах); 6) екологічні (забезпечують надання безпечного для життя і здоров'я навколишнього середовища [464, с. 59]). Вочевидь, цей розподіл потрібно вважати основним у дослідженнях прав і свобод особи, його мають враховувати як законодавці, так і науковці й практичні працівники в ході здійснення реформи кримінально-виконавчої системи.

Як вважає більшість дослідників, загальні принципи теоретико-концептуального забезпечення функціонування та реформування кримінально-виконавчої системи визначаються відповідно до соціально-політичної та економічної ситуації в державі, змін у практиці винесення вироків судами, до світового досвіду виконання кримінальних покарань, засад міжнародного права та європейської етики, позапартійності, політичної незаангажованості, відкритості для взаємодії з національними і міжнародними громадськими організаціями та інституціями, що у підсумку потребує суттєвого перегляду державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Нагадаємо, що переосмислення кримінально-виконавчої політики розпочалося ще на рубежі 1989–1990 рр., коли нація в цілому і її легітимні органи влади та державного управління, усвідомлюючи можливості нової історичної перспективи в умовах незалежності, розпочали демонтаж тоталітарної спадщини в усіх сферах суспільного життя. Орієнтація реформ незалежної України на розбудову демократичного суспільства і правової держави дала можливість змінити уявлення про поняття “свобода” та “покарання”, а отже, й втілення їх у життя на нових концептуальних засадах, співвідносних новому суспільному ладові.

Як зазначалося, основні вектори реформування кримінально-виконавчої системи у нашій державі були визначені та закріплені постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 р. № 88 “Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР” [1]. Вже тоді вирішення завдань постановою координувалося з підключенням різних галузей права, в тому числі й тих, що регулюють сферу виконання покарань з вимогою встановлення

відповідних правових норм. Тобто кримінально-виконавче законодавство, що розпочало свій новий відлік, враховуючи соціально-політичний, економічний та моральний стан суспільства, мало вже ближчим часом забезпечити вирішення найважливіших проблем кримінально-виконавчої системи з позиції загальної правової (юридичної) політики. На часі було й законодавче та нормативно-правове визначення мети, завдань, принципів, форм і змісту діяльності органів та установ виконання покарань.

Проголошення України незалежною і демократичною державою окреслило чимало проблем в економічній, соціальній, культурній, науковій та інших сферах життєдіяльності українського суспільства, які потребували вирішення на шляху її становлення і розвитку у новій якості. Їх розв'язання неможливе поза реформуванням діяльності органів виконавчої влади України щодо видання правових актів, адже така діяльність спрямована на правове забезпечення будь-яких державних та суспільних перетворень, задоволення інтересів і потреб громадян, окремих соціальних груп, держави і суспільства в цілому. Важливим напрямом її реформування стало підвищення якості процедур видання правових актів, оскільки високий рівень правового забезпечення розвитку суспільних процесів є гарантією ефективного надання державних управлінських і соціальних послуг громадянам.

У січні 1991 р. Президія Верховної Ради України видала указ “Про внесення деяких змін у Виправно-трудоий кодекс України” [465] (відтоді до нього було внесено більше 100 поправок). За погодженням з Генеральною прокуратурою України, правами МВС засудженим були зняті деякі обмеження режимного характеру (дозволено носити коротку зачіску, використовувати деякі речі з одягу цивільного зразка та взуття тощо).

Під впливом демократичних процесів, що відбувалися в країні, з урахуванням курсу України на інтеграцію до Європейської спільноти, постановою Кабінету Міністрів України від 26 січня 1994 р. № 31 затверджена Програма приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, які тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудоих профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами [283]. Її головною метою було вдосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи, покращання умов тримання засуджених та їх максимальне наближення до міжнародних стандартів і правил у сфері поводження із засудженими.

Відтоді правові акти органів виконавчої влади, що є джерелами підзаконного правового регулювання суспільних відносин, міцно утвердилися в статусі важливої правової норми соціального регулювання. Велика кількість таких підзаконних документів видана Кабінетом Міністрів України: від проголошення незалежності України – понад 32 тисячі актів, з них близько 23 тисячі постанов і 10 тисяч розпоряджень, що свідчить про його активну нормотворчу, правозастосовчу та розпорядчу діяльність. Досі залишаються чинними і більшість виданих Кабінетом Міністрів України декретів, які потребують дослідження не лише в історичному аспекті, а й з позицій теперішніх вимог правового регулювання суспільних відносин.

Однак видання і впровадження в життя актів Кабінету Міністрів України породжують низку проблем, які потребують ґрунтовного наукового дослідження. Так, існують колізії між актами Кабінету Міністрів України і законами України, актами Президента України, правовими документами інших суб'єктів нормотворення.

Теоретико-концептуальні засади реформування кримінально-виконавчої системи України поповнились новим змістом після вступу України до Ради Європи. Тоді Українська держава взяла на себе зобов'язання перед міжнародною спільнотою забезпечити сучасні підходи до пенітенціарних проблем на основі Європейських пенітенціарних правил, що містять керівні положення і принципи для тих країн-членів, які модернізують своє пенітенціарне законодавство та установи виконання покарань [128].

Процес реформування кримінально-виконавчої системи отримав новий теоретико-концептуальний зміст з прийняттям у червні 1996 р. Конституції України, яка закріпила нові ціннісні пріоритети й у ст. 3 проголосила людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю, а утвердження й забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави.

З метою реалізації Україною зобов'язань, взятих перед міжнародною спільнотою, указом Президента України від 22 квітня 1998 р. № 344/98 утворений ДДУПВП з тимчасовим його підпорядкуванням МВС України. Указом Президента України від 31 липня 1998 р. № 827/98 затверджено та введено в дію Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань, а указом Президента України від 12 березня 1999 р. № 248/99 Департамент був виведений з підпорядкування МВС України. Таким чином була виконана одна з важливих вимог Ради Європи стосовно реформування кримінально-виконавчої системи України.

З прийняттям у квітні 2001 р. нового КК України, який набув чинності 1 вересня 2001 р., запроваджено нову, більш гуманну систему кримінальних покарань, суттєво розширено перелік покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

Цілком логічним і взаємопов'язаним продовженням реформаторських намірів Уряду України стала постанова від 15 лютого 2002 р. № 167 “Про затвердження програми подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 роки” [294].

Ухвалення Верховною Радою України 11 липня 2003 р. КВК України стало новим етапом у наближенні нашої держави до міжнародних стандартів поводження із засудженими і, разом з тим, суттєво розширило зміст поняття “національний закон”, який нині включає в себе не тільки основне національне законодавство, а й обов'язкові до виконання інші нормативні акти і постанови, судові рішення тощо, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [135, с. 3].

Таким чином, головним підсумком реформи на цьому етапі стало запровадження важливих складових теоретико-концептуальних засад кримінально-виконавчої політики України і керівних пенітенціарних міжнародних принципів у національне кримінально-виконавче законодавство.

Попри високу оцінку як з боку вітчизняних науковців і практиків, так і міжнародних експертів названих вище концептуальних рішень удосконалення кримінально-виконавчої системи України, слід зазначити, що відносно нетривка практика застосування чинного законодавства вже виявила в ньому цілу низку недоліків та прогалин, які негативно впливають на ефективність функціонування ДКВС України та кримінально-виконавчої системи в цілому. Досі не існує чітких параметрів кримінально-правової політики держави. І надалі залишається актуальним поглиблення планової роботи, спрямованої на докорінну перебудову організації виконання покарань і гарантування прав людини під час тримання під вартою або виконання вироку суду.

Зважаючи на необхідність забезпечення реальних можливостей для захисту інтересів особи, суспільства і держави у процесі виправлення і ресоціалізації засуджених, Президент України указом від 25 квітня 2008 р. № 401/2008 схвалив Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України на концептуальних засадах і пріоритетних напрямках, метою якого має стати безумовна реалізація УВП та СІЗО визначених законодавством порядку і умов виконання покарань, запровадження європейських норм у цій сфері шляхом додержання вимог Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950) та виконання рекомендацій Європейського комітету з питань запобігання катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню [126, с. 1].

Щоправда, у проєкті, поданому на обговорення фахівців та широкої громадськості цей документ був представлений як Концепція Комплексної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби України на 2008–2017 рр. [466]. Чому ж в остаточному варіанті за цим документом юридичної значущості закріпилася загальна назва “концепція”?

За визначенням, наведеним у “Юридичній енциклопедії”, концепція правова (лат. *conception* – сукупність, система) – провідна ідея, точка зору на те або інше правове явище, важливий засіб розвитку як юридичної науки, так і науково-обґрунтованого державно-правового будівництва. Розроблені окремими правознавцями або колективами юристів-вчених та практиків, схвалені у встановленому порядку, такі концепції кладуться в основу організаційних заходів, законодавчих актів, рішень тощо. В історичному контексті такими розробками були, наприклад, концепції судово-правової реформи в Україні (1992), Конституції України (1994), адміністративної реформи (1998), розвитку національного законодавства, окремих законів тощо [467, с. 339].

Програма (з грецької – публічна об’ява, розпорядження, указ) – зміст і план якої-небудь діяльності, роботи тощо, попередньо розроблена сукупність дій і заходів для здійснення чогось [468, с. 233], у нашому випадку – основних заходів щодо реформування кримінально-виконавчої служби (розділ 2 аналізованої концепції). Таким чином, стосовно нашого дослідження поєднання понять “концепція” і “програма” не тільки можливе, а й необхідне. Перше поняття визначає основні напрями реформування кримінально-виконавчої служби, що має забезпечити в УВП та СІЗО закріплені законодавством порядок і умови виконання

та відбування покарання засудженими, запровадити європейські норми у них шляхом додержання вимог Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та рекомендацій Європейського комітету з питань запобігання катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, а також мету реформування – організацію функціонування кримінально-виконавчої інспекції на засадах пробації, даліше вдосконалення діяльності УВП шляхом створення умов для виправлення та ресоціалізації засуджених, здобуття ними освіти та набуття професії, їх соціальну адаптацію в суспільстві, приведення умов тримання осіб, узятих під варту та які відбувають покарання, у відповідність із вимогами Європейських пенітенціарних правил.

Програма основних заходів щодо реформування кримінально-виконавчої системи (основна частина цього документа) містить перелік конкретних дій, які мають забезпечити реалізацію головної ідеї (мети) концепції, а саме:

- удосконалення організаційної структури кримінально-виконавчої служби, яка б забезпечувала додержання конституційних прав і свобод людини, дієві механізми громадського контролю за нею, створення належних матеріальних і санітарних умов тримання під вартою та відбування покарань, надання ефективної медичної допомоги особам, узятим під варту та які відбувають покарання;
- функціонування органів і установ виконання покарань, СІЗО на принципах законності, демократизму, об'єктивності, гласності, системності, децентралізації за окремими напрямками зі збереженням управлінської вертикалі для забезпечення реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань;
- розроблення сучасної моделі організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими та оптимізацію структури і чисельності соціально-психологічної служби, покращання надання психологічної допомоги особам, узятим під варту та які відбувають покарання;
- розроблення та впровадження ефективного механізму розслідування за скаргами осіб, узятих під варту або які відбувають покарання в УВП, на неналежне поводження персоналу кримінально-виконавчої служби;
- дальший розвиток мережі навчальних закладів як обов'язкових і невід'ємних складових УВП, зміцнення їх матеріально-технічної бази, створення належних умов для загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджених, а також для реалізації програми їх соціально-корисної зайнятості, участі в самоврядних організаціях засуджених;
- підвищення ефективності системи управління кримінально-виконавчою службою, її функціонування на всіх рівнях на принципах підзвітності, прозорості, передбачуваності та взаємодії центральних і місцевих органів виконавчої влади, місцевого самоврядування і громадськості;
- створення захищеної єдиної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи ДКВС України відповідно до ратифікованих міжнародних документів стосовно захисту персональних даних;

- недопущення катувань в УВП та СІЗО, для чого необхідно:
  - забезпечити виконання вимог Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки та покарання;
  - забезпечити виконання в повному обсязі відповідно до вимог Комітету міністрів Ради Європи, рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України положень Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо заборони катування;
  - посилити громадський контроль за додержанням під час виконання кримінальних покарань прав осіб, узятих під варту та які відбувають покарання.
- Організацію діяльності кримінально-виконавчої інспекції на засадах пробації, що передбачає:
  - зміцнення матеріально-технічної бази кримінально-виконавчої інспекції, забезпечення належних умов для розміщення та безпеки її персоналу;
  - відпрацювання форм і методів залучення волонтерських та інших громадських організацій до участі у процесі соціального супроводу осіб, які відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі;
  - розроблення нової моделі кримінально-виконавчої інспекції та відповідної законодавчої бази з урахуванням європейських норм організації діяльності служб пробації.
- Забезпечення відкритості функціонування кримінально-виконавчої служби для демократичного цивільного контролю, для чого необхідно:
  - підтримувати діалог із громадськістю та вдосконалювати співпрацю з нею;
  - розширювати та зміцнювати зв'язки із засобами масової інформації щодо всебічного висвітлення діяльності кримінально-виконавчої служби з метою формування об'єктивної громадської думки про державну політику у сфері виконання кримінальних покарань.
- Удосконалення механізму правового регулювання діяльності кримінально-виконавчої служби шляхом:
  - приведення нормативної бази щодо діяльності органів і установ виконання покарань, СІЗО у відповідність із національним законодавством, Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, практикою Європейського суду з прав людини та Європейськими пенітенціарними правилами;
  - поліпшення взаємодії кримінально-виконавчої служби з центральними та місцевими органами виконавчої влади, правоохоронними органами, органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями;
  - підготовки і внесення пропозицій щодо поліпшення фінансового та матеріально-технічного забезпечення органів і установ виконання покарань, СІЗО та економічного стимулювання праці засуджених.

Покращання системи підготовки персоналу кримінально-виконавчої служби та підвищення рівня його соціального захисту, наукового та науково-методичного

забезпечення діяльності органів і установ виконання покарань, СІЗО, для чого необхідно:

- створити вищий навчальний заклад для підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації персоналу кримінально-виконавчої служби;
  - сформувати мережу лікувально-оздоровчих закладів для медичного обслуговування, реабілітаційного та відновного лікування працівників кримінально-виконавчої служби і членів їх сімей, осіб, звільнених зі служби у кримінально-виконавчій службі;
  - забезпечити персонал кримінально-виконавчої служби необхідними гарантіями соціального і правового захисту, розробити механізм отримання ними житла.
- Розвиток матеріально-технічної бази УВП та СІЗО, для чого необхідно передбачити:
    - будівництво нових та реконструкцію наявних СІЗО;
    - технічне переоснащення і реконструкцію УВП, спрямовані на забезпечення належних умов тримання всіх категорій засуджених, включаючи осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, з метою переходу від казарменого до блочного тримання по 4–6 осіб;
    - оснащення органів і установ виконання покарань, СІЗО сучасними телекомунікаційними та комп'ютерними системами;
    - забезпечення поетапного приведення рівня медичної допомоги та оснащення медичним обладнанням закладів охорони здоров'я кримінально-виконавчої служби у відповідність із нормами пенітенціарних систем європейських держав;
    - запровадження пільгового режиму оподаткування підприємств УВП з урахуванням ст. 13 Закону України від 23 червня 2005 р. № 2713-IV “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”;
    - створення умов для залучення засуджених до суспільно корисної праці у майстернях (центрах трудової адаптації), підсобних господарствах, з господарського обслуговування УВП та СІЗО, на підприємствах УВП, на державних або інших форм власності підприємствах.

На відміну від комплексної програми в остаточному варіанті концепції більш чітко визначені загальні завдання реформування кримінально-виконавчої служби, мета перетворення та засоби реалізації намічених завдань.

До нових положень концепції, що не знайшли відображення у попередніх програмах реформування системи виконання покарань або не набули належного розвитку, можна віднести такі:

- впровадження нових засобів виправлення й ресоціалізації засуджених має здійснюватись насамперед з додержанням прав і свобод людини та громадянина, приниження честі і гідності особи недопустиме;
- ресоціалізація засуджених є головною кінцевою метою функціонування кримінально-виконавчої служби;
- виправлення та ресоціалізація засуджених є такими ж обов'язковими завданнями в реалізації покарання, як і кара за вчинений злочин;

- залучення засуджених до праці, робота їх у майстернях (центрах трудової адаптації), підсобних господарствах, із господарського обслуговування УВП та СІЗО, на підприємствах УВП, на державних або інших форм власності підприємствах є складовою не покарання?, а ресоціалізації;
- навчання в загальноосвітньому чи професійно-технічному навчальному закладі, участь у самодіяльних чи самоврядних організаціях засуджених, що створюються відповідно до законодавства в УВП та функціонують на колективних засадах, є невід'ємною складовою ресоціалізації засуджених.

Реформування кримінально-виконавчої служби та системи управління органами й установами виконання покарань, що здійснюватиметься поетапно (2008–2012 і 2013–2017 рр.), має забезпечити функціонування органів і установ виконання покарань на принципах законності, демократизму, об'єктивності, гласності, системності, децентралізації за окремими напрямками зі збереженням управлінської вертикалі для забезпечення реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

У підсумку зазначимо, що така концепція є стратегічно правильним і виваженим державним заходом, співвідносним новим політичним і соціально-економічним викликам. Але його слід розглядати не як рух з нульової відмітки, а як узгоджений розвиток попередніх концепцій і теоретико-законодавчих напрацювань, що не були реалізовані у повному обсязі не тільки з об'єктивних причин (затяжна політична й економічна криза, парламентська бездіяльність), а й через певну власну реформаторську бездіяльність або неспроможність безпосередніх виконавців втілити намічені плани у життя.

5.2. Зарубіжний досвід кримінально-виконавчої політики та його імплементація в законодавство України

Європейський вибір об'єктивно вимагає від України виважених і послідовних кроків щодо удосконалення та гармонізації національного законодавства із законодавством ООН, ЄС та його країн-членів. Тому у нормотворчій діяльності нашої держави упродовж останніх десятиліть існують такі напрями, як адаптація (лат. *adaptatio* – пристосовувати [469, с. 41]) національного законодавства до законодавства ЄС та імплементація (лат. *implere* – наповнювати, досягати, виконувати, здійснювати [470, с. 667–668]), втілення в українське законодавство міжнародно-правових актів, визнаних міжнародним співтовариством як правові стандарти.

Механізм імплементації міжнародно-правових норм включає сукупність правових та інституційних засобів, що використовуються суб'єктами міжнародного права на міжнародному та національному рівнях. Міжнародна система імплементації складається зі створених на підставі міждержавних угод універсальних, регіональних і локальних міжнародних організацій, спеціалізованих установ та їх допоміжних органів. За їх допомогою стає можливим об'єднання зусиль держав і міжнародних організацій у реалізації чинних норм міжнародного права.

Національну систему імплементації становлять органи державної влади та інші органи держави, уповноважені забезпечувати виконання країною

міжнародно-правових зобов'язань. Оскільки норми міжнародного права породжують правовідносини між суб'єктами міжнародного права і не породжують їх між суб'єктами внутрішнього права, необхідні додаткові внутрішньодержавні засоби для перетворення цілей, закладених у нормах міжнародного права, в реальні дії органів державної влади, юридичних осіб та громадян, які перебувають під юрисдикцією держави.

Аналіз сучасного стану розвитку європейських інтеграційних процесів і участі в ньому України неможливий без урахування історії розвитку протягом декількох сторіч ідеї об'єднання Європи та її основних теоретичних підходів. Тому вивчення різних аспектів та форм існування "європейської ідеї" має важливе значення для розуміння суті всіх сучасних теорій і концепцій створення об'єднаної Європи, а також практичних заходів щодо їхньої реалізації. В умовах пошуку в ЄС стратегічних шляхів розвитку, трансформації внутрішньої структури та географічного розширення через приєднання нових членів теоретичне визначення його майбутнього знову перетворилося в актуальне завдання для політичних еліт і наукового співтовариства.

Виникнення різних моделей європейської інтеграції зумовлене об'єктивною необхідністю пошуку нових шляхів інтеграційного розвитку, неможливістю подальшого географічного розширення ЄС без кардинальних концептуальних змін у підходах до європейського будівництва, необхідністю формування не стільки інтеграційних моделей, скільки нової концепції, що включає обґрунтовану філософію нового Союзу, нову логіку його розвитку.

Україна після проголошення незалежності веде пошук власного місця в європейських інтеграційних процесах. Ключовим напрямом зовнішньої політики нашої держави та її стратегічним курсом визнано вступ до ЄС. Головним зовнішньополітичним пріоритетом України у середньостроковому вимірі визначено отримання статусу асоційованого члена ЄС. Ідея європейського вибору позитивно сприймається населенням України, євроінтеграційні прагнення нашої країни співпадають з необхідністю її модернізації і радикального реформування. Досягнення відповідності держави й українського суспільства копенгагенським критеріям членства в ЄС є головним довготерміновим завданням євроінтеграційного курсу.

Важливим досягненням на євроінтеграційному шляху України є формування договірно-правових і політичних засад співробітництва з ЄС. Базовим документом, який визначив правовий механізм двостороннього економічного, фінансового, соціального й культурного співтовариства, розвитку політичного діалогу, стала Угода про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС [471, с. 74–76]. Після набуття чинності цієї угоди був сформований інституціональний механізм двостороннього співробітництва на різних рівнях – від найвищого до експертного. Однак у підходах сторін до кінцевої мети розвитку співробітництва між Україною і ЄС зберігається асиметричність. На відміну від України, яка оголосила входження до ЄС стратегічною метою державної політики, в офіційних документах ЄС не висловлювалася точка зору щодо членства України в цій організації. Спільна позиція країн ЄС щодо України зводилася до підтримки розвитку демократії та

економічного реформування, поглиблення економічної взаємодії. Спільна стратегія ЄС щодо України, ухвалена на Гельсінському самміті Євросоюзу 11 грудня 1999 р. [471, с. 1–3], засвідчила визнання європейських прагнень України з боку країн – членів ЄС, а також поширила можливості двостороннього співробітництва на зовнішню політику і політику безпеки, юстицію і внутрішні справи.

У другій половині 90-х років ХХ ст. в Україні здійснено кроки щодо внутрішнього забезпечення євроінтеграційного процесу: визначені головні напрями діяльності органів виконавчої влади, які мають забезпечити її входження до європейського економічного, політичного і правового простору; розроблена поетапна стратегія просування України до членства в ЄС; окреслені механізми організаційного, фінансового, правового, інформаційного забезпечення євроінтеграційної стратегії, зокрема розпочато роботу з гармонізації законодавства України з нормами та стандартами ЄС.

Ефективним стимулом для радикальних змін у цьому напрямі державної політики став вступ України до Ради Європи у 1995 р., коли вона взяла на себе досить відповідальні зобов'язання перед міжнародною спільнотою, у тому числі й такі, що стосуються предмета нашого дослідження. З метою вирішення нагальних проблем указом Президента України від 11 червня 1998 р. № 615/98 затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу [472, с. 87]. Відповідно Кабінет Міністрів України своєю постановою від 16 серпня 1999 р. ухвалив Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [473, с. 1735].

З метою координації діяльності органів виконавчої влади із забезпечення виконання євростратегічних намірів України постановою Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1998 р. № 1773 затверджене Положення про Міжвідомчу координаційну раду з адаптації законодавства України до законодавства ЄС [474, с. 375]. Склад Національної ради з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу затверджений указом Президента України 30 серпня 2000 р. № 1033/2000 [475, с. 18–19].

У кінці 90-х років ХХ ст. відбувався процес переосмислення концептуальних і тактичних прорахунків, допущених Україною на євроінтеграційному шляху. Ейфоричні настрої минулих років змінилися реалістичним усвідомленням того, що період адаптації України до політико-економічних вимог ЄС буде тривалим процесом. Невідповідність розвитку демократичних інституцій і стану громадянського суспільства європейським стандартам, низький рівень економічного розвитку, валового внутрішнього продукту і доходів на душу населення, повільні темпи реформ, які до того ж були недостатньо скоординовані із завданнями європейської інтеграції, та інші прорахунки суттєво віддалили перспективу не тільки повного, а й асоційованого членства України в ЄС. Стало цілком очевидним, що лише проведення глибоких і рушійних реформ, послідовна демократизація суспільства можуть кардинально змінити цю негативну тенденцію і матеріалізувати гасло руху в Європу. З цією метою 14 вересня 2000 р. прийнято указ Президента України “Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу” [476]. Програма стала головним виразником загальної стратегії держави на шляху наближення України до ЄС за всіма напрямками співробітництва, в тому числі й у кримінально-виконавчій сфері. Отже, надалі цей процес став більш керованим і передбачуваним.

Необхідно зазначити, що сучасне правознавство в основному визначило сутність загального підходу до цієї проблеми з боку вітчизняних законодавців, науковців і громадськості. Не заперечуючи нагальної необхідності вивчення функціонування сучасних пенітенціарних систем з метою запровадження позитивного досвіду у формуванні кримінально-виконавчої системи України, більшість дослідників вважають, що динамічний розвиток міждержавно-правових систем, розширення простору взаємодії національних правових систем між собою та з міжнародними системами потребує передусім ефективного механізму, який би врахував узгоджені способи такої взаємодії, сприяв гармонійному функціонуванню вказаних систем у єдиному правовому просторі. Для забезпечення такого стану особливу увагу слід приділяти створенню правового механізму взаємодії міжнародного та національного кримінально-виконавчого права. Таким механізмом володіє порівняльне правознавство – напрям досліджень, який визначає характеристику основних правових систем, межі їх поширення і взаємовпливу, спільного й відмінного у вирішенні різних соціальних проблем [477, с. 374].

У порівняльному правознавстві термін “правовий механізм взаємодії” означає два підходи до творення конкретних порівняльно-правових дій: нормативних та функціональних. При нормативному (формально-юридичному) порівнянні вихідною точкою є подібні, як правило, в межах відповідних галузей права (у нашому випадку кримінально-виконавчого), норми, правові інститути, конкретні нормативно-правові акти, їх зміст, як і які конкретні суспільні відносини вони регулюють. При цьому порівняння відбувається від норми права до відповідних суспільних відносин [23, с. 251].

У ході функціонального порівняння спочатку визначається певна соціальна проблема (наприклад захист від катувань та жорстокого поводження), а потім відшукується комплекс правових норм або інститутів, які її вирішують (відповідно до зазначеної вище проблеми – ст. 19 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання або Європейський суд з прав людини тощо). При цьому на відміну від нормативного підходу досліджується не стільки зміст конкретних норм права, як умови та ефективність застосування правил поведінки, встановлених відповідними нормами й інститутами. У цьому разі порівняння відбувається від певного соціального факту до засобів і умов його правового регулювання.

Ще одна особливість, яку необхідно враховувати, приступаючи до порівняльного аналізу. Для порівняльно-правового дослідження не має значення, скільки систем воно охоплює. Вивченню можуть підлягати як всього дві системи, чи їх окремі складові, так і світова правова система в цілому. Все залежить від мети, поставленої перед конкретним дослідженням. Єдиною умовою є співвідносність об'єктів, які порівнюються.

На цій основі уже здійснено чимало досліджень з порівняльно-правового аналізу кримінально-виконавчого законодавства як окремих країн, так і в рамках тієї чи іншої правової системи. Наприклад, ми вивчали спільне і відмінне у кримінальному, кримінально-виконавчому законодавстві України і Республіки Польща (порівняльно-правовий вимір у контексті міжнародного та європейського права

[478, с. 66–69; 479, с. 140–144 та ін.]. Важливо зазначити, що порівняльними дослідженнями кримінального права зарубіжних країн, у тому числі й Польщі, плідно займалися видатні вчені-юристи: Л.С. Білогриць-Котляревський, О.Ф. Кістяковський, М.П. Чубинський, Л.Є. Владимиров та інші. У наш час така аналітична робота лише розпочинається, та й власне саме українське кримінально-виконавче право як самостійна галузь права веде свій відлік з 1996 р.

Відзначимо також, що актуальність порівняльного дослідження кримінально-виконавчих систем України і Республіки Польща підсилюється кількома вагомими чинниками. По-перше, це країни-сусіди, їх єдне багаторічна дружба і співробітництво в багатьох галузях соціально-економічного і культурного життя, а в результаті вступу останньої до ЄС її територія, економіка, культура й менталітет, як і сприйняті нею європейські цивілізаційні досягнення, що визнані світом, стали ще ближчими для українців. По-друге, можливе запозичення досвіду молодшої генерації юристів цієї країни, що базується на принципах європейського права, демократизації суспільства, захисту прав, свобод та інтересів пересічного громадянина; по-третє, таким фактором є загальний характер багатьох проблем кримінально-виконавчої політики, які належить вирішувати спільними зусиллями органів юстиції, прокуратури, суду, УВП обох країн; по-четверте, сучасний розвиток українсько-польського регіонального і транскордонного співробітництва, яке включило у свою орбіту взаємодію двох сусідніх країн і в сфері кримінально-виконавчого права.

Щодо останнього твердження, то конкретними прикладами такої взаємодії можуть слугувати правові відносини у цивільних і кримінальних справах між Генеральною прокуратурою України та Міністерством юстиції Республіки Польща, що здійснюються на виконання ст. 3 Договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24 травня 1993 р. [480]. Чимало важливих напрацювань з кримінально-виконавчого права спільно здійснено науковцями Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України та Інститутом правових наук Польської Академії [481].

Як свідчить аналіз чинного кримінально-виконавчого законодавства України і Республіки Польща, обидві країни у перехідний період від тоталітарних режимів до демократії зробили чимало виважених і послідовних кроків щодо гармонізації національного законодавства із законодавством ООН, ЄС, країн-членів, які входять до його складу. Наприклад, Україна розпочала реформування кримінально-виконавчої системи одночасно зі здобуттям суверенітету та незалежності. За час, що минув від встановлення нової української державності, вона ратифікувала ряд важливих міжнародних документів, серед яких головне місце посідають Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217А (III) ГА ООН від 10 грудня 1948 р. [119, с. 3–9] та Міжнародний пакт про громадські та політичні права, прийнятий резолюцією 2200(XXI) ГА ООН від 16 грудня 1966 р. (ратифікований Україною у 1973 р., набув чинності з 23 березня 1976 р. [122, с. 234–249]). Як для України, так і для Республіки Польща, яка також ратифікувала названі документи, визначальна їх роль полягає у тому, що всі їх положення можуть бути

застосовані (і в багатьох випадках уже застосовуються) для визначення фундаментальних основ правового статусу осіб, які потрапляють у сферу дій кримінальної юстиції, у тому числі й тих, котрі відбувають покарання. Як свідчить порівняльний аналіз, і в українському, і в польському кримінально-виконавчому законодавстві є чимало позицій для обміну досвідом і запозичення.

На відміну від України в Республіці Польща прогресивні європейські традиції кримінального законодавства були закладені ще в КК Польщі 1932 р. [482, с. 194–196], який діяв аж до 1969 р. КК Польщі 1969 р., як і попередній, також ґрунтувався на положеннях класичної й соціологічної шкіл кримінального права, до яких належать принцип рівності усіх перед законом, гуманізму, індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання тощо. Отож, готуючись стати повноправним членом ЄС, Польща пішла шляхом дальшої модернізації свого кримінального законодавства на засадах кращих світових стандартів, а ставши членом ЄС, цілковито сприйняла європейські норми кримінально-виконавчого права.

У 1997 р. у Республіці Польща була завершена кодифікація кримінального законодавства, яка тривала протягом 10 років. Метою діяльності кодифікаційної комісії були не часткові зміни, а підготовка нових кодексів, створення кримінального законодавства, яке б відповідало новим демократичним принципам, закладеним у кращі світові стандарти. Результатом кодифікаційних зусиль було те, що 6 червня 1997 р. прийнято нові Кримінальний, Кримінально-процесуальний і Кримінально-виконавчий кодекси Республіки Польща. Внаслідок цього втратив чинність попередній КК Польщі – соціалістичний за змістом і формою, який передбачав значно ширше коло діянь, що визнавалися злочинами, а передбачені в ньому санкції були надміру жорстокими [483, с. 1; 484].

На наш погляд, особливо цінним у польському кодексі є розділ III “Засуджений”, у якому визначається правовий статус такої особи та його основні права, а головне, він визнається суб’єктом кримінально-виконавчих відносин (ст. 5). Введення цих положень у національне законодавство дало б можливість усунути протиріччя, що існують на фоні дій норм Загальної декларації прав людини, яку ратифікувала Україна, та положень Конституції України (ст. 63, 64) про недопустимість обмежень прав і свобод засуджених, окрім випадків, передбачених у законі.

Становлять інтерес, як нам видається, норми § 2 ст. 11 КВК Польщі у частині, де суд зобов’язаний подати в орган виконання покарань, крім вироку, всю відому йому інформацію щодо засудженого. Що це дає? Переоцінити такі дії важко: особу направляють в УВП з максимально прозорою справою. В умовах нашого чинного законодавства жодне відомство (міліція, прокуратура, суд, органи виконання покарань тощо) не зобов’язані надавати один одному добути відомості про особу. Як результат, щорічно в системі ДДУПВП засудженими вчиняється близько 400 злочинів [485, с. 5], оскільки адміністрація УВП не володіє повною інформацією про засудженого і не може вчасно запобігти антисупільним діям з його боку.

Ст. 13 КВК Польщі у рівні умови ставить усіх суб’єктів кримінально-процесуальних відносин, даючи право органу виконання покарань на оскарження рішень суду під час вирішення суперечностей щодо виконання рішення

або заперечень щодо визначення розміру покарання. У чинному КПК України законодавець, визначаючи таку стадію, як “виконання покарань”, у той самий час суб’єктом кримінально-процесуальних відносин адміністрацію УВП не називає.

Велике значення для кримінологічного вивчення особистості злочинця та розробки заходів загальної та індивідуальної профілактики злочинності у місцях позбавлення волі, на наш погляд, має ст. 14 КВК Польщі. У ній закріплено положення про те, що орган виконання покарань має право дати розпорядження будь-якому органу про збір інформації про засудженого за місцем його попереднього проживання чи діяльності. Для України ця проблема і пропозиції з її вирішення не нові, але допоки у законодавстві реалізовані не повною мірою.

Зокрема у ст. 18 Закону України від 23 червня 2005 р. “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” закріплено право УВП на безперешкодне одержання від підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та об’єднань громадян відомостей, матеріалів та іншої допомоги, необхідної для виконання покладених завдань [257]. Проте досі належних механізмів (передбачених чинним кримінально-виконавчим законодавством Польщі) у КВК України та інших нормативно-правових актах не створено.

В умовах гострого дефіциту бюджетних коштів привабливими, на наше переконання, є вимоги § 3 ст. 23 КВК Польщі щодо проведення судових засідань стосовно засуджених, які вчинили злочини у місцях позбавлення волі, безпосередньо в УВП. Це дає можливість не тільки зменшувати кількість осіб, які тримаються в СІЗО, та кількість так званих транзитно-пересильних, а й створювати належні комунально-побутові умови для ув’язнених під варту. Зокрема в Україні у 2005 р. у СІЗО не вистачало майже 10 тисяч місць, тобто порушувалися законні права заарештованих на нормальні умови життєдіяльності у місцях попереднього ув’язнення [486, с. 9].

З огляду на пропозиції щодо участі громадськості у виконанні покарань, які обговорюються у науковій періодиці [487, с. 15], певну вагу мають положення § 1 ст. 38 КВК Польщі, у якій сказано, що така співпраця може бути можливою, тільки якщо громадські формування мають на меті реалізацію завдань, вказаних у КВК. В Україні такі “акції”, як правильно зауважують окремі дослідники, мають більше споглядальний характер та переслідують задоволення цікавості тощо [488, с. 24–25].

Використання принципів ст. 40 КВК Польщі у законодавстві України дозволило б, на нашу думку, сьогодні вивести ДДУПВП з повної ізоляції, в якій він опинився після повного виведення з підпорядкування МВС України. У Польщі для координації дій усіх органів щодо забезпечення виконання покарань створено головну раду при голові ради міністрів, до складу якої входять міністри провідних відомств (юстиції, здоров’я, освіти тощо) та можуть входити представники громадських інститутів, які спеціально створені для сприяння УВП з ефективного виконання покарань. І хоча при ДДУПВП створено громадську раду, вирішити всі проблеми, які виникають під час виконання кримінальних покарань, вона не в змозі, оскільки ні повноважень, ні координаційних зусиль,

ні нормативно визначених можливостей щодо взаємодії з іншими органами державної влади, як це передбачено в КВК Польщі, це формування в Україні не має.

Ст. 43 КВК Польщі закріпила положення про фонд постпенітенціарної допомоги, куди відраховуються кошти в розмірі 10% плати за роботу або з прибутку тощо, котрі виділяються як допомога для осіб, які звільняються з УВП і СІЗО. Нині в Україні, коли тільки 30% звільнених із місць позбавлення волі працевлаштовуються, така підтримка була б дуже актуальною для останніх.

Децо інший зміст має в КВК Польщі такий вид покарання, як обмеження волі. Якщо за КВК України це покарання реалізується в кримінально-виконавчих установах відкритого типу (ст. 56), то відповідно до ст. 54 КВК Польщі воно виконується за місцем проживання або праці засудженого, тобто є альтернативним видом покарання?. На наш погляд, положення КВК Польщі є більш прогресивними та такими, що відповідають нормам європейського і міжнародного права. Як приклад: у 2000 р. до позбавлення волі в Україні було засуджено 37,89% осіб від загальної кількості засуджених – 222 239 [489, с. 16]. Водночас у Польщі до позбавлення волі засуджується втричі менше громадян [490, с. 112], оскільки виявлена реальна альтернатива позбавленню волі та реалізований принцип залучення у кримінально-виконавчий процес максимальної кількості державних і громадських інститутів. До речі, ця проблема є досить актуальною як у практичній діяльності органів виконання покарань України, так і в науці кримінального права [490, с. 28].

У розрізі вирішення практичних проблем умовно-дострокового звільнення засуджених з УВП України (таку можливість мають тільки 61,7% осіб від загального числа засуджених, які підпадають під цю пільгу закону [491, с. 132]) ефективною видається ст. 75 КВК Польщі, яка закріплює право “інших осіб, гідних довіри, зокрема представників товариств, фондаций, організацій та установ, церков та інших релігійних спілок” на участь у пенітенціарних комісіях, у тому числі щодо розгляду питань умовно-дострокового звільнення засуджених (ст. 76).

Як відомо, стратегічним питанням будь-якої політики є її мета, через яку будується діяльність системи виконання покарань суспільства та держави. У цьому контексті, на нашу думку, закріплена у відповідній ст. 67 КВК Польщі мета виконання покарання (у нормативних актах, проектах, наукових розробках тощо виражається через такі категорії, як “кара” та “виправлення засуджених” [484, с. 91]) могла б слугувати прикладом для видозмінення кримінально-виконавчої політики України. У цьому контексті, на нашу думку, закріплена у відповідній ст. 67 КВК Польщі мета виконання покарання [484, с. 91] могла б слугувати прикладом для видозмінення кримінально-виконавчої політики України, яка у нормативних актах, проектах, наукових розробках тощо виражається через такі категорії, як “покарання” та “виправлення засуджених”.

У теоретичному та науковому аспектах заслуговують уваги, на наш погляд, положення ст. 81 КВК Польщі, які дають визначення терміна “кара”, що використовується і в нормативних актах України, зокрема в КК, КВК, КПК України, але без роз’яснення його змісту. У цій нормі закріплено таке: “Кара у вигляді позбавлення волі виконується в таких системах: 1) програмованого впливу (ст. 95); 2) терапевтичного (ст. 96, 97); 3) звичайного (ст. 98)”.

Концептуальними є вимоги § 3 ст. 82 КВК Польщі, відповідно до яких підставою класифікації засуджених є дослідження щодо вивчення особи. При цьому такі заходи здійснюють як представники УВП, так і інші суб'єкти, задіяні у кримінально-виконавчому процесі, включаючи науковців. Тому, на думку багатьох дослідників, скорочення в Україні наукових розробок із тюремної тематики є з огляду міжнародної практики й завдань реформування пенітенціарної системи кроком нелогічним та суспільно небезпечним [492, с. 3].

Якщо за чинним КВК України засуджені, які вчинили злочин у неповнолітньому віці, можуть триматись у виховних колоніях до досягнення ними 21-річного віку, то КВК Польщі (ст. 84) дозволяє це робити до 24-річчя особи. Пояснення тут, на нашу думку, просте: наші сусіди врахували новітні досягнення науки з людознавства, яка прогнозує й аргументовано доводить, що молода людина формується у соціально зрілий прототип саме в такому віці. Тому норми ст. 84 є ще й прикладом діалектичного зв'язку права та інших галузей суспільного життя. Про це у вітчизняній науці йдеться постійно, але у практиці нерідко не знаходить свого вираження.

Із точки зору вирішення питань щодо приведення норм кримінально-виконавчого права України у точну відповідність з вимогами Конституції України важливе значення, на наш погляд, мають положення розділу 4 КВК Польщі “Права й обов'язки засудженого”. У КВК України вони розмиті, не конкретні й мають лише так званий внутрішній характер, тобто йдеться тільки про статус особи в умовах місць позбавлення волі. Цей недолік має місце й у Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, хоч, як показує практика, засуджений може вступати у цивільні правовідносини і в інших напрямках свого життя (укладає та розриває шлюби, майнові договори тощо) автор хотів сказати, що хоча права й обов'язки нечітко визначені, але засуджений може вступати у цивільні правовідносини?.

Чому для наочності був вибраний КВК Польщі? Цей крок ґрунтується на підставах, про які вже йшлося вище. Крім того:

І Польща, й Україна тривалий час були складовими Російської імперії, а отже, мали одне законодавство, що виробило до певної міри стереотипи у політиці, науці, суспільній практиці тощо.

Новітня історія цих країн часів так званого Варшавського договору теж зближила правові системи Польщі й України.

Історія України тісно пов'язана з історією Польщі і в інших періодах свого розвитку (Кревська, Городельська, Люблінська унія), що не могло не відобразитися на праві цих держав.

У праві наших країн не може не віддзеркалитися й генетична природа слов'янських народів (культура, побут, звичаєве право).

Спільне членство Польщі та України в Раді Європи зобов'язує їх приводити до спільного знаменника принципи й алгоритми побудови правових систем у своїх країнах.

Аналіз КВК Польщі дав змогу виявити, що у ньому є й інші позитивні моменти, які можна було б використати Україні при уніфікації та розробці національного

кримінально-виконавчого законодавства. Але головним завданням аналітично-порівняльного огляду було акцентувати увагу практиків на позитивному досвіді наших найближчих сусідів, ця географічна, історична та ментальна близькість значною мірою обумовлюють зміст законодавства України. Хоча не виключена можливість інших порівняльних варіантів, наприклад української кримінально-виконавчої системи з чеською, словацькою, французькою, німецькою, британською й іншими, більш віддаленими – американською, канадською, латиноамериканською тощо.

Однак на сьогодні першочерговим завданням для України є входження в європейську правову систему. Таким чином, стосовно нашого дослідження встановленню і порівнянню підлягають, особливості змісту універсальних міжнародних стандартів загального характеру, до яких належать:

- Загальна декларація прав людини (1948);
- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966);
- Декларація про захист всіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1975);
- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984) та Факультативний протокол до цієї Конвенції від 18 грудня 2002 р., а також регіональних міжнародних стандартів загального характеру – міжнародно-правових документів, розроблених та ухвалених на Європейському континенті під егідою Ради Європи, зокрема:

- Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950, з протоколами);
- Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 чи 1983??р. (з протоколами);
- Європейські пенітенціарні правила (1987).

Не можна не брати до уваги й норми та джерела вітчизняного кримінально-виконавчого права. Серед них, на нашу думку, найголовніші:

- Конституція України – Основний Закон України (1996);
- КВК України (2003);
- Закон України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” (2005);
- Закон України “Про попереднє ув’язнення” (1993);
- Закон України “Про застосування амністії в Україні” (1996);
- Закон України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” (2003);
- указ Президента України “Про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань” (1998);
- указ Президента України “Про виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування Міністерству внутрішніх справ України” (1999);
- указ Президента України “Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України” (2008);

- постанова Кабінету Міністрів УРСР “Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР” (1991);
- постанова Кабінету Міністрів України “Про програму приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, які тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудових профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами” (1994) та ін.

Основною метою вказаних вище міжнародних нормативних актів є:

- встановлення низки мінімальних стандартів для всіх тих аспектів управління в'язницями, які є суттєво важливими для забезпечення гуманних умов утримання та належного поведження із в'язнями в сучасних прогресивних системах;
- заохочення адміністрації в'язниць до розвитку політики, стилю та практики управління на основі сучасних принципів забезпечення справедливості;
- розвиток у персоналу в'язниць професійних навичок, що віддзеркалюють важливі соціальні та моральні якості його роботи, і створення умов, за яких цей персонал міг би якнайефективніше виконувати свою роботу в інтересах всього суспільства, в'язнів, які перебувають під його наглядом, та його власного професійного задоволення;
- забезпечення основних реальних критеріїв, за допомогою яких адміністрації в'язниць та особи, відповідальні за інспектування умов утримання та управління в'язницями, могли б об'єктивно оцінювати стан справ та ступінь просування до більш високих стандартів.

Україна ратифікувала основні міжнародні нормативні акти, погоджуючись таким чином з формулюванням їх вимог та критеріїв, яким повинні відповідати умови тримання засуджених у будь-яких установах. Із вступом у 1995 р. до Ради Європи наша держава взяла на себе певні зобов'язання перед міжнародною спільнотою, у тому числі вивести кримінально-виконавчу систему з підпорядкування силової структури – МВС України та продовжити реформування кримінально-виконавчого законодавства, виходячи з вимог міжнародних (зокрема європейських) стандартів у цій сфері [493, с. 100–120].

Процес реформування набув вищого юридичного статусу у зв'язку з прийняттям у червні 1996 р. Конституції України, яка закріпила нові ціннісні пріоритети й у ст. 3 проголосила людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю в Україні. Крім того, у ст. 9 Основного Закону заявлено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. До речі, такі правові норми закріплені в основоположних документах більшості європейських країн [58; 494].

Ратифікація Україною 17 липня 1997 р. Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод стала важливим етапом на шляху входження нашої держави в європейський політико-правовий простір, оскільки конвенція є міжнародним договором, на підставі якого більшість європейських країн зобов'язалися дотримуватися прав та основоположних свобод людини. Ці права

гарантуються як самою конвенцією, так і протоколами (№ 1, 4, 6, 7, 12, 13) до неї, згода на обов'язковість яких надана державами – сторонами конвенції [495, с. 79].

Ратифікувавши Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Україна визнала обов'язковою юрисдикцію Європейського суду з прав людини – міжнародного органу, що за умов, визначених конвенцією, може розглядати заяви, подані особами, які скаржаться на порушення своїх прав, гарантованих цією конвенцією.

Юридичний зміст основних принципів міжнародного права закріплює зобов'язання кожної держави виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання, а засоби реалізації цих зобов'язань визначаються національним правом, якщо інше не випливає з міжнародно-правової норми. У ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. (ратифікована Україною 13 червня 1986 р. [496, с. 418–419]) закріплено принцип сумлінного виконання державою своїх міжнародних зобов'язань, так званий принцип *pacta sunt servanda* (лат. – договори повинні виконуватися). Учасники договорів не можуть послатися на положення свого внутрішнього права для виправдання невиконання договору (ст. 26, 27). Ці принципи нормативно закріплені у загальному міжнародному праві, яке свідчить про переважну силу міжнародно-правових норм над нормами національного права.

Права та свободи, проголошені у конвенції, – це мінімальні європейські стандарти прав людини, які можуть бути основою діяльності держав-учасниць у галузі дотримання прав людини. Держави – члени Ради Європи повинні застосовувати ці стандарти в своєму законодавстві та правозастосовчій практиці, однак за ними залишається свобода вибору засобів застосування цих стандартів. Включення міжнародних та європейських стандартів прав людини у правові системи держав, зокрема України, здійснюється шляхом їх закріплення в Конституції держави, законах, а також підписання, ратифікації міжнародних угод, що містять такі норми. Останні частіше набувають статусу частини правової системи (у нашому випадку – кримінально-виконавчої), що дає можливість усім правозастосовчим установам, у тому числі й органам та установам виконання покарань, їх безпосередньо використовувати як частину національного права.

Як свідчить експертиза нормативно-правових актів та їх проектів на відповідність Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини, здійснена експертно-методичним відділом секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини (Міністерство юстиції України [497, с. 47–50]), більшість нормативно-правових актів національного законодавства України відповідають європейським стандартам і конституційним гарантіям прав та свобод людини та громадянина (ст. 8), в тому числі і тих осіб, до яких обраний запобіжний захід у вигляді тримання під вартою в УВП та СІЗО. Для останньої категорії визначені спеціальні юридичні гарантії прав і свобод, представлені нормативно- та організаційно-правовими механізмами КК України, КВК України, законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, наказів ДДУПВП.

У цьому сенсі повністю збігається з Європейськими пенітенціарними правилами мета кримінально-виконавчого законодавства України, викладена в п. 1 ст. 1

КВК України: “Кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському ставленню або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими” [135, с. 3].

Концепція гуманізації кримінально-виконавчої системи відображена і в Законі України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, який на законодавчому рівні закріпив завдання, основні принципи та правове підґрунтя діяльності, структуру та інші важливі положення, що регламентують функціонування ДКВС України [257, с. 254].

Основні суб’єктивні права, які мають всі засуджені, незалежно від виду покарання, визначені у ст. 8 КВК України. Як відзначають аналітики (вітчизняні і зарубіжні), з юридичної точки зору більшість із них співвідносна з положеннями щодо правового статусу засудженого у міжнародних актах, зокрема в частині:

- забезпечення ставлення до засудженого з повагою до його людської гідності;
- додержання особистих прав та основоположних свобод такої особи;
- забезпечення умов тримання засуджених нормам, прийнятим у суспільстві

[498, с. 5].

Хоча міжнародні акти не вирізняють поняття “правовий статус” і не дають його визначення (як це, наприклад, зроблено у вітчизняному законодавстві), проте в них, зокрема в Мінімальних стандартних правилах поводження із в’язнями передбачено цілу низку норм (п. 56, 66) з метою:

- а) забезпечити відповідність умов життя вимогам людської гідності та нормам, прийнятим у суспільстві;
- б) мінімізувати негативні наслідки ув’язнення та різницю між життям у в’язниці та на свободі;
- в) підтримувати та посилювати ті зв’язки з родичами та зовнішнім світом, які найкраще слугують інтересам в’язнів та їх родин;
- г) забезпечити в’язням можливості розвивати професійні навички та здібності, які поліпшуватимуть перспективи їхньої успішної соціальної реінтеграції після звільнення [130, с. 28–29].

На думку вітчизняних аналітиків, наведені положення визначають основну концепцію (парадигму) всієї європейської пенітенціарної системи. Поки що вона значно відрізняється від тієї, яку формулює вітчизняний законодавець. Різниця полягає у тому, що європейська пенітенціарна концепція покарання враховує сам факт позбавлення волі, а не режим, оскільки ув’язнення передбачає позбавлення волі, що саме по собі є покаранням. І саме тому особа, яка потрапляє в європейську устанovu позбавлення волі, утримується там як людина, з відданням всього необхідного не тільки людським потребам, а й людській гідності. Тобто європейська парадигма стверджує, що навіть злочинець повинен залишатися людиною та жити в суспільстві і складати його невід’ємну частину. Вітчизняна ж парадигма робить засудженого особою “поза суспільством”, особою, яку необхідно покарати та виправити за допомогою безособистісної системи [499, с. 2–3].

У цілому КВК України приділяє значну увагу регламентації правового статусу засуджених, на відміну від ВТК України, де цьому питанню була присвячена лише одна стаття щодо правового положення осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі та виправних робіт.

А.Х. Степанюк та І.С. Яковець у науково-практичному коментарі КВК України [35] наводять чимало цікавих порівнянь стосовно окремих важливих положень національного законодавства і європейських стандартів. Зокрема, вони привертають увагу до того, що ст. 1 КВК України визначає не лише завдання кримінально-виконавчого законодавства з виконання покарань, а й мету, проводячи між ними розмежування. У цьому простежується подібність із Європейськими пенітенціарними правилами, метою яких є встановлення єдиних мінімальних вимог стосовно тих аспектів керування пенітенціарними установами, які особливо важливі для забезпечення гуманних умов поводження з особами, позбавленими волі, що мало б на них виправний вплив у рамках сучасної і прогресивної системи. У ч. 1 “Основоположні принципи” і в ч. 2 “Керування пенітенціарними установами” вони конкретизують завдання і порядок застосування до таких осіб заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки [149, с. 127–128].

Від себе додамо, що встановлюючи єдині мінімальні вимоги, європейські законодавці передбачливо уникають категоричності у сприйнятті пенітенціарних правил як інструкції або наказу до безумовного виконання, підкреслюючи, що ці правила не є зразковими і що насправді кримінально-виконавчі системи багатьох європейських країн уже досягли більш високих стандартів, а інші прагнуть наслідувати їх. Коли застосування правил породжує труднощі чи проблеми практичного порядку, Рада Європи, маючи необхідний досвід і кошти, може запропонувати свої рекомендації й ознайомити з практичними досягненнями.

Єдина категорія, яка по суті є незмінною і наповнює основний зміст європейських стандартів, – це поняття людської гідності. Щодо Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими джерело 130 чи 150?, то у них особливо наголошено на прагненні адміністрації місць позбавлення волі діяти гуманно й ефективно, на значущості ролі, яку відіграє персонал цих установ, і впровадженні сучасних методів управління.

Можна проводити й інші паралелі між тезами правил та ст. 1 КВК України. Обидва нормативних акти містять положення щодо соціальної адаптації, тобто повернення у суспільство особи, яка здатна жити за загальноприйнятими нормами. Як у міжнародних актах, так і в національному законодавстві ресоціалізація – це єдиний процес відновлення та розвитку соціально корисних зв'язків і відносин як у період відбування покарання, так і після звільнення засудженого. Обидва документи вважають ресоціалізацію продовженням виправлення та процесом, спрямованим на відновлення морального, психічного і фізичного стану особи, її соціальних функцій, приведення індивідуальної поведінки у відповідність із загальноновизнаними суспільними правилами.

Але, за свідченням аналітиків, і в цій частині кримінально-виконавчої діяльності є певні неузгодження і проблемні питання. Так, відповідно до ст. 6 КВК України одним з основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених є сус-

пільно корисна праця. Її важливість національне кримінально-виконавче право пояснює тим, що праця у місцях позбавлення волі є позитивним елементом виправлення, професійної підготовки та управління установою. Загальновизнаною і цілком слушною є думка про те, що праця – важливий та сильний засіб впливу на особу, її свідомість та спосіб життя. Тому нормативні акти передбачають необхідність залучення засудженого до праці, намагаючись за допомогою праці та інших засобів досягти таких позитивних змін у його особистості, які сприяють засудженому свідомо відновлювати свій соціальний статус.

Міжнародні стандарти вимагають також, щоб праця, яка доручається ув'язненим, крім позитивних елементів їх виправлення сприяла підтриманню або підвищенню здатності засуджених забезпечувати собі засоби для нормального існування після ув'язнення. Всі заходи з виконання трудових обов'язків засудженими повинні відповідати аналогічним заходам, встановленим для осіб, які знаходяться на волі.

На нашу думку, основні розходження і відмінності між національним законодавством і європейськими стандартами полягають у підпорядкуванні праці засуджених меті кримінально-виконавчого законодавства. Зі змісту українського законодавства не можна зробити одночасний висновок про правову сутність залучення засуджених до праці як обов'язку або права засудженого. Якщо це обов'язок, то може виникнути питання про невідповідність такого обов'язку міжнародним актам, які забороняють покарання працею. Якщо це право засудженого, то тоді незрозуміло, чому відмова від праці розглядається законодавством як порушення вимог режиму. Отже, таке концептуальне положення про працю засуджених, як це підтверджують і висновки вітчизняних аналітичних центрів, суперечить вимогам міжнародних стандартів [498, с. 7].

Як свідчать звіти експертів Ради Європи, Комітету із запобігання катувань в Україні правильно?, звіти та доповіді правозахисних груп і організацій про дотримання Україною Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [149, с. 53–62], за останні роки за формальними ознаками всі положення вітчизняних нормативних актів щодо наповненості УВП та їх матеріальних умов, охорони здоров'я, харчування, професійності і компетентності персоналу УВП та СІЗО, контактів засуджених із зовнішнім світом, подання скарг, інспектування УВП представниками Генеральної Прокуратури України, ДДУПВП, органів місцевого самоврядування і громадських організацій тощо в цілому відповідають нормам міжнародних актів, хоча деякі з них сформульовані як диспозитивні положення, що надають в'язням одержання відповідних послуг лише з дозволу керівника чи працівника установи.

Однак під час реалізації будь-якого з названих положень виникає ціла низка протиріч та невідповідностей міжнародним стандартам. Так, міжнародні нормативні акти під контактами із зовнішнім світом розуміють можливість для ув'язнених бачитися з сім'ями та представниками позав'язничних організацій, вести листування, отримувати тимчасові звільнення з місць тримання, а також інформацію про події та явища, які відбуваються в суспільстві, державі та за її межами.

Так само ст. 12 Закону України “Про попереднє ув’язнення” [149, с. 560] встановлює, що побачення ув’язнених із родичами або іншими особами може надавати адміністрація місця попереднього ув’язнення лише з письмового дозволу слідчого, органу дізнання або суду, в провадженні яких знаходиться справа, як правило, один раз на місяць. Тривалість побачення становить від 1 до 4 годин. Водночас Правила тримання осібповедінки в, узятих під варту, і засуджених у слідчих ізоляторах осіб, узятих під варту, і засуджених??Державного департаменту України з питань виконання покарань [149, с. 571] затверджують, що у разі отримання дозволу тривалість побачення становить 1 чи 2 години на місяць.

Як бачимо, навіть у самому законодавстві України містяться положення, які суперечать одне одному. І хоча ці розбіжності вирішуються на користь дії нормативного акту вищої юридичної сили, сама їх наявність свідчить про те, що кримінально-виконавча система України потребує значної реконструкції в напрямі забезпечення її єдності та узгодженості на законодавчому і виконавчому рівнях.

Необхідно також враховувати, що навіть відносно нетривала практика застосування чинного КВК України вже дала змогу виявити в ньому цілу низку недоліків та прогалин, які негативно впливають на ефективність діяльності органів і установ ДКВС. Тобто кримінально-виконавче законодавство і передусім КВК України повинні пройти глибоку та належну апробацію практикою і часом.

Таким чином, обов’язок держави – забезпечити проведення юридичної експертизи актів законодавства, що регулюють цю сферу суспільних відносин, ставлячи за мету унеможливлення подальшого порушення європейських і світових стандартів. Тим більше, що юридична експертиза проектів актів законодавства, а також підзаконних нормативних документів, на які поширюється вимога державної реєстрації, на відповідність Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, стала обов’язковою для всіх суб’єктів нормотворення з прийняттям 23 лютого 2006 р. Закону України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” [500]. Аналіз негативних висновків, одержаних за результатами експертизи різних контролюючих владних і громадських інституцій, у тому числі і європейських, свідчить, що найбільше нарікань викликає саме низька якість норм актів законодавства з питань прав і свобод ув’язнених, а також недотримання їх на практиці.

Отже, в процесі розроблення концепції кримінально-виконавчої політики першочергову увагу необхідно приділити удосконаленню вітчизняних законів тримання шляхом поповнення їх змісту європейськими нормами і стандартами, що стосується забезпечення безумовного дотримання прав людини і громадянина в місцях позбавлення волі, стабільного функціонування органів, установ виконання покарань, СІЗО, підприємств, закладів охорони здоров’я і навчальних закладів ДКВС, пам’ятаючи при цьому, що співробітництво з Європейським Союзом у цій сфері суспільних відносин може принести позитивні результати лише за умови репродуктивної імплементації європейського досвіду і стандартів у вітчизняне законодавство з урахуванням національної специфіки.

5.3. Створення сучасної моделі кримінально-виконавчого впливу на засуджених та прогресивної системи форм і механізмів її реалізації у відповідності з правовими, демократичними та гуманістичними засадами кримінально-виконавчої політики

Орієнтація реформ незалежної України на розбудову демократичного суспільства і правової держави зумовила проведення принципово нової, самостійної політики у сфері призначення, виконання та відбування кримінальних покарань. Водночас незалежність створила умови для розширення в країні прав і свобод людини та громадянина, наповнення їх новим змістом, у тому числі й для засуджених до позбавлення волі, як цього вимагає Конституція України.

Реалізація конституційного положення, зокрема в частині виконання кримінальних покарань, можлива лише за умови перебудови законодавства, що регулює цю галузь, а також створення сучасної моделі кримінально-виконавчого впливу на засуджених та прогресивної системи форм і методів її запровадження з урахуванням найсучасніших наукових досліджень та набутого практичного досвіду, національних особливостей і міжнародних стандартів, наукових прогнозів на майбутнє.

Як уже зазначалося, реформування кримінально-виконавчої системи, яке розпочалося майже одночасно зі здобуттям Україною суверенітету та незалежності, зумовило багато позитивних змін як у самій системі, так і в чинному кримінально-виконавчому законодавстві. Водночас відносно нетривала практика їх функціонування вже дозволила виявити цілу низку недоліків і прогалин. У цих умовах значної актуальності набуває визначення пріоритетних і перспективних напрямів розвитку кримінально-виконавчої системи України у відповідності з правовими, демократичними та гуманістичними засадами сучасної політики з виконання кримінальних покарань.

З точки зору теорії та історії держави і права окреслення перспективних напрямів діяльності у процесі державотворення відповідає сутності визначення мети таких системних і підсистемних понять, як: а) соціальна держава – держава, зорієнтована на здійснення широкої та ефективної соціальної політики, яка має втілюватись у права людини й громадянина, в існуванні доступних та ефективних систем освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, у підтримці малозабезпечених прошарків населення (система) тощо; б) суспільний порядок – порядок у суспільстві, який відповідає вимогам усього комплексу соціальних норм (підсистема); в) функції держави – основні напрями діяльності держави, в яких втілюється її сутність і соціальне призначення (підсистема [501, с. 718–719]).

Вихідною засадою визначення перспективних напрямів розвитку кримінально-виконавчої системи України є мета кримінально-виконавчого законодавства, викладена у ст. 1 КВК України. У контексті нашого дослідження мета – це усвідомлене передбачення бажаного (кінцевого) результату діяльності – захист

інтересів, особи, суспільства та держави, яке й зумовлює пошук засобів і шляхів його досягнення. Ідеальне уявлення про реальну мету діяльності кримінально-виконавчої системи містять принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, викладені у ст. 5 КВК України, науково-теоретичне обґрунтування яких успішно здійснене у працях провідних вітчизняних науковців-юристів. Так, провідні фахівці з проблем сучасної пенітенціарної системи України А.Х. Степанюк та І.С. Яковець вважають, що принципи кримінально-виконавчого законодавства відображають стратегічну тенденцію його розвитку і для суб'єктів виконання покарань є орієнтирами, завдяки яким забезпечується одноманітний підхід до діяльності, спрямованої на досягнення мети покарання [35, с. 21].

О.Г. Колб за прикладом російських науковців (Н.Ф. Кузнецова, Г.М. Мінковського, Д.А. Шестопалова тощо) ототожнює такий процес із кримінологічним прогнозуванням – як частину соціального прогнозу, що охоплює всі явища і процеси життєдіяльності суспільства, включаючи процес виконання кримінальних покарань та профілактики злочинів [276, с. 336–337].

В.Т. Маляренко перебудову кримінального процесу України пов'язує з необхідністю врахування як світової практики, так і традицій вітчизняної правової думки [55, с. 11–12].

Деяко іншу позицію у визначенні загального погляду на майбутнє кримінальне, кримінально-виконавче правове поле України висловлюють О. Скрипнюк та М. Оніщук. Так, О. Скрипнюк вважає, що процеси адаптації національного законодавства до вимог сучасної Європи не лише виявляють проблеми суто нормативного та політичного характеру, а й ставлять перед вітчизняною юридичною наукою складні теоретичні питання, пов'язані передусім з визначенням загальних умов гармонізації правової системи України та ЄС. Ця проблема, на думку вченого, яка, до речі, заслуговує схвалення і підтримки, може бути вирішена спільними зусиллями вітчизняних законодавців і вчених-правознавців. Тобто, перспектива тут у поєднанні законодавчого і правового аспектів.

Те саме стосується і політичної складової в процесі трансформації правової системи на шляху до європейського вибору. Вона може бути забезпечена завдяки розробці та цілеспрямованому запровадженню чіткої політичної стратегії, яка б зрештою визначила, що Україна у своєму правовому розвитку прагне досягти тих результатів, які б дозволили максимально гармонізувати систему вітчизняного права з європейським [502, с. 97].

За слухним зауваженням М. Оніщука, “є хибним метод реформування чинного законодавства, за яким вносяться численні зміни в сучасні кодекси, оскільки за таких умов руйнуються внутрішні системні зв'язки кодексу і не створюються нові, наслідком чого є численні проблеми, що виникають при його застосуванні” [503, с. 17].

Перспективи гуманістичного спрямування визначає у своїх дослідженнях філософ права С.Г. Пепеляєв [504]. Він цілком справедливо акцентує увагу на необхідності переосмислення на сучасному етапі державотворення практично всіх правових категорій, оскільки їх невдале вживання в оновленій системі правових цінностей, привнесення до неї елементів, яких потрібно позбутися вітчизняній

юстиції, може завадити не лише досягненню очікуваного результату, а й несподівано призвести до штучних перекручень та інших негативних наслідків. Це повною мірою стосується й розуміння сутності гуманізму як принципу юриспруденції, оскільки в теорії немає глибоких розробок феномену правового гуманізму, хоча про нього згадують, як правило, під час дослідження проблем взаємозв'язку права й моралі, моральних і правових цінностей, прав і свобод людини і громадянина тощо.

Ці та інші напрацювання склали науково-теоретичне підґрунтя нашого дослідження, хоча загалом вивчення пріоритетних напрямів діяльності кримінально-виконавчої служби України вимагає в першу чергу всебічного аналізу чинного кримінально-виконавчого законодавства на предмет його відповідності стратегічним планам розвитку суспільства і кращим міжнародним зразкам.

Стратегію, основні завдання та напрями політики у сфері виконання кримінальних покарань, а також методи і засоби її реалізації визначає комплекс факторів. Основними з них є:

- соціально-політичний, економічний та моральний стан суспільства;
- стан і динаміка злочинності;
- вимоги міжнародних правових актів про права людини та поведження із засудженими;
- рівень правосвідомості та правової культури громадян;
- розвиток освіти, науки, культури тощо [505, с. 17].

Як свідчить порівняльний аналіз, визначення сучасних пріоритетних напрямів розвитку кримінально-виконавчої політики і відповідно системи виконання кримінальних покарань відрізняється від перших стратегічних планів держави, розроблених на початку 90-х років ХХ ст. Якщо на початковому етапі української незалежності загально визначеними пріоритетами державотворення стали подолання наслідків тоталітарного режиму і демократизація усього суспільного життя шляхом критичного аналізу й переосмислення законів і нормативних актів радянського періоду, в тому числі й у сфері виконання кримінальних покарань та боротьби зі злочинністю, то на сучасному етапі визначення пріоритетних напрямів відбувається не з “чистого аркуша”, а на основі новоствореної й принципово відмінної від попередньої радянської джерельної бази, що сформувалася у процесі державотворення і радикальних суспільних реформ. До цих нових джерел належать:

- Конституція України – основне джерело кримінально-виконавчого права;
- КВК України – основний законодавчий акт у сфері виконання/відбування кримінальних покарань;
- КК України, КЗпП України, Сімейний кодекс України, що містять норми кримінально-виконавчого права;
- Закон України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, що визначає правові основи організації та діяльності кримінально-виконавчої служби України, її завдання та повноваження;
- Закон України “Про застосування амністії в Україні”;
- Закон України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”;

- указ Президента України “Про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань”;
- указ Президента України “Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України”;
- постанову Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 роки” тощо.

Кожен із названих нормативних актів закріплює на рівні трьох гілок влади (законодавчої, виконавчої, судової) загальноправові та галузеві специфічні завдання кримінально-виконавчої системи із визначенням середньострокової та довгострокової перспективи на загальновизначених концептуальних положеннях про демократизацію, гуманізацію, диференціацію та індивідуалізацію виконання кримінальних покарань.

Так, Конституція України пріоритетним елементом прогресивної системи основних прав і свобод людини та громадянина проголошує громадянські права і свободи, які іноді називають особистими в силу того, що вони є індивідуальними, природними, виникають з часу народження людини, незалежно від її громадянства, і не можуть бути ніким скасовані чи припинені.

Згідно з Конституцією України, найвищою пріоритетною соціальною цінністю і первинним невід’ємним правом людини є її право на життя, що виникає з моменту її народження (ст. 27) і не може бути скасованим чи обмеженим будь-ким і будь-коли. На вимогу Ради Європи 2001 р. у КК України відмінено смертну кару як вищу міру покарання. Окрім того, кожна людина має право захищати своє життя і здоров’я та життя і здоров’я інших людей від протиправних посягань.

Істотним та першочерговим громадянським правом є право кожного на повагу до його гідності (ст. 28). Актуальність цього права в умовах кримінально-виконавчої системи зростає як на сучасному етапі, так і в перспективі. Гідність людини є її невід’ємним внутрішнім ставленням до себе як до унікальної цілісної особистості, повноправного члена суспільства. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Наступним громадянським правом, закріпленим Конституцією України, яке також слід вважати пріоритетом ближчої та довгострокової перспективи, є право кожної людини на свободу та особисту недоторканість (ст. 29). Це право передбачає, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановленому законами. Тобто кожна особа з моменту її затримання чи арешту має право на правовий захист та оскарження в суді свого затримання або арешту, про які мають бути негайно повідомлені родичі затриманого чи заарештованого.

До провідних, особливо в умовах формування прогресивної кримінально-виконавчої системи, слід віднести також конституційне право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31). Це право гарантується нормами адміністративного, кримінального та кримінально-виконавчого права України, які встановлюють юридичну відповідальність за по-

рушення права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути допущені лише на підставі рішень суду у порядку, встановленому законом, із метою запобігання злочинів чи з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо.

Пріоритетними у системі основних конституційних прав і свобод людини та громадянина вважаються соціальні права і свободи, які дають змогу громадянам, у тому числі і засудженим, реалізувати можливу поведінку або діяльність у соціальній сфері. Ця поведінка або діяльність насамперед пов'язана з можливістю людини працювати та відпочивати, захищати свої соціально-економічні права, зберігати достатній життєвий рівень, отримувати соціальний захист, належну медичну допомогу та користуватися страховою медициною тощо. Отже, соціальні права та свободи людини і громадянина – це міра можливої поведінки або діяльності людини в соціальній царині, що передбачає задоволення законних інтересів і потреб у сфері трудової діяльності, соціального захисту та охорони здоров'я.

Джерелом законних матеріальних і соціальних цінностей, як відомо, є праця, тому Конституція України в ст. 43 визначає першочерговим соціальним правом людини і громадянина право на працю. Воно передбачає можливість заробити собі на життя працею, яку кожен вільно обирає або на яку погоджується. Конституція України забороняє використовувати примусову працю, працю жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах.

Суспільні відносини, пов'язані з реалізацією права на працю, детально регулюються КЗпП, КВК та іншими нормативними актами. Так, основні пріоритети праці засуджених до позбавлення волі визначені у ст. 6 КВК України як необхідна умова ресоціалізації й виправлення засудженого. Свого часу праця у відповідних законах Української держави (ВТК України) визначалась основою всього процесу виправлення та перевиховання засуджених. Нині у політиці в сфері виконання покарань та кримінально-виконавчому законодавстві зміщений акцент з трудового аспекту на кримінально-виконавчий. Однак праця і зараз, і в перспективі відіграватиме важливу роль при виконанні багатьох видів покарань, зокрема у зв'язку з тим, що вона залишається обов'язковою для деяких категорій засуджених.

Залучення до праці спрямоване насамперед на привчання засуджених ставитися до праці як до позитивної та необхідної складової їх життя, у тому числі й подальшого життя на волі. Такі ж вимоги висувають до праці ув'язнених Європейські пенітенціарні правила, що також є важливим джерелом визначення пріоритетних напрямів розвитку кримінально-виконавчої системи (як і інші міжнародні угоди щодо прав людини і правил поводження з в'язнями, ратифіковані Україною [128, с. 12]).

Загалом Європейські пенітенціарні правила відображають зміни від попереднього підходу до процесу впливу на засуджених, спрямованого на виправлення їх поглядів і поведінки, до розробки перспективних моделей, орієнтованих на розвиток соціально корисних професійних навичок та особистих здібностей, що відкривають можливості успішної соціальної реінтеграції. Так, у п. 71.1 ви-

значено, що працю у місцях позбавлення волі слід вважати позитивним елементом внутрішнього режиму та ніколи не застосовувати як покарання. Наскільки це можливо, характер роботи, що надається засудженому, повинен підтримувати або розвивати навички, які дозволяють йому заробляти собі на життя після звільнення (п. 71.3). Крім цього, організація та методи роботи у виправних установах повинні бути максимально схожими на організацію та методи аналогічної роботи у суспільстві з тим, щоб підготувати ув'язнених до умов нормального професійного життя (п. 72.1 [128, с. 13]).

Слід відзначити, що в КВК України європейські рекомендації повністю дотримані і законодавчо закріплені у главі 18 “Праця засуджених до позбавлення волі”, а також в Законі України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”. Останній з урахуванням міжнародних стандартів визначив комплекс перспективних заходів державної підтримки та допомоги звільненим особам (ст. 1) з метою сприяння їм у працевлаштуванні, професійній переорієнтації та перепідготовці, створенні належних житлово-побутових умов, запобіганні впливу на них криміногенних факторів [259, с. 656–658].

До речі, Концепція реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, ухвалена указом Президента України від 25 квітня 2008 р., визначає ресоціалізацію як головну кінцеву мету функціонування кримінально-виконавчої служби. При цьому зазначено, що залучення засуджених до праці, робота їх у майстернях (центрах трудової адаптації), підсобних господарствах, із господарського обслуговування УВП та СІЗО, на підприємствах УВП, на державних або інших форм власності підприємствах є складовою не кари, а ресоціалізації [5, с. 3].

Таким чином, в умовах реформування кримінально-виконавчої системи проблеми правового регулювання трудових правовідносин, організації стимулювання та використання праці засуджених постають особливо актуальними.

Ефективність названих, як і інших пріоритетних векторів перетворення кримінально-виконавчої служби України, цілком залежить від створення системи умов і засобів, юридичних механізмів забезпечення їх належної реалізації, що, в свою чергу, є першочерговим напрямом діяльності. Йдеться, зокрема, про систему гарантій (франц. *garantie* – порука, забезпечення) конституційних прав і свобод (ст. 3 Конституції України), представлену загальними і спеціальними (юридичними) гарантіями. При цьому загальні гарантії визначаються рівнем розвитку основних сфер суспільного і державного життя – політичної, економічної, соціальної, культурної (духовної) тощо. Спеціальні юридичні гарантії представлені нормативно- та організаційно-правовими механізмами реалізації цих прав і свобод.

Нормативно-правові гарантії основних прав і свобод людини та громадянина надаються системою норм конституційного права, що встановлюють і закріплюють основні права й свободи, визначають принципи та шляхи їх реалізації і знаходять своє об'єктивне відображення в системі чинного законодавства України. Так, у ст. 5 КВК України вперше в історії національного законодавства, що регулює питання виконання і відбування кримінальних покарань, закріплені

його принципи: невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правoslухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань [35, с. 21].

Зазначені положення є водночас першочерговими напрямками реформування кримінально-виконавчої системи. Наприклад, принцип невідворотності виконання і відбування покарання є підґрунтям практичної доцільної діяльності адміністрації органів та установ виконання покарань, прерогативою винятково кримінально-виконавчої діяльності. В концепції реформування ДКВС України він постає як такий, що має забезпечити в УВП та СІЗО визначені законодавством порядок і умови виконання покарань та відбування покарання засудженими. Для цього необхідно оптимізувати структуру кримінально-виконавчої служби та систему управління органами і установами виконання покарань, СІЗО, розробити таку їх модель, яка б відповідала міжнародним нормам, забезпечити поетапне приведення умов тримання осіб, узятих під варту та які відбувають покарання, в наявних УВП та СІЗО у відповідність із такими нормами [5, с. 4].

Крім того, першочерговими заходами Концепції щодо реформування кримінально-виконавчої служби і системи управління УВП передбачено:

- удосконалення організаційної структури кримінально-виконавчої служби, яка б забезпечувала додержання конституційних прав і свобод людини, дієві механізми громадського контролю за нею, створення належних матеріальних та санітарних умов тримання під вартою та відбування покарань, надання ефективної медичної допомоги особам, які відбувають покарання;

- функціонування органів і установ виконання покарань, СІЗО на принципах законності, демократизму, об'єктивності, гласності, системності, децентралізації за окремими напрямами зі збереженням управлінської вертикалі для сприяння державній політиці у сфері виконання кримінальних покарань;

- розроблення сучасної моделі організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими та оптимізацію структури і чисельності соціально-психологічної служби, вдосконалення практики надання психологічної допомоги особам, узятим під варту та які відбувають покарання;

- розроблення та впровадження ефективного механізму розслідування за скаргами осіб, узятих під варту або які відбувають покарання в УВП, на неналежне поведіння персоналу кримінально-виконавчої служби;

- дальший розвиток мережі навчальних закладів як обов'язкових і невід'ємних складових УВП, зміцнення їх матеріально-технічної бази, створення належних умов для загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджених, а також для реалізації програми їх соціально корисної зайнятості, участі в самоврядних організаціях засуджених [5, с. 6].

Концепція визначає також ряд пріоритетних напрямів щодо удосконалення механізму правового регулювання діяльності кримінально-виконавчої служби

шляхом приведення її нормативно-правової бази у відповідність із національним законодавством, Конвенцією про захист прав людини і основних свобод, практикою Європейського суду з прав людини та Європейськими пенітенціарними правилами, поліпшення взаємодії кримінально-виконавчої служби з центральними та місцевими органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, правоохоронними органами та громадськими організаціями, належного фінансового та матеріально-технічного забезпечення органів і установ виконання покарань, СІЗО та економічного стимулювання праці засуджених.

Поетапна реалізація концепції (2008–2012 і 2013–2017 рр.) у підсумку має забезпечити створення сучасної кримінально-виконавчої служби, яка б відповідала європейським нормам і ефективно втілювала у життя державну політику у сфері виконання кримінальних покарань.

Однак досягнення мети, визначеної концепцією, неможливе без наповнення суспільних відносин, що складаються під час виконання покарань між державою і особою, гуманістичним змістом.

Політичні та соціальні зрушення, що відбулися з моменту утворення незалежної Української держави, обумовили необхідність розв'язання щонайменше трьох основних проблем, так чи інакше пов'язаних із гуманістичною сутністю права. По-перше, на основі отриманої після розпаду СРСР спадщини слід було створити нову цілісну національну правову систему; по-друге, здійснити раціональну адаптацію права до нових соціально-економічних і політичних відносин; по-третє, досягти оптимальної інтеграції права України в європейський і світовий гуманітарно-правовий простір. Саме тому і нині рішуче здійснюється реформування правової сфери та внесено низку радикальних змін в організацію і функціонування чинної системи органів та установ виконання покарань, яку зорієнтовано на забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини. Отже, з перетвореннями в суспільстві і його розитком змінюватимуться й проблеми, завдання та напрями діяльності кримінально-виконавчої системи. Хоч, на думку заступника голови ДДУПВП Н.Г. Калашник, ця проблема така ж древня, як і світ, бо вона відображає складні взаємовідносини особистості і суспільства, закону, права і обов'язку, тобто всього того, що вміщує коротка діалектична пара – злочин і покарання [506, с. 111].

Вітчизняні дослідники цієї проблеми одноставні у тому, що гуманне ставлення до громадян – це невід'ємна ознака демократичної держави, яка найбільш рельєфно проявляється у її відношенні до призначення і виконання кримінальних покарань. При цьому вони керуються Конституцією України, яка проголосила права людини найвищою соціальною цінністю, їх гарантії – головним обов'язком держави, а в ст. 63, яка стосується забезпечення кримінально-виконавчою системою проголошених цінностей і гарантій у сфері виконання покарань, визначила, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, встановлених законом і вироком суду.

Керуючись цим визначальним положенням, а також завданнями впровадження ідей гуманізму у сфері призначення та виконання покарань, поставлених КВК України, важливо узагальнити набутий досвід гуманізації кримінально-

виконавчої системи у процесі розбудови Української держави, зокрема в частині гуманізації законодавства щодо застосування і реалізації покарань та людяного ставлення до засуджених громадян з боку державних органів і установ виконання покарань, суспільства в цілому. Без цього, власне, неможливо накреслити чітку і реальну перспективу подальшого розвитку процесу гуманізації кримінального права.

Що стосується першого положення – гуманізації законодавства, то основою його реформування та удосконалення стали міжнародно-правові акти, що забезпечують дотримання прав людини. Це насамперед прийнятий у червні 1945 р. Статут ООН, що закріпив “основні права людини, гідності і цінності людської особистості” і Загальна декларація прав людини, за якими з’явилася ціла низка пактів і конвенцій про права в’язнів. ч. таких, що ть, [507, с. 101].

Україна зі здобуттям суверенітету та незалежності відразу прилучилася до процесу гуманізації своєї кримінально-виконавчої системи, орієнтуючи її на ресоціалізацію і виправлення засуджених, створення диференційованих умов їх утримання залежно від ступеня соціальної безпеки, надаючи пріоритет заходам стимулювання над заборонними заходами.

Необхідно відзначити, що уже протягом першого десятиліття завдяки широкомасштабній реформі і кримінальне законодавство, і кримінально-виконавча політика України загалом зазнали кардинальних змін. Ефективним стимулом для цього став вступ України до Ради Європи у 1995 р., коли наша держава взяла на себе певні зобов’язання перед міжнародною спільнотою ратифікувавши низку міжнародних угод щодо прав людини і правил поведження з в’язнями. Так, у 1998 р. з метою реалізації Україною взятих перед міжнародною спільнотою зобов’язань указом Президента України утворений ДДУПВП з тимчасовим його підпорядкуванням МВС України, а наступним указом Глави держави затверджено та введено у дію Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань. Уже 1999 р. Департамент виведено з підпорядкування МВС України.

Нових суттєвих змін в частині гуманізації кримінально-виконавче законодавство зазнало у зв’язку з прийняттям у квітні 2001 р. нового КК України, який набув чинності з 1 вересня 2001 р. та запровадив нову систему кримінальних покарань, значно розширивши перелік покарань, не пов’язаних з позбавленням волі. Чимало новацій у цьому напрямі знаходимо в Програмі подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 рр., затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. № 167.

Названі документи й інші законотворчі та нормативні напрацювання в ході удосконалення кримінально-виконавчої системи з метою її гуманізації були закладені у зміст нового КВК України, затвердженого Верховною Радою України 11 липня 2003 р. Про те, що ця умова (гуманізації) є основною при виконанні покарань, свідчить визначення:

- принципів виконання кримінальних покарань (ст. 5);
- правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов’язків (ст. 7–10);

- порядку застосування до засуджених заходів виховного впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки (глава 19);
- системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності, нагляду і контролю за здійсненням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі (глава 3), а також регламентація порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань (розділи II–IV);
- звільнення від відбування покарання, допомога особам, звільненим від покарання, контроль і нагляд за ними (розділ V).

Порівняно з чинним раніше виправно-трудовим законодавством, основу якого складав ВТК України, КВК окреслив для ДКВС нові завдання, пов'язані із запобіганням злочинам і гуманізацією виконання покарань, зокрема:

- визначення правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків і особистої безпеки (ст. 7–10 КВК України), особливо в частині застосування до них заходів профілактичного впливу;
- закріплення правового статусу осіб, які відбули покарання (ст. 155) та організація контролю за їх поведінкою з метою недопущення вчинення нових злочинів;
- забезпечення процесу ресоціалізації засуджених (ст. 6, 156, 157), визнання її одним із головних завдань кримінально-виконавчого законодавства України та профілактики злочинів;
- встановлення чіткого переліку органів і установ виконання покарань (ст. 11–19), у тому числі їх повноважень у галузі профілактики злочинів (ст. 104);
- закріплення в законі принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, які складають основу профілактичної діяльності в місцях позбавлення волі (ст. 5);
- встановлення гласності використання технічних засобів нагляду і контролю за поведінкою засуджених (ст. 103);
- нормативне закріплення порядку виконання примусового лікування засуджених, що дозволяє не тільки забезпечити дотримання законних прав останніх, але створює умови для запобігання злочинам в УВП (ст. 117);
- встановлення на законодавчому рівні пенсійного забезпечення засуджених до позбавлення волі, що є однією з антикриміногенних обставин, які обумовлюють злочинність в Україні (ст. 122);
- введення богослужіння і релігійних обрядів в УВП, які позитивно впливають на засуджених як профілактичні засоби щодо запобігання злочинам (ст. 128);
- закріплення особливостей відбування покарання у вигляді позбавлення волі засудженими жінками і неповнолітніми (ст. 141–149), що теж створило відповідні гуманні засади для проведення профілактичної діяльності.

Без сумніву, виконання нових за змістом завдань потребує адекватних видозмін у реформуванні на гуманістичних засадах сил і засобів, які застосовуються для їх реалізації. Як справедливо зауважує з цього приводу А.Х. Степанюк, “Діяльність органів і установ виконання покарань, як категорія, виражає цілеспрямований вплив адміністрації органів і установ виконання покарань за допомогою

визначених засобів на об'єкт – процес виконання – відбування покарання – для одержання результату, що відповідав би меті діяльності органів і установ виконання покарань” [34, с. 33].

У зв'язку з цим принципово важливою є нова класифікація УВП, їх диференціація за рівнями безпеки: мінімального, середнього та максимального, а для засуджених до обмеження волі – кримінально-виконавчі установи відкритого типу. Важливим є також встановлення для засуджених до позбавлення волі прогресивної системи відбування покарання: поетапна зміна умов відбування покарання, застосування пільг, у тому числі поліпшення умов утримання, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким, умовно-дострокове звільнення.

Відкриваються нові можливості щодо гуманізації режиму відбування покарання, поліпшення комунально-побутового забезпечення і медичного обслуговування засуджених. До виховної роботи із засудженими передбачено залучати батьків, інших близьких родичів, представників громадських і релігійних організацій, благодійних фондів, трудових колективів підприємств, установ. У діяльності колоній введені нові демократичні дорадчі органи – рада виправної колонії, а у виховних колоніях – педагогічна рада, які мають приймати колегіальні рішення з найбільш важливих питань зміни умов тримання засуджених, а також застосування до них заходів заохочення і стягнення.

У контексті досліджуваної проблеми особливої уваги заслуговує питання щодо встановлення системи соціальних і правових гарантій, що забезпечують правовий статус засуджених. На думку колишнього першого заступника голови ДДУПВП М.Г. Вербенського, це основна новація КВК України [508, с. 7]. При цьому він посилається на ст. 7 КВК України, у якій визначено, що держава поважає й охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, які користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України та КВК і встановлених вироком суду. Правовий статус засуджених визначається, виходячи з порядку й умов виконання та відбування конкретного виду покарання.

Засудженому гарантується правова допомога. Засуджені іноземці мають право підтримувати зв'язок з дипломатичними представництвами і консульськими установами своїх держав, особи без громадянства, а також громадяни держав, що не мають дипломатичних представництв чи консульських установ в Україні, – дипломатичними представництвами держави, яка взяла на себе охорону їхніх інтересів, або міжнародними органами чи організаціями, що здійснюють їх захист.

Крім цього, ст. 107 КВК України встановлено, що засуджені, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, мають право користуватися послугами, що надаються в місцях позбавлення волі, в тому числі додатковими, оплачуваними; брати участь у трудовій діяльності; отримувати медичну допомогу і лікування, включаючи платні послуги за рахунок особистих грошових коштів чи коштів рідних та близьких; розпоряджатися грошовими коштами, володіти і розпоряджатися предметами, речами, виробами; здійснювати листування з особами, які знаходяться за межами колоній, вести з ними телефонні розмови; одержувати і

відправляти посилки, бандеролі, грошові перекази, одержувати передачі, зустрічатися з родичами та іншими особами; брати участь у роботі самодіяльних організацій та гуртків соціально корисної спрямованості, займатися фізичною культурою і спортом; набувати, користуватися і зберігати предмети першої потреби, періодичні видання, літературу, продукти харчування; розпоряджатися вільним часом, який відведений розпорядком дня; одержувати освіту відповідно до законодавства про освіту.

Наведені витяги із КВК України і зіставлення їх з раніше прийнятими актами кримінально-виконавчого змісту засвідчують кардинальні зрушення в напрямі гуманізації як законодавства в цілому, так і виконання кримінальних покарань зокрема. На нашу думку, найбільш показовою у цьому плані є реальна та конструктивна участь громадськості в діяльності УВП. Це важливий крок до створення пенітенціарної системи, притаманної демократичним державам, що передбачає безпосередню відповідальність та участь суспільства у роботі з особами, які порушують закон.

У зв'язку з цим не можна залишити поза увагою такі складові елементи гуманістичної діяльності із запобігання злочинам у місцях позбавлення волі, як виправлення та ресоціалізація засуджених. Зазначена діяльність має носити комплексний і системний характер. В умовах місць позбавлення волі такими елементами системного профілактичного впливу на особу є визначені в кримінально-виконавчому законодавстві України засоби виправлення та ресоціалізації засуджених. Як зазначено в ст. 6 КВК України, виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Поряд із цим у кримінально-виконавчому законодавстві використовується й таке поняття, як “ресоціалізація засудженого”, хоча в ст. 50 КК України така мета не закріплена. З цього випливає, що похідне від кримінального кримінально-виконавче право всупереч логіці розширило завдання останнього, визнавши в ст. 1 та ч. 2 ст. 6 КВК України положення про те, що виправлення є необхідною умовою ресоціалізації засуджених.

На наш погляд, така непослідовність законодавців не тільки порушує принцип системного підходу у вирішенні кримінально-правових явищ, а й ставить перед органами та установами виконання покарань завдання, які виходять за межі їх реальних можливостей, оскільки відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства неможливе без участі в цьому процесі всіх зацікавлених у цьому державних (насамперед правоохоронних) органів і суспільних інститутів (громадських організацій, релігійних конфесій, партій та ін.). Заслуговує уваги й інший висновок: мета й завдання кримінально-виконавчого права набувають значення тільки за наявності їхньої відповідності цілям покарання, що закріплені в кримінальному законодавстві.

Як свідчать результати наукових досліджень, наприкінці 90-х років ХХ ст. ідея прав злочинців запанувала в середовищі недержавних організацій. З'явилися і правозахисники, одержимі гаслами, викладеними в Загальній декларації прав людини [119]. Але постійне зростання рівня злочинності, переповненість УВП і надзвичайно великі бюджетні кошти, які вони вимагають для здійснення нових

реабілітаційних (виправних) програм, поки що утримують керівництво колоній від розширення експериментів в умовах позбавлення волі. Натомість значно більша увага приділяється розробці превентивних стратегій і відповідних моделей у соціальній політиці, націлених на запобігання злочинності і впровадження альтернативних позбавленню волі покарань.

До речі, такі реалії сучасної кримінально-виконавчої теорії та практики існують на Заході, що, звичайно, не може не породжувати та обумовлювати схожі процеси і в Україні. Можливо тому з гуманною метою та з урахуванням зарубіжного й національного досвіду законодавці дещо змінили визначену в КК України мету покарання, закріпивши в КВК України остаточною ціллю не “виправлення” засуджених, а “створення умов для виправлення і ресоціалізації” засуджених (ч. 1 ст. 1). Однак ідея виправлення (ресоціалізації) особи в умовах її ізоляції від суспільства залишається в нашій країні пріоритетною як на теоретичному, так і на практичному рівнях, у тому числі й у царині профілактики злочинів.

Як відомо, основні засоби виправлення й ресоціалізації засуджених у загальному контексті гуманізації кримінально-виконавчого покарання закріплені у ч. 3 ст. 6 КВК України, а саме: встановлений чіткий порядок виконання та відбування покарань (режим); соціально-корисна праця; соціально-виховна робота; загальноосвітнє і професійно-технічне навчання; громадський вплив. Проте у багатьох наукових джерелах поняття засобів виправлення і ресоціалізації є, на наш погляд, дещо поверховим і малозмістовним, що породжує неоднозначні підходи при їх втіленні на практиці та виникнення різноманітних позицій, поглядів і пропозицій у теорії виконання покарань. Так, відомий російський правознавець О.І. Зубков свого часу вважав, що це те, що веде до досягнення мети. Нині той же Зубков під виправним впливом розуміє широкий комплекс виховних заходів і впливів: працю, навчання, професійну підготовку, розвиток самодіяльності і багато іншого, що покликане формувати позитивні властивості особистості, які в результаті й визначають ступінь виправлення засуджених [47, с. 17].

Український правознавець В.М. Любченко здійснив спробу дати визначення одного з основних засобів виправлення і ресоціалізації: “Засобом виховного впливу на засудженого в умовах установ виконання покарання є напрямок діяльності співробітників УВП та засуджених, який сприяє формуванню соціально-адекватних якостей в осіб, які відбувають покарання” [509, с. 143].

Можна було б цитувати й інших авторитетних авторів, але цілком очевидно одне: і в теорії, і на практиці такий напрям гуманітарного впливу вимагає відпрацювання й закріплення на всіх рівнях.

На початковому етапі реформування кримінально-виконавчої системи вживалися дієві заходи щодо впорядкування ще одного важливого спрямування діяльності органів і установ виконання покарань, пов’язаного з амністіями засуджених. Як уже зазначалося, амністія та помилування пройшли довгий шлях свого становлення разом з історією людства. В сучасних умовах у вітчизняній юридичній практиці амністія – акт найвищого законодавчого органу держави про повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності і покарання певних категорій осіб, винних у вчиненні злочинів [510, с. 103–104].

Вивчення цього питання дає змогу встановити, що чинне українське законодавство з питань застосування амністії та здійснення помилування не можна вважати досконалим, а наукові дослідження з цих проблем – завершеними. Хоч останнім часом зроблено цілком вдалу спробу дати загальну характеристику інститутів амністії і помилування, тобто виявити спільні ознаки, показати відмінність та сформулювати їх поняття. Йдеться, зокрема, про працю В.Т. Маляренка та А.А. Музики “Амністія та помилування в Україні” [511], в якій крім нових теоретичних положень, що визначають і розкривають основні елементи поняття амністії, зібрано основні акти про амністію, які мають безпосереднє відношення до історії України упродовж ХХ – початку ХХІ ст. Тобто цю роботу можна характеризувати ще і як своєрідну хрестоматію нормативних актів з амністії та помилування.

Сьогодні такий вид гуманістичної кримінально-виконавчої діяльності усіх суб’єктів цього процесу має відповідне нормативно-правове забезпечення. Згідно з Конституцією України видання актів про амністію (актів амністії) віднесено до компетенції Верховної Ради України: “Законом України оголошується амністія” (ч. 3 ст. 92); Президент України здійснює помилування (п. 27 ч. 1 ст. 106). Вимоги щодо порядку прийняття актів амністії та інші положення, котрі стосуються цього інституту, закріплені в Законі України від 1 жовтня 1996 р. “Про застосування амністії в Україні” [286, с. 654–656]. Окремі правила амністування передбачені і конкретними законами про амністію: Законами України від 19 грудня 1996 р. № 620/96-ВР “Про внесення змін до ст. 3 Закону України “Про застосування амністії в Україні” [512], від 18 травня 2000 р. № 1745-ІІІ “Про внесення змін до Закону України “Про застосування амністії в Україні” [513], від 19 грудня 2006 р. № 491-V “Про внесення змін до Закону України “Про застосування амністії в Україні” щодо проведення норм закону у відповідність з чинним кримінальним законодавством” [514], від 21 листопада 1996 р. № 533/96-ВР “Про амністію осіб, які брали участь у масових акціях протесту проти несвоечасних виплат заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат” [515], від 26 червня 1997 р. № 401/97-ВР “Про амністію з нагоди першої річниці Конституції України” [516].

Організаційно-правове забезпечення діяльності органів і установ виконання покарань з помилування започатковане указами Президента України, зокрема від 31 грудня 1991 р. “Про порядок здійснення помилування осіб, засуджених судами України” (із затвердженням Положення про порядок здійснення помилування осіб, засуджених судами України [517]), від 12 квітня 2000 р. “Про Положення про порядок здійснення помилування” [518], від 19 липня 2005 р. “Про Положення про здійснення помилування” [141, с. 678–679] та ін.

Названі та інші нормативні акти Президента України про помилування мають певні основні ознаки. Помилування – виключно прерогатива Президента України, воно здійснюється шляхом видання відповідного указу, стосується індивідуально визначеної особи (осіб), засудженої до будь-якого виду покарання за вчинення злочину будь-якої тяжкості. Помилуваною може бути лише особа, щодо якої обвинувальний вирок набув законної сили. Помилування здійснюється у вигляді повного або часткового звільнення від покарання за відповідним

клопотанням. Виконання актів про помилування залежно від видів покарання покладено на ДДУПВП, відповідні суди і Міністерство оборони України. Таким чином, помилування – це спеціальний вид звільнення (повне або часткове) від покарання індивідуально визначеної особи, засудженої за вчинення злочину, воно здійснюється на підставі відповідного акта (указу про помилування), прийнятого Президентом України [511, с. 29].

Норми про звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання внаслідок акта про амністію та звільнення від покарання на підставі акта про помилування також відображені у:

- КК України 2001 р. (ст. 44 “Правові підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності” – розділ IX “Звільнення від кримінальної відповідальності”, ст. 74 “Звільнення від покарання та його відбування”, ст. 85 “Звільнення від покарання на підставі закону України про амністію або акта про помилування”, ст. 86 “Амністія”, ст. 87 “Помилування” – розділ XII “Звільнення від покарання та його відбування”);

- КПК України – п. 4 ч. 1 ст. 6, ч. 3, 4 ст. 6 “Обставини, що виключають провадження в кримінальній справі” (глава 1 “Основні положення”);

- КВК України – ст. 151 “Порядок і умови виконання та відбування покарання у виді довічного позбавлення волі” (глава 22), ст. 152 “Підстави звільнення від відбування покарання”, ст. 154 “Порядок дострокового звільнення від відбування покарання” (глава 23).

Вивчення цього питання дало змогу встановити, що амністія й помилування належать до основних засобів реалізації кримінально-правової і кримінально-виконавчої політики держави. Загалом акти про амністію і помилування вирізняються динамічним характером – їх зміст постійно вдосконалюється з огляду на дійсний принцип законності, правила юридичної техніки, тобто йде постійний пошук оптимальних засобів вираження й забезпечення прав людини у цьому процесі. Із застосуванням цих актів реалізуються такі принципи кримінально-виконавчого права, як гуманізм та індивідуалізація кримінальної відповідальності і покарання. З моменту проголошення незалежності України усунута практика видання актів про амністію і помилування з будь-якими обмежувальними грифами чи застереженнями.

У зв'язку з тим, що значення і наслідки актів амністії та помилування не вичерпують виконання завдань, покладених на закон про кримінальну відповідальність, а зачіпають інтереси всього суспільства і держави в цілому, за підставами, порядком і наслідками застосування вони значно відрізняються від інших видів звільнення від кримінальної відповідальності і покарання. Тим не менше, як і інші види звільнення, амністія та помилування тягнуть за собою припинення кримінально-виконавчих правовідносин і зумовлюють суттєву зміну правового становища громадянина.

Підсумовуючи основні новочасні надбання в царині демократизації і гуманізації виконання покарань в Україні, слід наголосити на тому, що вперше на рівні закону визначено загальноправові та галузеві специфічні принципи кримінально-виконавчого законодавства (КВЗ): невідворотність виконання і відбування по-

карань, законність, справедливість, гуманізм, демократизм, рівність засуджених перед законом, взаємна відповідальність держави та засудженого, диференціація й індивідуалізація виконання покарань, раціональне застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участь громадськості у діяльності органів і установ виконання покарань.

Як свідчить уже набутий вітчизняний і зарубіжний досвід, уся діяльність в цьому напрямі повинна базуватись на чіткій соціальній та правовій компетенції, що орієнтує на збереження особистості засудженого, його прав і свобод, соціальну справедливість і гуманізм. Це положення повинно враховуватись у методиці розробки планів, програм і заходів як важлива теоретична та моральна передумова всієї роботи з боротьби зі злочинністю на загальнодержавному, регіональному й місцевому рівнях. Окремі напрями такої діяльності розроблені і викладені автором в Концептуальних засадах національної пенітенціарної доктрини (див. додаток Б.4.1), Пропозиціях щодо удосконалення роботи Державної кримінально-виконавчої служби України (див. додаток Б.5.1), Рекомендаціях щодо приведення чинного кримінально-виконавчого законодавства України у відповідність з міжнародними стандартами (див. додаток Б.5.2).

Таким чином, забезпечення реальних можливостей для захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, попередження вчинення нових злочинів особами, взятими під варту та які відбувають покарання, а також запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню з особами, які тримаються в УВП, поступове наближення умов тримання осіб, узятих під варту та які відбувають покарання, до європейських норм, поліпшення роботи з кадрами кримінально-виконавчої служби, вдосконалення їхньої професійної підготовки є пріоритетними напрямами державної політики у цій сфері.

Суттєві зміни, зумовлені прийняттям Кримінального та Кримінально-виконавчого кодексів України, Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, приєднання нашої держави до головних міжнародних актів, що визначають сутність сучасної кримінально-виконавчої політики, вимагають удосконалення підходів до організації виконання та відбування кримінальних покарань з метою забезпечення дотримання прав людини, захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення засуджених, приведення умов утримання засуджених та осіб, узятих під варту, у відповідність з вимогами законодавства та європейських норм і стандартів.

Послідовна реформа кримінально-виконавчої системи, що проводиться протягом останніх років, дала змогу зробити ряд суттєвих кроків щодо гуманізації відбування кримінальних покарань, зміцнення законності, стабілізації обстановки в місцях позбавлення волі.

Подальші перетворення кримінально-виконавчої системи спрямовані насамперед на соціальну переорієнтацію системи виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародного досвіду, принципів законності, демократизму, гуманізму, справедливості, диференційованого та індивідуального виховного впливу

на засудженого. Отже, сучасний етап розбудови правової держави в Україні полягає у створенні сприятливих умов для життя і всебічного розвитку кожного громадянина, які б цілком відповідали міжнародним стандартам і загальноєвропейським уявленням про ставлення до людини як найвищої соціальної цінності. У вирішенні цього завдання особлива роль відводиться праву – важливому соціокультурному фактору впливу на рівень духовного розвитку нації, здатному за своєю природою наповнювати суспільні відносини гуманістичним змістом і властивими гуманізму загальнолюдськими ідеалами.

Враховуючи багатозначність терміна “гуманізм” як соціально-філософської категорії і принципу юриспруденції, у нашому дослідженні здійснено спробу на основі аналізу наявної нормативно-правової бази виділити специфічний зміст правового гуманізму безпосередньо у сфері кримінально-виконавчих відносин, акцентуючи увагу на певних особливостях. Перша – це те, що він конкретно проявляється на всіх етапах кримінально-виконавчого процесу, тобто має конкретний практичний характер. Друга особливість гуманізму – захисна, втілена у конкретні правові норми, що визначають права людей, позбавлених волі. Третя особливість відчутно проявляє себе у правовому механізмі виконання покарань – діяльності органів і установ виконання покарань.

Названі проблеми окреслюють, водночас, пріоритетні напрями спеціальних кримінально-правових досліджень, які, на жаль, поки що перебувають у зародковому стані. У зв’язку з цим важливим для прогресивного розвитку цієї галузі права, як і загалом для формування сучасної кримінально-виконавчої політики, є використання історичного досвіду країн Європи й аналіз різних європейських правових доктрин пенітенціарного змісту.

На перспективи інтеграції України в ЄС у цій сфері правовідносин позитивно впливатиме процес розширення ЄС і його внутрішньої інституціональної реформи. Експерти прогнозують появу нових можливостей співробітництва України і ЄС у зв’язку з виникненням обопільного інтересу до проблем кримінальної, кримінально-виконавчої політики, викликаного глобалізацією криміногенної ситуації у сучасному світі. Водночас можна очікувати й негативного впливу розширення ЄС на такі сфери співробітництва з Україною, що пов’язано зі змінами чинного в країнах – членах ЄС регулятивного режиму в їхніх відносинах з нашою державою згідно з нормами, правилами і процедурами ЄС.

ПІДСУМКИ

У нашому дослідженні підтверджено покладену в його основу гіпотезу про те, що сучасний загальнометодичний державний підхід до вдосконалення всіх складників кримінально-виконавчої політики (політичних, економічних, соціальних, організаційно-правових, морально-етичних тощо) вимагає передусім виявлення сутності цього явища в конкретно-історичних умовах українського державотворення. Досягти цього можна тільки через історико-правове наукове пізнання теоретичних основ кримінально-виконавчої політики упродовж тривалого життя українського суспільства. Лише на такій основі є реальним свідоме вироблення заходів, необхідних для впорядкування цього процесу та його послідовного реформування із метою забезпечення збалансованого задоволення законних прав й інтересів громадян, суспільства та держави, системного вираження всього комплексу основних складових пенітенціарної функції держави.

Тим часом відсутність ґрунтовних спеціальних досліджень з історико-правових засад кримінально-виконавчої політики України негативно позначається на розвитку загальної теорії та історії держави і права. Відповідно до мети й завдань дослідження ми зробили такі висновки, що мають теоретичне і практичне значення.

1. Завдяки систематизації й типологізації наукової літератури та джерел вдалося встановити, що офіційна концепція історико-правових засад кримінально-виконавчої політики України має дві частини. Перша, теоретична, становить процес обґрунтування ідеї соціальної та правової сутності кримінально-виконавчої політики, спрямованої на виконання покарань та захист суспільства від злочинних посягань в історичному контексті державотворення. Друга, практична, полягає у безпосередній реалізації змісту правових норм, вироблених такою політикою, для регулювання відносин, що складаються у цій специфічній сфері суспільного буття. Взаємозв'язок цих частин здійснюється шляхом їх осмислення й узагальнення в науковій літературі правознавчого, історичного, політологічного й соціально-економічного спрямування.

Таким чином, джерельна база та наукові розробки сучасних вчених дають змогу виділити історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України як окрему дослідницьку проблему.

2. Сучасна кримінально-виконавча політика України – це результат тривалого процесу державотворення, в ході якого поступово формувалась і розвивалась правова система, а в ній виокремлювалась правоохоронна функція держави з поступовим визначенням основ кримінальної політики, що включала кримінально-правовий, кримінально-процесуальний і кримінально-виконавчий види діяльності усіх суб'єктів суспільного життя.

Протягом усього попереднього періоду історичного розвитку українського суспільства створювалися нові положення та норми кримінально-виконавчої політики, удосконалювалися її поняття й інститути відповідно до вимог тогочасного життя та з урахуванням національних традицій і залученням кращих зразків, вироблених правовою культурою людства.

Комплексний аналіз становлення та розвитку вітчизняної кримінально-виконавчої політики від найдавніших часів (Давньоруської держави) і до початку

XXI ст. дав можливість виявити умови, в яких вона формувалася, та характер внеску українського народу в еволюцію кримінально-виконавчої політики як важливого структурного елементу правової системи України.

Завдяки історичній ретроспективі вдалося встановити, що на сучасному етапі розвитку кримінально-виконавчої політики все більше виокремлюються проблемні питання, пов'язані з правами людини. Необхідність їх дотримання зумовлюється сучасним орієнтуванням державної політики України у сфері виконання кримінальних покарань на безумовне дотримання прав людини і громадянина, передбачених Конституцією України, а також Загальною декларацією прав людини.

3. Окреслення ключових проблем кримінально-виконавчої політики як підсистеми правової політики держави дає змогу зробити висновок про те, що ця політика в Україні на сучасному етапі перебуває на стадії становлення. Для неї характерні, поряд із загальними проблемами державної правової політики (низька якість та ефективність нормативно-правових актів, а звідси – низька їх реалізація), деякі власні суперечності формування, що проявляється передусім у різних підходах як до визначення сутності кримінально-виконавчої політики взагалі, так і таких її складових, як мета покарання, попередження злочинності, засоби виховного впливу тощо.

Істотним завданням кримінально-виконавчої політики стає збалансування, координація різних її підсистем та напрямів. Йдеться насамперед про уніфікацію методології й термінології галузей кримінально-виконавчого, кримінального та кримінально-процесуального права, паралельне оновлення цих пов'язаних між собою галузей законодавства, узгодження відповідних підвидів політики і практики їх реалізації.

У перспективі на чільне місце виходять наукові розробки за такими основними напрямками кримінально-виконавчої політики, як: 1) законотворчість (на всіх щаблях законо- і нормотворення); 2) правозастосування і нагляд за додержанням законності; 3) правове виховання і правова освіта; 4) політика у сфері кадрового забезпечення правових реформ кримінально-виконавчої системи; 5) удосконалення всього механізму дії кримінально-виконавчого права через моделювання правового розвитку, експертизу законопроектів, правові експерименти, що відповідають вимогам часу та завданням реформування кримінально-виконавчої системи у дусі кращих стандартів, вироблених світовою теорією і практикою.

4. Необхідною умовою управління кримінально-виконавчим процесом є врахування сутності соціальної природи злочинності. Актуальність цієї теми, яка простежується упродовж тривалого періоду становлення кримінально-виконавчої політики, набуває особливого значення в сучасних умовах державотворення. Соціально-економічні та політичні зміни, що відбуваються в Україні, вимагають адекватної цим змінам відповіді на питання про соціальний зміст сучасного злочину й чи соціальний контроль?? над злочинністю. Тому у загальній системі державного впливу на злочинність найважливішим напрямом антикримінальної протидії за Конституцією України є захист людей від деструктивних посягань на життя, здоров'я та інші природні права.

Як свідчить історико-правовий аналіз, це положення логічно витікає із соціально-правової природи кримінальних покарань. Саме тому головними складовими сучасної теоретичної моделі контролю над злочинністю є державний контроль над злочинністю, який здійснюється на основі законодавства, а також застосування кримінальних законів і спеціально-кримінологічного попередження, та громадський і недержавний контроль (національні традиції, релігія, контроль неформальних соціальних груп, мораль, засоби масові інформації, мистецтво тощо). Важливою складовою такої моделі є загальносоціальне попередження злочинності, а саме: подолання економічної кризи; підвищення добробуту населення; охорона здоров'я, освіта, екологічна політика; інші соціальні заходи захисту населення. У цьому контексті, в умовах сучасної зтяжної соціально-економічної скрути, спричиненої як внутрішньополітичними негараздами, так і світовою економічною кризою, слід повернутись до створення перевірених історичною пенітенціарною практикою громадських фондів для УВП за рахунок добровільних внесків, відрахувань і пожертвувань підприємств, організацій, установ, окремих громадян.

5. Як політика з виконання кримінальних покарань, так і кримінально-виконавче право – установлена цією політикою система юридичних норм, що регулюють суспільні відносини у процесі виконання покарання, – будуть мати перспективу лише за умови ствердження історично набутих загальнолюдських цінностей: справедливості, гуманізму, моральності, милосердя, ідеалів добра і людяності. При цьому головними критеріями оцінки цілей і завдань як кримінально-виконавчої політики, так і кримінально-виконавчого права є відповідність їх змісту природі людини, нормам права і моралі цивілізованого суспільства, забезпечення збалансованого задоволення законних прав та інтересів громадян, суспільства і держави. Реалізуючи названі цілі й завдання, кримінально-виконавча політика у співвідношенні з відповідною галуззю права створюють першооснову ефективної практики виконання покарань в Україні.

6. Засобами історико-правового порівняльного аналізу встановлено, що коло проблем, які має досліджувати наука кримінально-виконавчого права на сучасному етапі, значно розширюється порівняно з попередніми етапами, що є закономірним наслідком цивілізаційного розвитку суспільства загалом, і його правових засад зокрема. Проте в науці кримінально-виконавчого права, як і в самій галузі цього права, ще не вироблені теоретично обґрунтовані рекомендації, спрямовані на формування й удосконалення кримінально-виконавчого законодавства. Свідченням цього є прийняття багатьох державних документів (законів, указів, постанов), які є малоефективними через відсутність чіткої державної концепції з питань виконання покарань.

Багато питань теорії виконання покарань ще не досліджені, а деякі положення КВК України вже зараз потребують значного оновлення. Зокрема, ні в кримінальному, ні в кримінально-виконавчому законодавстві, ні в спеціально визначеному законі не закріплені науково обґрунтовані норми чи інститути, які б стосувались питань профілактики злочинів. Тоді як цілком очевидним є висновки про те, що регулювання у повсякденній діяльності УВП цих специфічних

суспільних відносин на рівні підзаконних нормативно-правових актів не можна визнати таким, який відповідає принципу законності (ст. 19, 63 Конституції України), що встановив порядок, який зобов'язує державу (її уповноважені органи) визначати правообмеження відносно засуджених тільки на підставі закону і вироку суду.

У багатьох фахівців у галузі кримінально-виконавчого права небезпідставний сумнів викликають положення КВК України щодо можливості регулювання нормами законодавства процесу позитивних змін в особистості, тобто виправлення засуджених, створення у них готовності до самокерованої правослухняної поведінки. Але чи можна вважати готовність та інші подібні терміни правовими нормами і за якими критеріями вони можуть визначатися? Відповідь на ці, як і на інші аналогічні питання дає загальна теорія права, згідно з якою юридичними фактами не можуть бути абстрактні поняття, думки, стан внутрішнього духовного життя людини.

Досі серед науковців ведуться дискусії щодо визначених законодавцями принципів кримінально-виконавчого права, зокрема таких, як демократизм, взаємна відповідальність держави і засудженого, диференціація та індивідуалізація виконання покарань, поєднання покарання з виправним впливом, участь громадськості у діяльності органів і установ виконання покарань, які за логікою систематизації можуть бути принципами лише окремих інститутів кримінально-виконавчого законодавства, що застосовується в основному при виконанні покарання у вигляді позбавлення волі.

Див. с. 2. Також є всі підстави стверджувати про необхідність проведення певної ревізії загального комплексу науки галузей права, що долучаються до процесу регулювання порядку та умов виконання/відбування покарань, на предмет їх об'єднання, удосконалення, уніфікації з метою забезпечення стабільності, недопущення порушення принципів кримінально-виконавчого законодавства, підвищення ефективності їх реалізації у контексті формування сучасної правової системи України.

Забезпечення науковості та ефективного використання досягнень науки при розробці проектів нормативних актів з актуальних питань сучасної кримінально-виконавчої політики, проведення їх незалежної наукової експертизи – пріоритетні напрями юридичної науки, в тому числі й науки кримінально-виконавчого права.

Вивчення основних етапів розвитку кримінально-виконавчої політики України дає підстави для узагальненого висновку, що її формування, становлення права і науки цієї галузі права нерозривно пов'язані з процесом українського державотворення і в основному відповідають загальним закономірностям і критеріям цивілізованого розвитку суспільства. Форма правління і характер державного устрою є визначальними, але не єдиними факторами формування правових засад політики з виконання покарань. Значну роль у становленні такої політики відіграють й інші чинники, як внутрішні – традиції, звичаї, менталітет народу, рівень побутової, професійної, політичної правосвідомості, що охоплюються поняттям правової культури суспільства, так і зовнішні – ступінь інтеграційного включення держави в європейську і світову спільноту, визнання та впровадження на вну-

трішньому державному рівні демократичних принципів і стандартів організації сучасної пенітенціарної політики, у якій панує верховенство права.

Багатовіковий історичний досвід людства свідчить про те, які негативні наслідки для суспільства можуть виникнути унаслідок порушення зв'язків між правом і державою, особливо в умовах відсутності демократії та встановлення тоталітарного політичного режиму, або ж через відсутність у державі системного підходу до створення нових політичних структур, що виявляється час від часу у протистоянні різних гілок влади за пріоритет владних повноважень і їх нормативно-правове закріплення. Така ситуація пояснюється, передусім, відсутністю ґрунтовної політико-правової доктрини перебудови суспільства, достатньої кількості професійно підготовлених до управлінської діяльності кадрів, зволіканням зі створенням нових інституцій і державних структур, здатних до глибоких системних змін.

Водночас це закономірний процес, оскільки за допомогою правових засобів, на основі політичного та соціально-економічного плюралізму, концептуально нових засад втілюються нові економічні відносини, відбувається реформування політичної та правової системи відповідно до стандартів сучасного цивілізованого розвитку.

8. Історичний процес законодавчого закріплення концептуальних положень кримінально-виконавчої політики України обумовив необхідність розв'язання щонайменше трьох основних проблем: по-перше, на основі отриманої після розпаду СРСР спадщини створити нову цілісну національну правову систему; по-друге, здійснити раціональну адаптацію права до нових соціально-економічних і політичних відносин; по-третє, досягти оптимальної інтеграції права України в європейський і світовий гуманітарно-правовий простір.

Реалізуючи свої законодавчі функції, визначені і закріплені Конституцією України, Верховна Рада України домоглася значних позитивних зрушень і у створенні нової правової бази кримінально-виконавчої галузі. Важливим є те, що ці позитивні зміни сталися завдяки суспільній оцінці процесів, пов'язаних із кримінальними покараннями, і сприйняттю їх народними депутатами як реальної необхідності, вираженої у відповідних законодавчих актах з організаційно-правового забезпечення кримінально-виконавчої політики України на сучасному етапі державотворення. Найважливішим нормативним актом щодо належного правового регулювання і функціонування кримінально-виконавчої системи став прийнятий Верховною Радою України 11 липня 2003 р. КВК України, що набув чинності 1 січня 2004 р.

Як свідчать дані статистики, у кількісному відношенні законодавцями й іншими учасниками законо- та нормотворення уперше в історії України розроблено об'ємну національну законодавчу й нормативно-правову базу кримінально-виконавчої системи. Але загальна кількість кримінально-правових норм не завжди адекватна їх якості. Чимало законів і нормативно-правових актів недостатньо повно відображають потреби суспільства в кримінально-правовому регулюванні. Вони постійно переглядаються, видозмінюються і доповнюються вже на початковому етапі їх реалізації.

Отже, нині перед законодавцями постає складне й відповідальне завдання – оптимізація діяльності держави у кримінально-виконавчій сфері через прийняття виважених, осмислених, легітимних та апробованих законів з актуальних проблем кримінально-виконавчої політики.

9. Особливістю президентського нормотворення, у тому числі й у сфері кримінально-виконавчого права, є переважання указів Президента України. Президентська законотворча ініціатива суттєво вплинула на кодифікацію кримінально-виконавчого законодавства. На підставі указів Президента України було створено ДДУПВП та виведено його з підпорядкування МВС України, а також здійснюється помилювання. Серед останніх президентських указів слід насамперед назвати указ “Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України” від 25 квітня 2008 р., який започаткував перетворення кримінально-виконавчої системи відповідно до вимог Конституції України і міжнародних стандартів.

Однак на ефективність президентської нормотворчої ініціативи негативно впливають такі чинники, як внутрішньополітична й економічна нестабільність, нечіткість у розподілі виконавчих повноважень між Президентом України і Кабінетом Міністрів України; переважання організаційної тематики над виконавською; епізодичність і дублювання багатьох нормативно-правових актів; безкарність до порушників конституційних засад і законодавства з кримінальних покарань.

Характерною особливістю підзаконних нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України є те, що відповідні нормативно-правові документи утворюють особливий блок юридичних актів, які відіграють сьогодні суттєву роль у регулюванні складної і специфічної сфери суспільних відносин, що складаються в ареалі дії кримінально-виконавчого права. Значна частина таких актів має пряме відношення й до інших галузей права, зокрема конституційного, адміністративного, кримінального тощо і стосуються загальних проблем організації державної влади і самоврядних структур, прав, свобод і обов’язків громадян.

Ефективним засобом організаційної діяльності Кабінету Міністрів України є програмно-цільове забезпечення кримінально-виконавчого процесу. Передбачений програмами зміст роботи полягає у винесенні індивідуально-конкретних, зазвичай обов’язкових до виконання рішень, які за сутністю відрізняються від правових приписів загального характеру. У найзагальніших рисах особливістю програмно-цільового забезпечення реформування кримінально-виконавчої системи є здатність на всіх рівнях виконавчої влади засобами програмного планування більш ефективно, системно й комплексно формувати кримінально-виконавчі правовідносини, визначені національним законодавством та міжнародно-правовими актами.

Проте, як свідчить аналіз, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України займають поки що незначне місце в системі підзаконних джерел кримінально-виконавчого права. Але в ході конституційної реформи, зміни функцій Кабінету Міністрів, його підзвітності та підконтрольності, розширення кола повноважень у сфері виконавчої влади дають підстави прогнозувати збільшення кількості актів уряду, які будуть репрезентувати політичну волю цього важливого суб’єкта

нормотворення у галузі саме кримінально-виконавчого права. А воно, перебуваючи на стадії творення, конче потребує такої уваги.

11. Створення ДДУПВП як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, що безпосередньо реалізує єдину державну політику у сфері виконання покарань, дало змогу за порівняно короткий період забезпечити цілеспрямований процес нормотворення безпосередньо на рівні виконання покарань. Поєднання у цьому процесі теоретичних і практичних начал творення підзаконних нормативних актів дозволяє в основному у повному обсязі забезпечити нормальне функціонування кримінально-виконавчої системи.

Разом з тим встановлено, що зміст окремих з цих актів не завжди відповідає передбаченій для них формі. Крім того, у значній частині документів, що регламентують важливі і відповідальні сфери кримінально-виконавчої діяльності, чітко не визначені права та обов'язки суб'єктів такої діяльності. А вивчення норм інших галузей права (КК України, КПК України тощо), які причетні до організаційно-правового забезпечення кримінально-виконавчого процесу, свідчить, що правовий статус цих правових відносин є чітко визначеним. У зв'язку з цим логічно було б окреслити у нормативно-правових актах, зокрема з питань запобігання вчиненню злочинів, правовий статус осіб, які беруться на профілактичний облік. У такому разі набуде свого змісту принцип гласності та забезпечуватиметься нормальне функціонування суб'єктів, що займаються цим та іншими видами кримінально-виконавчої діяльності.

12. Формування правових засад сучасної кримінально-виконавчої політики України розпочалося з перших років незалежності. Відтоді її законодавча база зазнала кардинальних змін, поповнившись сучасними нормативними актами, що загалом визначають сутність державної політики у сфері виконання покарань. У зв'язку з цим закріплення концептуальних положень кримінально-виконавчої політики в Законі України "Про Державну кримінально-виконавчу службу України" (23 червня 2005 р.) для досягнення цілей функціонування органів і установ виконання покарань можна вважати суттєвим кроком на шляху удосконалення цієї важливої складової державної служби виконання покарань.

Однак демократизація суспільних відносин, активізація процесів європейської інтеграції і глобалізація відносин у світовому масштабі в напрямі посилення захищеності прав та свобод людини і громадянина обумовлюють необхідність більш чіткого визначення теоретичної сутності правового статусу та компетенцій органів й установ виконання покарань, функціональних обов'язків усіх суб'єктів кримінально-виконавчого процесу, творчого використання правового інструментарію, юридичної техніки, наукових і практичних рекомендацій у повсякденній роботі для досягнення головної мети кримінального покарання.

13. Вивчення ситуації, що склалася нині відносно організаційно-правового забезпечення статусу засуджених до кримінальних покарань, дає можливість виявити, що сучасне кримінально-виконавче законодавство має у своєму розпорядженні досить широкий спектр норм, які закріплюють конкретні права й обов'язки засуджених. Однак з точки зору реалізації правових норм, під якою в теорії права розуміють запровадження цих норм у поведінку суб'єктів права

шляхом виконання, використання і дотримання, належить ще багато зробити як законодавцям, так і безпосереднім виконавцям законів, що визначають правовий статус засуджених.

14. Важливим кроком на цьому шляху має стати усвідомлення того, що способи впливу, які закріплюються в правових нормах, є активною стороною правового регулювання, а способи втілення – результативною стороною. Цей висновок може стати основою подальшого поглибленого вивчення як загальних, так і суто специфічних питань правового статусу засуджених до кримінальних покарань.

15. Головним досягненням кримінально-виконавчої політики із забезпечення процесу соціальної адаптації звільнених є те, що він відбувається не стихійно, а скеровується уповноваженими на це органами, службами та організаціями, коло яких чітко встановлено в законодавчих і нормативно-правових актах. Їх аналіз дозволяє дійти висновку, що правові основи соціального захисту звільнених, які протягом останнього десятиліття набули суттєвого законодавчого обґрунтування, за умови їх безумовного дотримання могли б значно наблизитися до міжнародного рівня.

Але правові основи цієї категорії громадян визначені поки що без достатнього підключення правових інститутів інших галузей права (адміністративного, фінансового, трудового та ін.). Цього вимагає специфіка самої системи соціального захисту, яка має доволі складну структуру і не менш складний об'єкт правового регулювання та різноманітність соціальних проблем, що породжують певні ускладнення у застосуванні правових норм для адаптації звільнених від відбування покарання.

16. Чинна законодавча і нормативно-правова база в основному забезпечує сучасні регламентаційні критерії підпорядкованості у відносинах між органами й установами виконання покарань та державними органами й громадськими організаціями. Проте на фоні певних зрушень у нормативному регулюванні спостерігається значно гірша ситуація щодо можливості реалізації означених положень. Зокрема, нерідко порушується конституційний принцип участі громадськості в управлінні державними справами, у нашому випадку – в процесі виправлення й ресоціалізації засуджених і проведенні соціально-виховної роботи з ними.

З метою всебічного обґрунтування важливості спостережних комісій як одного із суб'єктів громадського контролю за дотриманням законності і правопорядку у взаємовідносинах між органами й установами виконання покарань і засудженими важливо передусім з'ясувати їх правову (юридичну) природу як системного елементу загального правового механізму, який забезпечує участь громадськості у виправно-ресоціалізаційному процесі засуджених.

Задля упорядкування чинного законодавства з питань правового регулювання соціальної та трудової реабілітації звільнених пропонується: в Законі України “Про зайнятість населення” передбачити надання пільг для соціально незахищених верств населення і насамперед працевлаштувати громадян, які відбули покарання та звільнилися, а Закон України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” доповнити положенням про виділення коштів з цієї метою з Державного та місцевого бюджетів.

Необхідно також посилити контроль за реалізацією законодавства у сфері надання соціальної допомоги звільненим, регулярно проводити спільні координаційні наради керівництва кримінально-виконавчих установ, відповідних керівників територіальних управлінь кримінально-виконавчої системи, представників відповідних підрозділів органів внутрішніх справ та працівників служб зайнятості для узгодження й оперативного вирішення назрілих проблемних питань.

17. Головними критеріями оцінки цілей і завдань кримінально-виконавчої політики, що забезпечує функціонування відповідної системи, є співвідносність їх з нормами права і моралі цивілізованого суспільства, забезпечення збалансованого задоволення законних прав та інтересів громадян, суспільства і держави, справедливе вираження всього комплексу основних складових каральної функції держави у практиці виконання покарань, максимальне й ефективне використання у справі ресоціалізації засуджених національного потенціалу і світового досвіду.

Зазначені норми і принципи водночас складають теоретико-концептуальні засади реформування кримінально-виконавчої системи, яке почалося майже одночасно зі здобуттям Україною суверенітету та незалежності. Новизна їх дослідження полягає у визначенні ефективності та дієвості наявної законодавчої і нормативно-правової бази, що мала або має нині відношення до теоретичного виявлення перспективних напрямів кримінально-виконавчої політики, розроблення її концепцій щодо удосконалення вітчизняних законів та імплементації міжнародно-правових актів в законодавство України, створення сучасної моделі кримінально-виконавчого впливу на засуджених та прогресивної системи форм і механізмів її реалізації у відповідності з правовими, демократичними та гуманістичними засадами кримінально-виконавчої політики.

18. Європейський вибір об'єктивно вимагає від України виважених і послідовних кроків щодо гармонізації національного законодавства із законодавством ООН, ЄС та його країн-членів. Таким чином, обов'язок держави – забезпечити проведення юридичної експертизи актів законодавства, що регулюють цю сферу суспільних відносин, ставлячи за мету унеможливлення подальшого порушення європейських стандартів.

У процесі реформування системи виконання покарань першочергову увагу необхідно приділити приведенню умов тримання засуджених у відповідність з вимогами законодавства та європейських норм і стандартів. При цьому слід пам'ятати, що співробітництво з ЄС у цій сфері суспільних відносин може принести позитивні результати лише за умови репродуктивної адаптації європейського досвіду і стандартів (зокрема щодо безумовного дотримання прав людини і громадянина в місцях позбавлення волі) у вітчизняному законодавстві з урахуванням національної специфіки.

19. Базовою засадою визначення перспективних напрямів розвитку кримінально-виконавчої політики України є мета кримінально-виконавчого законодавства – усвідомлене передбачення бажаного (кінцевого) результату діяльності – захист інтересів особи, суспільства та держави, – яке й зумовлює пошук засобів і шляхів його досягнення. Ідеальне уявлення про реальну мету діяльності

кримінально-виконавчої системи містять принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань. Вони відображають стратегічну тенденцію його розвитку і є орієнтирами для суб'єктів виконання покарань, завдяки яким забезпечується одноманітний підхід до діяльності, спрямованої на досягнення мети покарання.

В узагальненому вигляді досягнення мети обумовлює необхідність вирішення триєдиного завдання: по-перше, на основі набутої спадщини створити нову цілісну національну правову систему; по-друге, здійснити раціональну адаптацію права до соціально-економічних і політичних відносин; по-третє, досягти оптимальної інтеграції права України в європейський і світовий гуманітарно-правовий простір.

Таким чином, поглиблене вивчення історії кримінально-виконавчої політики України дає змогу на науковій основі визначити основні періоди цього процесу та їх наповненість прогресивними системними елементами еволюційного характеру, а також виявити основні недоліки й причини, що його гальмували – передусім складність українського державотворення упродовж всієї його історії. Сьогодні, коли Україна проголосила курс на розбудову правової держави, взяла на себе зобов'язання з формування громадського суспільства, частиною якого є цивілізована пенітенціарна система, назріла гостра необхідність у використанні багатой історичної спадщини. Найявний досвід пенітенціарного будівництва, виявлені й відновлені справжні історичні факти, їх оцінка і переоцінка з позицій безперервного поступального суспільного розвитку можуть стати основою сучасного процесу реформування вітчизняного законодавства і практики виконання кримінальних покарань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 11 лип. 1991 р. № 88 // Урядовий кур'єр України. – 1991. – № 103–104. – С. 3–4.
2. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України [текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / П. Л. Фріс ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 35 с. – Бібліогр. : с. 28–32.
3. Аналіз стану криміногенної обстановки в установах виконання покарань кримінально-виконавчої системи за 1998–2008 роки [текст]. – К. : ДДУПВП, 2008. – № 4/1-214. – 31 жовт. – 5 с.
4. Судимість осіб та призначення мір кримінального покарання у 2003 р. [текст] // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 4(44). – С. 28–33.
5. Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України [електронний ресурс] : указ Президента України від 25 квіт. 2008 р. № 401/2008. – Офіц. Інтернет-представництво Президента України. Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/7811.html>.
6. Грищук В. К. Методологічні засади сучасної державної кримінальної політики України [текст] / В. К. Грищук // Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики. – К., 1994.
7. Калюжний Р. А. Пенітенціарна політика: кримінально-правовий огляд виникнення і розвитку [текст] / Р. А. Калюжний, В. К. Шкарупа, Г. Г. Горобець // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : КІВС, 1996. – № 1. – С. 48–56.
8. Радов Г. О. Першочергові проблеми пенітенціарної політики України на сучасному етапі [текст] / Г. О. Радов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : КІВС, 1996. – № 1. – С. 12–16.
9. Радов Г. О. Роль та місце пенітенціарної системи в структурі державного управління [текст] / Г. О. Радов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : КІВС, 1997. – № 2. – С. 5–10.
10. Романенко О. В. Сутність пенітенціарної функції демократичної держави [текст] / О. В. Романенко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : КІВС, 1997. – № 2. – С. 53–56.
11. Романенко О. В. Пенітенціарна функція демократичної правової держави та роль громадського суспільства в механізмі її реалізації [текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. В. Романенко / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 19 с.
12. Фаренюк С. Я. Організаційно-правові питання реформування кримінально-виконавчої системи [текст] / С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : КІВС, 1998. – № 4. – С. 5–9.
13. Львовчкін В. А. Актуальні проблеми реформування кримінально-виконавчої системи України [текст] / В. А. Львовчкін // Соціальна політика і соціальна робота. – 2002. – № 1(2). – С. 6–18.
14. Львовчкін В. А. Вплив мінімальних стандартних правил поведінки з в'язнями на формування змісту національного кримінально-виконавчого законодавства [текст] / В. А. Львовчкін // Науковий вісник Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2001. – № 4. – С. 21–24.

15. Львовчкін В. А. Проблеми реалізації нового кримінального законодавства кримінально-виконавчої системи [текст] / В. А. Львовчкін, О. А. Осауленко // Право України. – 2001. – № 11. – С. 125–128.
16. Львовчкін В. А. Проблемні питання діяльності кримінально-виконавчої системи [текст] / В. А. Львовчкін // Аспект : інформ. бюл. – 2002. – № 2(3). – С. 3–8.
17. Кримінально-виконавче право України [текст] / В. М. Трубников [та ін.] ; за ред. В. М. Трубникова. – Х., 2001. – 420 с.
18. Джу́жа О. М. Пенітенціарна криминологія та спеціально-попереджувальна діяльність : заг. частина [текст] : навч. посіб. / О. М. Джу́жа, А. В. Кирилюк / за заг. ред. О. М. Джу́жи. – К. : Правник ; НАВСУ, 1997. – 386 с.
19. Кримінально-виконавче право України : Заг. та Особл. частини [текст] : навч. посіб. / О. М. Джу́жа [та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джу́жи. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 448 с.
20. Кримінально-виконавче право України [текст] : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за ред. проф. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 624 с. – Бібліогр. : с. 604–615.
21. Кримінально-виконавче право України [текст] : підручник / І. Г. Богатирьов. – К. : Всеукр. асоц. видавців “Правова єдність”, 2008. – 352 с. – Бібліогр. : с. 342–346.
22. Кримінально-виконавче право [текст] : навч. посіб. / [В. А. Бадира та ін.] ; за ред. Т. А. Денисової. – К. : Істина, 2008. – 400 с. – Бібліогр. : с. 333–351.
23. Загальна теорія держави і права [текст] : навч. посіб. / А. М. Колодій [та ін.] ; за ред. В. В. Копейчикова. – Стер. вид. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
24. Загальна теорія держави і права [текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 410 с.
25. Основи загальної теорії права та держави [текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – 6-те вид. – Х. : Консум, 2002. – 310 с.
26. Історія держави і права України : академ. курс [текст]. У 2 т. Т. 1 / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К. : Ін Юре, 2000. – 647 с.; Т. 2. – К. : Ін Юре, 2003. – 578 с.
27. Історія держави і права України [текст] : підручник / за ред. А. С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 440 с.
28. Історія держави і права України [текст] / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Л. : Світ, 1996. – 296 с.
29. Історія держави і права України [текст] : навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 2-ге вид., виправл. і доповн. – К. : Знання, 2000. – 387 с.
30. Правознавство [текст] : підручник / С. Е. Демський, В. С. Ковальський, А. М. Колодій (керівн. авт. кол.) [та ін.] ; за ред. В. В. Копейчикова. – 7-е вид., стер. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 736 с. – Бібліогр. : с. 724–726.
31. Правознавство [текст] : підручник / за відп. ред. О. В. Дзери. – 10-те вид., переробл. і доповн. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 848 с. – Бібліогр. : с. 831–834.
32. Кримінальний процес України [текст] : підручник / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
33. Джу́жа О. М. Науково-практичний інтерес до становлення кримінально-виконавчої та криминологічної політики України [текст] / О. М. Джу́жа // Бо-

- ротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2005. – № 11. – С. 164–175.
34. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) [рукопис] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / А. Х. Степанюк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 33 с.
  35. Кримінально-виконавчий кодекс України : наук.-практ. коментар [текст] / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Вид. 2-ге, доповн. і переробл. – Х. : Одиссей, 2008. – 560 с.
  36. Ющик О. І. Теоретичні проблеми законодавчого процесу [текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / О. І. Ющик ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 45 с. – Бібліогр. : с. 39–41.
  37. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. А. Митрофанов ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 20 с. – Бібліогр.: с. 18–19.
  38. Томкіна О. О. Акти Кабінету Міністрів України: теоретичні засади видання та реалізації [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / О. О. Томкіна ; Київ. нац. екон. ун-т. – К., 2005. – 22 с. – Бібліогр. : с. 19.
  39. Бодюл Є. М. Правові та організаційні засади виконання покарання в кримінально-виконавчих установах відкритого типу [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Є. М. Бодюл ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 21 с.
  40. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам [текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / О. Г. Колб ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2007. – 32 с.
  41. Гречанюк С. К. Організаційно-правові засади взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / С. К. Гречанюк ; Нац. акад. держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2006. – 21 с.
  42. Беца О., Панасюк М., Шкадюк В. Впровадження альтернативних видів покарань в Україні [текст] : посібник / О. Беца, М. Панасюк, В. Шкадюк ; ред. О. В. Беца. – К. : Леся, 2003. – 116 с.
  43. Юридична енциклопедія [текст]. В 6 т. Т. 3. К–М / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.] – К. : Укр. енцикл., 2001. – 792 с. : іл.
  44. Кримінальне право України : бібліографія. 1991–2005 [текст] / уклад. : М. В. Галабала [та ін.] – К. : Алеута ; КНТ, Центр учбової літератури, 2008. – 536 с.
  45. Бачинин В. А. Філософія права и преступления [текст] / В. А. Бачинин. – Х. : Фолио, 1999. – 607 с.
  46. Дуюнов В. К. О понятии и целях наказания в новом уголовном праве России [текст] / В. К. Дуюнов // Право, поведение, личность : матер. междунар. симпозиума / Отв. ред. Г. А. Борисов, Г. М. Потанин. – Белгород : Изд-во Белгород. гос. ун-та, 1998. – Ч. 1. – С. 85–94.
  47. Уголовно-исполнительное право России : теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX – начала XX века

- [текст] : учеб. для вузов / под. ред. А. И. Зубкова. – 2-ге изд. перераб. и доп. – М. : Норма, 2002. – 720 с.
48. Зубков А. И. Карательная политика России на рубеже тысячелетий [текст] / А. И. Зубков. – М. : Норма, 2000. – 320 с.
  49. Уголовный кодекс Российской Федерации [текст]. – М. : ЭЛИТ, 2000, 2002. – 160 с.
  50. Фаренюк С. Я. Пенітенціарні засади проекту Кримінально-виконавчого кодексу України [текст] / С. Я. Фаренюк ; Київ. ін-т внутр. справ // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : КІВС, 1996. – № 1. – С. 25–28.
  51. Утевский Б. С. Воспоминания юриста : из неопубликованного [текст] / Б. С. Утевский. – М. : Юрид. лит., 1989. – 304 с.
  52. Шмаров И. В. Взаимосвязь и разграничение уголовного и уголовно-исполнительного законодательства [текст] / И. В. Шмаров // Правовое и методическое обеспечение исполнения уголовных наказаний : сб. науч. тр. – М. : НИИ МВД РФ, 1994. – С. 4–9.
  53. Карташов В. Н. Юридическая деятельность : понятие, структура, ценность [текст] / В. Н. Карташов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 218 с.
  54. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи : загальнотеоретична характеристика [текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Л. А. Луць ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 24 с.
  55. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів [текст] : монографія / В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 512 с. – Бібліогр. : с. 475–482.
  56. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : теорія, історія і практика [текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / В. Т. Маляренко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 36 с. – Бібліогр. : с. 30–32.
  57. Львовчкін В.А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. А. Львовчкін ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 20 с.
  58. Хохлова І. В. Кримінальне право зарубіжних країн (у питаннях та відповідях) [текст] : навч. посіб. / І. В. Хохлова, О. П. Шем'яков. – К. : Центр навч. літератури, 2006. – 256 с.
  59. Criminology: Sourcebook / Ed. by M. Doherty. – Z., Old Bailey Press, 1998.
  60. The Oxford Handbook of Criminology / Ed. by M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner. – Oxford: Clarendon Press, 1997. – P. 233–265, 891–911.
  61. Dalgard O. S., Kringlen E. Criminal Behaviour in Twins // British Journal of Criminology. – 1976. – Vol. 16. – P. 213–232.
  62. Henig J. R. Citizens Against Crime // An Assessment of the Neighbourhood Watch Program in Washington DC, Washington, DC: George Washington University, 1984.
  63. King R. D., McDermott K. The state of our prisons. – London: Oxford University Press, 1992.
  64. Crew A. London prisons of today and yesterday. – London: Nicholson and Wasten, 1993.

65. Hood R. Race and sentencing. – London: Oxford University Press, 1992.
66. Moore J., Dahl N. Famous Lives. Crime and Justice. – The Hamlyn Publishing Group Ltd., 1980.
67. Player E., Jenkins M. Prisons after wolf. – London: Routledge, 1993.
68. Prisons in context / Ed. by Roy D. King and Mike Maguire. – Oxford Clarendon Press, 1992.
69. Young J. The Failure of criminology: The Need for a radical realism / In R. Matthews and J. Young, eds. Confronting Crime. – London: Sage, 1995.
70. Schneider H. J. Kriminologie. – Berlin – New-York: Walter de Gruyter, 1987. – S. 13–22.
71. Туманов В. А. Памяти французских ученых юристов [текст] / В. А. Туманов // Совет. государство и право. – 1991. – № 1. – С. 79–85.
72. The World's Stupidest criminals / Ed. Jackie Kramer, Jake Morrissey. – Andrew's Mcmeel Publishing, 1997.
73. International Review of Criminal Policy. – 1969. – № 27. – P. 33.
74. The Prison Population in 1996 (1997). – London: Home Office Criminal Statistics 1996 (1997) Cmnd 3764, London: HMSO / 70.
75. Cross R. and Ashworth A. The English Sentencing System. – London: Butterworths, 1981. – 244 p.
76. Cross and Jones' Cases and Statutes on Criminal Law. Richard Card. Sixth Edition. – London: Butterworths, 1977. – 460 p.
77. Cross and Jones' Introduction to Criminal Law. Ninth Edition. Richard Card. – London: Butterworths, 1980. – 486 p.
78. Curzon L. B. Criminal Law / R. C. Donnelly, J. Goldstein, R. D. Schwartz. – Fifth Edition. – London, 1987. – 379 p.
79. Preventing Children Offending. – London: Home Office, 1997. – P. 6–17 and 23–24.
80. Shaw C. and McKay H. Juvenile Delinquency and Urban Areas. – Chicago: University of Chicago Press, 1969. – P. 53–55, 315–321.
81. Whisenand P. Crime Prevention. – Boston, 1977. – P. 7.
82. Wordes M., Jones Sh. Trends in Juvenile Detention and Steps Toward Reform // Crime & Delinquency. – 1998. – Vol. 44, № 4. – P. 544–560.
83. Simester A. P., Sullivan G. R. Criminal Law Theory and Doctrine. – Oxford – Portland Oregon: Hart Publishing, 2001. – 695 p.
84. Smith J. C. and Hogan B. Criminal Law. – Fourth Edition. – London: Butterworths, 1978. – 795 p.
85. Stewart S. W. A Modern View of the Criminal Law. – Pergamon Press. Oxford; London; Edinburgh; New York; Toronto; Sydney; Paris; Braunschweig, 1969. – 262 p.
86. Wood D. A. Questions and Answers on Criminal Law and Procedure. – London: Sweet and Maxwell Limited, 1964. – 94 p.
87. Wooton B. Crime and Penal Policy. Reflections on Fifty Years' Experience. – London; Boston; Sydney: George Allen and Unwim, 1978. – 261 p.
88. Усенко І. Б. У пошуках історичних коренів сучасності: до 125-річчя від дня народження О. О. Малиновського [текст] / І. Б. Усенко, Е. Г. Циганкова // Вісник АН України. – 1993. – № 9. – С. 38–43.

89. Малиновський О. О. Радянські виправно-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами [текст] / О. О. Малиновський. – К. : Друкарня Всеукр. Акад. Наук, 1928. – 229 с.
90. Рабінович П. М. Джерело права [текст] / П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 2. Д-Й / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 171–172.
91. Рабінович П. М. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) [текст] / П. М. Рабінович, С. Є. Федик // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України. Серія 1. – Л. : Астрон, 2004. – Вип. 5.
92. Рабінович П. Знання практики Європейського суду з прав людини як передумова ефективного використання механізму їх захисту в Україні [текст] / П. Рабінович // Право України. – 2009. – № 4. – С. 42–46.
93. Задирака Н. Ю. Теоретико-правові питання законотворчості [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. Ю. Задирака ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2005. – 20 с.
94. Дудченко В. В. Источники права в современной Украине [текст] / В. В. Дудченко // Развитие государственности и права в Украине: реалии и перспективы : сб. науч. трудов : матер. I Междунар. науч.-практ. конференции, 24 апреля 2009 г. – Симф., 2009. – Ч. 1 – С. 11–16.
95. Котюк І. І. Джерела та форми права [текст] / І. І. Котюк // Правознавство : підручник / за відп. ред. О. В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 56–87.
96. Олійник А. Ю. Характеристика джерел права як зовнішньої форми його виразу [текст] / А. Ю. Олійник // Правознавство : підручник / за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 92–96.
97. Онопенко П. В. Правоохоронні функції української держави: зміст і реалізація [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / П. В. Онопенко ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2005. – 19 с.
98. Зивс С. Л. Источники права [текст] / С. Л. Зивс. – М. : Юрид. лит-ра, 1981. – 327 с.
99. Теория государства и права [текст] : учеб. пособие для студ. / В. П. Малахов, И. А. Горшенева, А. А. Иванов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2009. – 420 с.
100. Морозова Л. А. Теория государства и права в вопросах и ответах [текст] : учеб. пособ. / Л. А. Морозова. – М. : Эксмо, 2009. – 410 с.
101. Чудаков М. Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран [текст] / М. Ф. Чудаков. – Минск: Планета, 2002. – 387 с.
102. Про нормативні правові акти в Україні [електронний ресурс] : проект закону № 06-1/5. – 506 / Комісія Верховної Ради України з питань правової політики і судово-правової реформи. – Режим доступу : <http://www.rada.com.ua>.
103. Джужа О. М. Норми та джерела кримінально-виконавчого права [текст] // Кримінально-виконавче право України (Заг. та Особл. частина) : навч. посіб. / О. М. Джужа [та ін.] – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 26–30.
104. Беца О. В. В пошуках альтернатив тюремному покаранню [текст] // Матеріали міжнар. симпозіуму, 15–16 січ. 1997 р., м. Київ. – К., 1997. – С. 131–136.

105. Беца О. В. Реалізація ідей соціальної реабілітації засуджених у зарубіжній пенітенціарії [текст] / О. В. Беца; Київ. ін-т внутр. справ // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К.: КІВС, 1996. – № 1. – С. 48–54.
106. Богатирьов І. Г. Міжнародні інструменти захисту прав людини, засудженої особи в Україні у контексті Європейської інтеграції [текст] / І. Г. Богатирьов, С. І. Халимон // Адвокат. – 2006. – № 12. – С. 33–36.
107. Богатирьов І. Г. Роль міжнародних стандартів у гуманізації системи покарань (теоретико-прикладний аспект) [текст] / І. Г. Богатирьов // Держава і право: зб. наук. праць: юрид. і політ. науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 22. – С. 478–484.
108. Левочкин В. А. Международные стандарты содержания заключенных и пенитенциарная система Украины [текст] / В. А. Левочкин // Система исполнения наказаний и стандарты Совета Европы: матер. регион. семинара, 26–27 апр., 2000 г., Донецк. – Донецк: Мемориал, 2000. – С. 46–47.
109. Пташинский А. Проблемы реформирования пенитенциарной системы в Украине [текст] / А. Пташинский // Тюремная реформа: Поиски и достижения. – Х., 1999. – С. 42–47.
110. Пташинський О. Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні [текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. Б. Пташинський; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2002. – 19 с.
111. Яцишин М. М. Європейські стандарти в кримінально-виконавчому процесі України [текст] / М. М. Яцишин // Законодавство кримінально-правового напрямку: стратегія, тактика, техніка. Шості юрид. читання: матер. наук. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених, 24 квіт. 2009 р., Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, кафедра кримін. права, кримін. процесу, криміналістики / М-во освіти і науки України, Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова; уклад.: Є. Л. Стрельцов, І. С. Доброход; за заг. ред. Є. Л. Стрельцова. – О.: Астропринт, 2009. – С. 88–91.
112. Яцишин М. М. Стан і відповідність законодавчої бази сучасним потребам кримінально-виконавчої системи України [електронний ресурс] / М. М. Яцишин // Форум права. – 2008. – № 3. – С. 561–567. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-3/08immksu.pdf.
113. Виправно-трудоий кодекс України [текст]: затв. Законом від 23 грудня 1970 р. – К.: Правник, 1996. – 71 с.
114. Європейська інтеграція [текст]: навч. посіб. / за ред. С. В. Федонюка, В. Й. Лажніка. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 760 с.
115. Висновки і рекомендації Комітету ООН проти катувань: Україна. Розгляд доповідей, поданих державами-учасницями 21 листопада 2001 року [текст] // Аспект. – Донецьк, 2002. – № 1(6). – С. 27–28.
116. Висновки Парламентської Асамблеї Ради Європи № 190 (1995) щодо заяви України на вступ до Ради Європи [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/punish/control/uk/article> (Офіційний веб-сайт ДДУПВП офіційний веб-сайт <http://www.kvs.gov.ua/control/publish/whatsnew>).
117. Нарада за підсумками інспекційного візиту в Україну представників Європейського комітету по запобіганню тортурам та нелюдському або такому, що при-

- нижує гідність, поводженню чи покаранню [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/punish/control/uk/article.jsession1....>
118. Степанюк А. Х. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України [текст] : монографія / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець. – Х. : Кроссрод, 2007. – 184 с.
  119. Загальна декларація прав людини [текст] : прийнята і проголошена резолюцією 217А (III) Генеральної Асамблеї від 10 грудня 1948 р. // Кримінально-виконавче право : зб. нормативно-правових документів / уклад. А. Х. Степанюк. – Х. : Право, 2005. – С. 3–9.
  120. Уголовно-исполнительное право [текст] : учебник / А. С. Михлин [и др.] ; под ред. И. В. Шмарова. – М. : Новый юрист, 1998. – 487 с.
  121. Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX – начала XXI века [текст] : учеб. для вузов / под ред. проф. А. И. Зубкова. – М. : НОРМА, 2003. – 678 с.
  122. Международный пакт о гражданских и политических правах [текст] : от 19 декабря 1966 г. // Международная защита прав и свобод человека : сб. докум. – М. : Юрид. лит., 1990. – С. 234–249.
  123. Декларация о защите всех лиц от пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания [текст] // Международная защита прав и свобод человека : сб. докум. – М. : Юрид. лит., 1990. – С. 249–262.
  124. Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания [текст] : принята и открыта для подписания, ратификации и присоединения резолюцией 39/46 Генеральной Ассамблеи от 10 декаб. 1984 г. Вступила в силу: 26 июня 1987 г. в соответствии со статьей 27(1) // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 53–62.
  125. Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання [текст] : прийнятий резолюцією ГА ООН 57/199. Ратифікований Верховною Радою України Законом від 21 лип. 2006 р. № 22-V // Кримінально-виконавче право України / А. П. Гель [та ін.] ; за ред. проф. А.Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 176–180.
  126. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод [текст] : // Голос України. – 2001. – № 3. – С. 6–8.
  127. Европейская конвенция по предупреждению пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания [текст] : от 28.09.1983 г. // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 62–77.
  128. Європейські пенітенціарні правила [текст] : Рекомендація R(2006)2 Комітету Міністрів Ради Європи від 11 січ. 2006 р. – Донецьк: Донец. меморіал, 2006. – 36 с.
  129. Європейські правила щодо громадянських санкцій та заходів [текст] : Рекомендації NR(92)16 Комітету Міністрів Ради Європи від 19 жовт. 1992 р. //

- Кримінально-виконавче право : зб. нормативно-правових документів / уклад. і заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – С. 86–97.
130. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями [текст] : процедура виконання правил схвалена Резолюцією Ради Європи 25 трав. 1984 р. // Кримінально-виконавче право : зб. нормативно-правових документів / уклад. і заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – С. 18–36.
131. Основні принципи поводження з в'язнями [текст] : Резолюція 45/III Генеральної Асамблеї ООН від 14 груд. 1990 року // Кримінально-виконавче право : зб. нормативно-правових документів / уклад. і заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – С. 36–37.
132. Конституція України [текст] : Основний Закон з офіц. тлумаченнями Конституційного Суду / Огляд і коментарі В. Ф. Погорілка та В. Л. Федоренка. – К. : Наук. думка, 2006. – 211 с.
133. Про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань [текст] : указ Президента України від 22 квіт. 1998 р. № 344/98 (із змінами внесеними згідно з указом Президента № 248/99 від 12.03.99 р.) // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкар'єв. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 265.
134. Про виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування Міністерству внутрішніх справ України [текст] : указ Президента України від 12 берез. 1999 р. № 248/99 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкар'єв. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 265–266.
135. Кримінально-виконавчий кодекс України [текст] : станом на 15 лют. 2008 р. : відповідає офіц. текстові. – К. : Видавець ПАЛИВОДА А.В., 2008. – 85 с.
136. Кримінально-виконавче право України [текст] : підручник / за ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – 397 с.
137. Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України [текст] / А. П. Гель [та ін.] ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 498 с.
138. Про внесення змін до Виправно-трудоного кодексу України [текст] : Закон України від 11 січ. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 11. – С. 48.
139. Яцишин М. М. Основні джерела регламентації порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань (теоретико-аналітичний огляд) [текст] / М. М. Яцишин // Право України. – 2009. – № 7. – С. 135–141.
140. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [текст] : затв. наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 25 груд. 2003 р. № 275, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 31 груд. 2003 р. за № 1277/8598 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 52 (ст. 2898).
141. Про Положення про здійснення помилування [текст] : указ Президента України від 19 лип. 2005 р. № 1118/2005 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкар'єв. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 678–679.

142. Права людини і професійні стандарти для працівників міліції та пенітенціарних установ у документах міжнародних організацій [текст]. – Амстердам; Київ, 1996. – 216 с.
143. Уголовно-исполнительное законодательство Украины [текст] : сб. нормативных актов / сост. В. М. Трубников. – Х. : Рубикон, 1998 – 432 с.
144. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України [текст] / упор. Г. О. Радов, І. С. Резник. – К. : РВВ КІВС, 1998. – Т. 1, ч. 1. – 414 с.; ч. 2. – 402 с.
145. Кримінально-виконавче право України [текст] : зб. законодавчих та нормативно-правових актів / уклад. : Г. С. Семаков, А. П. Гель. – МАУП, 2000. – 184 с.
146. Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі [текст] / уклад. : С. Скоков, Ю. Олійник, О. Янчук. – К. : Леся, 2002. – 312 с.
147. Кримінально-виконавче право [текст] : зб. нормативно-правових документів / уклад. А. Х. Степанюк. – Х. : Право, 2005. – 464 с.
148. Кримінально-виконавче законодавство України. Кримінально-виконавчий кодекс [текст] : нормативно-правові акти / упоряд. : В. С. Ковальський, Ю. М. Хахуда. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 432 с.
149. Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України [текст] / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – 684 с.
150. Міжнародні стандартні правила поводження з ув'язненими [текст] : прийняті на 1 Конгресі ООН у 1955 р. // Кримінально-виконавче законодавство України. – Харків, 1993. – 116 с.
151. Сборник материалов по исправительно-трудовому делу УССР [текст] : законоположения, инструкции и циркуляры / с предисл. С. М. Канарского. – Х. : Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1927. – 287 с.
152. Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву. История законодательства [текст] / сост. П. М. Лосев и Г. Н. Рагулин. – М. : Юрид. лит., 1953. – 360 с.
153. Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву (1917–1959). История законодательства [текст]. – М. : Госизд-во юрид. лит., 1959. – 683 с.
154. УСЕ. Універсальний словник-енциклопедія [текст] / гол. ред. ради М. Попович. – 2-ге вид. доповн. – К. : Всеуито; Л. : Атлас, 2001. – 1576 с.
155. Литвак О. М. Держава і злочинність [текст] : монографія / О. М. Литвак. – К. : Атіка, 2004. – 304 с. – Бібліогр. : с. 281–301 с.
156. Сезонова І. К. Правова політика держави в боротьбі зі злочинністю [електронний ресурс] / І. К. Сезонова, К. М. Оробець // Форум права. – 2005. – № 1. – С. 65–69. – Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2005-1/05sikkbiz.pdf>.
157. Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. В. Кондратішина; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2009. – 17 с.
158. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти [текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / С. Д. Гусарев ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 35 с.

159. Джу́жа О. М. Поняття та зміст кримінально-виконавчої політики України [текст] // Кримінально-виконавче право України : Заг. та Особл. частини : навч. посібн. / О. М. Джу́жа, Є. М. Бодю́л; за заг. ред. О. М. Джу́жи. – 2-ге вид. переробл., доповн. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 7–16.
160. Костенко О. М. Кримінологія [текст] / О. М. Костенко // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 3. К–М / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – С. 410–411.
161. Му́зика А. А. Кримінальна політика [текст] / А. А. Му́зика // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 3. К–М / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – С. 397–398.
162. Яцишин М. М. Соціально-правова природа злочинності і кримінальних покарань [текст] / М. М. Яцишин // Наук. вісн. Київ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2008. – № 5. – С. 144–152.
163. Медицький І. Б. До питання спеціальних принципів запобігання злочинності [текст] / І. Б. Медицький // Кримінальний кодекс України 2001 р. : проблеми застосування і перспективи удосконалення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–15 квіт. 2007 р. – Ч. 1. – Л., 2007. – С. 216–218.
164. Семаков Г. С. Кримінологія [текст] : курс лекцій / Г. С. Семаков. – К. : МАУП, 2002. – 128 с.
165. Кримінологія [текст] : учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. – М. : ИНФРА; НОРМА, 1997. – 780 с.
166. Маляренко В. Т. Про соціальну зумовленість і справедливість покарання [текст] / В. Т. Маляренко // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 3(31). – С. 32–44.
167. Загальні засади призначення кримінальних покарань в Україні [текст] : навч. посібник / Л. С. Горбач [та ін.]; за заг. ред. О. Г. Колба. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 241 с.
168. Яцишин М. М. Кримінально-виконавча політика і кримінально-виконавче право як засіб державотворення [текст] / М. М. Яцишин // Юридична Україна. – 2009. – № 1. – С. 106–110.
169. Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-виконавчої політики України [текст] : монографія / П. Л. Фріс ; за заг. ред. М. В. Костецького. – К. : Атіка, 2005. – 124 с.
170. Кистяковский А. Ф. Электронный учебник общего уголовного права : часть общая Ф. Кистяковский. – К. : Издание книгопродавца – издателя Ф. А. Иогансона, 1982. – 850 с.
171. Джу́жа О. М. Сучасний погляд на розвиток кримінології [текст] / О. М. Джу́жа, А. В. Кирилюк // Право України. – 2003. – № 2. – С. 97–101.
172. Яцишин М. М. Про деякі історичні аспекти кримінально-виконавчої політики України [текст] / М. М. Яцишин, О. В. Таргоній // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. наук. статей за матеріалами IV Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 1–2 черв. 2007 р. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т. II. – С. 385–389.
173. Шаку́н В. І. Громадянське суспільство: моральність і злочинність [текст] / В. І. Шаку́н // Юридичний вісник України. – 2002. – № 12. – 23 берез. – С. 4–6.

174. Водолазский Б. Ф. Преступные группировки. Их обычаи, традиции, законы (Прошлое и настоящее) [текст] / Б. Ф. Водолазский, Ю. А. Вакутин. – Омск, 1976. – С. 27–61.
175. Старков О. В. Концепция особенных общесоциальных причин и условий наказательной преступности [текст] / О. В. Старков // Преступность среди социальных подсистем. Новая концепция и отрасли криминологии / под ред. Д. А. Шестакова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – С. 328–342.
176. Советский энциклопедический словарь [текст]. – М. : Совет. энцикл., 1980. – 1600 с. : ил.
177. Словник іншомовних слів [текст] / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. – 776 с.
178. Чубинский М. П. Курс уголовной политики [текст] / М. П. Чубинский. – Изд. 2-ге. – СПб., 1911. – 489 с.
179. Лопушанський Ф. А. Антикриміногенні процеси [текст] / Ф. А. Лопушанський // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 1. А–Г / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 119.
180. Любченко Д. І. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. І. Любченко; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – 214 с.
181. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Е. М. Кісілюк; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – 27 с.
182. Іваньков І. В. Тюремні установи в Україні в системі карально-охоронного механізму держави (кінець XIX – середина XX ст.) [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Іваньков; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 22 с.
183. Неалов О. П. Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. П. Неалов ; Нац. ун-т внутр. справ. – К., 2003. – 22 с.
184. Россіхін В. В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Россіхін; Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 22 с.
185. Чуваков О. А. Кримінальне право в Україні (1917–1922 рр.) [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. А. Чуваков; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 21 с.
186. Детков М. Г. Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика XX века [текст] / М. Г. Детков, А. И. Зубков, С. И. Кузьмин. – М. : НОРМА, 1997. – 499 с.
187. Вернидубов І. Генеза публічного кримінального переслідування у теорії і законодавстві [текст] / І. Вернидубов // Право України. – 2009. – № 4. – С. 102–105.
188. Резник І. І. Історія кримінально-виконавчої системи і законодавства України [текст] / І. І. Резник, С. Я. Фаренюк // Кримінально-виконавче право України : Заг.

- та Особл. частини : навч. посіб. / О. М. Джужа [та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужи. – 2-е вид., перероб. та допов. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 37–73.
189. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права [текст] / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1905. – 399 с.
190. Руська правда [текст] // УСЕ. Універсальний словник – енциклопедія / Голова ред. ради М. Попович. – 2-ге вид., доп. – К. : Всеуито, 2001. – С. 1186.
191. Субтельний О. Україна: історія [текст] / Орест Субтельний; пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вступ. ст. С. В. Кульчицького. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1992. – 512 с. : іл.
192. Соловьев С. М. Сочинения [текст]. В 18 кн. Кн. 1, т. 1–2 / С. М. Соловьев; отв. ред. И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев; вступит. ст. И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриева. – М. : Мысль, 1988. – 797 [1] с.
193. Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских [текст]. – М., 1961.
194. Гельмольд С. Славянская хроника [текст]. – М., 1963.
195. Еврешинов Н. Н. История телесных наказаний [текст] / Н. Н. Еврешинов. – Репринт. изд. – Х., 1994.
196. Малиновський О. О. Радянські поправчо-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами [текст] / О. О. Малиновський. – К. : Друкарня Всеукр. Акад. наук, 1928. – 112 с.
197. Демченко В. Г. Наказание по Литовскому статуту (в его трех редакциях 1529, 1566, 1588 гг.) [текст] / В. Г. Демченко. – К., 1894. – 248 с.
198. Музиченко П. П. Магдебурзьке право в Україні [текст] / П. П. Музиченко // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 3. К–М / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – С. 543–544.
199. Піч Р. Магдебурзьке право в Україні [текст] / Р. Піч // Україна і світ. – 1996. – № 8. – С. 28–32.
200. Усенко І. Б. Магдебурзьке право [текст] / І. Б. Усенко // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 3: К–М / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл, 2001. – С. 542.
201. Гель А. П. Історія кримінально-виконавчого законодавства України [текст] // Кримінально-виконавче право України : навч. посібник / А. П. Гель, Г. С. Семенов, І. С. Яковець; за ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 48–92.
202. Справа про будівництво нової в'язниці у м. Глухів через збільшення випадків втечі в'язнів [текст] // Центральний державний історичний архів (ЦДІАК) України. – Ф. “Генеральна військова канцелярія” № 51. – Оп. 3. – Спр. 7072, арк. 1–15.
203. Справа про побудову нової тюрми в м. Києві [текст] // ЦДІАК України. – Ф. “Київська губернаторська канцелярія” № 59. – Оп. 1. – Спр. 9287, арк. 1–7.
204. О состоянии тюрем и числе заключенных в Волынской, Киевской и Подольской губерниях [текст] / ЦДІАК України. – Ф. “Канцелярии киевского, подольского и волынского генерал-губернаторств” № 442. – Оп. 1. – Спр. 1196, арк. 24, 36–37, 58–59.

205. О количестве тюрем и содержащихся в них людей в Волынской губернии [текст] // ЦДІАК України. – Ф. “Канцелярии киевского, подольского и волынского генерал-губернаторств” № 442. – Оп. 51. – Спр. 377, арк. 66.
206. О количестве тюрем и других мест заключения в Винницком, Дубенском, Кременчуцком и Луцком уездах [текст] // ЦДІАК України. – Ф. “Канцелярии киевского, подольского и волынского генерал-губернаторств” № 442. – Оп. 642. – Спр. 20, арк. 59–66.
207. Ведомости о количестве заключенных, содержащихся в тюрьмах Подольской и Волынской губерний и о сумме, израсходованной на их содержание [текст] // ЦДІАК України. – Ф. “Канцелярии киевского, подольского и волынского генерал-губернаторств” № 442. – Оп. 1. – Спр. 1363, арк. 16, 26, 115.
208. Список городов, где имеются крепости с камерами для заключенных [текст] // ЦДІАК України. – Ф. “Управление слободской Украиной времен военного губернатора” № 1627. – Оп. 1. – Спр. 1, арк. 233.
209. Історія України [текст] / В. Ф. Верстюк [та ін.] ; за ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернативи, 1997. – 424 с. – Бібліогр. : с. 419–422.
210. Кресін О. В. Запорізька Січ [текст] / О. В. Кресін // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 2. Д–Й / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – С. 518–521.
211. Чехович В. А. Кодифікаційні роботи в Україні [текст] / В. А. Чехович // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 3. К–М / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.] – К. : Укр. енцикл., 2001. – С. 138–139.
212. Павловский И. Ф. Очерки деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина 1802–1808 гг. По архивным делам [текст] / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1914.
213. Донесення кошового отамана Григорія Федорова від 22 березня 1761 р. гетьману Кирилу Розумовському [текст] // ЦДІАК України. – Ф. “Канцелярія гетьмана Розумовського” № 269. – Оп. 1. – Спр. 3662, арк. 41, 63.
214. Cesare Beccaria e l'abolisió della pena di morte. – Milano, 1872.
215. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях [текст] / Чезаре Беккариа. – М., 1987.
216. Бабкін В. Д., Беккарія Ч. [текст] / В. Д. Бабкін // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 1. А–Г / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 216–217.
217. Бабкін В. Д., Радов Г. О. Бентам [текст] / В. Д. Бабкін, Г. О. Радов // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 1. А–Г / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 221–222.
218. The Collected Works of Jeremy Bentham. – London – Oxford, 1968.
219. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство доби Центральної Ради [текст] / Е. М. Кісілюк // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 5. – С. 101–103.
220. Кісілюк Е. М. Акти Центральної ради; Акти Гетьманату; Акти Директорії [текст] / Е. М. Кісілюк // Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3 т. Т. 1 / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв; МВС України; Нац. акад. внутр. справ України. – К. : Генеза, 1997. – С. 21–88.

221. Кісілюк Е. М. Акти Центральної ради; Акти Директорії [текст] // Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3 т. Т. 3 / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв; МВС України; Нац. акад. внутр. справ України. – К. : Генеза, 2000. – С. 549–551.
222. Семенов Г. С. Кримінально-виконавче право України [текст] : курс лекцій / Г. С. Семенов, А. П. Гель. – К. : МАУП, 2000. – 196 с.
223. Ягунов Д. В. Державне управління пенітенціарною системою України: історія, сучасність, перспективи [текст] : монографія / Д. В. Ягунов. – О. : ОРІДУ НАДУ, 2005. – 252 с.
224. Фаренюк С. Я. Кримінально-виконавча система і законодавство політичного періоду [текст] // Кримінально-виконавче право України : Заг. та Особл. частини : навч. посіб. / С. Я. Фаренюк, О. М. Джужа [та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джуджи. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 56–73.
225. Циркуляр Міністерства внутрішніх дел об исправительных заведениях при Приказах [текст] // ЦДІАК України. – Ф. “Киевский военный губернатор” № 533. – Оп. 3. – Спр. 783, арк. 1–2.
226. Указ Сената от 7 октября 1833 г. о порядке пересылки заключенных в места заключения [текст] // ЦДІАК України. – Ф. “Канцелярии киевского, подольского и волынского генерал-губернаторств” № 442. – Оп. 770. – Спр. 6, арк. 229.
227. Дело о состоянии тюрем (проект Положения о тюрьмах, распорядке дня, работах арестованных, о помещениях и о лицах, содержащихся в них) [текст] // ЦДІАК України. – Ф. КМФ № 12. – Оп. 1. – Спр. 32, арк. 124.
228. Об учреждении в уездных городах Комитетов о тюрьмах [текст] // ЦДІАК України. – Ф. “Управление военного губернатора” № 1627. – Оп. 1. – Спр. 1, арк. 324.
229. О настоящем положении тюремного вопроса [текст] // ЦДІАК України. – Ф. “Канцелярии киевского, подольского и волынского генерал-губернаторств” № 442. – Оп. 100. – Спр. 209, арк. 65.
230. Отчет и ведомости Главного тюремного управления о количестве заключенных. 1880–1882 гг. [текст] // ЦДІАК України. – Ф. КМФ № 12. – Оп. 1. – Спр. 168, арк. 199.
231. Об учреждении тюремных инспекций [текст] // ЦДІАК України. – Ф. КМФ № 12. – Оп. 1. – Спр. 170, арк. 59.
232. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІ – на початку ХХ ст. [текст] : монографія / О. Н. Ярмиш. – Х. : Консум, 2001. – 342 с.
233. Соцкий Ю. Ф. Правовое регулирование исполнения уголовного наказания в виде лишения свободы в дореволюционной России [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ю. Ф. Соцкий. – Рязань, 1998. – 20 с.
234. Соцкий Ю. Позбавлення волі в системі кримінальних покарань України (історичний, правовий і соціальний аспекти) [текст] / Ю. Соцкий // Право України. – 2003. – № 9. – С. 88–93.
235. Лучинский Н. Ф. Краткий очерк деятельности Главного тюремного управления за 35 лет существования (1879–1914) [текст] // Тюремный вестник. – СПб., 1914. – № 2. – С. 284–442.
236. Історичний розвиток пенітенціарної системи України [електронний ресурс] // Державний департамент України з питань виконання покарань. Режим досту-

- пу: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article;jsessionid=3567FCA58BD3E91BAC21B25FAA32A986?art_id=45660&cat_id=45331
237. Гель А. П. Институт змін умов тримання засуджених до позбавлення волі в межах однієї установи в кримінально-виконавчому законодавстві України: історичний та порівняльний аспект [текст] / А. П. Гель // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 5. – С. 132–137.
238. Гель А. П. Институт змін умов тримання засуджених до позбавлення волі в межах однієї установи в кримінально-виконавчому законодавстві України: історичний та порівняльний аспект [текст] / А. П. Гель // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 6. – С. 130–135.
239. Гернет М. Н. История царской тюрьмы [текст] / М. Н. Гернет. В 5 т. Т. 5 (1907–1917). – 3-е изд. – М. : Госюриздат, 1963. – 340 с.
240. Скрипилев Е. А. Тюремная политика и тюремное законодательство Временного правительства [текст] / Е. А. Скрипилев. – М. : Ред.-изд. отдел Высшей школы МООП, 1968. – 320 с.
241. Исправительно-трудовое право [текст] : учебник / под ред. В. С. Тикунова. – М. : Юрид. лит., 1966. – 328 с.
242. Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву. История законодательства [текст] / Сост. Т. М. Лосев и Г. И. Рагулин. – М. : Юрид. лит., 1953. – 360 с.
243. Утевский Б. С. Сеть исправительно-трудовых учреждений и управление ими [текст] / Б. С. Утевский. – М. : НКЮ РСФСР, 1934. – 28 с.
244. Декрет СНК УССР : от 20 июля 1919 г. [текст] // ЦДАВОУ. – Ф. 8. – Оп. 1. – С. 20.
245. Сборник материалов по исправительно-трудовому делу УССР [текст]. – Х., 1927.
246. Пенитенциарный кодекс УССР [текст]. – Х., 1927. – 57 с.
247. Познышев С. В. Основы пенитенциарной науки [текст] / С. В. Познышев. – М., 1924. – 110 с.
248. Кузьмин С., Гылязутдынов Р. Гулаг в годы войны [текст] / С. Кузьмин, Р. Гылязутдынов // Преступление и наказание. – 1998. – № 5. – С. 28–31.
249. Зубков А. И. Пенитенциарные учреждения в системе Министерства юстиции России. История и современность [текст] / А. И. Зубков, Ю. И. Калинин, В. Д. Сысоев. – М. : Норма, 1998. – 176 с.
250. Кримінальний кодекс УРСР, прийнятий ВР УРСР 28.12.1960 р. [текст] // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 3. К–М / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – С. 402–403.
251. Кримінальний кодекс України [текст] : офіц. вид. – К. : Парламентське вид-во, 2003. – 172 с.
252. Трубников В. М. Уголовно-исполнительное право Украины (Общая часть) [текст] : учеб. пособие / В. М. Трубников. – Х. : Рубикон, 1998. – 334 с.
253. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) [текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / А. Х. Степанюк; Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 33 с.

254. Котюк І.І. Функції права [текст] / І. І. Котюк // Правознавство: підручник / за відп. ред. О.В. Дзери. – 10-те вид., переробл. і доповн. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 54–56.
255. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика [текст]. У 3 кн. Кн. 1. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – 424 с.
256. Денисова Т. А. Мета, завдання та функції кримінально-виконавчого права [текст] // Кримінально-виконавче право : навч. посіб. / Т. А. Денисова; за ред. Т. А. Денисової. – К. : Істина, 2008. – С. 15–18.
257. Про Державну кримінально-виконавчу службу України [текст] : Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2713-IV // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 254–264.
258. Козлов П. П. Режим виконання кримінальних покарань [текст] : монографія / П. П. Козлов, Ю. В. Нікітін, Л. О. Стрелков. – К. : КНТ, 2008. – 272 с. – Бібліогр. : с. 260–270.
259. Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк [текст] : Закон України від 10 лип. 2003 р. № 1104-IV // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 656–658.
260. Дотримання прав ув'язнених в Україні [текст] : Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. Режим доступу : <http://www.ukrprison.org.ua>
261. Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільненні від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації [текст] : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства праці та соціальної політики України від 12 груд. 2003 р. № 250/1562/342 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / укл. В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 668–671.
262. Дигесты (часть Кодификации Юстиниана) [текст] // Советский энциклопедический словарь. – М. : Совет. энцикл., 1980. – С. 394.
263. Яроцький П. Л. Інквізиція [текст] / П. Л. Яроцький // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 2. Д–Й / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 690.
264. Степанюк А. Х. Формування науки кримінально-виконавчого права – необхідна умова удосконалення діяльності органів та установ виконання покарань [текст] / А. Х. Степанюк // Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю : матер. наук.-практ. конф., 19 лист. 1997 р., м. Харків. – Х., 1998. – С. 201–203.
265. Яцишин М. М. Справедливість як визначальний принцип публічного права (на прикладі кримінально-виконавчого права) [текст] / М. М. Яцишин // Право-

- ва держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 24 квіт. 2009 р., м. Запоріжжя. – Запоріжжя, 2009. – Ч. II. – С. 172–175.
266. Бабкін В. Д. Нарис історії розвитку загальної теорії держави і права, філософії та енциклопедії права [текст] / В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко // Антологія української юридичної думки. – К. : Юрид. книга, 2002. – Т. 1. – С. 1–22.
267. Яцишин М. М. Співвідношення принципів кримінально-виконавчого права України з конституційними принципами прав та обов'язків людини і громадянина [текст] / М. М. Яцишин // Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. тез наук. доповідей V Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених, 20–21 берез. 2009 р., м. Луцьк. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – С. 181–183.
268. Яцишин М. М. Взаємодія кримінально-виконавчого законодавства з нормативними актами інших галузей права у процесі виконання покарань і ресоціалізації [текст] / М. М. Яцишин, П. В. Таргоній // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. наук. статей за матер. VI Міжн. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 29–30 трав. 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 702–707.
269. Швець В. Д. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права [текст] / В. Д. Швець [та ін.] ; вступ. слово проф. М. І. Мельника. – К. : Атіка, 2008. – 244 с.
270. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі [текст] : Закон України від 1 груд. 1994 р. № 264/94-ВР // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / укл. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 651–654.
271. Доктринальна модель закону “Про пенітенціарну систему України” [текст] // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К., 1996. – № 2. – С. 42–44.
272. Хрестоматія з історії держави і права України [текст] : [навч. посіб] / упоряд. А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.
273. Радов Г. О. Формування духовності засуджених у контексті пенітенціарного процесу [текст] / Г. О. Радов; Київ. ін-т внутр. справ // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : КІВС, 1998. – № 3. – С. 41–49.
274. Чукубаш Ю. В. Формування духовних поглядів на тюрму як суспільно державний інститут [текст] / Ю. В. Чукубаш; Київ. ін-т внутр. справ // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : КІВС, 1998. – № 3. – С. 29–40.
275. Преступность среди социальных подсистем. Новая концепция и отрасли криминологии [текст] / под. ред. Д. А. Шестакова. – СПб., 2003. – 353 с.
276. Колб О. Г. Організація індивідуального запобігання злочинам у кримінально-виконавчій установі [текст] : монографія / О. Г. Колб, М. М. Яцишин, В. В. Кондратишина. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 513 с.
277. Астемиров З. А. Основы разработки профессиональной модели специалистов для исправительно-трудовых учреждений [текст] / З. А. Астемиров // Проблемы подготовки кадров в вузах МВД СССР. – Рязань, 1972. – С. 14–18.

278. Яцишин М. М. Загальні закономірності розвитку науки кримінально-виконавчого права [текст] / М. М. Яцишин // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 47. – С. 219–226.
279. Історичний розвиток пенітенціарної системи України. Довідковий матеріал Державного департаменту України з питань виконання покарань [електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?sessionId=3567FCA58BD3E91BAC21B25FAA32A986?art_id=45660&cat_id=45331.
280. Яцишин М. М. Хроніка важливіших подій становлення сучасної кримінально-виконавчої політики України [текст] / М. М. Яцишин // Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави : зб. наук. праць. Матер. 1 Міжнар. наук.-практ. конф., 5–6 черв. 2008 р., м. Черкаси. – Черкаси : Вид. від. Черкас. нац. ун-ту ім. Богдана Хмельницького, 2008. – С. 122–126.
281. Про внесення змін до ст. 25 КК України [текст] : Закон України від 4 травня 1993 р. № 34/281 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21 (ст. 920).
282. Про Державну програму боротьби із злочинністю [текст] : Постанова Верховної Ради України від 25 черв. 1993 р. № 3325-XII // Голос України. – 1993. – 30 лип. – № 143.
283. Програма приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, що тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудовах профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами [текст] : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 26 січня 1994 р. № 31 // Урядовий кур'єр. – 1994. – № 122. – 14 лют.
284. Про особливості застосування Закону України “Про підприємства в Україні” до підприємств установ виконання покарань і лікувально-трудовах профілакторіїв Міністерства внутрішніх справ України [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 4 черв. 1994 р. № 352 // Урядовий кур'єр. – 1994. – № 198. – 10 лип.
285. Про внесення змін і доповнень до законодавчих актів України щодо врегулювання деяких питань, пов'язаних з умовами відбування покарання засудженими [текст] : Закон України від 27 серп. 1994 р. № 137/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 37 (ст. 342).
286. Про застосування амністії в Україні [текст] : Закон України від 1 жовт. 1996 р. № 392/96-ВР // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 654–656.
287. Про невідкладні заходи щодо залучення до праці осіб, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 2 груд. 1996 р. № 1454 // Урядовий кур'єр. – 1996. – № 177–178. – 18 груд.
288. Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України [текст] : Закон України від 20 лист. 1996 р. № 530/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 4 (ст. 21).
289. Про Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки [текст] : указ Президента України від 17 верес. 1996 р. № 837/96 // Офіційний вісник України. – 1996. – № 38 (ст. 2888).

290. Європейські стандарти утримання в'язнів [текст] / Харківська правозахисна група. – Х. : Фоліо, 1998. – 58 с.
291. Про умови грошового забезпечення осіб рядового і начальницького складу та оплати праці працівників Державної кримінально-виконавчої служби [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 18 серп. 1999 р. № 1510 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 33 (ст. 1736).
292. Про Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань [текст] : указ Президента України від 31 лип. 1998 р. № 827/98 // Урядовий кур'єр. – 1998. – № 154–155. – 13 серп.
293. Про заходи щодо забезпечення діяльності Державного департаменту з питань виконання покарань [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 22 квіт. 1999 р. № 653 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 326–328.
294. Про затвердження програми подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 роки [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 15 лют. 2002 р. № 167 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 8 (ст. 808).
295. Гель А. П. Крок до міжнародних стандартів у сфері виконання кримінальних покарань [текст] / А. П. Гель, В. К. Ковганич // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 4. – С. 70–73.
296. Про внесення змін до переліку центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 17 трав. 2006 р. № 683// Офіційний вісник України. – 2006. – № 20 (ст. 1480).
297. Про затвердження Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 роки [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 3 серп. 2006 р. № 1090 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 324–326.
298. Про попереднє ув'язнення [текст] : Закон України від 30 черв. 1993 р. № 3352-ХІІ // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / укл. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 556–565.
299. Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 1 квіт. 2004 р. № 429 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 13 (ст. 905).
300. Яцишин М. М. Принципи демократизму як вираз сутності кримінально-виконавчого процесу [текст] / М. М. Яцишин // Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи : зб. наук. праць. Матер. 1 Міжнар. наук.-практ. конф., 24 квіт. 2009 р. – Сімф.: Кримнавчпедвидав, 2009. – Ч. 1. – С. 71–74.
301. Яцишин М. М. Законодавча діяльність Верховної Ради України з актуальних питань кримінально-виконавчої політики [текст] / М. М. Яцишин // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 4. – С. 152–157.

302. Олійник А. Ю. Основні напрямки формування громадянського суспільства і правової держави в Україні [текст] / А. Ю. Олійник // Правознавство : підручник / за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 68–73.
303. Шемшученко Ю. С. Верховна Рада України [текст] / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 1. А–Г / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 343–346.
304. Конституційний договір між Верховною Радою України і Президентом України про основні засади організації функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України [текст] : [Конституційний договір] від 8 черв. 1995 р. № 1к/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 18 (ст. 33).
305. Рабінович П. М. Верховенство закону [текст] / П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 1. А–Г / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 341.
306. Рабінович П. М. Верховенство права [текст] / П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 1. А–Г / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 341–342.
307. Мироненко О. М. Конституція УРСР 1978 року [текст] / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 3. К–М / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – С. 306–307.
308. Подорожна Т. Правова природа законодавчих дефініцій [текст] / Т. Подорожна // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 6. – С. 68–70.
309. Шаповал В. М. Конституційне право [текст] / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 3. К–М / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – С. 276–277.
310. Оніщенко О. В. Конституція України як основне джерело конституційного права України [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О. В. Оніщенко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 20 с.
311. Погорілко В. Джерела конституційного права України: поняття, види і система [текст] / В. Погорілко, В. Федоренко // Право України. – 2002. – № 3. – С. 8–15.
312. Котюк І. І. Види і загальна характеристика нормативних актів [текст] / І. І. Котюк // Правознавство : підручник / за відп. ред. О. В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 63–68.
313. Погорілко В. Ф. Конституційний статус [текст] / В. Ф. Погорілко // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 3. К–М / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – С. 281.
314. Майданник О. Парламентські функції: правовий зміст поняття, ознаки, конституційна регламентація [текст] / О. Майданник // Право України. – 2009. – № 6. – С. 17–22.
315. Погорілко В. Функції Українського парламенту. Від номінального до реального [текст] / В. Погорілко // Віче. – 2002. – № 2(119). – С. 17–20.
316. Конституційне право України [текст] / за ред. проф. В. Ф. Погорілка. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 487 с.

317. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей [текст] : Закон України від 24 січ. 1995 р. № 20/95-ВР // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников., Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 302–312.
318. Про міліцію [текст] : Закон України від 20 груд. 1990 р. № 565-ХІІ // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 273–292.
319. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ Української РСР [текст] : указ Президії Верховної ради Української РСР від 29 лип. 1991 р. № 1368-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 45. – С. 599.
320. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України [текст] : Закон України від 22 лютого 2006 р. № 3460-IV // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 266–273.
321. Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України [текст] : Закон України від 2 берез. 2000 р. № 1526-III // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 264.
322. Беца О. Європейський досвід гуманізації кримінального судочинства [текст] // Вісник Центру суддівських студій. – 2004. – №2–3. – С.15–27.
323. Плахотнюк П. Г. Інститут президентства в Україні: становлення та розвиток [текст] : монографія / П. Г. Плахотнюк, В. І. Мельниченко. – К., 2004. – 224 с.
324. Тодика Ю. Н. Президент України: конституційно-правовий статус [текст] : монографія / Ю. Н. Тодика. – Х., 1999. – 289 с.
325. Шатіло В. А. Теоретичні проблеми інституту Президентства в Україні [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. А. Шатіло; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 15 с.
326. Волощук О. Т. Конституційно-правові аспекти становлення й розвитку інституту Президента в Україні [текст] // ПРАВО. Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. – 2008. – № 11. – С. 107–111.
327. Цвік М. Динаміка президентської влади в Україні [текст] / М. Цвік, Н. Жук // Вісник академії правових наук України. – 2007. – № 3(46). – С. 35–38.
328. Зелінська М. Можливі моделі розвитку інституту президентства в Україні [текст] / М. Зелінська // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 69–77.
329. Гарбуз Ю. П. Підзаконні нормативно-правові акти в системі сучасних джерел конституційного права України [текст] / Ю. П. Гарбуз // ПРАВО. Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. – 2008. – № 11. – С. 120–124.
330. Заяць Н. Теоретико-правові проблеми інституту президентства в механізмі реалізації державної влади в Україні [текст] / Н. Заяць // Право України. – 2009. – № 6. – С. 29–37.
331. Дудник О. Трансформація інституту президентства в країнах СНД (2005–2006 роки) [текст] / О. Дудник // Політичний менеджмент. – 2007. – Спец. випуск. – С. 214–227.

332. Інститут президентства в сучасній політичній системі України в контексті європейського досвіду. Порівняльний аналіз. Експертний семінар. Що таке сильний президент і чи потрібен він державі? [текст] : тези учасників // Віче. – 2006. – № 11–12.
333. Котляр М. Ф. Київська Русь [текст] / М. Ф. Котляр // Історія України / за ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернативи, 1997. – С. 22–50.
334. Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинське князівство [текст] / Я. Д. Ісаєвич // Історія України / за ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернативи, 1997. – С. 50–57.
335. Смолій В. А. Українська національна революція. Створення Козацької держави [текст] / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Історія України / за ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернативи, 1997. – С. 77–114.
336. Верстюк В. Ф. Українська революція [текст] / В. Ф. Верстюк // Історія України / за ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернативи, 1997. – С. 184–244.
337. Тихонов Є. А. Глава держави [текст] / Є. А. Тихонов // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 1. А–Г / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 593–594.
338. Томенко М. Інститут президентства в українській історико-політичній думці [текст] / М. Томенко // Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. – К. : Фонд “Українська перспектива”, 1995. – Вип. 2. – 104 с.
339. Декларація про державний суверенітет України [текст] : прийнята Верховною Радою Української РСР 16 лип. 1990 р. – К. : Україна, 1991. – 8 с.
340. Про вибори Президента Української РСР [текст] : Закон Української РСР від 5 лип. 1991 р. № 1297-ХІІ // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33 (ст. 448).
341. Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР [текст] : Закон Української РСР від 5 лип. 1991 р. № 1293-ХІІ // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33 (ст. 445).
342. Про Президента Української РСР [текст] : Закон Української РСР від 5 лип. 1991 р. № 1295-ХІІ // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33 (ст. 446).
343. Конституція УРСР 1978 р. : із змінами і доповненнями за станом на 21 верес. 1994 р. [текст] // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 203–248.
344. Про внесення доповнень до Конституції (Основного Закону) України [текст] : Закон України від 21 трав. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 27 (ст. 284).
345. Котюк І. І. Президент України [текст] / І. І. Котюк // Правознавство : підручник / за відп. ред. О. В. Дзери. – 10-те вид., переробл. і доповн. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 255–259.
346. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв’язку з утворенням Державного департаменту України з питань виконання покарань [текст] : Закон України від 11 груд. 1998 № 312-ХІV // Урядовий кур’єр. – 1999. – 12 січ. (№ 4).

347. Яцишин М. М. Президентські правові ініціативи з удосконалення кримінально-виконавчої системи України [текст] / М. М. Яцишин // ПРАВО. Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. – 2008. – № 10. – С. 363–367.
348. Коваль Л. Чергова Фата-Моргана? [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrprison.org.ua/index.php?id=1210351828>
348. не відкривається !вставлено нову адресу посилання 348 номер не переставляється на місце ці два рядки не вдається видалити !!!
349. Авер'янов В. Б. Кабінет Міністрів України [текст] / В. Б. Авер'янов // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 3. К–М / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – С. 7–8.
350. Про освіту [текст] : Закон України від 23 трав. 1991 р. № 1060-ХІІ // Голос України. – 1991. – 26 черв. (№ 122).
351. Про загальну середню освіту [текст] : Закон України від 13 трав. 1999 р. № 651-ХІV // Офіційний вісник України. – 1999. – № 28 (ст. 230).
352. Про професійно-технічну освіту [текст] : Закон України від 10 лют. 1998 р. № 103/98-ВР // Офіційний вісник України. – 1998. – № 9 (ст. 319).
353. Про заходи щодо дальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян [текст] : указ Президента України від 18 лют. 2002 р. № 143/2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 9(ст. 212).
354. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми [текст] : монографія / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – 332 с.
355. Про Кабінет Міністрів України [текст] : Закон України від 16 трав. 2008 р. № 279-VI // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 17 (ст. 557).
356. Про проект Закону України “Про центральні органи виконавчої влади” від 23.03.2007 р. № 624 [текст] // Рішення Національної комісії з питань регулювання зв'язку України. – 2007. – № 3.
357. Про Закон України “Про нормативно-правові акти” [текст] : Постанова Верховної Ради України від 05.04.2001 р. № 2369-III // Офіційний вісник України. – 2001. – № 12 (ст. 506).
358. Про процедури видання нормативно-правових актів органів виконавчої влади [текст] : Закон України від 06.09.2001 р. №2899-IV перевірено все добре // Офіційний вісник України. – 2001. – № 18 (ст. 728).
359. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) [текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / А. М. Колодій; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 18 с.
360. Про Положення про дисциплінарний батальйон у Збройних Силах України [текст] : указ Президента України від 5 квіт. 1994 р. № 139/94 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад.: В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 548–556.
361. Про затвердження Положення про особливості організації і несення вартової служби в дисциплінарному батальйон (частині) [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 19 жовт. 1999 р. № 1931 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 546–548.

362. Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади [текст] : указ Президента України від 3 жовт. 1992 р. № 493/92 // Урядовий кур'єр. – 1992. – 9 жовт. (№ 42/43).
363. Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади [текст] : указ Президента України від 15 груд. 1999 р. № 1573/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 50 (ст. 2435).
364. Про Загальне положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади [текст] : указ Президента України від 12 берез. 1996 р. № 179/96 // Урядовий кур'єр. – 1996. – 28 берез. (№ 58/59).
365. Про місцеві державні адміністрації [текст] : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV // Офіційний вісник України. – 1999. – № 18 (ст. 774).
366. Короткий тлумачний словник української мови [текст] : [близько 6750 слів / за ред. Д. Г. Гринчишина]. – К. : Рад. школа, 1988. – 320 с.
367. Котюк І. І. Реалізація правових приписів [текст] / І. І. Котюк // Правознавство : підручник / за відп. ред. О. В. Дзери. – 10-те вид., переробл. і доповн. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 94–97.
368. Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки [текст] : указ Президента України від 25 груд. 2000 р. № 1376/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 52 (ст. 2258).
369. Яцишин М. М. Участь Кабінету Міністрів України й органів державної влади в становленні кримінально-виконавчої системи [електронний ресурс] / М. М. Яцишин // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 599–606. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09jmmkvc.pdf>.
370. Про поліпшення діяльності установ кримінально-виконавчої системи [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 5 серп. 1992 р. № 446 // Урядовий кур'єр. – 1992. – № 111–112. – 10 серп.
371. Про затвердження Державної програми соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, на 2004–2006 роки [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 30 серп. 2004 р. № 1133 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 35 (ст. 2344).
372. Неживець О. М. Організація та ефективність використання праці засуджених до позбавлення волі в умовах реформування кримінально-виконавчої системи [електронний ресурс] / О. М. Неживець. – Режим доступу : http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2002_4/neshivez.htm
373. Державний департамент України з питань виконання покарань [текст] // Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець; за ред. проф. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 92–110.
374. Про затвердження Інструкції про порядок здійснення заходів щодо забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, в установах кримінально-виконавчої системи [текст] : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 4 квіт. 2005 р. № 61 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 312–316.

375. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві [текст] : Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3782-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11 (ст. 51).
376. Про затвердження Положення про управління кримінально-виконавчої інспекції Державного департаменту України з питань виконання покарань [текст] : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 30 берез. 2007 р. № 68 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 316–320.
377. Про звернення громадян [текст] : Закон України від 2 жовт. 1996 р. № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47 (ст. 256).
378. Про затвердження Інструкції з діловодства за зверненням громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 14 квіт. 1997 р. № 348 // Урядовий кур'єр. – 29 трав. (№ 93/94).
379. Про затвердження Інструкції про порядок розгляду звернень громадян, їх особистого прийому в органах і установах виконання покарань [текст] : наказ Державного прийому в органах і установах виконання покарань: наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 4 трав. 2002 р. № 111 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 328–333.
380. Про затвердження Інструкції про роботу лікувально-трудова профілакторіїв Державного департаменту України з питань виконання покарань [текст] : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 17 квіт. 1999 р. № 24 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 347–358.
381. Про затвердження Положення про порядок розслідування та обліку нещасних випадків невиробничого характеру, що сталися у вільний від роботи час з особами, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах [текст] : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 5 квіт. 2006 р. № 72 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 418–421.
382. Типові правила внутрішнього розпорядку для хворих, які перебувають у лікарні [текст] : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань та Міністерства охорони здоров'я України від 18 січ. 2000 р. № 3/6 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. М. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 429–430.
383. Про затвердження Положення про психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора [текст] : наказ Державного департаменту України з питань

- виконання покарань від 5 черв. 2007 р. № 145 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 410–413.
384. Про здійснення державного санітарно-епідеміологічного нагляду на об'єктах нагляду Державної кримінально-виконавчої служби України від 06.08.2007 р. № 47/458 [текст] : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 1 груд. 2003 р. № 224 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 421–425.
385. Про затвердження Порядку забезпечення конфіденційності інформації про ВІЛ-інфікованих (із змінами і доповненнями, внесеними наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства охорони здоров'я України від 18 листопада 2003 р. № 216/532) // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 425–427.
386. Про організацію антиретровірусної терапії хворих на ВІЛ-інфекцію/СНІД осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах [текст] : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 15 лист. 2005 р. № 186/607 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 430–435.
387. Про затвердження Інструкції про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійсненням контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань [текст] : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства внутрішніх справ України від 19 груд. 2003 р. № 270/1560 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / Укладачі В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 435–475.
388. Про затвердження Інструкції з організації порядку і умов виконання покарання у виді обмеження волі [текст] : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 16 лют. 2005 р. № 27 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 526–530.
389. Про оплату праці [текст] : Закон України від 24 берез. 1995 р. № 108/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 17 (ст. 121).
390. Положення про Апеляційну комісію Державного департаменту України з питань виконання покарань з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі [текст] : наказ Державного департаменту з питань виконання покарань від 16 груд. 2003 р. за № 261 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 565–568.
391. Про затвердження Положення про умови навчання та отримання базової та повної загальної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення

- волі, у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи [текст] : наказ Міністерства науки і освіти України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 1 берез. 2002 р. № 154/55 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 596–599.
392. Про затвердження Положення про педагогічну раду виховної колонії та Типового положення про батьківський комітет при виховній колонії [текст] : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 28 січ. 2004 р. № 20 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 682–683.
393. Про затвердження Інструкції про порядок подання до Секретаріату Президента України матеріалів з питань помилування та виконання указів Президента України про помилування [текст] : наказ Державного департаменту з питань виконання покарань від 16 трав. 2006 р. № 93 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 658–663.
394. Про затвердження плану заходів щодо забезпечення соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі, на період до 2009 року [електронний ресурс] : розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 лист. 2007 р. № 1030-р. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1030-2007-%F0&chk=4/UMfPEGznhhkFW.ZiTkeV/THI4ows80msh8Ie6>
395. Заходи щодо забезпечення соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі, на період до 2009 року [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rv.gov.ua/sitenew/zdolbunivsk/ua/catalog/item/703/htm>
396. Шинкарьов Ю. В. Щодо визначення принципів кримінально-виконавчого права та законодавства [текст] / Ю. В. Шинкарьов // Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи : зб. наук. праць матер. 1-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (24 квіт. 2009 р.). – Сімф. : Кримнавчпеддержвидав, 2009. – Ч. 1. – С. 495–497.
397. Бриллиантов А. В. Уголовно-исполнительное право Российской Федерации [текст] / А. В. Бриллиантов, С. И. Курганов. – М. : Велби, Проспект, 2007. – 344 с.
398. Марисюк К. Б. Реалізація принципу поєднання покарання з виправним впливом в діяльності органів та установ виконання покарань [текст] / К. Б. Марисюк // Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи : зб. наук. праць матер. 1-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (24 квіт. 2009 р.). – Сімф. : Кримнавчпеддержвидав, 2009. – Ч. 1. – С. 469–470.
399. Богатирьов І. Г. Державна кримінально-виконавча служба України (Історія та сучасність) [текст] / І. Г. Богатирьов, О. І. Богатирьова. – Д. : ЛіралТД, 2007. – 352 с.
400. Про оперативно-розшукову діяльність [текст] : закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-ХІІ // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 292–302.

401. Шемшученко Ю. С. Правовий статус [текст] / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Пархоменко // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 5 / Ю. С. Шемшученко [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2003. – С. 44.
402. Гель А. П. Правовий статус засуджених [текст] // Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець; за ред. проф. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 111–132.
403. Денисова Т. А. Правовий статус засуджених [текст] / Т. А. Денисова // Кримінально-виконавче право : навч. посіб. / В. А. Бадира [та ін.] ; за ред. Т. А. Денисової. – К. : Істина, 2008. – С. 47–61.
404. Лисодєд О. В. Правовий статус засуджених [текст] / О. В. Лисодєд // Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України / А. П. Гель, О. Г. Колб, В. О. Корчинський [та ін.] ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 30–53.
405. Теорія держави і права [текст] : підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський; за ред. С. Л. Лисенкова. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 427 с.
406. Шемшученко Ю.С. Деліктологія [текст] // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 2. Д-Й / редкол. : Ю. С. Шемшученко [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1999. – С. 55–56.
407. Про пенсійне забезпечення [текст] : Закон України від 5 лист. 1991 р. № 1788-XII // Офіційний вісник України. – 1991. – 7 лист.
408. Про адвокатуру [текст] : Закон України від 19 груд. 1992 р. № 2887-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 9. – Ст. 62.
409. Правила тримання осіб, узятих під варту, і засуджених у ізоляторах Державного департаменту України з питань виконання покарань [текст] : затв. наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 20 верес. 2000 р. № 192 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 571–586.
410. Правила поведінки в слідчих ізоляторах осіб, узятих під варту, і засуджених [текст] : затв. наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 20 верес. 2000 р. № 192 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 586–591.
411. Забезпечення соціально-правового захисту співробітників пенітенціарної системи [електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.irf.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=11208&Itemid=116
412. Організація охорони, нагляду і безпеки в установах виконання покарань, діяльність слідчих ізоляторів [електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/punish/control/uk/publish/category?cat_id=61952
413. Про внесення змін до деяких указів Президента України [електронний ресурс] : указ Президента України від 19 квіт. 2006 р. № 316/2006. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=316%2F2006>.
414. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України з питань діяльності органів і установ виконання пока-

- рань [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 1 серп. 2006 р. № 1074 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 31 (ст. 2233).
415. Стан розвитку та реформування Державної кримінально-виконавчої служби України [електронний ресурс] (Офіційний веб-сайт). – Режим доступу : http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=50321&cat_id=50036...
416. Чинники, що вимагають потребу у реформуванні пенітенціарної системи України [електронний ресурс] (Офіційний веб-сайт Департаменту). – Режим доступу : http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=50321&cat_id=50036
417. Куліш А. М. Підвищення правової культури правоохоронців як фактор оптимізації діяльності правоохоронної системи України [текст] / А. М. Куліш // ПРАВО. Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. – 2008. – № 11. – С. 52–54.
418. Зеленко І. П. Правова культура працівників органів внутрішніх справ (загальнотеоретичний аспект) [текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І. П. Зеленко ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2005. – 175 с.
419. Тюрма (Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії) [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%8E%D1%80%D0%BC%D0%B0...>
420. Енциклопедія українознавства [текст] : у 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк : Молоде життя, 1954–1989. – (Укр.).
421. Структура та компетенції керівних органів Державної кримінально-виконавчої системи України [електронний ресурс] (Офіційний веб-сайт Департаменту). – Режим доступу : http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article;jsessionid=3567FCA58BD3E91BAC21B25FAA32A986?art_id=45660&cat_id=45331
422. Управління системою виконання покарань [електронний ресурс] (Інформаційний портал Харківської правозахисної групи). – Режим доступу : . <http://www.khpg.org/index.php?id=1157701172&version>
- 422.
423. Діяльність кримінально-виконавчої інспекції [електронний ресурс] (Офіційний веб-сайт Департаменту). – Режим доступу : http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=50321&cat_id=50036
424. Галай А. О. Організаційно-правові засади формування та функціонування персоналу установ виконання покарань [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / А. О. Галай ; Нац. акад. держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2003. – 18 с.
425. Про державну виконавчу службу [текст] : Закон України від 24 берез. 1998 р. № 202/98-ВР // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 519–526.
426. Про виконавче провадження [текст] : Закон України від 21 квіт. 1999 р. № 606-XIV // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 476–519.
427. ПРЕС-РЕЛІЗ щодо діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України [електронний ресурс] (Офіційний веб-сайт). – Режим доступу : <http://>

- www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article;jsessionid=3567FCA58BD3E91B AC21B25FAA32A986?art_id=45660&cat_id=45331
428. Ягунов Д. В. Державне управління пенітенціарною системою України: механізм ресоціалізації засуджених [текст] : автореф. дис. ... канд. наук з державного управління : 25.00.02 / Д. В. Ягунов; Одес. регіон. ін-т держ. управління Нац. акад. держ. управління при Президентіві України. – О., 2004. – 21 с.
429. Мойсик В. Кримінально-виконавча система України – реформувати чи підпорядковувати [текст] / В. Мойсик // Голос України. – 2005. – 15 берез.
430. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ombudsman.kiev.ua/dopovid%204/Dop4_%20Zmist.htm.
431. Яцишин М. М. Поняття та складові елементи стратегії і тактики запобігання злочинам в установах виконання покарань України [текст] / М. М. Яцишин // Юридична Україна. – 2009. – № 3. – С. 111–115.
432. Оперативно-службова та виробничо-господарська діяльність органів і установ виконання покарань у 1999 році [текст] // Інформ. бюл. Головного управління виконання покарань МВС України. – 2000. – № 4. – С. 12–18.
433. Лихолоб В. Г. Віктимологія [текст] / В. Г. Лихолоб // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 1. А–Г / редкол. : Ю. С. Шемшученко [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 472–473.
434. Дотримання прав ув'язнених в Україні. 2006 [текст] // Аспект : інформ. бюл. – Донецьк: Донец. меморіал, 2007. – № 1(18). – С. 3–28.
435. Яцишин М. М. Регламентація правового статусу засуджених за вчинені злочини у місцях позбавлення волі (повторні злочини) [текст] / М. М. Яцишин // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2008. – № 19. – С. 222–229.
436. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика [текст]. У 3 кн. Кн. 1. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – 424 с.
437. Захаров Є. Діяльність Державного департаменту України з питань виконання покарань потребує термінових змін [електронний ресурс] / Є. Захаров, О. Букалов, О. Беца. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1203670974>
438. Неживець О. М. Забезпечення соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. М. Неживець; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 20 с.
439. Ярошенко І. Законодавство України про соціальний захист [текст] / І. Ярошенко // Юридична Україна. – 2008. – № 9. – С. 63–67.
440. Єрмоленко Д. О. Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальної державі [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. О. Єрмоленко; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2002. – 19 с.
441. Наливайко В. С. Кримінальні проблеми ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. С. Наливайко; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2000. – 16 с.

442. Семаков Г. С. Соціальна адаптація та надання допомоги особам, звільненим з місць відбування покарання [текст] / Г. С. Семаков, І. С. Яковець // Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець; за ред. проф. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 548–566.
443. Про затвердження Інструкції про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі [текст] : наказ Міністерства внутрішніх справ України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 4 лист. 2003 р. № 1303/203 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад. В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 671-677.
444. Зливко С. Теоретичні організаційні та правові аспекти участі державних та громадських інституцій у діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України [текст] / С. Зливко // Форум права. – 2007. – № 3. – С. 104–106.
445. Олійник А. Ю. Основи теорії права. Правові відносини [текст] / А. Ю. Олійник // Правознавство : підручник / С. Е. Демський, В. С. Ковальський, А. М. Колодій (керівн. авт. кол.) [та ін.] ; за ред. В. В. Копейчикова. – 7-е вид., стер. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 105–108.
446. Денисова Т. А. Контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань [текст] / Т. А. Денисова // Кримінально-виконавче право : навч. посіб. / В. А. Бадира [та ін.] ; за ред. Т. А. Денисової. – К. : Істина, 2008. – С. 84–98.
447. Положення про спостережні комісії : наук.-практ. коментар [текст] / Н. Г. Калашник [та ін.] ; за ред. Н. Г. Калашник, О.Г. Колба. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – 220 с.
448. Гель А. П. Громадський контроль та участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених [текст] // Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за ред. проф. А. Х. Стапанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 147–158.
449. Котюк І. І. Ознаки і місце правових норм у системі інших соціальних норм [текст] / І. І. Котюк // Правознавство : підручник / за відп. ред. О. В. Дзери. – 10-те вид., переробл. і доповн. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 51–53.
450. Доповідь Уряду України за наслідками візиту до України Європейського комітету по запобіганню тортурам та нелюдському, або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (СРТ) [текст] : від 10–26 верес. 2000 р. Прийнята 9 берез. 2001 р. : неофіц. переклад / Рада Європи, СРТ/Inf 23. – Страсбург, 2002. – 60 с.
451. Яковець І. С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань. Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006.
452. Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики [текст] : указ Президента України від 31 лип. 2004 р. № 854/2004 // Президентський вісник. – 2004. – № 28.
453. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовт. 2004 р. № 1378 // Урядовий кур’єр. – 2004. – № 88–89. – 20 жовт.

454. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя [текст] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 лист. 1996 р. № 9 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. – 2-ге вид., змін. і доповн. – К. : Скіф, 2007. – С. 9-15.
455. Про судову практику про злочини, пов'язані з порушенням режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі [текст] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 берез. 1993 р. № 2 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / за заг. ред. В. Т. Маляренка ; упор. П. П. Пилипчук. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 98–107.
456. Олійник А. Ю. Загальна характеристика концепцій про сутність і соціальне призначення держави [текст] / А. Ю. Олійник // Правознавство : підручник / С. Е. Демський [та ін.] ; за ред. В. В. Копейчикова. – 7-е вид., стер. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 47–53.
457. Четверикова Л. О. Соціальна держава: структурно-функціональний аналіз [текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Л. О. Четверикова; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2006. – 19 с.
458. Яцишин М. М. Концептуальні засади реформування кримінально-виконавчої системи [текст] / М. М. Яцишин // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ : наук.-теорет. журн. – 2009. – № 2(63). – С. 39–46.
459. Оробець К. Права громадян України, які відбувають покарання [електронний ресурс] / К. Оробець. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2213>
460. Теория государства и права [текст] / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – 2-ге изд. перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2001. – 389 с.
461. Осауленко О. І. Конституційні основи формування змісту та системи правового регулювання статусу засуджених до позбавлення волі та їх втілення в законодавстві України (загальнотеоретичні питання) [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. І. Осауленко ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 1997. – 19 с.
462. Загальна теорія держави і права [текст] / М. В. Цвік [та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 320 с.
463. Авраменко Л. В. Теорія держави та права [текст] / Л. В. Авраменко. – Х. : Вапнярчук Н. М., 2004. – 320 с.
464. Кушніренко О. Г. Права і свободи людини та громадянина [текст] / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. – Х. : Факт, 2001. – 247 с.
465. Про внесення деяких змін у виправно-трудоий кодекс України [електронний ресурс] : указ Президії Верховної Ради України від 18 січня 1991р. № 721 28 січня 1991 р. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>
466. Концепція Комплексної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби України на 2008–2017 роки [електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=61799&cat_id=47930
467. Шемшученко Ю. С. Концепція правова [текст] // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 3. К–М / редкол. : Ю. С. Шемшученко [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – С. 339.

468. Короткий тлумачний словник української мови [текст] / за ред. Д. Г. Гринчишина. – К. : Рад. школа, 1988. – 320 с.
469. Первомайський В. Б. Адаптація [текст] / В. Б. Первомайський // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 1. А–Г / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 41.
470. Савчук К. О. Імплементация [текст] / К. О. Савчук // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 2. Д–Й / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) [та ін.] – К. : Укр. енцикл., 1998, 1999. – С. 667–668.
471. Спільна стратегія ЄС щодо України, ухвалена на Гельсінському самміті Євросоюзу [текст] : від 11 груд. 1999 р. // Міжнародні договори. – К., 1999. – С. 1–3.
472. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу [текст] : указ Президента України № № 615/98 від 11 черв. 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 24. – С. 870.
473. Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 р. № 1496 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 33. – С. 1735.
474. Положення про Міжвідомчу координаційну раду з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [текст] : постанова Кабінету Міністрів України № 1773 від 12 лист. 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 30. – С. 644.
475. Про склад Національної ради з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [текст] : указ Президента України від 30 серп. 2000 р. № 1033/2000 // Право України. – 2000. – № 9. – С. 18–19.
476. Про Програму Інтеграції України до Європейського Союзу [текст] : указ Президента України від 14 верес. 2000 р. № 1072/2000 // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 82–83. – 17 верес.
477. Шикеринець Р. І. Взаємодія норм міжнародного та національного права [текст] / Р. І. Шикеринець // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. наук. статей за матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 1–2 черв. 2007 р. У 2 т. Т. 2 / уклад. : Т. Д. Климчук, І. М. Якушев. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – С. 374–376.
478. Яцишин М. М. Взаємодія та взаємовплив законодавства України та Польщі на сучасному етапі (кримінально-виконавчий аспект) [текст] / М. М. Яцишин // Науковий вісник Волинського державного університету. Історичні науки. – 2007. – № 1. – С. 66–69.
479. Яцишин М. Перебудова кримінально-виконавчого процесу України в контексті європейських і світових правових стандартів [текст] / М. Яцишин // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 7(163). – С. 140–144.
480. Про забезпечення виконання органами прокуратури України “Угоди між Генеральною Прокуратурою України і Міністерством юстиції Республіки Польща на виконання статті 3 Договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24 травня 1993 року” [електронний ресурс] : наказ Генерального прокурора України № 27 від 16 лист. 1998 р. – Режим доступу : <http://www.google.com.ua/ur>

- ?sa=t&source=web&ct=res&cd=1&ved=0CAYQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.gov.ua%2Fua%2Ffile_downloader.html%3F_m%3Dfslib%26_t%3Dfsfile%26_c%3Ddownload%26file_id%3D84264&ei=8PmLS5_hEoWQmwOYjs20BA&usg=AFQjCNGF9pn6P643tlOB5MYvzI1w17BzZw
481. Бошицький Ю. Україна – Польща: поглиблення інтеграції юридичної науки та освіти [текст] / Ю. Бошицький // Юридична газета. – 2005. – № 21(57). – 14 лист.
482. Сенько М. М. Розвиток сучасної науки кримінального права в Республіці Польща [текст] / М. М. Сенько // Часопис Київського університету права : укр. наук.-теорет. часопис. – К. : Київ. ун-т права. – 2001. – № 1. – С. 194–196.
483. Джерела Особливої частини кримінального законодавства Республіки Польща [електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pravo.vuzlib.net/book_z310_page_9.html
484. Kodeks Karny. Praktyczny komentarz (praca zbiorowa) / Pod red. prof., d-r hab. M. Mozgawy. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2007. – 724 s.
485. Про деякі показники діяльності органів і установ Державної кримінально-виконавчої служби України [текст]. – К. : ДДУПВП, 2006. – № 1. – 1078/Кд. – 17 берез. – 15 с.
486. Шинальський О. Право людини в місцях позбавлення волі – час перейти від слів до діла [текст] / О. Шинальський // Голос України. – 2006. – 18 лист.
487. Романенко О. В. До питання участі інститутів громадянського суспільства у формуванні пенітенціарної політики в Україні [текст] / О. В. Романенко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : Бюл. Київ. ін-ту внутр. справ, 2006. – № 5. – С. 15–23.
488. Радов Г. А. Персонал и взаимодействие тюрьмы и общества [текст] / Г. А. Радов // Тюрьма и общество. – Донецк: Донец. мемориал, 2006. – № 3 – С. 14–28.
489. Букалов А. Судебная статистика: Итоги 2000 года [текст] / А. Букалов // Аспект : інформ. бюл. – Донецк: Донец. мемориал, 2001. – № 1. – С. 14–28.
490. Сухоруков А. П. Правозащитные организации – союзники или оппоненты [текст] / А. П. Сухоруков // Тюрьма и общество. – Донецк, 2000. – С. 28–30.
491. Колб О. Г. Кримінально-виконавче право України [текст] : навч. посіб. / О. Г. Колб [та ін.]. – Луцьк, 2000. – 162 с.
492. Петков В. Впровадження в практику наукових досягнень – запорука покращення роботи пенітенціарної системи [текст] / В. Петков // Закон і обов'язок. – 1996. – № 1. – С. 3–8.
493. Збірка договорів Ради Європи [текст] : офіц. перекл. – К. : Парламентське вид-во, 2000. – 654 с.
494. Конституція Республіки Польща [текст]. – Варшава: Изд-во Сейма, 1997. – 240 с.
495. Льошенко О. Імplementація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини в національну правову систему України [текст] / О. Льошенко // Право України. – 2009. – № 6. – С. 76–80.
496. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. [текст] // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 1. А–Г / редкол. : Ю. С. Шемшученко [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – 672 с.

497. Коваль І. Експертиза нормативно-правових актів та їх проєктів на відповідність Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини [текст] / І. Коваль // Право України. – 2009. – № 1. – С. 47–50.
498. Аналіз відповідності Кримінально-виконавчого кодексу України європейським стандартам та рекомендаціям Європейського комітету із запобігання катуванням та жорсткому поводженню [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1184074406>
499. Романов М. Аналіз відповідності управлінського законодавства, яке регламентує порядок та умови тримання осіб, щодо яких обраний запобіжний захід у виді тримання під вартою в СІЗО, стандартам й рекомендаціям Європейського комітету із запобігання катуванням та жорсткому поводженню [електронний ресурс]. – Режим доступу : www.khpg.org/index.php?id=1156659652
500. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини [текст] : Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
501. Колодій А. М. Словник юридичних термінів [текст] / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник // Правознавство : підручник / С. Е. Демський [та ін.] ; за ред. В. В. Копейчикова. – 7-е вид., стер. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 710–720.
502. Скрипнюк О. Європейський вибір України: проблеми реалізації принципу законності [текст] / О. Скрипнюк // Право України. – 2009. – № 1. – С. 97–102.
503. Оніщук М. Судово-правова реформа: чи буде дано відповідь на виклик часу [текст] / М. Оніщук // Право України. – 2003. – № 5. – С. 17–22.
504. Пепеляев С. Г. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / С. Г. Пепеляев; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 20 с.
505. Яковець І. С. Політика у сфері виконання кримінальних покарань [текст] / І. С. Яковець // Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець; за ред. проф. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 13–25.
506. Калашник Н. Г. Права людини в установах Державної кримінально-виконавчої служби [текст] / Н. Г. Калашник // Відновне правосуддя в Україні. – 2005. – № 1–2 (1–2). – С. 7–12.
507. Яцишин М. Гуманізація кримінально-виконавчого права України [текст] / М. Яцишин // Юридична Україна. – 2008. – № 9. – С. 100–104.
508. Вербенський М. Г. Гуманізація виконання покарань в Україні [текст] / М. Г. Вербенський // Вісник Центру суддівських студій. – 2004. – № 2–3. – С. 6–10.
509. Любченко В. М. Сутність засобів впливу на засуджених [текст] / В. М. Любченко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : КІВС, 2000. – № 5. – С. 140–143.
510. Александров Ю. В. Амністія [текст] / Ю. В. Александров // Юридична енциклопедія : В 6 т. Т. 1. А–Г / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 103–104.

511. Маляренко В. Т. Амністія та помилування в Україні [текст] : навч. посібник / В. Т. Маляренко, А. А. Музика. – К. : Атіка, 2007. – 700 с.
512. Про внесення змін до статті 3 Закону України “Про застосування амністії в Україні” [текст] : Закон України від 19 груд. 1996 р. № 620/96-ВР // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 9. – Ст. 69.
513. Про внесення змін до Закону України “Про застосування амністії в Україні” [текст] : Закон України від 18 груд. 2000 р. № 1745-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 35. – Ст. 281.
514. Про внесення змін до Закону України “Про застосування амністії в Україні” щодо приведення норм закону у відповідність з чинним кримінальним законодавством [текст] : Закон України від 19 груд. 2006 р. № 491-V // Урядовий кур’єр. – 2006. – 30 груд.
515. Про амністію осіб, які брали участь у масових акціях протесту проти несвоєчасних виплат заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат [текст] : Закон України від 21 лист. 1996 р. № 533/96-ВР // Голос України. – 1996. – 18 груд.
516. Про амністію з нагоди першої річниці Конституції України [текст] : Закон України від 26 черв. 1997 р. № 401/97-ВР // Урядовий кур’єр. – 1997. – 15 лип.
517. Про порядок здійснення помилування осіб, засуджених судами України [текст] : указ Президента України від 31 груд. 1991 р. № 22 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 293.
518. Про Положення про порядок здійснення помилування [текст] : указ Президента України від 12 квіт. 2000 р. № 588/2000 // Урядовий кур’єр. – 2000. – 28 квіт.

ДОДАТКИ

Додаток А.1

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE
OF UKRAINE

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

LESYA UKRAINKA
VOLYN NATIONAL UNIVERSITY

Україна, 43025 м. Луцьк, пр. Воли, 13

Тел.: +38(03322) 4-10-07

Факс: +38(0332) 72-01-23

Ел. пошта: post@univer.lutsk.ua

www.vdu.edu.ua

Prosp.Voli, 13, Lutsk 43025, Ukraine

Tel.: +38(03322) 4-10-07

Fax: +38(0332) 72-01-23

E-mail: post@univer.lutsk.ua

www.vdu.edu.ua

24.11.2009р. № 3/4044

на № _____ від _____

ДОВІДКА – АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження

Видана кандидату історичних наук, доценту кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки Яцишину М.М. про те, що результати його дисертаційного дослідження „Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України” на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних та правових вчень) впроваджені в навчальний процес Волинського національного університету імені Лесі Українки (юридичний факультет, спецкурс „Сучасна кримінально-виконавча політика України”, освітньо-кваліфікаційний рівень – Магістр, навчально-науковий центр післядипломної освіти, спецкурс „Адаптація кримінально-виконавчого права України до європейських та світових правових стандартів”, спеціальність „Правознавство”) та використовуються для проведення наукових розробок в галузі юриспруденції.

Проректор з наукової роботи

Цьось А.В.

ДЕРЖАВНИЙ ДЕПАРТАМЕНТ УКРАЇНИ
З ПИТАНЬ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОГО ДЕПАРТАМЕНТУ УКРАЇНИ З ПИТАНЬ
ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ
вул. Січова, 22, м. Луцьк, 43008, тел. (03322) 5-03-81, тел./факс 5-01-40, Е-mail: 02@kvs.gov.ua
Код ЄДРПОУ 08562654

25.11.09 № 213-1604

ДОВІДКА-АКТ
впровадження результатів дисертаційного дослідження

Видана кандидату історичних наук, доценту кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки Яцишину М.М. про те, що він дійсно провів науково-дослідну роботу з теми дисертаційного дослідження «Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук з впровадженням відповідних результатів в практичну діяльність органів та установ кримінально-виконавчої системи Волинської області у вигляді розробки пропозицій щодо вдосконалення ефективності роботи та адаптації до кращих європейських та світових стандартів.

Начальник управління
генерал-майор міліції

В.А.Макогончук

ДОВІДКА

Видана кандидату історичних наук, доценту кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки Яцишину М.М. про те, що він дійсно на базі органів і установ управління Державного департаменту України з питань виконання покарань у Волинській області проводив науково-дослідну роботу з теми дисертаційного дослідження «Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук з впровадженням відповідних результатів в практичну діяльність органів та установ кримінально-виконавчої системи Волинської області у вигляді розробки пропозицій щодо вдосконалення ефективності роботи та адаптації до кращих європейських та світових стандартів.

Начальник управління
ДДУПВП у Волинській області
генерал-майор міліції

В.А.Макогончук

**ДЕРЖАВНИЙ ДЕПАРТАМЕНТ УКРАЇНИ
З ПИТАНЬ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОГО ДЕПАРТАМЕНТУ УКРАЇНИ
З ПИТАНЬ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ У РІВНЕНСЬКІЙ ОБЛАСТІ**
вул. Словацького, 7, м. Рівне, 33028 тел. (0362) 26-96-02, факс 26-76-07, E-mail: rivne@kvs.gov.ua
Код ЄДРПОУ 08564357

А.О. 1010 п.

№ 19/14 - 183

на № _____ від _____

**Довідка - акт
впровадження результатів дисертаційного дослідження**

Комісія у складі: полковника внутрішньої служби Вороб'я Олександра Васильовича - начальника управління Департаменту в Рівненській області, полковника внутрішньої служби Тітовця Петра Миколайовича - першого заступника начальника управління Департаменту в Рівненській області, полковника внутрішньої служби Філюка Валерія Леонідовича - заступника начальника управління з соціально - виховної, психологічної роботи та діяльності кримінально - виконавчої інспекції управління Департаменту в Рівненській області, склала цей акт про те, що кандидатом історичних наук, доцентом кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки Яцишиним М.М. проводилась науково-дослідна робота за темою дисертаційного дослідження «Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук з впровадженням відповідних результатів в практичну діяльність органів та установ виконання покарань Рівненської області у вигляді розробки пропозицій щодо удосконалення ефективності роботи та адаптації до кращих європейських та світових стандартів.

Комісія вважає, що представлені пропозиції, отримані на основі проведеної науково-дослідної роботи, виявили в цілому їх ефективність і будуть враховані при подальшому впровадженні в практичну діяльність органів та установ виконання покарань області.

Начальник управління Департаменту
в Рівненській області
полковник внутрішньої служби

О.В. Воробей

Перший заступник начальника управління
Департаменту в Рівненській області
полковник внутрішньої служби

П.М. Тітовець

Заступника начальника управління з
соціально-виховної, психологічної роботи
та діяльності кримінально - виконавчої
інспекції управління Департаменту
в Рівненській області
полковник внутрішньої служби

В.Л. Філюк

АПЕЛЯЦІЙНИЙ СУД ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

43001 м. Луцьк, вул. Червоного Хреста, 10, тел/факс 721519

14.01.2010 № 1.7/19

ДОВІДКА

Видана кандидату історичних наук, доценту кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки Яцишину М.М. про те, що він дійсно вивчав в апеляційному суді Волинської області архівні кримінальні справи, які були порушені за фактами вчинення злочинів засудженими до позбавлення волі в установах виконання покарань у Волинській області.

Вивчення вказаних матеріалів проводилось у відповідності із затвердженою темою дисертаційного дослідження «Історико - правові засади кримінально - виконавчої політики України» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних та правових вчень.

Голова апеляційного суду

П.Т.Філюк

ДЕРЖАВНИЙ ДЕПАРТАМЕНТ УКРАЇНИ З ПИТАНЬ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ
 УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОГО ДЕПАРТАМЕНТУ УКРАЇНИ
 З ПИТАНЬ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
 вул. Архипенка, 1 м. Львів, 79005, телефон(0322)76-76-27 Код ЄДРПОУ08563926

ДОВІДКА - АКТ

«25» 12 2009 року

м. Львів

Комісія у складі: генерал – майора внутрішньої служби Ільницького Василя Яковича - начальника управління Державного департаменту України з питань виконання покарань у Львівській області, підполковника внутрішньої служби Драча Романа Олексійовича - першого заступника начальника управління, підполковника внутрішньої служби Демківа Мирослава Богдановича - заступника начальника управління з соціально – виховної, психологічної роботи та діяльності кримінально – виконавчої інспекції склала даний акт про те, що кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави та права Волинського національного університету ім. Лесі Українки Яцишин М.М., на базі органів і установ виконання покарань управління Державного департаменту України з питань виконання покарань у Львівській області проводив науково – дослідну роботу з теми дисертаційного дослідження «Історико – правові засади кримінально – виконавчої політики України» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук з спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави та права, історія політичних та правових вчень з впровадженням відповідних результатів в практичну діяльність установ кримінально – виконавчої системи Львівської області у вигляді розробки пропозицій щодо удосконалення ефективності роботи та адаптації до кращих європейських та світових стандартів

Начальник управління
генерал – майор внутрішньої служби

В.Я. Ільницький

Перший заступник начальника управління
підполковник внутрішньої служби

Р.О. Драч

Заступник начальника управління
з соціально-виховної, психологічної роботи
та діяльності кримінально - виконавчої інспекції
підполковник внутрішньої служби

М.Б. Демків

УДК 343.24(477)(073)
ББК 67.409.021(4УКР)
Я 93

*Рекомендовано до друку методичною радою
Волинського національного університету ім. Лесі Українки
(протокол № 2 від 21 жовтня 2009 р.)*

Рецензенти:

Колб О. Г. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права і процесу ВНУ ім. Лесі Українки

Юхимюк О. М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права ВНУ ім. Лесі Українки

Розробник: Яцишин М. М., кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права ВНУ ім. Лесі Українки

Я 93 Сучасна кримінально-виконавча політика України: робоча навчальна програма спецкурсу. –Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – 20 с.

Робоча навчальна програма спецкурсу містить тематичний план змістових модулів, орієнтований перелік питань до семінарських занять і підсумкового контролю, завдання для самостійної та індивідуальної роботи, рекомендовану літературу й інтернет-ресурси.

УДК 343.24(477)(073)
ББК 67.409.021(4УКР)

© Яцишин М. М., 2009

© Волинський національний
університет ім. Лесі Українки, 2009

Структура програми навчального курсу “Сучасна кримінально-виконавча політика України”

1. Опис навчального курсу

Напрямок, спеціальність, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристики навчального процесу
Напрямок: 8.060101 – Право	Кількість кредитів, відповідних ECTS: 1.5 Загальна кількість годин: 52
Спеціальність: 8.060101 – Правознавство	Тип курсу: обов'язкова Рік підготовки: 5
Освітньо-кваліфікаційний рівень: магістр	Семестр: 1–2 Лекції: 18
Кримінально-правова спеціалізація	Практичні: 18 Індивідуальні роботи: 8 Консультації: 6 Модулі: 1 Змістовні модулі: 3 Вид контролю: залік

УДК 343.24 (073)
ББК 67.409.0 (4УКР) р 30-2
Я 93

*Рекомендовано до друку методичною радою
Волинського національного університету ім. Лесі Українки
(протокол № 2 від 21 жовтня 2009 р.)*

Рецензенти:

Колб О. Г. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права і процесу ВНУ ім. Лесі Українки

Юхимюк О. М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права ВНУ ім. Лесі Українки

Розробник: Яцишин М. М., кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права ВНУ ім. Лесі Українки

Я 93 Адаптація кримінально-виконавчої політики та кримінально-виконавчого права України до європейських та світових правових стандартів: робоча навчальна програма спецкурсу. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – 15 с.

Робоча навчальна програма спецкурсу містить тематичний план змістових модулів, орієнтований перелік питань до семінарських занять і підсумкового контролю, завдання для самостійної та індивідуальної роботи, рекомендовану літературу й інтернет-ресурси.

УДК 340.15(073)
ББК 67.081.1р30-2+67081.2р30-2

© Яцишин М. М., 2009
© Волинський національний
університет ім. Лесі Українки, 2009

СТРУКТУРА ПРОГРАМИ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ

«Адаптація кримінально-виконавчої політики та кримінально-виконавчого права України до європейських та світових правових стандартів»

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ

Напрямок, спеціальність освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчального курсу
Напрямок: 0601 – право Спеціальність: 7.060101 правознавство Освітньо-кваліфікаційний рівень: спеціаліст	Загальна кількість годин: 81 Тип курсу: обов'язкова Рік підготовки: 3 Семестр: 6 Лекції: 16 Практичні: 4 Самостійна робота: 61 Модулів: 1 Змістових модулів: 3 Вид контролю: залік

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ**Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності**

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-06

№ 04-19/14-3830

"30" грудня 2009 р.

**Проректору з наукової роботи
Волинського національного
університету імені Лесі Українки
Цьосю А.В.**

Шановний Анатолію Васильовичу!

Розглянувши пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства з питань формування та реалізації кримінально-виконавчої політики України, підготовлені доцентом кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки М.М. Яцишиним (вих. №3/4213 від 09.12.2009 р.), повідомляємо, що запропоновані зміни до чинного законодавства будуть враховані у законодавчій роботі Комітету.

З повагою**Голова Комітету****В.Швец**

Пропозиції

до проекту Закону України “Про внесення змін до Кримінально-виконавчого та Кримінально-процесуального кодексів України з приводу прав і свобод людини та громадянина”

Внести зміни до таких законодавчих актів України:

I. У Кримінально-виконавчому кодексі України:

1) ч. 1 ст. 1 викласти в такій редакції:

“1. Кримінально-виконавче законодавство регламентує кримінально-виконавчу діяльність органів та установ виконання покарань, порядок і умови виконання і відбування кримінальних покарань з метою відновлення соціальної справедливості (кари) й створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, недопущення тортур та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження із засудженими як з боку посадових і службових осіб держави, так і інших осіб”;

2) у ст. 5 після слів “перед законом” додати вираз “поваги до прав і основоположних свобод людини та громадянина”; та принцип “зменшення кримінальних репресій”;

3) ст. 6 залишити в редакції пропонуваного проекту Закону;

4) доповнити ч. 2 ст. 3 після слова “покарання” реченням такого змісту: “та на час, встановлений законодавством для погашення або зняття судимості”;

5) ч. 3 ст. 6 проекту викласти у такій редакції: “Метою виконання покарання є відновлення соціальної справедливості, забезпечення встановлених законом правообмежень для засуджених, здійснення кари”... і далі за текстом;

6) ч. 2 ст. 7 викласти в такій редакції: “Засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, передбачених Конституцією та законами України і встановлених вироком та іншими рішеннями суду” (це логічно витікає з правової природи ст. 4 Кримінально-виконавчого кодексу України);

7) у ч. 1 ст. 24 проекту перед словом “члени” додати “голова та...” і далі за текстом.

II. У Кримінально-процесуальному кодексі (КПК) України:

1) розмежувати самостійність процесуальних інститутів пред’явлення обвинувачення та допиту обвинуваченого шляхом перейменування глави 12 КПК України “Пред’явлення обвинувачення і допит обвинуваченого” на “Притягнення особи як обвинуваченої і її допит”;

2) ст. 131 КПК України викласти в такій редакції: “При доведеності обставин, які містять ознаки складу злочину та встановлюють подію злочину, винність особи в скоєнні злочину, та за відсутності обставин, які виключають провадження по справі, слідчий вносить мотивовану постанову про притягнення особи як обвинуваченого”;

3) внести доповнення до ст. 132 КПК України щодо зазначення у постанові про притягнення особи як обвинуваченого мотиву скоєння злочину;

4) доповнити ст. 143 КПК України таким реченням: “Забороняється ставити запитання, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї (навідні запитання)”;

5) ч. 3 ст. 245 КПК України викласти у такій редакції: “Постанова судді є остаточною, оскарженню та опротестуванню не підлягає, на неї не може бути винесено подання прокурором”;

6) ч. 2 ст. 368 КПК України доповнити п. 5 такого змісту: “коли не були з’ясовані з достатньою повнотою дані про особу обвинуваченого”, та п. 6 такого змісту: “коли не були вивчені та досліджені документи, речові та інші докази, які підтверджують обставини й факти, які характеризують особу обвинуваченого”.

Примітка: розробник М. М. Яцишин.

Пропозиції до проекту закону розглянуті та схвалені на засіданні кафедри теорії та історії держави і права ВНУ ім. Лесі Українки (протокол № 4 від 14.10.2009 р.)

Додаток Б.3.2

Пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства з питань формування та реалізації кримінально-виконавчої політики України

Для гармонізації змісту кримінально-виконавчої та кримінально-правової політики слід, на нашу думку, здійснити такі заходи:

1. Враховуючи, що і Кримінально-виконавчий кодекс (КВК) України (ст. 5) і Кримінально-процесуальний кодекс (КПК) України (ст. 14–22) фактично закріпили принципи, які є похідними від засад кримінально-правової політики, у чинному Кримінальному кодексі (КК) України необхідно визначити принципи останньої. При цьому, дотримуючись положення про відмінність принципів політики і законодавства, а також діяльності суб’єктів щодо їх реалізації (про що йшлося у другому розділі нашої роботи) та враховуючи, що досі в науці немає єдиного підходу до системи принципів кримінально-правової політики України, за основу законодавчо визначених принципів цього виду політики у сфері боротьби зі злочинністю можна взяти ті, що широко висвітлені у різноманітних доктринальних джерелах, зокрема у підручниках і навчальних посібниках з курсу кримінального й кримінально-виконавчого права. Без сумніву, ряд із принципів кримінально-правової політики може співпадати з такими однойменної галузі права та діяльності суб’єктів щодо їх реалізації (правоохоронних органів і судів), проте це не означає, що вони є тотожними за обсягом. Цілком очевидно, що за змістом та обсягом принципи політики є ширшими, ніж принципи законодавства.

2. Цілком очевидним є й висновок про те, що мета кримінального покарання, зазначена у ст. 1 КВК України, є дещо ширшою за обсягом і змістом, ніж у ст. 50 КК України. У зв'язку з цим з ч. 1 КВК України необхідно вилучити словосполучення “ресоціалізація засуджених”. Це визначення не є функцією органів та установ виконання покарань і безпосереднім складником кримінально-виконавчої політики, а становить прерогативу державних органів виконавчої влади, що займаються питаннями соціальної політики (системи органів Міністерства праці та соціальної політики України), на які законодавством покладено обов'язок щодо ресоціалізації колишніх засуджених.

3. Необхідно впорядкувати норми КВК України в частині, що регулюють питання залучення засуджених до позбавлення волі до праці. Виходячи зі змісту ст. 8 та ст. 107 КВК України, слід визнати, що засуджені у місцях позбавлення волі мають право, а не обов'язок працювати під час відбування покарання. Тому у ст. 133 КВК України слід вираз “засуджений, який необґрунтовно відмовляється від праці” доповнити фразою “на яку засуджений погодився добровільно у порядку, визначеному трудовим законодавством України”. Такий підхід не тільки формалізує згідно з логікою правовий статус засудженого, а й створить належні умови для діяльності персоналу установ виконання покарань (УВП) у боротьбі зі злісними порушеннями встановленого порядку відбування покарання, про які йдеться у зазначеній статті КВК України. Крім того, керуючись положенням ч. 3 ст. 43 Конституції України про те, що не вважається примусовою робота, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду, ч. 1 ст. 63 КК України слід доповнити виразом такого змісту: “та в обов'язковому залученні його до праці відповідно до встановленого законом порядку”.

4. З точки зору формальної логіки та з огляду на формування змісту кримінально-процесуальних норм як похідних від кримінально-правових (норм реалізації матеріального права) варто гармонізувати й норми КВК України за таким самим алгоритмом. Мова йде про те, що визначивши у главі 2 КВК України правовий статус засуджених (як одного з ключових суб'єктів кримінально-виконавчих відносин), законодавець зобов'язаний був закріпити у КВК України й правове становище інших ключових суб'єктів у системі цих координат – персоналу органів і установ виконання покарань. Для цього слід КВК України доповнити главою 3-1 “Персонал органів і установ виконання покарань”, у якій закріпити положення ст. 14–16 Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” (у них сформовані основні вимоги до цих суб'єктів кримінально-виконавчих відносин) або визначити їх у спеціальній ст. 11-1 КВК України такого змісту: “Виконання кримінальних покарань в Україні покладається на персонал органів і установ виконання покарань та інших органів, зазначених у ч. 6 ст. 11 цього Кодексу. Вимоги до персоналу органів і установ виконання покарань встановлені у Законі України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, інших нормативно-правових актах з питань виконання покарань та спеціальних законах, що регулюють діяльність інших органів і установ виконання покарань”.

5. Для приведення діяльності Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України до вимог ст. 19 та ч. 3 ст. 63 Конституції України слід поверну-

тися до практики КК Української РСР (1960), згідно з яким вид кримінально-виконавчої установи (КВУ) для осіб, позбавлених волі, визначав суд (ст. 25). З цією метою КК України (2001) слід доповнити ст. 63-1 такого змісту: “Вид КВУ для засуджених до позбавлення волі визначає суд, а умови відбування покарання в конкретній колонії – органи та установи виконання покарань”. У зв’язку із запропонованими змінами ст. 86 КВК України потрібно викласти в новій редакції: “Вид колонії, в якій відбувають покарання засуджені до позбавлення волі, визначається судом, що ухвалив обвинувальний вирок”.

Для оптимізації співвідношення принципів і форм реалізації кримінально-виконавчої та кримінально-процесуальної політики України слід, на наш погляд, здійснити такі заходи:

1. Головним змістом практичної діяльності судів (як основних суб’єктів виконання приписів кримінально-процесуальної політики) та органів і установ виконання покарань (основних суб’єктів втілення в життя кримінально-виконавчої політики) є реалізація завдання щодо примирення засудженого з потерпілим та відшкодування останньому завданих збитків або заподіяної шкоди, що є принципом функціонування аналогічних державних структур у цивілізованих країнах. З цією метою варто доповнити ст. 1 КВК України ч. 3 такого змісту: “Поряд із зазначеними у ч. 2 завданнями кримінально-виконавче законодавство України має здійснювати правове забезпечення прав і законних інтересів потерпілих від злочинних діянь осіб. Воно має становити зміст діяльності органів і установ виконання покарань”.

2. З метою створення належних умов для діяльності органів і установ виконання покарань з питань звільнення засуджених від відбування покарання в постанові Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 2 “Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну невідбутої частини покарання більш м’яким” необхідно подати судові тлумачення тих термінів, що визначають зміст основних підстав застосування цього виду звільнення засуджених (сумлінна поведінка, сумлінне ставлення до праці та навчання тощо), що здійснено на доктринальному (науковому) рівні. Потреба у цьому цілком очевидна, оскільки рішення Пленуму є обов’язковими для використання у судовій діяльності.

3. Для формування єдиних підходів до визначення змісту і принципів державної політики у боротьбі зі злочинністю варто упорядкувати термінологічний апарат кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства, привівши його до єдиних стандартних норм, якими у галузі протидії злочинам виступають норми кримінального права. Зокрема для цього слід гармонізувати та привести у відповідність із кримінально-процесуальним законодавством ч. 3 ст. 54 КВК України, у якій не вказані спостережні комісії як суб’єкти, що беруть участь в умовно-достроковому звільненні засуджених від відбування покарання. Але вони зазначені у ч. 1 ст. 407 КПК України.

Такі ж зміни потрібно внести й у ч. 1 ст. 154 КК України, де не зазначено положення про те, що амністія застосовується судом відповідно закону.

Для гармонізації співвідношення кримінально-виконавчої та кримінологічної політики України варто, на наш погляд, здійснити такі заходи:

1. Доповнити КВК України главою 19-1 “Запобігання вчиненню нових злочинів засудженими”. У ній слід визначити категорії засуджених, котрих мають брати на профілактичний облік; правові наслідки такої діяльності персоналу колоній; види і межі правообмежень для такої категорії осіб; принципи профілактики та ін. Визначення у кримінально-виконавчому законодавстві України зазначеного інституту права обумовлено, по-перше, наявністю аналогічних механізмів реалізації його завдань щодо основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених (глава 16 КВК України “Режим у колоніях та засоби їх забезпечення”, глава 18 “Праця засуджених до позбавлення волі”, глава 19 “Виховний вплив на засуджених до позбавлення волі”), по-друге, приведенням практики профілактики злочинів в УВП у цітку відповідність з вимогами ст. 19, 63 Конституції України, згідно з якими правообмеження щодо засуджених мають вводитись лише на підставі закону та вироку суду, а не відомчих нормативних актів ДКВС України, що має місце нині. Крім того, необхідність таких законодавчих змін впливає зі змісту ст. 1, 50 КК та ст. 1 КВК України, які одним з елементів мети кримінального покарання визначили запобігання вчиненню нових злочинів засудженими.

2. Взавши за основу Концепцію розвитку кримінологічної науки в Україні, що розроблена та затверджена Координаційним бюро проблем кримінології Академії правових наук України у березні 2002 р., слід розробити Концепцію про зміст кримінологічної політики України, яка б стала базовим науковим підґрунтям та джерелом формування комплексних цільових програм профілактики правопорушень і злочинів, що складаються в Україні на певний період. Такий підхід не тільки дасть змогу оптимізувати зміст цих програм, а й по-новому підійти до відображення співвідношення кримінологічної політики з іншими видами політики у сфері боротьби зі злочинністю.

3. Для відображення об’єктивного стану у царині запобігання злочинам необхідно внести зміни у проект Закону України “Про профілактику злочинів”, у якому закріпити ДКВС України серед суб’єктів з попередження злочинів, визначивши її функції та повноваження. Нині розробники зазначеного нормативно-правового акта навіть не згадують про органи й установи виконання покарань як суб’єктів профілактики злочинів. Це не логічно з огляду на те, що як реальні кримінальні покарання (25% у структурі покарань – позбавлення волі, а більше 10% – інші види покарань), так і інші форми кримінальної відповідальності (понад 60% осіб засуджуються з випробуванням) належать до сфери діяльності цих державних структур, одним із завдань яких є запобігання злочинам.

4. Для створення реальних механізмів боротьби з детермінантами попередньої злочинної діяльності засуджених (блокування, нейтралізації та інші протиправні діяння, за які вони відбувають покарання) органи й установи виконання покарань необхідно наділити повноваженнями з виявлення цих обставин (за аналогією статуту органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, визначено у ст. 23, 23-2 КПК України). Для цього ст. 104 КВК України слід доповнити ч. 5 такого змісту: “З метою запобігання злочинам оперативні підрозділи органів і установ виконання покарань спільно з іншими підрозділами Державної кримінально-виконавчої служби України та державними органами, органами місцевого самоврядуван-

ня і громадськими формуваннями мають право збирати та використовувати у виправно-ресоціалізаційному процесі інформацію про причини й умови вчинення злочинів засудженими, за які вони відбувають покарання”.

5. З метою оптимізації кримінально-виконавчої політики та підвищення її питомої ваги у співвідношенні з іншими видами державної політики у сфері боротьби зі злочинністю слід підтримати науково обґрунтовані пропозиції окремих вчених про створення при органах розслідування спеціальної служби вивчення особи злочинця та середовища, в якому він перебував, що давала б рекомендації суду про найефективніше його покарання.

Для усунення блокування, нейтралізації та інших негативних тенденцій у формуванні кримінально-виконавчої політики України варто здійснити такі заходи:

1. Розробити та затвердити на рівні Верховної Ради України Концепцію (доктрину, програму) виконання покарань, зміст якої складала б:

- принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання-відбування покарання, зазначені в ст. 5 КВК України;
- джерела та засоби реалізації зазначеної діяльності (фінансове, матеріально-ресурсне забезпечення та ін.);
- форми контролю за діяльністю кримінально-виконавчої системи насамперед з боку громадських формувань (ст. 22, 23, 25 КВК України та ін.);
- напрями, методи, форми та способи взаємодії органів і установ виконання покарань з іншими органами держави, міжнародними організаціями, членами яких є Україна, та громадськістю;
- способи захисту прав потерпілих від злочину (ст. 15, 16 КК України та ін.);
- гарантії реалізації свого правового статусу засудженими (ст. 7–9 КВК);
- соціальний та інший захист персоналу органів і установ виконання покарань.

2. Для визначення сучасного змісту кримінально-виконавчої політики та забезпечення законних інтересів усіх учасників процесу виконання покарання слід внести зміни у ст. 50 КК України “Поняття покарання та його мета”, а саме: термін “кара” замінити на “відновлення соціальної справедливості”, науково-обґрунтоване поняття якого визначене в цій роботі.

3. Для приведення умов тримання засуджених в УВП до міжнародних стандартів варто розробити та затвердити на рівні Кабінету Міністрів України відповідні вітчизняні стандарти згідно з вимогами ратифікованих Верховною Радою України міжнародних правових джерел.

4. Для олюднення змісту кримінально-виконавчої політики України необхідно на законодавчому рівні визначитися зі змістом іншого структурного елемента політики у галузі боротьби зі злочинністю – кримінально-правової політики. Для цього ст. 51 КК України необхідно доповнити ч. 2 такого змісту: “Позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі застосовуються судом як виключні міри покарання, з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи винного та обставин, що пом’якшують або обтяжують покарання”, що логічно витікає з міжнародно-правових актів та постанови

Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 р. № 7 “Про практику призначення судами кримінального покарання”. Так, у п. 2 цієї постанови Пленуму зазначено, що “коли санкція закону, за яким особу визнано винною, нарівні з позбавленням волі на певний строк передбачає більш м’які види покарання, при постановленні вироку потрібно обговорювати питання про призначення покарання, не пов’язаного з позбавленням волі. У разі обрання покарання у виді позбавлення волі це рішення повинно бути вмотивовано у вирок”. У зв’язку з цим слід ст. 324 КПК України доповнити ч. 5, у якій закріпити положення п. 2 постанови Пленуму, про яку йшлося вище.

Для гармонізації наявних правових норм з питань захисту прав потерпілих від злочинів слід здійснити такі заходи:

1. Визначити на законодавчому рівні поняття “виконання покарання”, закріпивши його у вигляді примітки до ст. 4 КВК України, а саме: “виконання покарання – це діяльність органів і установ виконання покарань та їх уповноважених службових осіб, спрямована на досягнення передбаченої законом мети покарання та створення умов щодо відшкодування завданих злочином збитків або усунення заподіяної шкоди”.

2. Доповнити ст. 45 КПК України ч. 6 такого змісту: “Після винесення обвинувального вироку, що набув законної сили, законні права та інтереси потерпілого забезпечуються органами та установами виконання покарань або іншими уповноваженими державою суб’єктами”.

3. Доповнити ст. 25 КВК України ч. 3 такого змісту: “Відповідно до ст. 56 Конституції України та чинного кримінально-процесуального законодавства України потерпілі від злочинів мають право (можуть) брати участь у виконанні покарання та у контролі за діяльністю з цих питань з боку органів і установ виконання покарань”.

4. З метою розширення меж і можливостей процедур примирення потерпілих і винних у вчиненні злочину осіб внести зміни та доповнення у ті правові норми, що визначають зміст кримінальних покарань, які не пов’язані з позбавленням волі на певний строк, а саме:

4.1. Доповнити ч. 1 ст. 36 КВК України реченням такого змісту: “За взаємною згодою потерпілого та засудженого громадські роботи можуть здійснюватись на об’єктах, що є власністю першого”.

4.2. Додати до ч. 1 ст. 41 КВК України таке речення: “У випадку вчинення особою злочину з необережності та при відсутності у неї коштів та інших можливостей для відшкодування завданої злочином шкоди суд може призначити виконання покарання у вигляді виправних робіт на об’єкті, що є власністю потерпілого, якщо для цього виявили згоду обидві сторони”.

5. Для приведення змісту та мети кримінального покарання до наявної міжнародної практики доповнити ч. 3 ст. 50 КК України таким реченням: “Головною метою покарання є відновлення соціальної справедливості”.

Для підвищення рівня захищеності прав потерпілих від злочинів варто здійснити такі заходи:

1. У найкоротші строки прийняти Закон України “Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди громадянам, які потерпіли від злочину”, проект якого ухвалений Верховною Радою України. Це впливає як з етимологічного значення слова “гарантія” (відповідальність за що-небудь, забезпечення чого-небудь), так і зі змісту терміна “юридичні гарантії законності” (обумовлена особливостями економічного і суспільного ладу система умов і засобів, яка закріплена в діючому законодавстві і безпосередньо спрямована на забезпечення законності, безперешкодного здійснення, захисту прав і свобод). Виходячи з того, що органи державної влади та їх посадові особи зобов’язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19 Конституції України), логічно було б і за формою (включаючи назву), і за змістом зорієнтувати зазначений закон на забезпечення державних гарантій захисту прав потерпілих від злочинів. При цьому у законі мають бути передбачені норми про повну компенсацію завданої злочином шкоди у випадку відсутності вини потерпілого (віктимної поведінки) та про те, що сума відшкодування не оподатковується.

2. Доповнити ст. 1 КВК України ч. 3: “Зміст кримінально-виконавчого законодавства України полягає не тільки у правовому забезпеченні, визначенні мети і завдань, а й у створенні умов з відшкодування завданої злочином шкоди для потерпілих”. На це, зокрема, орієнтує п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України від 02.07.2004 р. № 13 “Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів”. У ній зазначено, що послідовне і неухильне додержання на всіх стадіях кримінального судочинства норм КПК України, яким передбачені права потерпілих від злочинів, є однією з важливих умов здійснення закріпленого ст. 55 Конституції України права громадян на судовий захист від протиправних посягань.

3. Ч. 2 ст. 21 КВК України викласти у новій редакції: “Відшкодування засудженими витрат на їхнє утримання провадиться після відчислення податку на прибуток, аліментів та відрахувань за виконавчими листами та іншими виконавчими документами”. Така видозміна обумовлена вимогами Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, у ст. 13 якого зазначено, що підприємства установ виконання покарань є казенними, які здійснюють некомерційну господарську діяльність без мети одержання прибутку для забезпечення професійно-технічного навчання засуджених та залучення їх до праці, та вимогами чинного КВК України (ст. 9, 107), які не передбачають працю засуджених, у тому числі у місцях позбавлення волі. Таким чином, держава взяла на себе обов’язок повного забезпечення умов тримання засуджених в установах виконання покарань. З цього впливає й інший обов’язок – відшкодування за рахунок держави збитків, завданих потерпілим від злочину. Крім цього, логічним підґрунтям для прийняття такої норми у КВК України є п. 21 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1989 р. № 3 “Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином, і стягнення безпідставно нажитого майна”. У ньому зокрема зазначено, що суди мають посилити контроль за виконанням вироків у частині стягнення присуджених на відшкодування сум і

безпідставно набутого майна, маючи на увазі, що точне й неухильне дотримання законодавства органами, які виконують вироки, є важливою умовою своєчасного й повного відшкодування заподіяних збитків.

4. Для підвищення ефективності, рівня та стану вирішення виконавчих документів з цивільних позовів, пред'явлених за кримінальними справами, слід розробити та науково обґрунтувати об'єктивні критерії діяльності та кількості виконавчих листів, які може реалізувати протягом місяця державний виконавець. На підставі саме цих показників формувати штатний розпис Державної виконавчої служби України та її підрозділів на місцях.

Для приведення змісту кримінально-виконавчої політики України у відповідність з міжнародними стандартами слід, на нашу думку, здійснити такі заходи:

1. Ст. 5 КВК України доповнити принципом пріоритетності та збереження загальнолюдських цінностей і поваги до прав людини при виконанні кримінальних покарань.

2. Ст. 2 КВК України доповнити ч. 2 такого змісту: “Рекомендації (декларації) міжнародних організацій з питань виконання покарань і поведження із засудженими реалізуються в кримінально-виконавчому законодавстві України за наявності необхідних економічних і соціальних можливостей держави”.

3. Ст. 2 КВК України доповнити ч. 3 такого змісту: “Якщо міжнародним договором, згоду на який надано Верховною Радою України, встановлені інші правила виконання кримінальних покарань і поведження із засудженими, ніж передбачено кримінально-виконавчим законодавством України, то застосовуються положення міжнародного договору”.

4. Ч. 4 ст. 7 КВК України доповнити словами “і міжнародними договорами, згоду на які дала Верховна Рада України” та викласти у такій редакції: “Правовий статус засуджених визначається законами України і міжнародними договорами, згоду на які дала Верховна Рада України, а також цим Кодексом, виходячи із порядку й умов виконання та відбування конкретного виду покарання”.

5. Ст. 1 КВК України доповнити такою приміткою: “Нелюдським або таким, що принижує гідність, поведженням із засудженими слід вважати недотримання передбачених законом умов тримання цих осіб в органах і установах виконання покарань, порушення їх загальнолюдських прав і свобод, незабезпечення безпечних умов відбування покарання та інші випадки, що пов'язані з посяганням на права, свободи і законні інтереси засуджених, що охороняються”.

6. Регламент Верховної Ради України доповнити положеннями про те, що зміст і діяльність законодавчого органу України та суб'єктів законодавчої ініціативи становлять загальноприйняті міжнародно-правові цінності, права і свободи людини та громадянина, які є універсальними і неподільними. Закони та інші нормативно-правові акти України мають ґрунтуватись на загальноновизнаних міжнародних стандартах, що утверджують і забезпечують права та свободи людини і громадянина та є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України).

Для приведення охоронної функції кримінально-виконавчого права до природних вимог однойменної політики і міжнародних стандартів необхідно здійснити такі заходи:

1. Ст. 1 КВК України слід доповнити ч. 5 такого змісту: “Виконання покарання має на меті не тільки кару, виправлення засудженого та запобігання новим злочинам з його боку, а й збереження соціальної цілісності та цінності особи засудженого”.

2. Для належного виконання службових обов’язків персоналом органів і установ виконання покарань потрібно створити відповідні умови їх роботи, відпочинку та відновлювальної терапії. З цією метою у Бюджетному кодексі України необхідно закріпити норму про стовідсоткове фінансування ДКВС України незалежно від економічних, фінансових та інших можливостей держави у той чи інший період функціонування, передбачивши резервні та інші джерела ресурсного забезпечення реалізації зазначених завдань.

3. Для наповнення реальним змістом норм КК України про звільнення від покарання та його відбування (ст. 74–87) потрібно залучити до цього процесу потерпілих від злочинних посягань. У зв’язку з цим у КПК України треба внести доповнення про право останніх на участь у процесі реалізації різноманітних передбачених законом видів звільнення засуджених від покарання та його відбування (ст. 405-1, 407, 408-1, 411, 414 тощо).

4. У примітці до ст. 1 КВК України варто подати доктринальне тлумачення об’єктів правового захисту у кримінально-виконавчому законодавстві, поняття яких представлено у наукових джерелах, зокрема й у нашій роботі. При цьому визначальним має бути такий підхід, що передбачає пріоритетність загально-прийнятих у міжнародно-правових актах соціальних цінностей і благ людини та громадянина.

Для створення реальних механізмів захисту прав потерпілих положеннями нормативно-виконавчого законодавства України слід здійснити таке:

1. До ст. 28 КПК України додати ч. 6 такого змісту: “Цивільний позов у порядку цієї статті особа, яка зазнала матеріальної шкоди від злочину, має право пред’явити і у ході відбування засудженим призначеного судом покарання”.

2. Ч. 2 ст. 50 КПК України доповнити реченням такого змісту: “Цивільний позивач або його представник має право вимагати виконання заявлених позовних вимог і у ході виконання кримінального покарання”.

3. До ч. 1 ст. 9 КПК України додати речення такого змісту: “виконувати обов’язки цивільного відповідача, встановленні для нього рішенням суду”.

4. Ч. 3 ст. 154 КВК України доповнити реченням такого змісту: “При прийнятті рішення про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м’яким адміністрація органу та установи виконання покарання має враховувати відношення засудженого до виконання обов’язків цивільного відповідача, що передбаченні чинним законодавством України”. Як відомо, така вимога передбачена у п. 9 Положення про помилування.

5. Доповнити п. 13 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 2 “Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну невідбутої частини покарання більш м’яким” ч. 3: “Суд зобов’язаний встановити відношення засудженого до виконання обов’язків, що впливають з

його правового статусу та інших нормативно-правових актів з питань відбування покарань (зокрема обов'язків цивільного відповідача)".

6. Оскільки в основі поділу галузей права лежить предмет і метод правового регулювання, слід гармонізувати та привести у відповідність норми кримінально-правового циклу (кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права) та цивільного законодавства, а саме: захист прав потерпілого від злочину, через який йому завданні матеріальні збитки, має здійснюватись у межах норм першого, а так званої упущеної вигоди (ст. 22 Цивільного кодексу України) та моральної шкоди – нормами другого.

Для підвищення рівня та ефективності діяльності персоналу ДКВС України як суб'єкта реалізації кримінально-виконавчої політики варто здійснити такі заходи:

1. Доповнити ст. 11 КВК України "Види органів і установ виконання покарань" ч. 8 такого змісту: "Правовий статус персоналу органів і установ виконання покарань визначається спеціальними нормативно-правовими актами України". Про доцільність таких видозмін активно ведеться дискусія у сучасних наукових джерелах.

2. У примітці до ст. 11 КВК України дати визначення терміна "персонал органів і установ виконання покарань", зміст якого запропонований у цій роботі.

3. Створити спеціальний вищий навчальний заклад з підготовки персоналу ДКВС України, про що постійно наголошують у своїх висновках як вітчизняні, так і міжнародні експерти з питань кримінально-виконавчої діяльності.

4. На рівні постанови Кабінету Міністрів України затвердити Концепцію кадрового забезпечення діяльності ДКВС України, що обґрунтовано пропонується у наукових розробках провідними вченими у галузі кримінально-виконавчого права.

5. Для забезпечення об'єктивного розгляду справ у судах доповнити п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.03.1993 р. № 3 "Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з порушеннями режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі" ч. 3 такого змісту: "Під адміністрацією виправної установи слід розуміти осіб, які належать до персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України, що визначений у ст. 14 Закону України "Про Державну кримінально-виконавчу службу України".

Для підвищення місця і ролі місцевих державних адміністрацій у реалізації кримінально-виконавчої політики України варто вжити таких заходів:

1. Зобов'язати ДКВС України письмово інформувати у встановлені чинним законодавством терміни (Закон України від 17.09.1992 р. "Про державну статистику") місцеві держадміністрації про осіб, які після відбуття покарання або звільнення від відбування покарання виїжджають на певну територію (населений пункт). Для цього ст. 5 Закону України "Про Державну кримінально-виконавчу службу України" слід доповнити ч. 3 зазначеного змісту. Нині це питання частково регулюється спільним наказом Міністерства внутрішніх справ, Державного департаменту України з питань виконання покарань і Міністерства праці та соці-

альної політики України від 12.12.2003 р. № 250/1562/342 “Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації”. З огляду ст. 19 Конституції України це не повною мірою відповідає вимогам принципу законності, який передбачає, що діяльність органів державної влади має здійснюватись лише на підставі Конституції України та закону.

2. Зобов'язати місцеві державні адміністрації при складанні відповідних програм (планів, концепцій, напрямів тощо) соціально-економічного розвитку враховувати наявні на їх територіях можливості органів і установ виконання покарань, основні та оборотні кошти, що є у їх розпорядженні, трудові ресурси та їх проблеми, спрямовуючи на їх вирішення відповідні бюджетні асигнування. Для цього ст. 1 Закону “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” необхідно доповнити ч. 2: “У реалізації змісту та завдань кримінально-виконавчої політики відповідно до своїх повноважень беруть участь й інші органи державної влади та місцевого самоврядування”. Правовим підґрунтям для здійснення зазначених заходів може стати постанова Кабінету Міністрів України від 03.08.2006 р. № 1090 “Про затвердження Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 роки”.

3. Для завершеності заходів з ресоціалізації осіб, звільнених від відбування покарання, підвищення рівня взаємодії та координації усіх суб'єктів такої діяльності при місцевих держадміністраціях потрібно створити служби пробації, що позитивно зарекомендували себе у зарубіжній практиці.

Для підвищення рівня діяльності громадськості у формуванні та впровадженні кримінально-виконавчої політики у галузі боротьби зі злочинністю варто здійснити такі заходи:

1. Доповнити КВК України главою 4-1 “Участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених”, систематизувавши у ній всі норми, що регулюють питання діяльності громадських формувань у сфері виконання кримінальних покарань, у тому числі й ті, що зазначені в інших нормативно-правових актах.

Необхідність у здійсненні таких видозмін обумовлена тим, що всі визначені у ст. 6 КВК України основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених, окрім зазначених, згруповані в однорідні інститути права, що значно спрощує можливості під час їх правозастосування, а також є об'єктивним вираженням та потребою у реалізації вимог ст. 1 Конституції України щодо побудови демократичної та соціальної держави (як елемент змісту внутрішньої політики держави).

2. Внести зміни у главу 26 КВК України, доповнивши її ст. 160-1 “Контроль за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання”. Зобов'язати здійснювати таку роботу кримінально-виконавчі інспекції, а не громадські організації. У зв'язку з цим у ч. 1 ст. 160 КВК України термін “контроль” замінити словами “мають право здійснювати нагляд за поведінкою цих осіб поряд з контролем, що організовується відповідними державними органами”.

Якщо виходити з буквального розуміння змісту слова “контроль”, то це – перевірка, облік діяльності кого-, чого-небудь, нагляд за кимось, чимось. Врахову-

ючи, що чинний КК України (ст. 81) будь-яких правообмежень щодо осіб, котрі звільняються від відбування покарання умовно-достроково, не встановлює, діяльність громадських організацій з цих питань навряд чи можна визнати законною. Тоді як держава має право її провадити – це прямо передбачено Законами України “Про оперативно-розшукову діяльність”, “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” та ін.

Термін “нагляд” означає пильнування, стеження за ким-, чим-небудь для забезпечення порядку, а отже, не є тотожним за змістом з поняттям “контроль”.

3. Для приведення у відповідність до вимог ст. 407 КПК України та Положення про спостережні комісії внести зміни у ст. 154 КВК України, доповнивши ч. 3 реченням такого змісту: “Подання про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання та його заміну більш м’яким адміністрація органу та установи виконання покарання в обов’язковому порядку погоджує зі спостережною комісією”.

4. Більш широко та ефективно використовувати у реформуванні змісту діяльності громадських організацій у сфері виконання кримінальних покарань позитивний зарубіжний досвід, у тому числі рекомендації міжнародно-правових актів щодо:

- залучення громадськості до програм із запобігання злочинам на місцевому рівні (п. 17 Рекомендації Ради Європи № (2000)22 від 29.09.2000 р.);
- застосування до правопорушників заходів силами громадськості, уникаючи, наскільки це можливо, проведення формального розгляду чи суду у відповідності з правовими гарантіями і законом (п. 2.5 Додатку до “Токійських правил”);
- створення у кожній країні неурядових організацій, що займаються питаннями захисту прав засуджених, надання їм допомоги тощо, а також здійснення контролю (первинного та вторинного) за громадянами з боку громадських формувань (у вигляді зауваження, стримування від протиправної поведінки тощо) замість державного контролю з метою раннього запобігання злочинності.

Крім цього, зазначені питання регулюються й нормативно-правовими актами загального характеру, зокрема Законами України від 09.02.2006 р. “Про ратифікацію Протоколів № 12 та № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод”, від 21.07.2006 р. “Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання”, від 23.12.1997 р. “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”, указом Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006 “Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів”, постановою Кабінету Міністрів України від 26.01.1994 р. № 31 “Про Програму приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, які тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудових профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами” та ін.

6. Для приведення у відповідність із чинним кримінально-процесуальним законодавством України положення постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 2 “Про умовно-дострокове звільнення від відбування покаран-

ня і заміну невідбутої частини покарання більш м'яким” слід доповнити п. 8 та п. 20 словами “та Спостережною комісією чи службою у справах неповнолітніх”.

Примітка: розробник М. М. Яцишин.

Пропозиції розглянуті та схвалені на засіданні кафедри теорії та історії держави і права ВНУ ім. Лесі Українки (протокол № 4 від 14.10.2009 р.).

Додаток Б.3.4

Пропозиції

до проекту Комплексної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби України (розроблена Кабінетом Міністрів України на виконання п. 2 указу Президента України від 25 квітня 2008 р. № 401/2008 “Про Концепцію реформування Державної кримінально- виконавчої служби України”)

Загальні положення

Враховуючи десятирічний досвід функціонування Державної кримінально-виконавчої служби (далі – ДКВС) України та позитивні зрушення, що відбулись у зв'язку з реформуванням її діяльності, у назві Комплексної цільової програми термін “реформування” варто замінити на “удосконалення”, оскільки за змістом перший означає (лат. *reformato* – перетворюю, поліпшую) перетворення, зміну, нововведення, яке не знищує основ наявної структури¹, а другий – “зміни, що покращують що-небудь”².

Такий підхід ґрунтується на оцінці сучасного стану й організації виконання кримінальних покарань, встановленій прийнятим у 2004 р. Кримінально-виконавчим кодексом України (КВК), які є наслідком суттєвого реформування ДКВС України та приведення її діяльності до міжнародних стандартів. У таких умовах більш логічно було б здійснити комплекс заходів, спрямованих на удосконалення системи органів і установ виконання покарань та порядку їх відбування засудженими до усіх видів державного примусу, що зазначені в ст. 51 Кримінального кодексу (КК) України. Зазначений процес має чітко співвідноситися з реальними можливостями держави, суспільства та інших учасників кримінально-виконавчих відносин. У зв'язку з цим логічно було ст. 1 КВК України доповнити ч. 3 такого змісту: “Досягнення мети кримінально-виконавчого законодавства та реалізація його завдань мають бути співвідносними з реальними можливостями Державного бюджету України”.

Необхідність такої видозміни обумовлена вимогами ч. 3 ст. 22 Конституції України, у якій, зокрема, зазначено, що при прийнятті нових законів, внесенні

¹ Словник іншомовних слів / ред. : О. С. Мельничук. – К., 1977. – С. 588.

² Ожегов С. И. Словарь русского языка [текст] / С. И. Ожегов. – 2-е изд., стереотип. – М. : Рус. язык, 1988. – С. 686.

змін і доповнень у ці нормативно-правові акти не дозволяється звужувати обсяг наявних прав та свобод людини і громадянина.

Водночас більшість правових джерел з питань виконання покарань, включаючи КВК України, лише декларують наміри держави про дотримання прав і законних інтересів засуджених, що є річчю неприпустимою.

Отже, основним стратегічним курсом удосконалення діяльності ДКВС України має стати відповідність норм кримінально-виконавчого законодавства вимогам Конституції України та міжнародних правових актів, згоду на які дала Верховна Рада України, та практика їх реалізації усіма суб'єктами та учасниками кримінально-виконавчих відносин.

1. Загальні завдання щодо удосконалення діяльності ДКВС України

Проблеми співвідношення мети і завдань кримінально-виконавчого та кримінального права є вічними як для вчених, так і для практиків³.

Виходячи зі змісту, об'єму та співвідношення понять загального (яким є норми кримінального законодавства) та одиничного (що відображається у кримінально-виконавчих нормах) явищ⁴, головною метою функціонування кримінально-виконавчої служби слід визнати недопущення вчинення засудженими нових злочинів аж до зняття або погашення щодо них судимості⁵. Інші елементи мети покарання (кара, виправлення, загальна превенція), у тому числі одне із завдань кримінально-виконавчого законодавства – ресоціалізація засуджених, зміст якої визначений у ст. 6 КВК, мають слугувати саме цій стратегічній цілі діяльності ДКВС. Тим більше, що законодавці визначили це як засіб впливу на особу, а не як мету покарання та законодавства⁶. Безумовно, ситуація, коли засіб одночасно стає і метою діяльності, є нелогічною з точки зору змістового навантаження цих визначень.

У цілому погоджуючись із пропозицією щодо створення у структурі кримінально-виконавчих інспекцій служби пробації, слід зауважити, що для цього необхідно здійснити такі організаційно-правові, фінансові та інші заходи, а саме:

1. Внести зміни до Закону України “Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України”⁷, передбачивши оптимальне навантаження на одного працівника кримінально-виконавчої інспекції не більше 10 підоблікових осіб з числа колишніх засуджених.

2. Доповнити ст. 6 Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”⁸ положеннями про те, що структурним елементом ДКВС України є служби пробації як складові частини кримінально-виконавчої інспекції.

³ Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) [текст] : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / А. Х. Степанюк. – Харків, 2002. – С. 301–212.

⁴ Філософія : Курс лекцій : навч. посіб. [текст] / І. В. Бичко, В. Г. Табачковський, Г. І. Горак та ін. – 2-е вид. – К. : Либідь, 1994. – С. 499–503.

⁵ Колб О. Г. Організація індивідуального запобігання злочинам у кримінально-виконавчій установі [текст] : монографія / О. Г. Колб. – Луцьк: РВВ “Вежа” ВНУ ім. Лесі Українки, 2007. – С. 104–116.

⁶ Кримінально-виконавчий кодекс України [текст] : наук.-практ. коментар / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець; заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Одісей, 2005. – С. 28–33.

⁷ Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України [текст] : Закон України від 2 берез. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 20. – Ст. 151.

⁸ Про Державну кримінально-виконавчу службу України [текст] : Закон України від 23 черв. 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 29. – Ст. 1697.

3. Ст. 12 Бюджетного кодексу України⁹ викласти у такій редакції: “Щорічне бюджетне фінансування Державної кримінально-виконавчої служби України здійснюється у межах реальних можливостей держави та з урахуванням бюджетного дефіциту й інших основних показників соціально-економічного розвитку країни за поточний період”.

4. Внести зміни у Положення про кримінально-виконавчу інспекцію, затверджене Державним департаментом України з питань виконання покарань (ДДУПВП)¹⁰, у якому передбачити структурні елементи служб пробації (управління, відділи, відділення, групи) у кримінально-виконавчих інспекціях.

5. Внести зміни у ст. 51 КК України, передбачивши у ній усі апробовані в міжнародній практиці альтернативні позбавленню волі покарання¹¹. Такий обов’язок впливає з міжнародно-правових угод, учасниками яких є України, зокрема рішень Ради Європи.

6. Міністерству внутрішніх справ, Міністерству праці і соціальної політики та ДКВС України розробити міжвідомчу Інструкцію з питань взаємодії у частині соціальної адаптації осіб, звільнених з кримінально-виконавчих установ відкритого та закритого типів (щодо обліку, нагляду, профілактики злочинів та ін.)¹².

7. Для забезпечення правового та соціального захисту персоналу ДКВС в системі органів і установ виконання покарань створити:

7.1. Спеціальні навчальні заклади III–IV рівнів акредитації з підготовки та перепідготовки персоналу ДКВС України.

7.2. Лікувально-профілактичні та реабілітаційні центри, бази (санаторії тощо) відпочинку для персоналу органів і установ виконання покарань.

7.3. Міжвідомчі групи в обласних апаратах ДКВС та Міністерства праці і соціальної політики України щодо вирішення питань працевлаштування осіб, які звільняються зі служби в органах і установах виконання покарань, їх перекваліфікації та подальшого трудового використання.

7.4. Спеціалізовані лікувально-трудова комісії при територіальних органах охорони здоров’я для визначення ступеня втрати працездатності персоналу ДКВС України, професійної деформації та специфічних захворювань, пов’язаних зі службою в підрозділах кримінально-виконавчої системи.

7.5. Державну програму стажування керівників органів і установ виконання покарання за кордоном (не рідше одного разу на 10 років).

7.6. Спеціалізовані ад’юнктури та докторантури з підготовки науково-педагогічних працівників для ДКВС України.

⁹ Бюджетний кодекс України [текст] : офіц. вид. – К. : Ін-Юре, 2004. – 166 с.

¹⁰ Положення про кримінально-виконавчу інспекцію [текст] : затв. наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 21 лист. 2001 р. № 212 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 1. – Ст. 24.

¹¹ Рекомендація R(2000)22 Комітета Міністрів Совета Европы “Об усовершенствовании применения Европейских правил относительно общественных санкций и мер воздействия” от 29 сентября 2000 года [текст] // Аспект : Інформ. бюл. – Донецьк : Донецький меморіал, 2001. – № 4. – С. 50–54.

¹² Колб О. Г. Запобігання злочинам в місцях позбавлення волі [текст] : навч. посібник / О. Г. Колб. – Луцьк: РВВ “Вежа” ВНУ ім. Лесі Українки, 2005. – С. 310–314.

7.7. Психологічні служби в органах і установах виконання покарань і територіальних управліннях для надання допомоги персоналу.

Лейтмотивом пропонованих видозмін є якісне покращання складу персоналу ДКВС України, запобігання професійній деформації, випадкам катувань та інших службових зловживань працівників органів і установ виконання покарань щодо засуджених.

2. Основні заходи щодо удосконалення кримінально-виконавчої служби

Для реалізації так званого системного підходу¹³ щодо вирішення проблем теоретичного та практичного характеру слід переорієнтувати діяльність центрального органу ДКВС України та його територіальних управлінь – з адміністративно-командної на аналітично-методичне забезпечення життєдіяльності органів і установ виконання покарань. Це є елементом загальноновизнаної практики зарубіжних кримінально-виконавчих систем¹⁴.

З метою впровадження ефективного механізму розслідування за скаргами осіб, узятих під варту або які відбувають покарання в установах виконання покарань, та запобігання нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню із засудженими необхідно доповнити КВК України ст. 11-1 такого змісту: “Притягнення працівника Державної кримінально-виконавчої служби України до дисциплінарної відповідальності за нелюдське поведження із засудженими двічі протягом року є підставою для звільнення його зі служби за негативні діяння”.

3. Інші заходи щодо удосконалення кримінально-виконавчої системи

Пропозиції з цього приводу та їх обґрунтування викладені у дослідженні, присвяченому проблемам сучасної кримінально-виконавчої політики України “Історико-правові засади сучасної кримінально-виконавчої політики України”.

Примітка: розробник М. М. Яцишин.

Пропозиції розглянуті та схвалені на засіданні кафедри теорії та історії держави і права ВНУ ім. Лесі Українки (протокол № 5 від 23.11.2009 р.)

Додаток Б.3.5

Пропозиції

щодо внесення змін і доповнень до Кримінально-виконавчого кодексу України та інших нормативно-правових актів з питань кримінально-виконавчої діяльності

1. Доповнити ст. 101 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України приміткою, у якій подати визначення поняття “злісне порушення режиму” у такій редакції: “Це умисні діяння (дія чи бездіяльність), що вчиняє засуджений до позбавлення волі, які містять у собі хоча б один з елементів, що входить до змісту поняття “злісний порушник установленого порядку відбування покарання”, яке визначено в ст. 133 цього Кодексу”.

¹³ Кримінологія [текст] : навч. посіб. / заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Прецедент, 2004. – С. 11.

¹⁴ Панасюк М. Б. Проблеми реабілітації ув'язнених: західний досвід // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : КІВС, 2001. – № 6. – С. 144–157.

2. На законодавчому рівні ліквідувати колізії правових норм ст. 133 КВК та ст. 391 Кримінального кодексу (КК) України щодо визначення поняття “злісна непокора” та інших видів протидії адміністрації виправної колонії.

Для цього слід використати положення п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.03.1993 р. № 2 “Про судову практику в справах про злочини, пов’язані з порушеннями режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі”, а саме: “Під непокорою законним вимогам адміністрації слід розуміти відкрити відмову засудженого від виконання конкретних вимог представника адміністрації виправної установи, який мав право пред’явити таку вимогу, а засуджений був зобов’язаний і міг її виконати, але умисно не виконав. При цьому непокора є злісною, якщо відмова від виконання законних вимог була неодноразовою або була виражена у демонстративній чи зухвалій формі”.

3. Внести зміни та доповнення до постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.03.1993 р. № 2, зокрема п. 16 цієї постанови доповнити ч. 3 такого змісту: “Під адміністрацією виправної установи слід розуміти тих посадових осіб, які зазначені в ст. 16 Закону України від 23.06.2005 р. “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”.

4. Привести у відповідність з вимогами ст. 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання термінологічний апарат нормативно-правових актів, пов’язаних з діяльністю держави, спрямованої на протидію зазначеним суспільно небезпечним діям. Зокрема, слід внести зміни у ст. 1 КВК та ст. 50 і ст. 127 КК України, в яких викласти положення правових норм у відповідності з назвою зазначеної Конвенції. Це обумовлено правовою природою міжнародно-правових актів, раціоналізованих Україною.

5. На рівні Конституційного Суду України дати офіційне тлумачення терміну “катування”, що використовується в Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання, та роз’яснити, чи можна притягти до юридичної відповідальності осіб з числа персоналу органів і установ виконання покарань у випадках навмисної бездіяльності, спрямованої на завдання страждань, болю та інших ущербних діянь засудженому. Необхідність у цьому викликана вимогою, щоб діяльність правоохоронних органів держави була законною, об’єктивно унормованою та вмотивованою.

6. У примітці до ст. 1 КВК та ст. 50 КК України подати так зване автентичне тлумачення термінів, що складають зміст катування та іншого нелюдського поводження із засудженими, або доповнити їх відповідними частинами, у яких зазначити, що зміст цих термінів визначений у Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання й інших міжнародно-правових актах з означених питань, згоду на які дала Верховна Рада України.

7. Викласти у новій редакції ст. 16 Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, привівши її термінологію до вимог Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання, КК і КВК України, та доповнити її ч. 4 та-

кого змісту: “У разі притягнення посадової особи органу чи установи виконання покарань до відповідальності за вчинення дій, зазначених у ч. 1–3 цієї статті, вона відстороняється від посади уповноваженою на це законом особою на час проведення розслідування, досудового слідства або до винесення вироку суду, допоки це рішення не набуде законної сили”.

8. Главу 4 КВК України доповнити ст. 25-1 “Міжнародний контроль за кримінально-виконавчою діяльністю в Україні”, виклавши її таким чином:

“1. Контроль за діяльністю органів і установ виконання покарань України може здійснюватися незалежними міжнародними органами на підставі міжнародно-правових актів, згоду на які дала Верховна Рада України.

2. Жоден державний орган або посадова особа не може створювати будь-яких перешкод в отриманні інформації та проведенні інших законних дій представниками міжнародних організацій.

3. Міжнародні організації, що здійснюють контроль за діяльністю органів і установ виконання покарань, зобов’язані надавати відкриту письмову доповідь про результати проведеного моніторингу Уряду України та Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини.”

Така вимога та підстави зазначені у ст. 15, 16 Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання, який ратифікований Україною 21.07.2006 р.

9. Для упорядкування діяльності персоналу установ виконання покарань щодо запобігання повторним злочинам з боку засуджених, у тому числі шляхом порушення кримінальних справ за ст. 391 КК України “Злісна непокора вимогам адміністрації виправної установи” ст. 5 КВК України слід доповнити принципом економії кримінальних репресій, що є одним із пріоритетних у кримінальному праві. Зміст його полягає у тому, що і в кримінальному (зокрема у Загальній частині – розділ IX “Звільнення від кримінальної відповідальності”, розділ XII “Звільнення від покарання та його відбування” тощо), і в кримінально-виконавчому законодавстві (розділ V Особливої частини “Звільнення від відбування покарання. Допомога особам, які звільнені від відбування покарань, контроль і нагляд за ними” КВК України), і в інших нормативно-правових актах України передбачені норми, які створюють альтернативи для правозастосовчих органів у ході їх практичної діяльності за принципом “карати або милувати”.

10. Розділ 1 “Загальні положення” КВК України доповнити главою 4-1 “Участь у виконанні покарань інших державних органів і організацій”, у якій зазначити такі положення щодо:

1) порядку взаємодії установ виконання покарань з іншими правоохоронними органами, що логічно впливає зі змісту ст. 5 Закону України від 23.06.2005 р. “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” “Відносини Державної кримінально-виконавчої служби з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, органами іноземних держав і міжнародними організаціями”, тобто здійснити систематизацію кримінально-виконавчих норм шляхом їх внесення до КВК України;

2) організації ресоціалізаційного процесу, включаючи профілактику злочинів відносно засуджених, у тому числі тих, які звільнилися з установ виконання покарань на встановлених у законі підставах.

11. Доповнити п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України від 28.03.2008 р. № 2 “Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства” ч. 3 такого змісту: “Вважати неприпустимою практику визначення повноважень осіб, які проводять дізнання, відомчими нормативними актами, що суперечать Конституції України та закону”.

12. Внести зміни і доповнення до Закону України від 23.12.1993 р. “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”, змінивши як його назву, так і в цілому норми про те, що право на такий захист мають також члени громадських формувань з охорони громадського порядку та військовослужбовці, що залучаються до такого виду діяльності.

Ці видозміни обумовлені зокрема:

1) судовою практикою з цих питань, що відображені у постановах Пленуму Верховного Суду України від 26.06.1992 р. № 8 “Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів” та від 26.03.1993 р. № 2 “Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з порушеннями режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі”;

2) змістом ст. 348 КК України, яка передбачає відповідальність за посягання на життя не тільки працівника правоохоронного органу, а й члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця.

13. Шляхом внесення змін і доповнень привести у відповідність термінологічний апарат зазначених у попередньому пункті постанов Пленуму Верховного Суду України, а саме – додати слова: “члени громадського формування з охорони громадського порядку (у тому числі в установах виконання покарань) і державно-го кордону або військовослужбовці”.

14. Для гармонізації норм Кримінально-процесуального кодексу і КВК України з положеннями Конституції України і законодавства у сфері оперативно-розшукової діяльності та міжнародно-правовими джерелами ст. 66 “Збирання і подання доказів” Кримінально-процесуального кодексу України слід доповнити ч. 4 такого змісту: “У процесі доказування забороняється використання доказів оперативно-розшукової діяльності, якщо вони не відповідають вимогам, що пред'являються до доказів цим Кодексом”.

Примітка: розробник М. М. Яцишин.

Пропозиції розглянуті та схвалені на засіданні кафедри теорії та історії держави і права ВНУ ім. Лесі Українки (протокол № 5 від 23.11.2009 р.).

Концептуальні засади національної пенітенціарної доктрини (пропозиції)

Зважаючи на те, що каральна політика держави є одним із важливих напрямів її внутрішньої діяльності, зміна державної політики у сфері виконання кримінальних покарань на основі визначення концептуальних засад національної пенітенціарної доктрини є невідкладним завданням, що постало перед сучасним українським суспільством. Основною метою національної пенітенціарної доктрини є визначення напрямів державної політики з виконання кримінальних покарань з урахуванням соціальних змін у суспільстві відповідно до його політичного й економічного розвитку, тенденцій становлення та розвитку правових, політичних і громадських інститутів. При цьому зміна кримінально-виконавчої політики має відбуватися у поєднанні з вирішенням питань реформування кримінально-виконавчої системи, визначених Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України.

З урахуванням наведеного необхідно вжити таких заходів:

- ухвалити закон про основи (засади) кримінально-виконавчої політики України;

- прийняти Закон України “Про службу в органах і установах виконання покарань України”, у якому визначити правовий статус та механізми соціального й іншого захисту персоналу, влучивши аналогічні положення із Закону України від 23.06.2005 р. “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”;

- запровадити громадські слухання та слухання незалежних експертів з тих нормативно-правових актів, що спрямовуються на введення правообмежень для засуджених, з метою приведення їх у відповідність з міжнародними стандартами;

- визначити формулу динаміки змін чисельності персоналу органів та установ виконання покарань у випадках зменшення кількості засуджених, взявши за основу положення Закону України “Про штатну чисельність кримінально-виконавчої системи України”;

- встановити на нормативно-правовому рівні принципи кримінально-виконавчої політики України, взявши за основу принципи кримінально-виконавчої діяльності, зазначені в ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України;

- розробити науково обґрунтовані критерії добору персоналу в Державну кримінально-виконавчу службу (ДКВС) України, їх розстановки та використання у практичній діяльності;

- привести діяльність суб'єктів з питань формування та реалізації державної політики у сфері виконання покарань до вимог нормативно-правових актів з цих питань;

- ввести в практику інформування суспільства про діяльність органів та установ виконання покарань і проблеми ДКВС України шляхом регулярного проведення широкого кола публічних заходів, таких як прес-конференції, круглі сто-

- ли, а також через спрощену процедуру доступу громадськості та засобів масової інформації до органів і установ виконання покарань;
- при реалізації основ кримінально-виконавчої політики України більш активно й ефективно використовували можливості Громадської ради при Державному департаменті України з питань виконання покарань та його територіальних управлінь;
  - під час формування щорічного Державного бюджету України визнати пріоритетним поряд з фінансуванням Збройних Сил України та інших силових структур (Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, Генпрокуратури, суду) фінансове та матеріально-технічне забезпечення ДКВС України;
  - створити належні умови для виправлення та ресоціалізації засуджених, привівши для цього у відповідність з нормативними вимогами об'єкти соціально-побутового та виробничого характеру;
  - розробити й затвердити на нормативно-правовому рівні ДКВС України та Міністерства юстиції України керівні принципи з питань підтримання контактів із засобами масової інформації у сфері виконання кримінальних покарань;
  - забезпечити навчання, перепідготовку та підвищення кваліфікації персоналу ДКВС України за навчальними програмами, адаптованими до вимог Ради Європи тощо, що відповідають міжнародним стандартам;
  - вивести зі штату ДКВС України медичні установи та персонал, підпорядкувавши їх територіальним органам Міністерства охорони здоров'я України, що дасть можливість більш об'єктивно та ефективно забезпечити захист прав засуджених на охорону життя та здоров'я;
  - внести зміни у чинний Кримінально-процесуальний кодекс України (ст. 407) та КВК України (ст. 154) щодо обов'язкового залучення спостережних комісій до вирішення питань, пов'язаних зі зміною умов тримання засуджених в установах виконання покарань, у тому числі шляхом переведення в інші установи виконання покарань, притягнення до дисциплінарної та інших видів юридичної відповідальності;
  - при призначенні та виконанні покарань щодо жінок, які мають дітей, насамперед враховувати інтереси останніх. При цьому ізоляція особи від суспільства як вид покарання має застосовуватись лише у виключних випадках, визначених у законі, а тримання жінок за посиленого режиму установи виконання покарань, у приміщеннях камерного типу чи одиночній камері – виключним дисциплінарним стягненням;
  - привести та провадити кримінально-виконавчу діяльність у відповідності з вимогами ст. 19 Конституції України та інших нормативно-правових актів з питань виконання покарань, позбавивши ДКВС України виконання невластивих їй функцій, зокрема щодо здійснення адміністративних стягнень у вигляді арешту, посткримінальних (ресоціалізаційних) заходів, функцій пробації та ін.;
  - затвердити на нормативно-правовому рівні порядок взаємодії ДКВС України з іншими правоохоронними та державними органами у сфері виконання покарань шляхом внесення змін і доповнень у закони, що закріплюють їх правовий статус;

- визначити на нормативно-правовому рівні порядок здійснення контролю, включаючи міжнародний та громадський, за діяльністю органів та установ виконання покарань з метою запобігання незаконного втручання у їх оперативно-службову діяльність;

- запровадити щорічний державний моніторинг стану об'єктів, на яких утримуються та працюють засуджені до позбавлення волі, з метою приведення їх до вимог нормативних актів з питань охорони праці та здоров'я;

- визнати необхідним та обов'язковим щорічне інформування ДКВС України у відповідному (визначеному) засобі масової інформації про стан дотримання прав людини у місцях позбавлення волі.

Примітка: розробник М. М. Яцишин.

Пропозиції розглянуті та схвалені на засіданні управління Державного департаменту України з питань виконання покарань у Волинській області.

“01” грудня 2009 р.

Начальник управління
ДДУПВП у Волинській обл.
генерал-майор міліції

В. А. Макогончук

Додаток Б.4.2

**Положення (проект)
про Адміністрацію Державної кримінально-виконавчої служби
України (правонаступник Державного департаменту України
з питань виконання покарань)**

Загальні положення

1. Адміністрація державної кримінально-виконавчої служби України (далі – Адміністрація) є структурним підрозділом Міністерства юстиції України, який безпосередньо організує реалізацію кримінально-виконавчої політики України органами та установами виконання покарань.

2. Адміністрація у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, постановами Верховної Ради, актами Кабінету Міністрів і Президента України, Міністерства юстиції України, цим Положенням.

У межах своїх повноважень Адміністрація організовує виконання актів чинного законодавства та здійснює систематичний контроль за їх дотриманням органами та установами виконання покарань.

Адміністрація щороку узагальнює практику застосування законодавства з різноманітних питань оперативно-службової діяльності органів і установ виконання покарань, результати якої оголошують у засобах масової інформації, включаючи відомчий “Інформаційний бюлетень Державної кримінально-виконавчої служби України”.

3. Основними завданнями Адміністрації є:

- організація та контроль за реалізацією органами й установами виконання покарань політики у сфері виконання покарань в Україні;

- розроблення та контроль за виконанням рекомендацій, методичних вказівок тощо щодо організації тримання осіб, взятих під варту, й виконання вироків та інших рішень судів, у тому числі рішень Європейського суду з прав людини у сфері кримінального судочинства у чіткій відповідності з чинним законодавством України;

- забезпечення додержання вимог законодавства персоналом і засудженими в органах і установах виконання покарань; запобігання злочинам та правопорушенням з їх участю; виявлення, припинення і розкриття злочинів, вчинених засудженими під час виконання покарань; проведення дізнання у справах про ці злочини; здійснення оперативно-розшукової діяльності та взаємодії з цих питань з іншими правоохоронними органами; протидія корупційним діям з боку персоналу Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України;

- керівництво органами й установами виконання покарань та їх територіальними управліннями; організація та контроль за навчально-виробничою та господарсько-виробничою діяльністю з питань надання засудженим роботи в органах і установах виконання покарань та контрагентських об'єктах; забезпечення та контроль за організацією і проведенням загальноосвітнього та професійно-технічного навчання, організація взаємодії з цих питань з громадськими (включаючи релігійні) організаціями та іншими суб'єктами навчального процесу в Україні;

- підбір, навчання та перепідготовка персоналу органів і установ виконання покарань; забезпечення його правового і соціального захисту відповідно до вимог чинного законодавства з цих питань та безпеки діяльності при виконанні службових обов'язків;

- організація взаємодії з питань виконання покарань та реалізації кримінально-виконавчої політики у цій сфері з іншими органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими організаціями й об'єднаннями, включаючи міжнародні, що акредитовані в Україні та діють на підставі ратифікованих Україною угод (договорів) у зазначеній галузі діяльності.

1. Права Адміністрації

Адміністрація має право:

- залучати для розгляду питань, що належать до її компетенції, проведення громадських моніторинрів та експертиз нормативно-правових актів, які готуються нею для видання, спеціалістів інших органів державної влади, підприємств, установ, організацій різних форм власності та органів місцевого самоврядування і громадських організацій, включаючи міжнародні;

- одержувати безкоштовно в установленому законодавством України порядку від органів державної влади та місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій інформацію, документи і матеріали, необхідні для виконання покладених на неї завдань у сфері виконання покарань;
- скликати в установленому порядку наради, конференції, круглі столи та проводити інші організаційно-методичні заходи з питань, що належать до її компетенції;
- займатися підбором, навчанням, підготовкою та підвищенням кваліфікації персоналу органів і установ виконання покарань;
- подавати письмові клопотання Міністру юстиції України про призначення та звільнення з посад керівників територіальних управлінь ДКВС України, органів і установ виконання покарань та присвоєння їм спеціальних звань і рангів, за винятком тих, що належать до компетенції Президента України та Кабінету Міністрів України;
- здійснювати інші повноваження, що випливають з її статусу.

2. Обов'язки Адміністрації

Адміністрація відповідно до покладених на неї завдань, зобов'язана:

- організувати реалізацію цільових програм розвитку ДКВС України;
- визначати основні напрями діяльності органів і установ виконання покарань щодо захисту прав і свобод людини в умовах відбування кримінального покарання; забезпечувати організацію й контроль за охороною правопорядку та безпеку слідчих ізоляторів, установ виконання покарань;
- брати участь у розробленні та втіленні державних комплексних програм боротьби зі злочинністю та профілактики правопорушень в Україні;
- забезпечувати розподіл засуджених по установах виконання покарань, їх переміщення та утримання;
- складати довгостроковий та оперативний прогнози кримінальної обстановки і на їх основі у встановленому порядку вносити пропозиції щодо підвищення ефективності роботи органів і установ виконання покарань;
- організувати та контролювати оперативно-розшукову діяльність, налагоджувати відповідну взаємодію з іншими правоохоронними органами з цих питань та у галузі інформаційно-довідкової діяльності;
- налагоджувати та контролювати процес підготовки матеріалів щодо помилування засуджених та виконання рішень Президента України з цих питань;
- стежити за ходом виконання органами та установами виконання покарань законів України з питань амністії засуджених;
- контролювати організацію виправно-ресоціалізаційного процесу в органах і установах виконання покарань, надавати персоналу ДКВС методичну допомогу з цих питань;
- стежити за процесом надання допомоги особам, звільненим з установ виконання покарань, у їх трудовому та побутовому влаштуванні, про результати доповідати Міністру юстиції України у строки, встановлені нормативно-правовими актами;
- здійснювати в межах своїх повноважень функції з управління майном органів і установ виконання покарань;

- забезпечувати вживання заходів щодо виконання завдань з цивільної оборони і пожежної безпеки, стабільної роботи органів і установ виконання покарань в умовах воєнного стану та надзвичайних ситуацій у мирний час;
- здійснювати в межах своєї компетенції реалізацію державної політики щодо охорони державної таємниці в центральному органі ДКВС України, його територіальних управлінь та в органах і установах виконання покарань;
- розробляти проекти штатного розпису та кошторисів утримання ДКВС України;
- організувати та контролювати наукові дослідження з різноманітних проблем кримінально-виконавчої діяльності та координувати роботу, пов'язану із сертифікацією, стандартизацією, метрологією, винахідництвом і раціоналізацією;
- нагороджувати відомчими відзнаками ДКВС України та представляти до нагород правами Міністра юстиції та державними нагородами персонал органів і установ виконання покарань;
- організовувати і спрямовувати діяльність органів внутрішньої безпеки ДКВС України;
- налагоджувати, контролювати та забезпечувати діяльність робочого персоналу ДКВС України відповідно до штатного розпису;
- організовувати та відстежувати стан охорони праці та техніки безпеки на підприємствах, в установах і органах ДКВС України;
- розробляти проекти потреб ДКВС в матеріально-технічних ресурсах, енергоносіях, продуктах харчування, капітальних вкладеннях на будівництво;
- брати участь у розробленні проектів загальнодержавних програм соціально-економічного розвитку та законів про Державний бюджет України;
- обґрунтовувати потреби установ виконання покарань в інженерно-технічних засобах охорони і нагляду за особами, які тримаються в установах виконання покарань, спеціальними засобами захисту та активної оборони, системами зв'язку й управління, зброєю, боеприпасами та спеціальною технікою, контролювати їх розподіл, зберігання та використання;
- організовувати та здійснювати медичний контроль за станом здоров'я засуджених до позбавлення волі та осіб, які тримаються у слідчих ізоляторах, виховних колоніях і виправних центрах, забезпечувати надання їм необхідної медичної та санітарно-епідеміологічної допомоги;
- готувати проекти державних замовлень на поставки (закупівлі) продукції, виконання робіт, надання послуг для забезпечення потреб оборони і безпеки, проектування і будівництва об'єктів ДКВС України;
- видавати в установленому порядку накази, розпорядження, вказівки;
- друкувати в установленому порядку журнали, бюлетені, збірники нормативно-правових актів та публікувати інші матеріали з питань виконання покарань;
- здійснювати передбачені нормативно-правовими актами перевірки результатів діяльності органів та установ виконання покарань у визначені законом терміни, а також вживати невідкладних заходів для усунення виявлених недоліків і порушень чинного законодавства;
- здійснювати інші повноваження, що належать до її компетенції.

3. Порядок формування Адміністрації

1. Адміністрацію очолює голова, якого призначає на посаду та звільняє з посади Прем'єр-міністр України.

2. Голова Адміністрації має першого заступника та заступників, які призначаються на посади Міністром юстиції України з подання голови.

3. Начальники управлінь (відділів, служб) центрального апарату призначаються та звільняються головою Адміністрації.

4. Начальники територіальних управлінь ДКВС України призначаються Міністром юстиції України за поданням голови Адміністрації і погодженням з головою обласної державної адміністрації.

5. Начальники територіальних органів і установ виконання покарань призначаються Міністром юстиції України за поданням голови Адміністрації.

4. Взаємодія Адміністрації з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями усіх форм власності та громадськими організаціями

1. Адміністрація у процесі виконання покладених на неї завдань взаємодіє з іншими державними органами на підставі відповідних нормативно-правових актів та укладених в установленому порядку угод.

2. Порядок взаємодії Адміністрації з іноземними організаціями визначається законами, згоду на які дала Верховна Рада України.

5. Фінансування Адміністрації

1. Фінансування діяльності Адміністрації здійснюється за рахунок Державного бюджету України у відповідності з вимогами нормативно-правових актів з питань визначення штатної чисельності, матеріально-технічного та іншого забезпечення.

2. Адміністрація є юридичною особою, має самостійні банківські рахунки в органах Державного казначейства України, печатку із зображенням Державного Герба України і своїм найменуванням.

Примітка: розробник М. М. Яцишин.

Положення (проект) розглянуто та схвалено на засіданні управління Державного департаменту України з питань виконання покарань у Волинській області.

“01” грудня 2009 р.

Начальник управління
ДДУВП у Волинській обл.
генерал-майор міліції

В. А. Макогончук

Пропозиції

до проекту наказу Державного департаменту України з питань виконання покарань, що регламентуватиме діяльність кримінально-виконавчої інспекції щодо обліку та контролю за поведінкою осіб, умовно-достроково звільнених з установ виконання покарань (вказівка Державного департаменту України з питань виконання покарань – ДДУПВП – від 14.04.2008 р. № 19/1-1790/Кл)

1. Загальні положення

1. Правовою підставою для вказаного виду діяльності кримінально-виконавчої інспекції є ст. 19 та ст. 63 Конституції України, ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України, які закріпили принцип законності у роботі кримінально-виконавчих інспекцій, а також п. 4 Перехідних положень КВК України, відповідно до якого функції щодо обліку та контролю за поведінкою осіб, звільнених умовно-достроково з установ виконання покарань (УВП), з 01.01.2009 р. передаються від органів внутрішніх справ до кримінально-виконавчої інспекції.

2. Основними нормативно-правовими актами, що регламентують діяльність кримінально-виконавчих інспекцій з означених питань, є ті, що складають зміст терміна “законодавство”, офіційне тлумачення якого подано у рішенні Конституційного Суду України від 9 липня 1998 р. № 12-рп/98 (справа про тлумачення терміна “законодавство”)¹⁵.

3. Зміст термінів, що використовуються у тексті наказу:

– кримінально-виконавча інспекція – один з органів виконання покарань, правовий статус якого визначений у ст. 11 та ст. 13 КВК України та інших нормативно-правових актах¹⁶;

– облік – це реєстрація осіб, звільнених умовно-достроково з УВП, із занесенням у відповідні документи кримінально-виконавчої інспекції для їх використання в діяльності зазначеного органу виконання покарань¹⁷;

– контроль – це перевірка діяльності осіб, звільнених умовно-достроково з УВП, з боку кримінально-виконавчих інспекцій; один із напрямів діяльності кримінально-виконавчих інспекцій¹⁸;

¹⁵ Див.: У справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої ст. 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну “законодавство”) [текст] : рішення від 09.07.1998 р. № 12 рп/98 / Конституційний Суд України // Офіційний вісник України. – 1998. – № 32. – Ст. 1209.

¹⁶ Див.: Кримінально-виконавчий кодекс України [текст] : наук.-практ. коментар / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець; заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х.: Одісей, 2005. – С. 58–60.

¹⁷ Великий тлумачний словник української мови [текст] / упоряд. : Т. В. Ковальова. – Х.: Фоліо, 2005. – С. 414–415.

¹⁸ Положення про спостережні комісії [текст] : наук.-практ. коментар / Н. Г. Калашник, О. Г. Колб, В. С. Наливайко та ін.; заг. ред. : Н. Г. Калашник, О. Г. Колб. – Луцьк: РВВ “Вежа” ВНУ ім. Лесі Українки, 2005. – С. 16.

– індивідуально-профілактична робота – це система науково обґрунтованих прийомів, засобів, методів і рекомендацій, що використовуються для запобігання злочинам і правопорушенням з боку осіб, звільнених умовно-достроково з УВП¹⁹;

– право особи – це вид і міра можливої поведінки суб'єкта суспільних відносин, що забезпечуються (охороняються, захищаються) з боку держави²⁰;

– обов'язок особи – це вид і міра належної поведінки суб'єкта права, що забезпечується можливістю державного примусу²¹;

– органи державної виконавчої влади – це державні органи та посадові особи, визначені у Законі України “Про місцеві державні адміністрації”²²;

– органи місцевого самоврядування – це органи та посадові особи, зазначені у Законі України “Про місцеве самоврядування в Україні”²³;

– органи внутрішніх справ – це органи державної виконавчої влади, що визначені у Законі України “Про міліцію”²⁴;

– громадські організації та інші об'єднання громадян – об'єднання громадян, зазначені у Законі України “Про об'єднання громадян”²⁵;

– службова особа – це особа, яка постійно чи тимчасово здійснює функції представника влади, або займає постійно чи тимчасово на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-громадських обов'язків, або виконує такі обов'язки за спеціальним повноваженням²⁶;

– посадова особа – це особа, яка займає службове становище, пов'язане з виконанням певних обов'язків у якій-небудь установі, на підприємстві тощо²⁷;

– особа, звільнена умовно-достроково з УВП, – це засуджений, щодо якого застосовано положення ст. 81 Кримінального кодексу України та який

¹⁹ Юридична енциклопедія [текст]. – К. : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. – Т. 3. – С. 409.

²⁰ Ортинський В. Л., Кельман М. С., Штангерт М. Й. Теорія держави і права (схеми, таблиці, поняття, принципи, основні засади) [текст] : навч. посібник / В. Л. Ортинський, М. С. Кельман, М. Й. Штангерт. – Львів: Львівський ін-т внутр. справ при НАВСУ, 2003. – С. 113.

²¹ Кельман М. С. Загальна теорія держави і права [текст] : [схеми, таблиці, поняття] : навч. посібник / М. С. Кельман. – Тернопіль: Терно-граф, 2008. – С. 127.

²² Про місцеві державні адміністрації [текст] : із змінами та доповненнями станом на 23.04.2005 р. : Закон України від 9 квітня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20–21. – Ст. 190; 2005. – № 17–19. – Ст. 267.

²³ Про місцеве самоврядування в Україні : із змінами та доповненнями станом на 06.09.2005 р. : Закон України від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170; Офіційний вісник України. – 2005. – № 39. – Ст. 2431.

²⁴ Про міліцію : із змінами та доповненнями станом на 03.03.2005 р. [текст] : Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 16. – Ст. 263.

²⁵ Про об'єднання громадян : із змінами та доповненнями станом на 08.09.2005 р. [текст] : Закон України від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504; Офіційний вісник України. – 2005. – № 39. – Ст. 2445.

²⁶ Про судову практику у справах про харбаництво [текст] : Постанова від 26 квітня 2002 р. № 5 / Пленум Верховного Суду України // Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах. – Вид. 2-ге, змін., і доп. – К. : Скіф, 2007. – С. 235–243.

²⁷ Івченко А. Глумачний словник української мови [текст] / А. Івченко. – Вид. 10-те, випр. – Х. : Фоліо, 2006. – С. 350.

звільнений від відбування покарання у порядку, встановленому ст. 154 КВК України²⁸.

2. Порядок обліку осіб, звільнених умовно-достроково з установ виконання покарань

2.1. Після набуття чинності постанови суду щодо умовно-дострокового звільнення засудженого від відбування покарання у порядку ст. 407 Кримінально-процесуального кодексу України²⁹ адміністрація УВП зобов'язана письмово повідомити про це кримінально-виконавчу інспекцію, за місцем дислокації якої виявила намір звільнитись зазначена особа у день її фактичного звільнення. Порядок та форма повідомлення визначена нормативно-правовими актами ДДУПВП.

2.2. Після отримання повідомлення з УВП начальник кримінально-виконавчої інспекції зобов'язаний у триденний термін встановити місце проживання звільненої з УВП особи та взяти її на письмовий облік кримінально-виконавчої інспекції у спеціальному журналі, форма якого встановлюється ДДУПВП. При цьому посадова особа кримінально-виконавчої інспекції, на яку покладені зазначені завдання, зобов'язана заповнити листок-опитування встановленої форми щодо колишнього засудженого, у якому відобразити такі відомості про:

- працевлаштування звільненої особи;
- інші джерела фінансового та матеріально-технічного забезпечення;
- місце постійного (тимчасового) проживання;
- наявність соціальних зв'язків;
- інші проблеми, пов'язані з соціальною адаптацією звільненої з УВП особи та з реалізацією намірів про повернення її до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві (ст. 6 КВК України).

2.3. У разі неприбуття звільненої особи до місця вибраного проживання (дислокації кримінально-виконавчої інспекції) начальник кримінально-виконавчої інспекції зобов'язаний письмово повідомити про це УВП, у якій відбував покарання засуджений, та кримінально-виконавчу інспекцію ДДУПВП.

2.4. На кожну особу, звільнену умовно-достроково з УВП, заводиться облікова справа, форма якої визначається ДДУПВП. У цій справі, крім документів, зазначених у п. 2.1–2.3 цього наказу, зосереджуються й інші відомості про колишніх засуджених, які отримуються в установленому законом порядку під час здійснення контролю за їх поведінкою після звільнення з УВП до зняття або погашення судимості³⁰ та довідка про письмове ознайомлення цих осіб про права й обов'язки та гарантії їх реалізації, що впливають з факту занесення на облік кримінально-виконавчої інспекції³¹.

²⁸ Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну покарання більш м'яким [текст] : Постанова від 26 квітня 2002 р. № 2 / Пленум Верховного Суду України // Постанови Пленуму Верховного Суду України. – К., 2007. – С. 62–65.

²⁹ Тертишник В. М. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України [текст] / В. М. Тертишник. – К. : А.С.К., 2002. – С. 966–968.

³⁰ Про практику застосування судами України законодавства про погашення і зняття судимості [текст] : Постанова від 26 грудня 2003 р. № 16 / Пленум Верховного Суду України // Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах. – Вид. 2-ге, змін., і доп. – К. : Скіф, 2007. – С. 417–421.

³¹ Гель А. П. Кримінально-виконавче право України [текст] : навч. посібник / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець; за ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 36–38.

2.5. Облікова справа на особу, звільнену умовно-достроково з УВП, ведеться за правилами службового діловодства, що затверджено ДДУПВП.

2.6. Начальник кримінально-виконавчої інспекції зобов'язаний щомісячно здійснювати загальну звірку облікових справ та відомостей, зазначених у спеціальному обліку осіб, звільнених умовно-достроково з УВП, про що має складати акт звірки у 3 примірниках, два із яких надсилаються відповідно у кримінально-виконавчій інспекції управліннь обласного та республіканського рівня.

3. Контроль за поведінкою осіб, звільнених умовно-достроково з установ виконання покарань

3.1. Контроль за поведінкою зазначеної категорії осіб здійснюється гласними та негласними³² силами, формами і засобами в установленому законом порядку. При цьому індивідуальну виховно-ресоціалізаційну діяльність щодо колишніх засуджених здійснюють кримінально-виконавчі інспекції, а індивідуально-профілактичну – органи внутрішніх справ.

3.2. Контроль кримінально-виконавчих інспекцій здійснюється у формі перевірки стану життєзабезпечення осіб, звільнених умовно-достроково з УВП, а саме – шляхом:

- моніторингу (англ. *monitoring* – контроль, лат. *monitor* – той, хто попереджає, застерігає, радник, консультант)³³ його умов проживання, місця роботи (навчання) та інших обставин життєдіяльності;

- аналізу виконання обов'язків, що впливають з факту взяття на облік кримінально-виконавчої інспекції.

3.3. Періодичність контролю встановлюється кримінально-виконавчою інспекцією, але має бути не рідшею одного разу на місяць. Результати перевірки оформляються довідкою, яку складає відповідна службова чи посадова особа кримінально-виконавчої інспекції та затверджує начальник кримінально-виконавчої інспекції, один з примірників якої долучається до облікової справи колишнього засудженого.

4. Взаємодія кримінально-виконавчої інспекції з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями та окремими громадянами

4.1. Порядок взаємодії кримінально-виконавчої інспекції із зазначеними суб'єктами контролю за поведінкою осіб, звільнених умовно-достроково з УВП, визначається законами України³⁴, спільними наказами³⁵ та рішеннями, що не супе-

³² Про оперативно-розшукову діяльність : із змінами та доповненнями станом на 11.07.2003 р. [текст] : Закон України від 18 лют. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 8. – Ст. 66.

³³ Юридична енциклопедія [текст]. – К., 2001. – Т. 3. – С. 764; Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К., 1974. – С. 445.

³⁴ Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : із змінами та доповненнями станом на 18.01.2005 р. [текст] : Закон України від 10 липня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 10. – Ст. 191.

³⁵ Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації [текст] : Наказ від 12 грудня 2003 р. № 250/1562/342 / МВС України, ДДУПВП, Міністерства праці та соціальної політики України // Офіційний вісник України. – 2004. – № 2. – Т. 2. – Ст. 94.

речать вимогам Конституції України та законів України, у тому числі міжнародно-правових актів, згоду на які дала Верховна Рада України³⁶.

4.2. Ініціювальним суб'єктом взаємодії з питань соціально-виховної та реабілітаційної діяльності є кримінально-виконавча інспекція, а з питань індивідуально-профілактичної роботи – органи внутрішніх справ.

Надання допомоги у трудовому і побутовому влаштуванні особам, які звільнені умовно-достроково з УВП, здійснюється кримінально-виконавчою інспекцією у взаємодії з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями й окремими особами у відповідності з вимогами глави 24 КВК України³⁷.

4.3. Координувальними органами³⁸ взаємодії із зазначених питань є ДДУПВП та його територіальні управління на місцях.

5. Відповідальність за виконання (невиконання) положень наказу щодо обліку та контролю за поведінкою осіб, звільнених з установ виконання покарань умовно-достроково

5.1. У випадку вчинення злочину зазначеною категорією осіб у період невідбутої частини покарання або незнятої чи непогашеної судимості: територіальним управлінням ДДУПВП або ДДУПВП (залежно від тяжкості злочину – ст. 12 Кримінального кодексу України)³⁹ проводиться службова перевірка, результати якої надсилаються в органи прокуратури⁴⁰ для вирішення питання про притягнення винних посадових або службових осіб до кримінальної відповідальності, а при прийнятті рішення про відсутність складу злочину⁴¹ – у територіальне управління чи центральний орган Державної кримінально-виконавчої служби⁴² – для притягнення винних осіб до інших видів юридичної відповідальності⁴³.

5.2. Аналогічні дії здійснюються й у випадку винесення окремих ухвал (постанов) суду на встановлені за справою факти порушення закону, причини й умови, що сприяли вчиненню злочинів і вимагають вжиття відповідних заходів, у порядку ст. 23-2 Кримінально-процесуального кодексу України⁴⁴.

³⁶ Степанюк А. Х., Яковець І. С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України [текст] : монографія / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець . – Х. : Кроссрууд, 2007. – С. 51–57.

³⁷ Кримінально-виконавче право України [текст] : підруч. [для студентів юрид. спеціальностей вищ. навч. закл.] / За ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2006. – С. 252.

³⁸ Див. Колб О. Г. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі [текст] : навч. посіб. / О. Г. Колб. Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк: Вежа, 2005. – С. 278–308.

³⁹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України [текст]. – 4-те вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. С. С. Яценко. – К. : А.С.К., 2006. – С. 19.

⁴⁰ Про прокуратуру [текст] : Закон України від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 353. – Ст. 793.

⁴¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України [текст]. – 3-є вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Атіка, 2005. – С. 11–15.

⁴² Про Державну кримінально-виконавчу службу України [текст] : Закон України від 23 червня 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 29. – Ст. 1697.

⁴³ Юридична енциклопедія [текст]. – К., 1998. – Т. I. – С. 437.

⁴⁴ Король В. В. Кримінальний процес України (Особлива частина) [текст] : навч. посібник / В. В. Король; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ: ВДВЦІТ, 2007. – С. 373–375.

6. Організаційно-ресурсне, матеріально-технічне та фінансове забезпечення діяльності кримінально-виконавчих інспекцій щодо обліку та контролю за поведінкою осіб, умовно-достроково звільнених з установ виконання покарань

6.1. Штатна чисельність кримінально-виконавчої інспекції для здійснення зазначених функцій встановлюється у межах, визначених Законом України “Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України”⁴⁵, нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України та ДДУПВП⁴⁶.

6.2. Матеріально-технічне, фінансове та інше забезпечення діяльності кримінально-виконавчої інспекції з означених питань провадиться у межах кошторису, який щорічно затверджує ДДУПВП на підставі Закону України “Про Державний бюджет України”, Бюджетного кодексу України⁴⁷ та з урахуванням положень Закону України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”.

7. Нагляд і контроль за діяльністю кримінально-виконавчої інспекції з питань обліку і контролю за поведінкою осіб, звільнених умовно-достроково з установ виконання покарань

7.1. Порядок прокурорського нагляду за додержанням законів у зазначеній сфері діяльності кримінально-виконавчих інспекцій регламентовані у главі 4 КВК України та Законі України “Про прокуратуру”.

7.2. За діяльністю кримінально-виконавчих інспекцій провадиться відомчий контроль вищими органами управління і посадовими особами ДДУПВП, порядок якого визначений у нормативно-правових актах Державної кримінально-виконавчої служби України.

7.3. Громадський контроль за дотриманням прав, свобод, обов’язків осіб, звільнених умовно-достроково з УВП, та гарантії їх реалізації здійснюється спостережними комісіями, які функціонують на підставі затвердженого Кабінетом Міністрів України положення⁴⁸.

8. Прикінцеві положення

8.1. Зазначений у цьому наказі порядок обліку та контролю за поведінкою осіб, звільнених умовно-достроково з УВП, діє до прийняття відповідних змін і доповнень у КВК України у зв’язку із закінченням дії Перехідних положень цього Кодексу.

8.2. Дія цього наказу поширюється й на ті суспільно-правові відносини⁴⁹, що виникали між кримінально-виконавчими інспекціями та зазначеною категорією

⁴⁵ Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України [текст] : Закон України від 2 берез. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 20. – Ст. 151.

⁴⁶ Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань [текст] : затв. указом Президента України від 31 лип. 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 31. – Ст. 1162; Бюджетний кодекс України [текст] : офіц. вид. – К. : Ін-Юре, 2004. – 166 с.

⁴⁷ Бюджетний кодекс України [текст] : офіц. вид. – К. : Ін-Юре, 2004. – 166 с.

⁴⁸ Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах [текст] : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 квіт. 2004 р. № 429 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 13. – Ст. 905.

⁴⁹ Див.: Коментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации [текст] / Под общ. ред. И. Л. Трунова. – М. : Эксмо, 2006. – С. 26.

звільнених з УВП засуджених до закінчення дії п. 4 Прикінцевих положень КВК України.

8.3. У випадку зміни змісту кримінально-виконавчої політики України⁵⁰ та невідповідності цього наказу чинним нормам права, що складають зміст терміна “законодавство”, застосовуються положення останніх.

Примітка: розробник М. М. Яцишин.

Пропозиції розглянуті та схвалені на засіданні кафедри теорії та історії держави і права ВНУ ім. Лесі Українки (протокол № 5 від 23.11.2009 р.)

Додаток Б.5.1

Пропозиції щодо удосконалення роботи Державної кримінально-виконавчої служби України

1. Керуючись вимогами ст. 1, 3 Конституції України щодо побудови правової та соціальної держави і визнання людини основною соціальною цінністю, необхідно розробити Концепцію (комплексну цільову програму, доктрину) виконання покарань, у якій закріпити зміст, принципи та механізми реалізації кримінально-виконавчої політики України на сучасному етапі державотворення.

2. Доповнити ст. 3 Закону України від 23 червня 2005 р. “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” положенням про те, що у систему органів та установ виконання покарань входять підрозділи й посадові особи, які здійснюють дізнання щодо злочинів, вчинених засудженими, на постійній (штатній) або тимчасовій (на умовах сумісництва) основі.

3. Внести зміни у ч. 4 п. 57 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, виклавши її у такій редакції: “Виявлення та взяття на профілактичний облік засуджених, які вчинили злочини або правопорушення чи мають намір їх вчинити, здійснюється оперативними працівниками у взаємодії та спільно з іншими правоохоронними органами та службами установ виконання покарань” – і далі за текстом цього пункту Правил.

Така видозміна обумовлена вимогами ст. 104 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України, у якій визначені основні завдання оперативно-розшукової діяльності у колоніях, одним із них є надання допомоги в розкритті, припиненні та попередженні злочинів правоохоронним органам, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність в установах виконання покарань (УВП), де профілактичний облік засуджених, зокрема хворих з психічними відхиленнями, ведуть психологи, медичні частини та інші підрозділи колонії, а також наявною (правозастосовчою) практикою.

4. Для створення належних умов реалізації ст. 103 КВК України “Технічні засоби нагляду і контролю” та зменшення кількості злочинів, що вчинюються в житлових зонах УВП, доповнити Інструкцію з організації нагляду за засудже-

⁵⁰ Сучасна кримінально-виконавча політика України [текст] : монографія / [О. Г. Колб та ін.]; за заг. ред. О. Г. Колба. – Луцьк: В. П. Іванюк, 2008. – С. 11–16.

ними, які відбувають покарання у виправних колоніях, розділом аналогічного змісту, передбачивши встановлення камер зовнішнього спостереження у всіх приміщеннях, де проживають засуджені. Така практика є загальноприйнятою за кордоном та значно впливає на стан правопорядку в УВП.

5. У навчально-методичних джерелах (підручниках, посібниках тощо) подати розділ “Особливості проведення невідкладних оперативно-розшукових і слідчих дій за злочинами, вчиненими засудженими”, що підвищить рівень знань і практичних навичок майбутніх дізнавачів та осіб, які залучаються до проведення дізнання в УВП.

6. На міжвідомчому рівні (Державний департамент України з питань виконання покарань – ДДУПВП, Міністерство внутрішніх справ, Генеральна прокуратура України) розробити та затвердити спільним наказом Інструкцію про порядок проведення невідкладних слідчих та оперативно-розшукових дій за злочинами, вчиненими в установах виконання покарань.

7. Узагальнити судову практику та видати спеціальну постанову Пленуму Верховного Суду України з питань проведення дізнання та досудового слідства за злочинами, вчиненими засудженими в УВП, виховних колоніях і слідчих ізоляторах.

8. До прийняття відповідних змін і доповнень до Кримінально-процесуального кодексу України внести зміни у штатний розпис ДДУПВП та його територіальних управлінь, передбачивши у ньому посади дізнавачів або осіб, які мають право проводити дізнання за злочинами, вчиненими під час відбування покарання.

9. На науковому рівні (у підручниках, навчальних посібниках і монографіях) розробити особливості оперативно-розшукової діяльності, які варто врахувати при порушенні кримінальних справ в УВП та використанні результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному судочинстві, що значно підвищить якість такого виду діяльності, обґрунтованість та допустимість доказів за кожною окремо взятою справою.

10. У доктринальних джерелах (підручниках, посібниках, коментарях до кодексів тощо) варто чітко визначитись у таких поняттях, як “виконання вироку”, “виконання покарання”, “кримінально-процесуальна діяльність??” та “кримінально-виконавча діяльність” тощо, оскільки це безпосередньо впливає на правильну кваліфікацію злочинів у сфері правосуддя та на формування у законодавстві України реальних механізмів захисту прав потерпілих від злочину на всіх стадіях кримінального судочинства.

Відповідні зміни та доповнення з цих питань можуть бути внесені й у відомчі нормативно-правові акти правоохоронних органів.

11. Для належного нормативно-правового забезпечення спільної діяльності суб’єктів кримінально-виконавчої сфери в установах виконання покарань вкрай важливою умовою є визначення на теоретичному та практичному рівнях природи таких понять, як “взаємодія”, “координація”, “організація діяльності”, “управління” тощо.

12. Відновити діяльність спеціальних профілактичних підрозділів у правоохоронних органах, включаючи Державну кримінально-виконавчу службу Украї-

ни, які б функціонували як на загальнодержавному (ДДУПВП), так і на регіональному (обласному) рівнях. Новостворені служби мають займатися аналітичною, методологічною, координаційною діяльністю, їм слід забезпечити реальні можливості для впливу на ситуацію, включаючи латентну злочинність. У функціональні обов'язки представників цих органів держави має бути включене завдання з виявлення обставин щодо прихованої злочинності та розроблення об'єктивних методик її аналізу, стану, структури тощо.

13. З урахуванням результатів останніх наукових досліджень уточнити тактичні схеми індивідуального запобігання злочинам на основі типових варіантів віктимної поведінки особи (стан сп'яніння; особиста дезорганізація; схильність до легкої наживи; легковажність щодо знайомств і вживання спиртних напоїв з випадковими особами).

У кожній УВП створити інформаційно-аналітичний банк даних про потенційні жертви злочинів та передбачити проведення спеціальних заходів-тренінгів з цією категорією осіб на рівні індивідуальної профілактики злочинів.

14. Оскільки в основі поділу галузей права лежить предмет і метод правового регулювання, слід гармонізувати та привести у відповідність норми кримінально-правового циклу (кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права) і цивільного законодавства. Так, захист прав потерпілого від злочину, у тому числі в УВП, унаслідок якого йому були завдані матеріальні збитки, має здійснюватись у межах норм першого, а так званої упущеної вигоди та моральної шкоди – нормами другого виду.

15. Здійснити ретельний моніторинг національного законодавства України на предмет виконання взятих зобов'язань з імплементації відповідних міжнародних договорів та їх реалізації у заздалегідь визначені терміни.

16. Виходячи з того, що рівень латентної злочинності у сфері службової діяльності органів і установ виконання покарань залишається високим, а також те, що у її структурі чільне місце займають такі явища, як зловживання владою і перевищення посадових повноважень, що мають безпосереднє відношення до приховування від обліку вчинених злочинів, слід змінити порядок обліку інформації про злочини, яка надходить у вигляді усних повідомлень від жертв злочинів в УВП. Будь-яке звернення особи має фіксуватися не лише у спеціальному журналі обліку інформації, а й автоматично – на магнітно-електронних носіях (за аналогією телефонного режиму чергових частин інших правоохоронних органів, зокрема міліції). Для цього слід внести відповідні зміни в Інструкцію про порядок розгляду звернень громадян, їх особистого прийому в органах і установах виконання покарань та інші нормативно-правові акти з цих питань.

17. Внести доповнення у розділ 12 Кримінально-процесуального кодексу України “Проведення у кримінальних справах, пов'язаних з міжнародними відносинами”, передбачивши норми щодо екстрадиції злочинців та процедури щодо виконання вироків суду іноземних держав, включаючи рішення Європейського суду з прав людини.

18. Досі ні на практиці, ні в науці не розроблені обґрунтовані критерії навантаження на одного державного службовця в Україні, включаючи персонал Дер-

жавної кримінально-виконавчої служби України, що вкрай негативно впливає на ефективність і якість їх роботи, як і в цілому на реальний стан кримінально-виконавчої політики.

19. Для відображення об'єктивної ситуації у сфері попередження злочинів необхідно внести зміни до проекту Закону України “Про профілактику злочинів”, у якому серед суб'єктів запобігання злочинам закріпити Державну кримінально-виконавчу службу України, її функції та повноваження.

Примітка: розробник М. М. Яцишин.

Пропозиції розглянуті та схвалені на засіданні кафедри теорії та історії держави і права ВНУ ім. Лесі Українки (протокол № 4 від 14.10.2009 р.)

Додаток Б.5.2

Рекомендації

щодо приведення чинного кримінально-виконавчого законодавства України у відповідність з міжнародними стандартами

- зменшити співвідношення персоналу установ виконання покарань (УВП) і засуджених до позбавлення волі як 1:2;
- закріпити на законодавчому рівні в Бюджетному кодексі України чітку ставку державного фінансування Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України;
- запровадити альтернативні покарання за такі поширені злочини, як крадіжка, грабїж, розбій і шахрайство у вигляді громадських робіт, штрафів (з можливим розстроченням сплати деяких з них до трьох років);
- внести зміни до Закону України “Про інформацію” щодо розширення меж збирання, поширення та використання інформації про засудженого відповідно до його правового статусу (ст. 7 Кримінально-виконавчого кодексу – КВК України), а саме: УВП мають право здійснювати таку діяльність у всіх сферах життєдіяльності особи, оскільки це обумовлено правовою природою застосування засобів виправлення і ресоціалізації та завданнями й метою кримінального покарання (ст. 1, 6, 50 КВК України);
- ст. 5 КВК України доповнити принципом “пріоритетності та збереження загальнолюдських цінностей і поваги до прав людини при виконанні кримінальних покарань”;
- ст. 2 КВК України доповнити ч. 2 такого змісту: “Рекомендації (декларації) міжнародних організацій з питань виконання покарань і поведження із засудженими реалізуються в кримінально-виконавчому законодавстві України за наявності економічних і соціальних можливостей держави”;
- ст. 2 КВК України доповнити ч. 3 такого змісту: “Якщо міжнародним договором, згоду на який подано Верховною Радою України, встановлені інші правила виконання покарань і поведження із засудженими, ніж передбачено кримінально-виконавчим законодавством, то застосовуються положення міжнародного договору”;

- ч. 4 ст. 7 КВК України доповнити словами “і міжнародними договорами, згоду на які дала Верховна Рада України” та викласти у такій редакції: “Правовий статус засуджених визначається законами України і міжнародними договорами, згоду на які дала Верховна Рада України, а також цим Кодексом, виходячи з порядку й умов виконання та відбування конкретного виду покарання”;

- ст. 1 КВК України доповнити такою приміткою: “Нелюдським або таким, що принижує гідність, поводженням із засудженими слід вважати недотримання передбачених законом умов тримання цих осіб в органах і установах виконання покарань, порушення їх загальнолюдських прав і свобод, незабезпечення безпечних умов відбування покарання та інші випадки, що пов’язані з посяганням на права, свободи і законні інтереси засуджених, що охороняються”;

- регламент Верховної Ради України доповнити положенням про те, що зміст та діяльність законодавчого органу України та суб’єктів законодавчої ініціативи становлять загальноприйняті міжнародно-правові цінності, права і свободи людини та громадянина, які є універсальними і неподільними. Закони та інші нормативно-правові акти України мають ґрунтуватись на загальновизнаних міжнародних стандартах, які утверджують і забезпечують права та свободи людини і громадянина, що є головним обов’язком держави (ст. 3 Конституції України);

- завершити процес підпорядкування Державного департаменту України з питань виконання покарань (ДДУПВП) Міністерству юстиції України, як того вимагає Рада Європи у своєму висновку № 190 (1995) та зобов’язання, які Україна взяла на себе добровільно при вступі до Ради Європи;

- змінити пріоритети у нормотворчій діяльності відомства, надаючи перевагу питанням дотримання прав людини перед проблемами технічного функціонування ДДУПВП та його структурних підрозділів. При цьому слід посилити увагу до питань дотримання прав людини та поваги гідності як осіб, що перебувають у місцях позбавлення волі, так і персоналу установ виконання покарань;

- провести комплексний аналіз нормативно-правових актів ДДУПВП щодо їх відповідності міжнародним стандартам, залучивши до цієї роботи незалежних фахівців, у тому числі з міжнародних організацій, акредитованих в Україні, та Пенітенціарного товариства України;

- скасувати ті норми (положення) відомчих нормативно-правових актів ДКВС України, які порушують права людини або не відповідають вимогам Європейських пенітенціарних правил та рекомендаціям Європейського комітету з питань запобігання катуванням або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню;

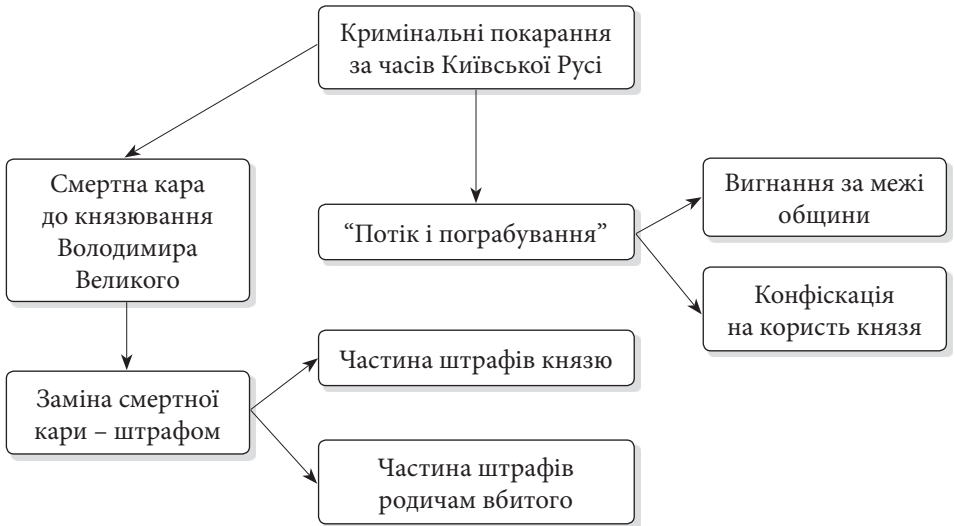
- у практичній діяльності УВП дотримуватись положень Європейських пенітенціарних правил, особливо у випадках, коли вітчизняним законодавством певні суспільні відносини у сфері виконання покарань не відрегульовані;

- привести у відповідність до Конституції України та норм Закону України “Про обов’язкове страхування” відомчі нормативно-правові акти ДДУПВП та впровадити обов’язкове соціальне страхування засуджених, що працюють в УВП, з обов’язковим нарахуванням їм внесків до Пенсійного фонду України;

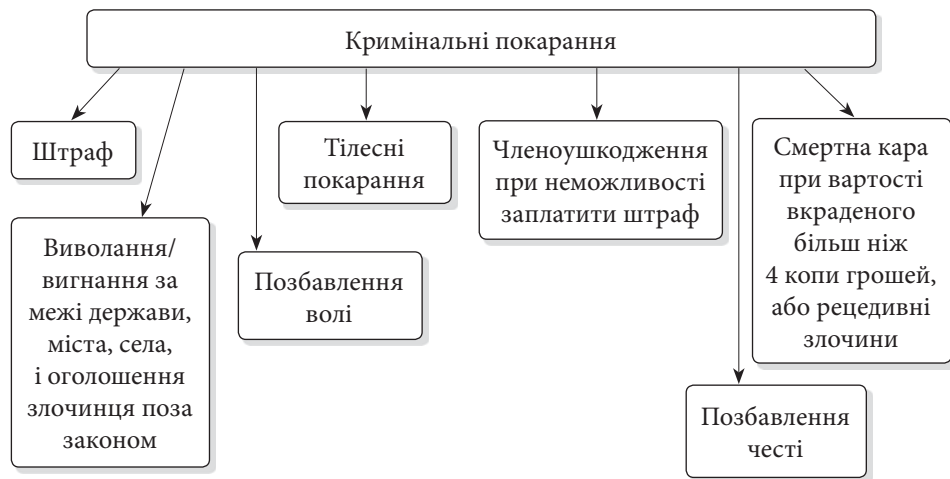
- розробити та впровадити у співпраці з провідними правозахисними організаціями процедуру дієвого та швидкого реагування на повідомлення про ймовірні порушення прав людини в УВП;
- створити незалежний інспекційний орган відповідно до рекомендацій місії експертів Ради Європи в Україну в 1996 р., зокрема впровадити мобільні групи за зразком таких структур, що діють нині в Міністерстві внутрішніх справ України;
- започаткувати практику обов'язкового ознайомлення й обговорення в органах та установах виконання покарань результатів незалежних досліджень та моніторингів, річних доповідей, які готуються та поширюються громадськими організаціями й іншими незалежними інституціями, та вживання заходів реагування за фактами виявлених порушень;
- запровадити на рівні ДДУПВП та його територіальних управлінь посади радників керівників цих органів виконання покарань з питань дотримання прав людини;
- забезпечити правовою літературою, передусім Європейськими пенітенціарними правилами та іншими правовими актами з питань виконання покарань бібліотеки установ виконання покарань;
- створити при територіальних управліннях ДДУПВП прес-служби за зразком таких в інших правоохоронних органах.

Примітка: розробник М. М. Яцишин.

Рекомендації розглянуті та схвалені на засіданні кафедри теорії та історії держави і права ВНУ ім. Лесі Українки (протокол № 4 від 14.10.2009 р.)

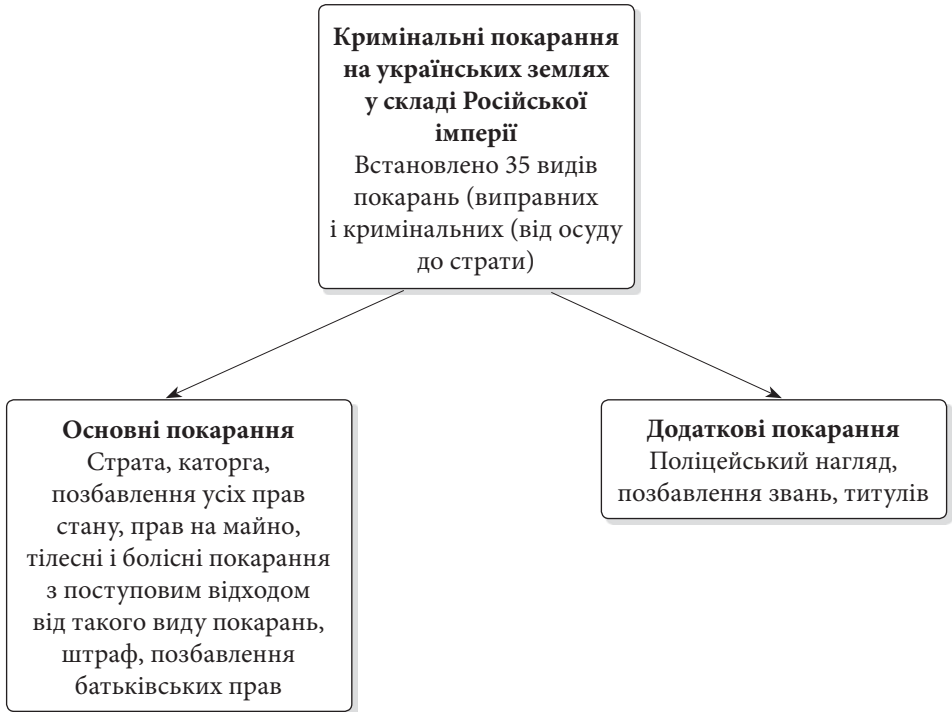

Джерело: Історія українського права [текст] / За ред. О. О. Шевченка. – К. : Олан, 2001.

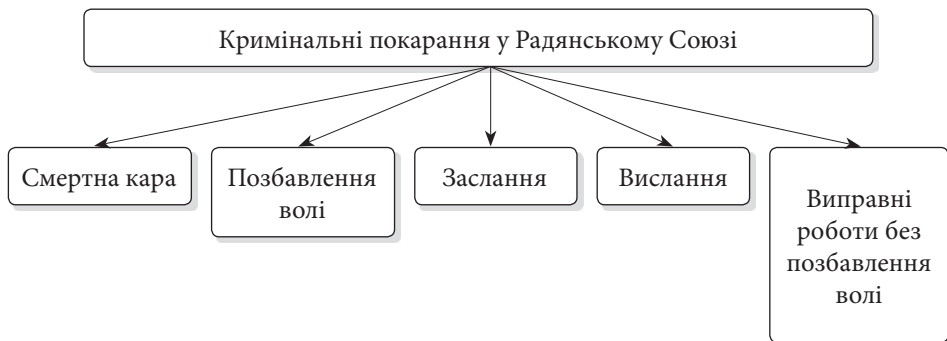

Джерело: Іванов В. М. Історія держави і права України [текст] : навч. посібник / В. М. Іванов. – К. : Атіка, 2007.

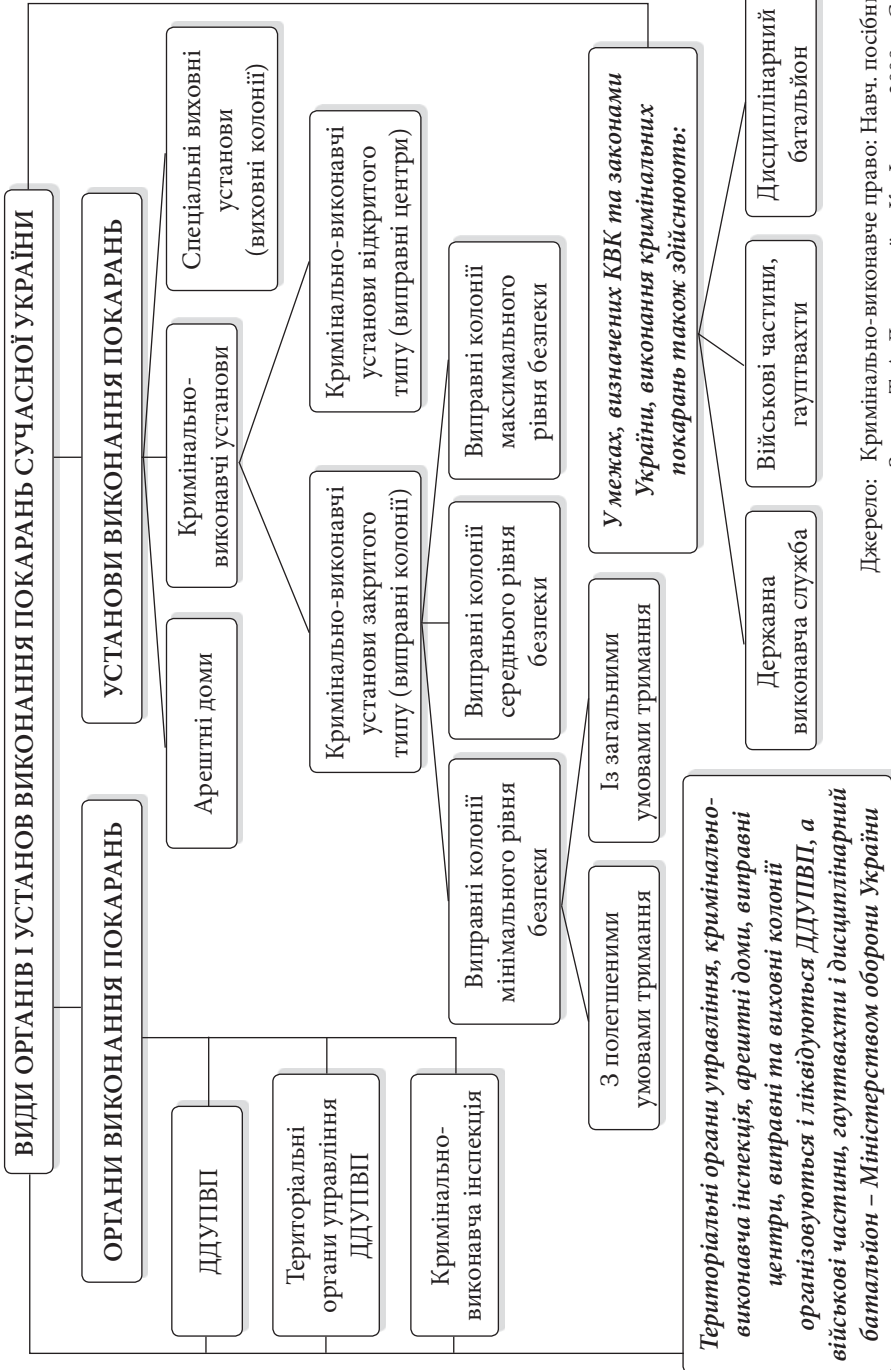

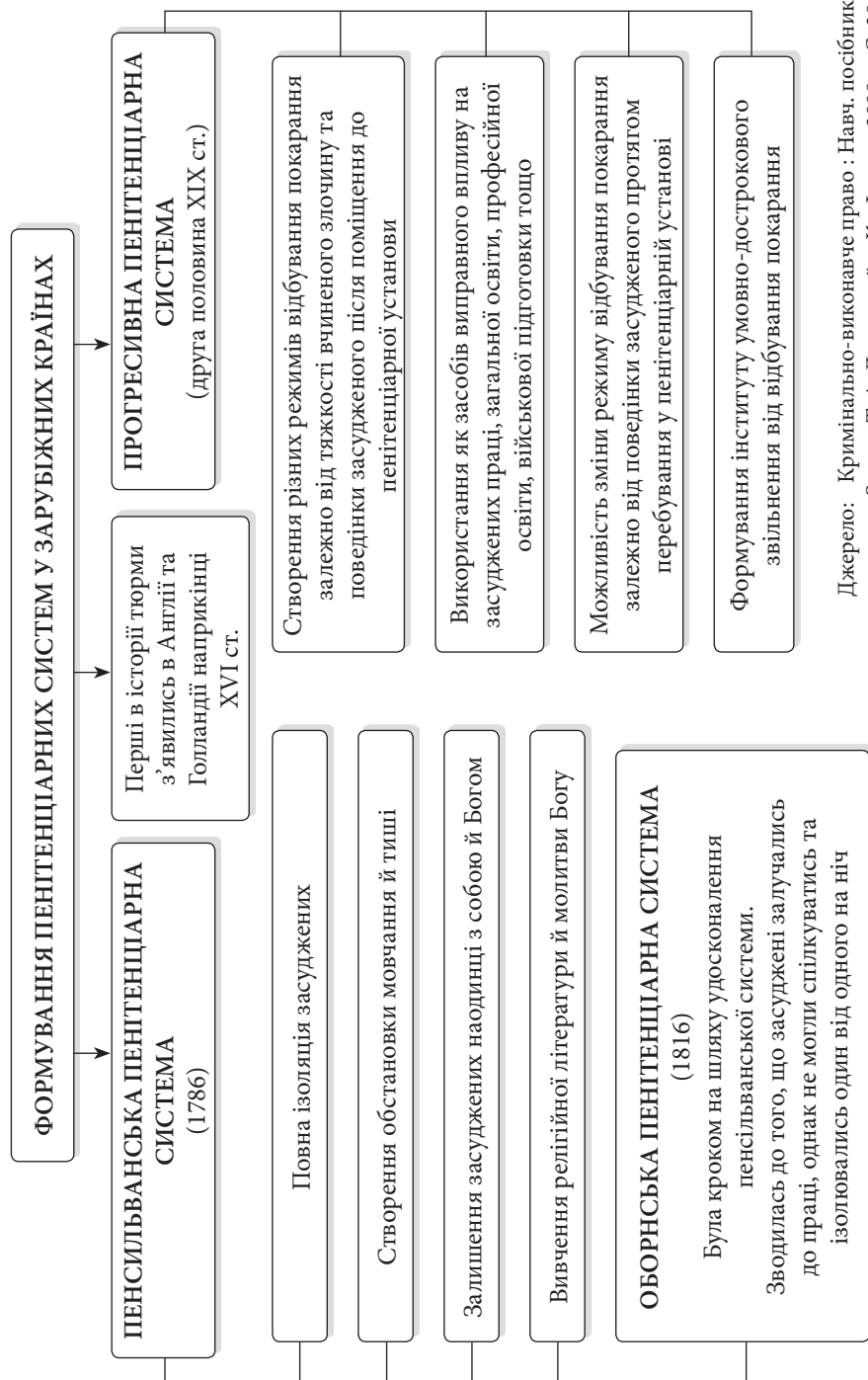
Джерело: Іванов В. М. Історія держави і права України [текст] : навч. посібник / В. М. Іванов. – К. : Атіка, 2007.

Джерело: Іванов В. М. Історія держави і права України [текст] : навч. посібник / В. М. Іванов. – К. : Атіка, 2007.

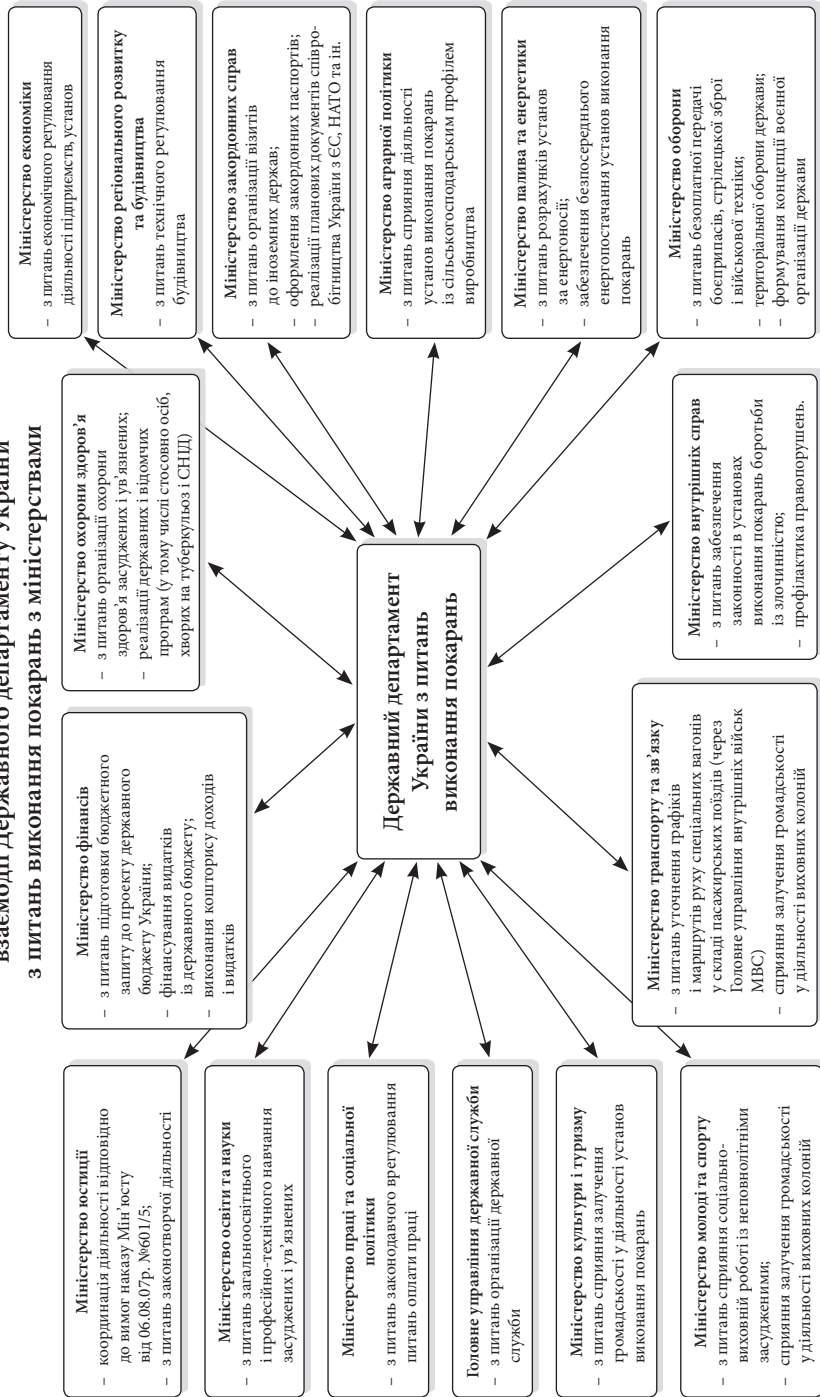

Джерело: Кримінально-виконавче право: Навч. посібник / За ред. Т. А. Денисової. – К.: Істина, 2008. – С. 73.

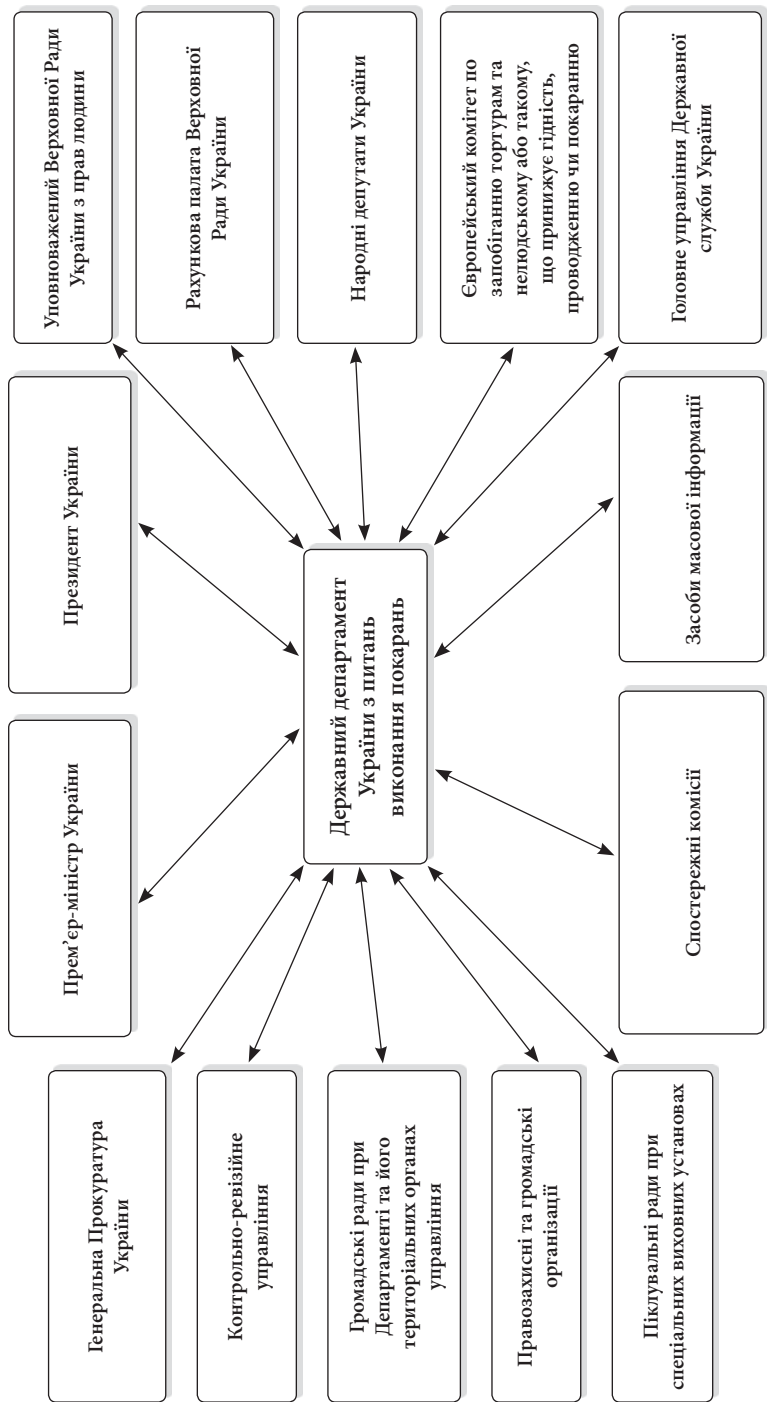
Схема

взаємодії Державного департаменту України з міністерствами з питань виконання покарань з міністерствами

Додаток Л.4.2

системи демократичного цивільного контролю за діяльністю
Державного департаменту України з питань виконання покарань

Джерело: Загальна інформація ДДУПВП: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=63531&cat_id=57063

Результати вивчення громадської думки про роботу персоналу установ виконання покарань

1.	Кількість опитаних осіб	1500 (100%)
2.	Чи впроваджує персонал УВП міжнародні стандарти у свою роботу?	
	2.1. Ні	55%
	2.2. Рідко	9%
	2.3. Так	22%
	2.4. Досить активно	14%
3.	Чи потрібний Закон про Державну кримінально-виконавчу службу України?	
	3.1. Так	32%
	3.2. Ні	32%
	3.3. Швидше так, ніж ні	36%
4.	Чи задоволені Ви якістю роботи персоналу УВП?	
	4.1. Так	43%
	4.2. Ні	37%
	4.3. Швидше так, ніж ні	20%
5.	Наскільки Ви задоволені об'єктивністю персоналу УВП?	
	5.1. Абсолютно не задоволені	21%
	5.2. Незадоволені частково	5%
	5.3. Більше задоволений, ніж не задоволений	38%
	5.4. Повністю задоволений	36%
6.	Наскільки Ви задоволені рівнем зарплати персоналу УВП?	
	6.1. Абсолютно не задоволений	66%
	6.2. Задоволений частково	13%
	6.3. Більше задоволений, ніж не задоволений	14%
	6.4. Повністю задоволений	7%
7.	Чи прозорою є робота персоналу УВП?	
	7.1. Так	50%
	7.2. Частково	24%
	7.3. Ні	26%
8.	Наскільки Ви задоволені особистими якостями персоналу УВП?	
	8.1. Абсолютно не задоволений	8%
	8.2. Частково не задоволений	12%
	8.3. Більше задоволений, ніж не задоволений	36%
	8.4. Повністю задоволений	44%
9.	Чи впливає на рівень роботи персоналу УВП його професійний досвід?	
	9.1. Це взагалі не важливо	3%
	9.2. Більш-менш важливо	33%
	9.3. Досить важливо	64%
10.	Чи впливає на ефективність роботи персоналу УВП рівень його освіти?	
	10.1. Це взагалі не важливо	2%
	10.2. Більш-менш важливо	17%
	10.3. Це дуже важливо	81%

-
11.	Як часто Ви стикалися з випадками незадовільного виконання персоналом УВП своїх обов'язків?	
	11.1. Декілька разів на рік	79%
	11.2. Декілька разів на місяць	18%
	11.3. Декілька разів на тиждень	3%
12.	Чи корумпований персонал УВП?	
	12.1. Ні	12%
	12.2. Можливо, але у мене немає конкретних фактів	13%
	12.3. Так	53%
	12.4. Так, але корумповані лише окремі служби УВП	22%
13.	Чи відчуваєте Ви наявність внутрішнього контролю за дисципліною персоналу УВП?	
	13.1. Так	67%
	13.2. Частково	12%
	13.3. Ні	21%
14.	Наскільки незалежним є персонал УВП від політичного впливу?	
	14.1. Повністю залежний	52%
	14.2. Більш-менш незалежний	37%
	14.3. Повністю незалежний	11%
15.	Чи потрібно створювати незалежні, недержавні організації з контролю за роботою персоналу УВП?	
	15.1. Так	72%
	15.2. Ні	11%
	15.3. Швидше так, ніж ні	17%

Примітка: дослідження проведено у 2005–2009 рр. в УВП??? у Волинській, Рівненській, Львівській та Черкаській областях.

Причини вчинення злочинів засудженими у місцях позбавлення волі

Вид злочину	Особисті неприязні стосунки	Помста	Вирішення міжособистісного конфлікту	Покривання іншого злочину	Вирішення міжгрупового конфлікту	Ухилення від відбuvання покарання	Бажання перевести в іншу УВП	Не можуть пояснити	Інше	Всього злочинів
Умисне вбивство	40	10	40	–	–	–	–	–	–	90
Умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть	50	20	50	–	–	–	10	10	–	140
Умисне тяжке тілесне ушкодження	120	30	70	–	10	–	10	20	10	270
Втеча з місця позбавлення волі або з-під варти	10	–	10	–	10	220	50	–	50	350
Хуліганство	10	–	10	–	10	–	10	10	10	60
Злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин	–	–	–	–	–	–	30	70	130	230
Залісна непокора вимогам адміністрації виправної установи	–	–	–	–	30	650	40	40	50	810
Побої та мордування	50	10	50	–	10	–	10	10	20	160
Злочини, пов'язані з незаконним обігом зброї	–	–	–	70	–	–	20	10	150	250
Інші злочини	–	–	30	10	10	–	20	20	50	140
Всього??	280	70	260	80	80	870	200	190	470	2500

Примітка: дослідження проведено у 2004–2009 рр. в УВП Волинській, Львівській, Рівненській, Чернігівській та Черкаській областях.

Анкета

опитування персоналу УВП

щодо гарантій захисту їх життя та здоров'я під час виконання
службових обов'язків

1. Опитано осіб (всього)	560 (100%)
2. Чи стикалися Ви із загрозою тілесних ушкоджень або загибелі під час виконання службових обов'язків?	
2.1. Так	59%
- щодня	15%
- кілька разів на тиждень	14%
- кілька разів на рік	30%
2.2. Досить рідко:	17%
- один раз на кілька років	17%
2.3. Ні	24%
3. Чи наражалися Ви на ризик зараження інфекційними захворюваннями?	
3.1. Постійно	24%
3.2. Часто	28%
3.3. Рідко	30%
3.4. Ні	18%
4. Чи достатнє, на Вашу думку, для захисту життя персоналу УВП нормативно-правове забезпечення використання спеціальних засобів, засобів фізичного впливу та зброї?	
4.1. Недостатнє	61%
4.2. Достатнє лише частково	26%
4.3. Абсолютно недостатнє	13%
5. Чи робить керівництво ДДУПВП усе можливе для забезпечення Вашого права на життя?	
5.1. Так	10%
5.2. Частково	30%
5.3. Недостатньо	28%
5.4. Ні	32%
6. Чи робить керівництво УВП усе можливе для забезпечення Вашого права на життя?	
6.1. Так	52%
6.2. Частково	11%
6.3. Ні	37%
7. Чи достатньо Ви екіпіровані для збереження Вашого життя та здоров'я під час виконання своїх функціональних обов'язків?	
7.1. Так	20%
7.2. Частково	17%
7.3. Ні	63%

8. Чи достатньо Ви професійно підготовлені і навчені для збереження життя під час виконання функціональних обов'язків?

8.1. Так	77%
8.2. Частково	13%
8.3. Ні	10%

Примітки: дослідження проведено у 2005–2009 рр. в УВП ДКВС України у Волинській, Львівській, Рівненській та Черкаській областях.

Довідка–меморандум
щодо одержання інформації про дотримання Закону України
“Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді
обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”
на громадянина _____

П.І.Б. звільненого з УВП

1. Дата звільнення _____
2. Місце звільнення _____
3. Дата і місце народження _____
4. Місце проживання до засудження _____
5. Судимості _____
6. За якою кримінальною справою відбував покарання _____
7. Місця попереднього ув'язнення, в яких трималась особа, номер камерної картки _____
8. Місця, де особа відбувала покарання, та номери особових справ _____
9. Співвідношення основних засобів виправлення та ресоціалізації:
  - 9.1. Наявність заохочень _____
  - 9.2. Наявність стягнень _____
  - 9.3. Виконання трудових обов'язків _____
  - 9.4. Рівень освіти _____
  - 9.5. Професійні навички _____
  - 9.6. Підтримання соціально корисних зв'язків, у тому числі з громадськими формуваннями _____
10. Дані про застосування амністії чи помилування _____
11. Дані про застосування інших форм звільнення від покарання та його відбування _____
12. Дані про звільнення від кримінальної відповідальності _____
13. Рівень виправлення:
  - 13.1. Став на шлях виправлення _____
  - 13.2. Твердо став на шлях виправлення _____
  - 13.3. Довів своє виправлення _____
  - 13.4. Не став на шлях виправлення _____
14. Дані про перебування на профілактичному обліку _____
15. Статус у злочинному середовищі _____

16. Клички _____
17. Особливі прикмети _____
18. Обізнаність з методами, прийомами та засобами оперативно-розшукової діяльності _____
19. Інші дані про особу:
- 19.1. Про стан фізичного здоров'я _____
- 19.2. Психологічний стан _____
- 19.3. Рівень соціально-психологічної запущеності _____
- 19.4. Рівень педагогічної запущеності _____
- 19.5. Інші відомості, що становлять кримінологічний інтерес (комунікабельність, рівень культури, дотримання правил співжиття у суспільстві тощо) _____

Начальник установи виконання
покарань

«__» _____ 20__ р.

_____
П.І.Б.

Виконавець _____

П.І.Б.

Тел.: _____

Примітка: розробник М. М. Яцишин.

Довідка-меморандум розглянута та схвалена на засіданні кафедри теорії та історії держави і права ВНУ ім. Лесі Українки (протокол № 5 від 23.11.2009 р.)

Анкета
для анонімного опитування громадян щодо оцінки діяльності
кримінально-виконавчої системи України

1. Стать опитуваного _____
2. Громадянство _____
3. Місце проживання (місто, село, область) _____
4. Вік _____
5. Професія _____
6. Ставлення до судимості _____

Примітка: розробник М. М. Яцишин.

Анкета розглянута та схвалена на засіданні кафедри теорії та історії держави і права ВНУ ім. Лесі Українки (протокол № 14 від 11.06.2009 р.)

Загальні положення щодо процедури опитування

1. Відповідно до вимог ст. 28 Конституції України кожен громадянин має право, але не зобов'язаний давати відповіді на поставлені в анкеті запитання та брати участь у дослідженні.
2. Дослідження проводиться на добровільній основі, як форма моніторингу – виявлення реального стану речей у системі виконання покарань, її оцінки та з метою розробки пропозицій компетентним органам влади і управління з підвищення ефективності рівня її діяльності.
3. Дослідження проводиться анонімно, тобто в опитуваного не вимагається називати свої повні ідентифікаційні дані – прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання тощо.
4. Відповіді на запитання побудовані за тричленною структурою. Опитуваному необхідно вибрати лише один з варіантів, обвівши його кружечком.
5. Результати дослідження публікуватимуться в офіційних наукових виданнях України і в жодному разі не будуть використані на шкоду законним інтересам осіб, які брали участь в опитуванні, засуджених та їх близьких родичів (перелік їх наведений у ст. 32 Кримінально-процесуального кодексу України).
6. Особа, яка проводить опитування, попереджена про відповідальність за розголошення даних щодо опитуваного та про неможливість примусової участі останнього в анкетуванні.

Примітка: дослідження проведено у 2004–2009 рр. у Волинській, Львівській, Рівненській, Черкаській та Чернігівській областях.

Запитання для опитування

№ з/п	Зміст	Пропонований варіант відповіді	Інші варіанти відповіді
1	Що Вам відомо про діяльність в Україні системи виконання покарань?	1) нічого – 469 (19,4%); 2) знаю досконало – 260 (10,7%); 3) знаю поверхово – 1621 (67,1%)	21 (0,86%)
2	Звідки Ви отримали інформацію про систему виконання покарань?	1) з особистого досвіду – 222 (9,19%); 2) із засобів масової інформації (преса, радіо, телебачення) – 1649 (68,3%); 3) з розповідей близьких, колишніх засуджених, оточення – 527 (21,83%)	95 (3,9%)
3	Чи вважаєте Ви справедливою систему правосуддя в Україні?	1) так – 247 (10,2%); 2) ні – 921 (38,1%); 3) потрібно удосконалювати – 1260 (52,19%)	15 (0,62%)
4	Як Ви ставитеся до засуджених?	1) негативно – 631 (26,13%); 2) позитивно – 309 (12,80%); 3) нейтрально – 1433 (59,36%)	59 (2,44%)
5	Як Ви ставитеся до персоналу кримінально-виконавчої системи?	1) позитивно – 434 (17,97%); 2) негативно – 535 (22,16%); 3) нейтрально – 1403 (58,11%)	48 (1,98%)
6	Чи пішли б Ви працювати в систему виконання покарань?	1) так – 469 (19,4%); 2) ніколи – 1081 (44,90%); 3) тільки у разі виключення (безробіття, статус) – 1035 (42,87%)	52 (2,15%)
7	Чи вважаєте Ви достатніми зусилля держави з належного утримання засуджених у кримінально-виконавчих установах?	1) так – 291 (12,05%); 2) ні – 1073 (44,44%); 3) це проблеми держави – 986 (40,84%)	85 (3,52%)
8	Чи є достатніми зусилля суспільства у створенні належних умов тримання засуджених місцях позбавлення волі?	1) так – 285 (11,80%); 2) ніколи – 1047 (43,37%); 3) це проблеми держави – 986 (40,84%)	89 (3,68%)
9	Чи потрібно реформувати систему виконання покарань України?	1) так – 1714 (71%); 2) ніколи – 127 (5,26%); 3) це проблеми держави – 543 (22,49%)	35 (1,44%)

10	Чи потрібно реформувати систему виконання покарань за “закритим” зразком?	1) так – 893 (36,99%); 2) ніколи – 524 (21,7%); 3) це проблеми держави – 876 (36,28%)	138 (5,71%)
11	Як Ви оцінюєте роботу адміністрації кримінально-виконавчих установ?	1) позитивно – 342 (14,16%); 2) негативно – 954 (39,51%); 3) це проблеми компетентних органів – 1040 (43,08%)	77 (3,18%)
12	Чи можливе взаєморозуміння засудженого і працівника системи виконання покарань?	1) ніколи – 334 (13,83%); 2) можливе – 860 (35,62%); 3) все залежить від компетентних людей – 1220 (50,53%)	23 (0,95%)
13	Чи можливе партнерство засудженого й адміністрації у його виправленні?	1) так – 686 (28,41%); 2) ні – 491 (20,33%); 3) все залежить від засудженого – 1208 (50,04%)	34 (1,40%)
14	Чи необхідно проводити психологічне розвантаження персоналу?	1) так – 1377 (57,04%); 2) ні – 252 (10,43%); 3) індивідуально за результатами медичного обстеження – 609 (25,22%)	17 (0,70%)
15	Що Ви пропонуєте для удосконалення системи виконання покарань України?	1) покращити підбір кадрів – 611 (25,31%); 2) покращити соціальний захист персоналу – 491 (20,33%); 3) покращити закони – 1379 (57,12%)	123 (5,09%)

Прикінцеві положення

Дякуємо за участь у дослідженні та надіємось на подальшу співпрацю.

Побажання, пропозиції та інші звернення ми чекаємо за адресою: м. Луцьк, вул. Винниченка, 30, корпус № 1 Волинського національного університету ім. Лесі Українки, кафедра теорії та історії держави і права.